

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
დ. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ლ. ჭილაშვილი

ა რ ე უ ი

(ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა)



თბილისი
„მეცნიერება“
1991

ნაშრომში მოცემულია არეშის ნაქალაქარზე (ყვარლის რაიონის სოფ. მთისძირი) 1973—1982 წწ. ს. ჭანაშვიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციის მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების უმთავრესი შედეგები. სავსე კვლევა-ძიებით გამოვლენილი ძეგლები კლასიფიცირებული, დათარიღებული და განხილულია ცალკეული უბნების მიხედვით. ძეგლების ქრონოლოგიური არე მოიცავს ვრცელ პერიოდს ახ. წ. IV საუკუნიდან XIV ს-მდე. აქ არის წარმოდგენილი ქრისტიანული არქიტექტურის ძეგლები, სამაროვნები, ნასახლარები და ცალკეული ნაწარმი. ნაშრომში ვრცლად არის საუბარი არეშის ისტორიის ცალკეულ საკითხებზე, ასევე, დასახლების ადგილზე საერთო განვითარების ფონზე. წიგნი გამოიშენილია არქეოლოგებისათვის, ისტორიკოსებისა და საქართველოს ისტორიითა და სიმკვლეებით დაინტერესებულ პირთათვის.

რედაქტორი ისტ. მეცნ. კანდიდატი თ. კერესელიძე

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. კანდ. ნ. ქანთარია
ისტ. მეცნ. კანდ. დ. აბუანდაძე

წინასიტყვაობა

არეშის ნაქალაქარზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების წამოწყება გარკვეული მიზანდასახულობით იყო გაპირობებული, რაც არაერთ სამეცნიერო პრობლემას უყრიდა თავს და წლების განმავლობაში დაკვირვებისა და მეცნიერულ ინტერესთა დაგროვების ერთგვარ თავმობმას გულისხმობდა. ჯერ კიდევ გავაზის ნაქალაქარზე მუშაობის დროს, 1969—1972 წწ., რომელიც სულ რაღაც შეიდიოდა კილომეტრითაა დაცილებული არეშიდან, როდესაც მოხერხდა მისი გულდასმით დაზვერვა და მიკვლეულ იქნა რამდენიმე საყურადღებო ადგილი, საველე კვლევა-ძიების წამოწყებას აქ თითქმის არაფერი ედგა წინ. ასე თანდათანობით, ნაქალაქარზე ნიშნეული ადგილების შერჩევით და წინასწარი აზრის განმტკიცებით არქეოლოგიური გათხრების წამოწყებისათვის ინტერესთა წრე შეიკრა, რამაც განაპირობა უკვე სავსე სამუშაოებზე გადასვლა.

მაშასადამე, არეშის ნაქალაქარზე დაზვერვების, შემდეგ კი გათხრების წამოწყება მრავალმხრივი ინტერესებით იყო გაპირობებული, კერძოდ:

1. პირველ ყოვლისა, საჭირო იყო პუნქტის ლოკალიზება, რის შესახებაც ერთიანი თვალსაზრისი არ არსებობდა. თუ არა საფუძვლიანი სავსე სამუშაოები, საკითხის საბოლოო გარკვევა არ იყო შესაძლებელი. არა და სწორედ მასზეა დაკავშირებული რამდენიმე პრობლემაური, დიდი ისტორიული ფაქტის ახსნა. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ „არეში“ და „არეშები“ გარკვეული დროის წარმონაქმნებია, რომელთაც გარე თუ სოციალურ მოვლენებთან დაკავშირებული, რომელსაც მეცნიერული დასაბუთება სჭირდება.

2. შუა საუკუნეების კახეთის ნაქალაქარ-ნასოფლარებისათვის დაზნახსიათებელია თავისებური დასახლებები. აქ თითქმის ვერ ვხვდებით მრავალფენოვან კომპაქტურ, ზღუდეშემოვლებულსა და დაცულ ადგილებს (შდრ. თბილისი, რუსთავი, ღმანისი). განსხვავებული ტიპი დასახლებისა ნაყოფი ჩანს იმ გეოგრაფიული და სოციალურ-ეკონომიკური გარემოსი, რომელიც აგრერიკად გაბატონებული და განმსაზღვრელია კახეთის გაღმამხარის რეგიონში. არეშის გათხრებს პასუხი უნდა

გაეცა და დაედასტურებინა, ან პირიქით უარეყო, ის ახალი ფენომენა, რომელიც ჭერ კიდევ გავაზის გათხრების დროს გამოჩნდა და უფრო სრულყოფილად გამოიკვეთა დაზვერვების შედეგად, რომ მთისა და ბარის, ორი განსხვავებული გეოგრაფიული და შესაბამისად ორი ეკონომიკური რეგიონის ინტერესების შერწყმა-სინთეზი ბევრი თავისებურებით გამოხატულ დასახლების ტიპს გვაძლევს, მისი მიმდგომი მხარის ადმინისტრაციულ-ეკონომიკური და რელიგიური ერთეულის გარემოცვაში.

3. არეშის არქეოლოგიური შესწავლის ერთ-ერთი მიზანი იყო კახეთის გაღმა მხარის (ისტორიული ჰერეთის) ადმინისტრაციული ერთეულის დადგენა, რომელიც უნდა ჩამოყალიბებულყო ზემოთ აღნიშნულ გეოგრაფიულ გარემოში, საეკლესიო მმართველობის გარკვეული უპირატესობით. ამასთანავე საჭირო იყო თვალის გადევნება და ცვლილებების განსაზღვრა ქრონოლოგიურად, ვიდრე ის გაერთიანებულ საქართველოს პირობებში დიდ საფეოდალო ერთეულად იქცეოდა „საარიშიანოს“ სახით.

4. საველე კვლევა-ძიების ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანი ამავე დროს იყო ნივთიერი მასალების მოძიება და კულტურული მემკვიდრეობის ახალი მონაცემების მიგნება. გავაზის გათხრების შედეგად კარგად დადგინდა ქართული მხატვრული კერამიკის ერთი უკანასკნელი საფეხური, რომელიც XIII საუკუნის ბოლოთი და XIV ს. დათარიღდა და განისაზღვრა როგორც მოჭიქული კერამიკის იმიტაციები. საჭირო იყო აღნიშნული დასკვნის გადამოწმება და შეჯერება ადრეულ მონაცემებთან, რაც „იმიტაციების“ საერთო აღიარების უფლებას მოგვცემდა. ამასთანავე ექსპედიცია მიზნად ისახავდა შუა საუკუნეების სხვა პერიოდების მასალების მიგნებასაც, რაც ღრესდღეობით ამ რეგიონებისათვის მეტად ხარვეზიანად გამოიყურება.

აი, ასეთი მიზანდასახული ამოცანებით შეუდგა საველე სამუშაოებს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არეშის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1973 წლის ზაფხულს. ექსპედიციამ ველზე იმუშავა 450 დღე, ათი სეზონის განმავლობაში (1973—1982 წწ.), შემდეგი შემადგენლობით: ლ. ჭილაშვილი (ხელმძღვანელი), ვ. ცისკარიშვილი, გ. კიკნაძე, თ. კერესელიძე, დ. აბუენაძე, ნ. აფხაზავა, ბ. მკედლიშვილი (1973—1978 წწ.), ნ. ჭანთარია (1973—1976 წწ.), ნ. ბახტაძე (1978—1982 წწ.), კ. გოცაძე (1978—1982 წწ.), ს. ბურდილაძე (1973 წ.), ზ. თვალჭრელიძე (1979 წ.), გ. ჭილაშვილი (1977—1979 წწ.), ლ. ხვედელიძე (1976 წ.), მ. მაჭავარიანი (1976 წ.), თ. გერსამია (1976 წ.).

არქიტექტურული ძეგლების ფიქსაციას აწარმოებდნენ ბ. მკედლიშვილი (1973—1978 წწ.) და ნ. ბახტაძე (1978—1982 წწ.), ფოტოგა-

დადებს — ლ. ჭილაშვილი. მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა, რომელიც გატარებულია საინვენტარო დავთრებში 66—971 შიფრით, 2018 ნომრით, დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილებაში, აქვე ინახება ექსპედიციის სხვა დოკუმენტაცია. ფოტონეგატივები ინახება მუზეუმის ფოტო-არქივში. ექსპედიციის ზოგი მონაპოვარი ექსპონირებულია „საქართველოს IV—XVIII სს. მატერიალური კულტურის“ გამოფენაზე.

ექსპედიციის საველე სამუშაოების მიმდინარეობის შესახებ გამოქვეყნებულია რამდენიმე ანგარიში: ლ. ჭილაშვილი — არეშის ნაქალაქარის არქეოლოგიური დაზვერვები (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, IV, 1975 წ.); ლ. ჭილაშვილი — არეშის ნაქალაქარის გათხრები (სსმ არქეოლოგიური ექსპედიციები, V, 1977 წ.); ლ. ჭილაშვილი, ბ. მკედლიშვილი, ნ. აფხაზავა — არეშია არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში (სსმ არქეოლოგიური, ექსპედიციები, VI, 1978 წ.); ლ. ჭილაშვილი, გ. კიკნაძე, ნ. აფხაზავა, ნ. ბახტაძე — არეშის ნაქალაქარის გათხრები 1978—1979 წწ. (სსმ არქეოლოგიური ექსპედიციები, VII, 1980 წ.); ლ. ჭილაშვილი, გ. კიკნაძე, ნ. აფხაზავა, ნ. ბახტაძე, კ. გოცაძე — არეშის ექსპედიციის შედეგები 1980—1981 წწ. (სსმ არქეოლოგიური ექსპედიციები, VIII, 1986 წ.).

ნაქალაქარი, რომლის საველე შესწავლასაც შეუდგა ექსპედიცია და რომელიც გაიგივებულია შუა საუკუნეების ქართულ პუნქტთან არეშთან, მდებარეობს ყვარლის რაიონის სოფელ მთისძირის ტერიტორიაზე, მდინარე არეშის წყლის ზედა წელში. სოფელი დასახლებულია ჯავახეთიდან გადმოსული ქართველებით 1942 წ. ხშირი სოფლური დასახლების გამო ექსპედიციამ ვერ შეძლო ფართო მასშტაბების გათხრების განხორციელება სოფელში, რაც უარყოფით დადს ასევე მის შედეგებს. ერთადერთი გამონაკლისია არეშის ბაზილიკა, ისიც ნაწილობრივ, რადგანაც ძეგლის მიმდგომი ტერიტორია ვერ გაითხარა.

არეშის გარემო, რომელსაც თითქმის ყოველწლიურად ზეირავდა ექსპედიცია, მეტად შთაბეჭდავია შემორჩენილი არქიტექტურული ძეგლებით და დაზვერილ-გათხრილი ობიექტებით — გავაზი, ნეკრესი, გრემი, ნათლისმცემელი, მაჭი, აბაშის ციხე, ციხის ჯვარი, ღუბე, ყორიანი, ვაზოვანი, აბაზას გორა, ვეძათხევი, შილდა და სხვა მრავალი, შუა საუკუნეების ბევრ ისტორიულ ფაქტს აცოცხლებს ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში. არეში ასეთი ძეგლების გარემოცვაში ღირსეული ადგილის მპყრობელია და ეს კარგად გამოჩნდა საველე სამუშაოების დროს და მასალების დამუშავების შედეგად.

წინამდებარე ნაშრომში საველე კვლევა-ძიებისას მოპოვებული ნივთიერი ძეგლები და თითო-ორი ძეგლი ცნობა წერილობითი წყაროებისა, ზოგი მოსაზრების წამოყენების საფუძვლად გამოვიყენე, თუმცა

კი შეგნებული მაქვს ზოგ შემთხვევაში ვარაუდის ფარგლებს ვერ გაეცდები. მიუხედავად ამისა, არ შემიზღუდავს თავი, რამეთუ დარწმუნებული ვარ, ახალი მონაცემების მოპოვებით მათი გაძლიერება შესაძლებელი გახდება არცთუ შორეულ მომავალში.

ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, რომ უფრო აღვილი აღსაქმელი ყოფილიყო ნაშრომი სპეციალისტებისთვისაც და ფართო ჭკიფიელი საზოგადოებისთვისაც, ვამჯობინე მისი შედგენა ორ ნაწილად — ერთშია წარმოდგენილი არქეოლოგიური გათხრების შედეგები ნივთიერი მონაპოვრების შესწავლითა და ჩვენებით, მეორეში კი ისტორიული მომენტებია განხილული. ასე, პირდაპირი გაგებით, წინამდებარე ნაშრომს არქეოლოგიური და ისტორიული კვლევის მორიდებული, მაგრამ მაინც პრეტენზიები გაუჩნდა.

თ ა ვ ი

არქეოლოგიური ძიება არეშის ნაქალაქარზე

არეშის ბაზილიკის გათხრები

(ძეგლის აღწერა, ანალიზი, თარიღი)

ინტერესი არეშის ნაქალაქარის შესწავლისადმი ჯერ კიდევ 50-იანი წლების ბოლოს გამოიჩნდა, როცა მისი ლოკალიზაციის საკითხი წამოიჭრა პერეთის და, კერძოდ კი, რუსთავის ისტორიის საკითხებზე მუშაობისას. მაშინვე, გუმანით, „ქართლის ცხოვრების“ ცნობილი ადგილების მიხედვით, ყვარელ-ლაგოდეხის, უფრო სწორად, მდინარე არეშის წყლის ზონა ამოვიჩიე. გავიდა დრო. რუსთავის შემდეგ კახეთის ქალაქების შესწავლას შეეუდეთ და 1969 წ. გავაზის ნაქალაქარზე (ყვარლის რაიონი, სოფ. ახალსოფელი) სავსე კვლევა-ძიება წამოვიწყეთ. მალე ცხადი შეიქნა, რომ საქმე უნდა გვექონოდა სწორედ ისტორიულ პუნქტთან, რაც, ერთი მხრივ, აძლიერებდა ვარაუდის სისწორეს და, მეორე მხრივ კი, გვეკარნახობდა გავაზთან ახლომდებარე და მასთან ისტორიულად დაკავშირებული არეშის ლოკალიზაციას და არქეოლოგიურად შესწავლას. ძველ გავაზში არქეოლოგიური სამუშაოების მიმდინარეობისას რამდენიმე სადაზვერვო გასვლა მოვაწყვეთ არეშის წყლის ზოლში და მივაღებთ ძვ. გავაზისნაირი გეოგრაფიული განლაგების ადგილს თანამედროვე სოფელ მთისძირში. ის რამდენიმე მიწისზედა ძეგლი, რომელიც აქ ვნახეთ გავაზის ექსპედიციის წევრებმა, აშკარად მიგვანიშნებდა ყურადსაღები დასახლების არსებობას, თანაც ძეგლების სიუხვით გამორჩეულისადაც. ამდენად, სრულიად პუნებრავია, რომ არჩევანი სოფელ მთისძირზე შევაჩერეთ იმ იმედით, რომ აქ მივავედებით ძველი არეშის ნაადგილარს. სადაზვერვო მასალებზე დაყრდნობით, ძველი გავაზის ტერიტორიაზე სავსე კვლევა-ძიების განხორციელების შემდეგ ექსპედიციამ მთელი შემადგენლობით სოფ. მთისძირში გადაინაცვლა.

სოფელი მდინარე არეშის წყლის ზედა წელში მდებარეობს. მიწისზედა ძეგლებიდან აქ დაზვერული გვექონდა და დაფიქსირებული ნაეკ-

ლესიარები მდინარის ორივე მხარეს, სოფელშივე, ნაეკლესიარი ნა-
სოფლარით „საყდრის ყურეში“, ნაგებობათა კომპლექსი მდინარე არე-
შის წყლისა და მარჯვენა უსახელო შენაკადის ხერთვისზე. ასევე იქნა
დაზვერილი მდინარის მარცხენა მხარეს სარწყავი არხიც. ერთი სი-
ტყვით, ვიზუალურად ბევრი რამ ჩანდა, რაც ძველი დასახლების მანიშ-
ნებლად გამოდგებოდა და ისედაც გაცხოველებულ საველე კვლევა-ძიე-
ბის ინტერესს გააძლიერებდა.

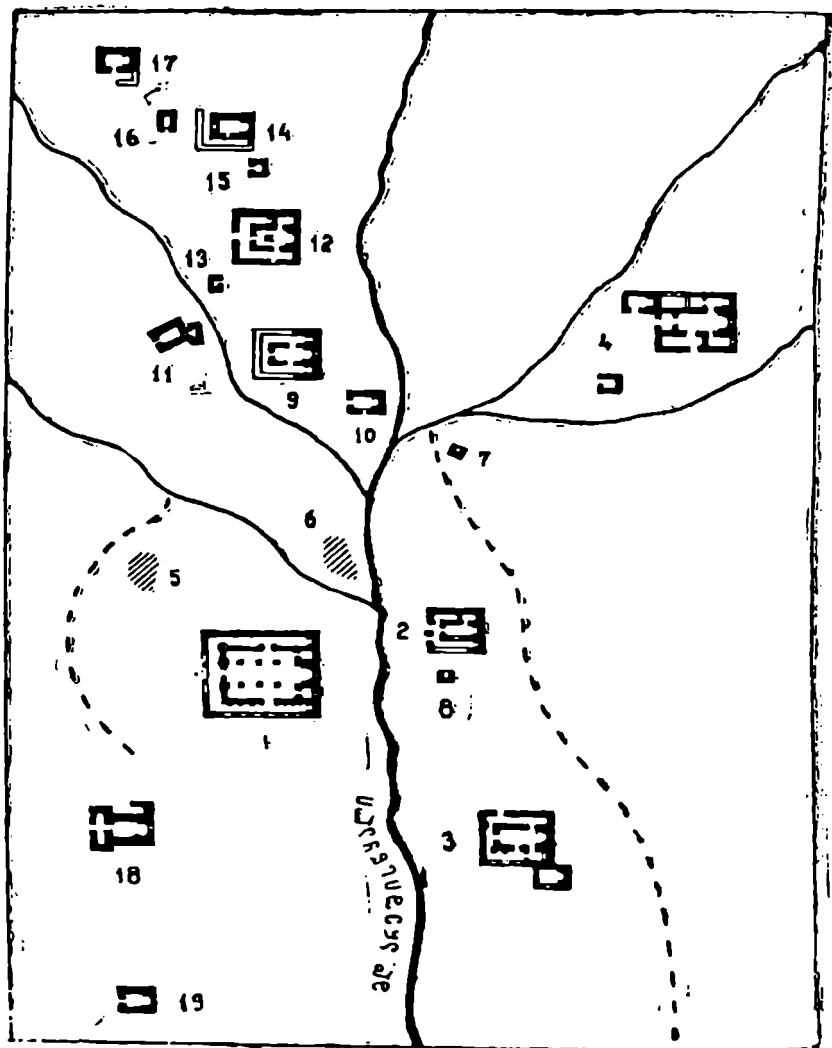
პირველი ობიექტი, რომელიც ექსპედიციამ შეარჩია გასათხრელად,
იყო დიდრონი კაკლის ხეებით დაფარული საკმაოდ მოზრდილი ბორ-
ცვი უსწორმასწორო ზედაპირით, რომლის აღმოსავლეთ ნაწილში ქვით
ნაგები კედლის ნაშთი იყო შემორჩენილი. კედლის მცირე ნაწილი გას-
დევდა ჩრდილოეთის მხარესაც. ბორცვი სამი მხრიდან საკარმიდამო
ნაკვეთებით იყო შემოფარგლული. ერთი მხრიდან სასოფლო გზა მოუ-
ყვებოდა¹. იგი სოფლის თავში მდებარეობს, მდინარის მარჯვენა მხა-
რეს (სურ. 1).

ექსპედიციამ ძეგლზე მუშაობა დაიწყო ადგილის მწვანე საფარი-
საგან განთავისუფლებით და მიწის ფენების მოხსნით ბორცვის თხე-
მიდანვე. სულ ზედა ფენიდან გამოჩნდა, რომ ბორცვი შექმნილია რო-
მელიდაც დიდი ნაგებობის ნაშთებით — ერთმანეთში იყო არეული
კედლის ნანგრევები, ქვები, აგურ-კრამიტის ნამსხვრევები, რომელთაც
დროთა განმავლობაში მწვანე საფარით დამცავი გარსი გასჩენია.

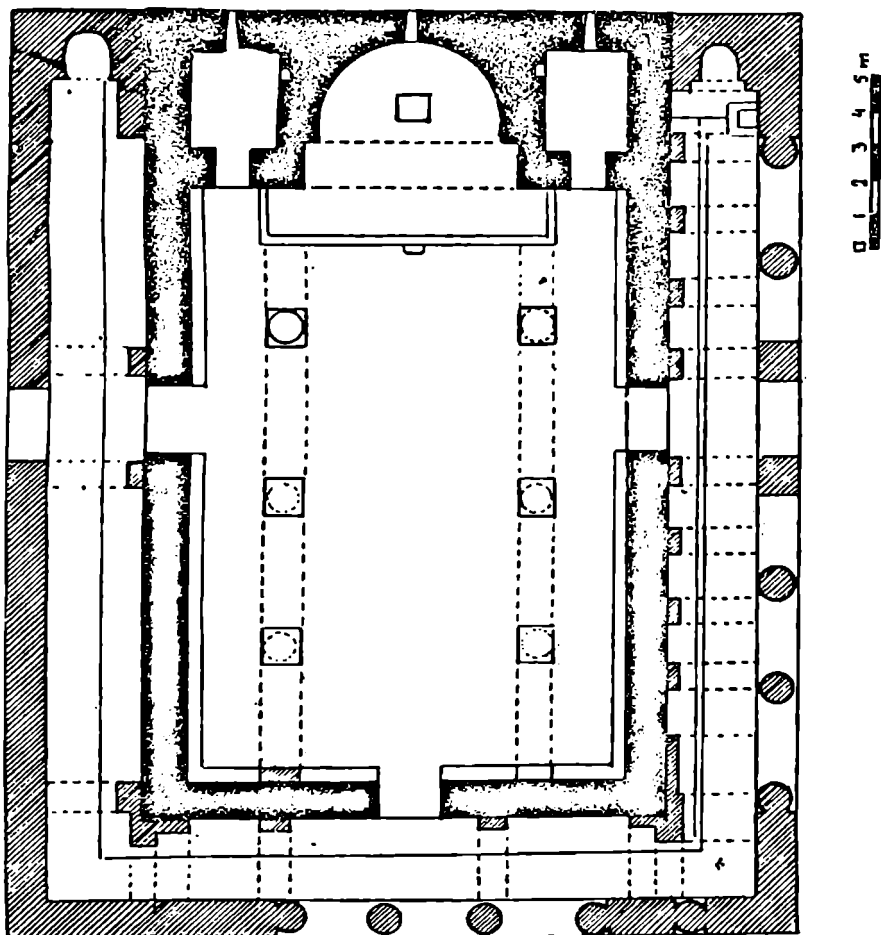
ნაშალ მიწაში არეული ქვა-ლორღის მოხსნის შემდეგ გამოიკვეთა
მონუმენტური სატაძრო ნაგებობის კონტურები, ჩანოწოლილი სახურა-
ვით და გადაქცეული კედლების დიდრონი ნანგრევებით დაფარული.
ტაძრის გათხრას ექსპედიციის მუშაობის სამი სეზონი დაჰირდა. ნაგე-
ბობის გარდა, ექსპედიციას მიეცა საშუალება, გაეთხარა ასევე 10-მე-
ტრიანი ზოლი ნაგებობის სამხრეთით, რაც ერთთავად სამაროვანს
ჰქონდა დაკავებული. სხვა მხარეს ასეთი თხრის ჩატარება შეუძლე-
ბელი იყო.

ტაძრის კონტურების გამოჩენის შემდეგ, საერთო გეგმარებით და
ძეგლის მონუმენტური გარეგნობით, უდავოდ გვეჩვენა მისი, როგორც
აღრეული საეკლესიო არქიტექტურის იერსახე და მას მაშინვე არეშის
ბაზილიკა ვუწოდეთ. ძეგლი მეტად რთული გეგმარებისაა, თავდაპირ-
ველი არქიტექტურული ჩანაფიქრი, რომელიც ხორცშესხმულია სხვა,
ანალოგიური ტაძრების მიხედვით, შემდგომ საუკუნეებში მისი ფუნ-
ქციონირების კვალდაკვალ, გადაკეთებას განიცდის, ისე, რომ საბოლოო

¹ ბორცვი იოსებ ველიჩანაშვილის ნაკვეთში იყო მოქცეული. უშუალოდ ადგილს
„ბეჩას კალებს“ ეძახიან სოფელში.



1. არეშის ნაქალაქარის არქეოლოგიური გათხრების სიტუაციური გეგმა: 1. ბაზილიკა; 2. უსახელო ბორცვი; 3. მღინარისპირის ეკლესია; 4. საყდრის ყურის ეკლესია; 5. „17 ჰექტარიანი“; 6. ხერთვისი; 7. კერამიკული ქუჩა, საყდრის ყურის გზაზე; 8. კერამიკული ქუჩა, უსახელო ბორცვთან; 9. ტყის უბანი, ეკლესია № 1; 10. ტყის უბანი, ეკლესია № 2; 11. ტყის უბნის ნასახლარები № 1 და № 2; 12. ტყის უბნის ეკლესია № 3; 13. ტყის უბნის ნასახლარი № 3; 14. ტყის უბნის ეკლესია № 4; 15. ტყის უბნის ნასახლარი № 4; 16. ტყის უბნის ნასახლარი № 5; 17. ტყის უბნის ეკლესია № 5; 18. უსახელო ეკლესია; 19. თელავის ყურის ეკლესია.



არქის ბაზილიკა. გეგმა (არქ. ბ. მჭედლიშვილი, შ. ციხაძე).

სახე მას საღლაე X საუკუნისათვის უნდა ჰქონდეს მიღებული, თუ არ ჩავთვლით სხვადასხვა სახის გადაკეთებებს. ტაძრის გეგმარებში ორი ძირითადი სამშენებლო ფენა ჩანს. თუმცა დავიწყოთ თავიდან — ძეგლის აღწერით.

ნაგებობა შედგება ორი ძირითადი ნაწილისაგან — სამნავიანი ეკლესიისაგან და სამი მხრით, გარდა აღმოსავლეთისა, მიშენებული

გარსშემოსავლისაგან. პირველადია სამწავიანი ეკლესია, როგორც ფუნქციური, ისე არქიტექტურული მნიშვნელობით, რომელიც საკმაო ხანს მოქმედებდა დამოუკიდებლად. მეორედია ტაძრის გადიდების და ფუნქციურად სრულყოფის დანამატი — სტოების სახით. ტაძრის საერთო სიგრძეა 27 მ, სიგანე — 21 მ. როგორც გათხრებმა ცხადყო. გარსშემოსაველის შესაქმნელად ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ კედლებს, გარედან, გასწვრივ ამოუშენეს 1 მ სიგანის ბაქანი, რომელზედაც ამოიყვანეს მინაშენების (სტოების) სახურავის დამკერი თაღედები (სურ. 2).

სამწავიანი ტაძრის სიგრძე 22,8 მ-ს უდრის, ხოლო სიგანე — 14 მ. მისი შიდა სივრცე ორრიგად განლაგებული სამი სვეტით გაყოფილია სამ ნაწილად (ნავად). სვეტების ფუძე, რომელიც იატაკის დონიდან 10—15 სანტიმეტრზეა და სწორკუთხა მოყვანილობისაა, შექმნილია რიყის და ნაგლეჯი ქვებით. აღნიშნული სვეტის ძირებზე იყო დაყრდნობილი განაკვეთში წრიული სვეტები.

ცენტრალური ნავის ექვსი სვეტიდან შემორჩენილია მხოლოდ სვეტისძირების ნაშთები (ტაბ. IX—X). სასვეტე ბაზები ნაგებია ქვის ნატეხებისაგან — ზოგჯერ დიდი ზომის ქვებიც ურევია. შეკავშირებულია კირღუდავით და მოლესილია კირის ხსნარითვე. კარგად შემორჩენილი სვეტის ფუძის ზომებია $1,0 \times 1,5 \times 0,2$ მ.

ყველაზე მეტად დაზიანებულია ჩრდილოეთის რიგის დასავლეთთან სვეტის ფუძე, რომლის მხოლოდ ერთი კუთხეა გადარჩენილი. დაზიანებულია ასევე ამ რიგის შუა სვეტიც, რომელსაც თავის დროზე ძლიერი დარტყმა განუცდია ზემოდან და გადანგრეულა ჩრდილოეთ-დასავლეთისაკენ, ისე, რომ სვეტის გადავარდნილ ნაწილს ჩაუჭრია იატაკი და ღრმად ჩაფლულა მიწაში (ტაბ. XIV). სწორედ ამ სვეტის აღმოჩენისას გაირკვა, რომ სვეტები მრგვალი უნდა ყოფილიყო. იგივე დადასტურა ერთ-ერთ სვეტის ძირზე შემორჩენილმა სვეტის წრიულმა ანაბეჭდმა. აღნიშნული სვეტი, ისევ, როგორც ტაძარში დადასტურებული სხვა სვეტები (ამის შესახებ ქვემოთ), შედგენილი ყოფილა რიყის ქვებისაგან, სქელ კირხსნარზე, გალესილია წმინდა ხსნარით, ისე, რომ ზედაპირს გათლილი ქვის იერი აქვს მიღებული (ტაბ. XI).

ცენტრალური ნავის სიგანეა 5,1 მ და აღმოსავლეთის მხარეს მთავრდება ნახევარწრიული აბსიდით, რომელსაც ჩრდილოეთით და სამხრეთით ეკვრის ორი, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი, გეგმაში სწორკუთხა ოთხკუთხედის მოყვანილობის სათავსები — სამკვეთლო და სადიაკვნე. მათ დასავლეთის მხრიდან კარის ღიობები აქვთ დატანებული გვერდითი ნაგებობის ღერძზე. სათავსები ნათღებოდა აღმოსავლეთის კედელში დატანებული სარკმლებით.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია, რომ სამწავიანი ბაზილიკა (მინაშენების გარეშე) აგებულია სიმეტრიის დაცვით. დასავლეთის კარი გაჭრილია ზუსტად საკუთხეველის სარკმლის გასწვრივ. ერთ ღერძზეა მოთავსებული ჩრდილოეთის და სამხრეთის კარებიც. სამხრეთის კარის ღიობია 1,9 მ, კარის ზღურბლი ტაძრის იატაკიდან 30 სმ სიმაღლეზე მდებარეობს. კედლის გარეთ მიშენებული ბაჟნის სიმაღლეა 25—27 სმ ზღურბლიდან. ღიობში ჩანს ჩარჩოს ჩასამაგრებელი ბუდე. ჩრდილოეთის კარის ღიობიც, რომელიც სამხრეთის კარის საპირისპირო ხაზზეა გაჭრილი, 1,9 მ-ია. კარის ზღურბლი იატაკიდან 25—28 სმ-ია. აქაც ჩანს ჩარჩოს ბუდე. მას, ისევე როგორც სამხრეთის კარს, მიშენებული აქვს 1,05 მ სიგანის ბაჟანი. ამ ადგილზე კედელი შემორჩენილია დაახლოებით 1 მ-ის სიმაღლეზე. დასავლეთის კარი უფრო დაზიანებულია. ღიობის კედლები შემონახულია 0,6 მ-ზე. კარის ღიობის სიგანეა 1,8 მ. ჩარჩოს ბუდე აქაც ჩანს.

ტაძარი ძლიერაა დაზიანებული, ის საგანგებოდ არის დანგრეული და დამწვარი. შედარებით უკეთ არის გადარჩენილი აღმოსავლეთის მხარე. შემორჩენილია აბსიდის კედლის ნაწილი 5,8 მ სიმაღლეზე. ეს სწორედ ის ნაწილია, რომელიც ჩანდა მიწის ზევით. შემორჩენილი ნაწილის მიხედვით საკუთხეველის კონქი სწორედ ამ სიმაღლიდან უნდა დაწყებულიყო. კედლების სიმაღლე დასავლეთისაკენ თანდათან კლებულობს და ბოლოს ქვის ერთ წყობამდე დადის.

ნაგებობის კედლების სისქე აღწევს 1,1 მეტრს. აღმოსავლეთ ნაწილში აბსიდის ცენტრთან კედლის სისქე კლებულობს და უდრის 0,8 მ. კედლები ნაშენია ხარისხიანად, დაცულია სიზუსტე, პროპორციულობა და სიმეტრია. შემაკავშირებლად, ასევე იატაკის მოსაღესად, ნახმარია კირის ხსნარი.

ეკლესიის კედლებს მთელ პერიმეტრზე გარდა საკუთხეველისა და კარის ღიობებისა, შემოუყვება ქვით ამოშენებული და კირის ხსნარით შეღესილი ჩამოსაჯდომი. მისი საშუალო სიგანეა 0,4 მ; სიმაღლე — 0,25—0,28 მ (ტაბ. IX—1).

სამწავიან ბაზილიკას ჰქონდა სამი შესასვლელი სამხრეთიდან, დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან. ინტერიერი წათდებოდა საკუთხეველის მაღალი სარკმლით (ტაბ. XI—1) და ჩაქცეული კედლების ფრაგმენტების მიხედვით თუ აღვადგენთ სურათს, ჩრდილოეთის და სამხრეთის კედლებში დატანებული არანაკლებ ორ-ორი სარკმლით. საკუთხეველის სარკმელი იატაკიდან 2,3 სმ სიმაღლეზე მდებარეობდა. ასეთნაირადვე თუ ვეცდებით სურათის აღდგენას, ტაძრის იატაკზე ჩამონგრეული მასიური ნატეხების მიხედვით, შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ ნაგებობა სრულდებოდა ნახევარცილინდრული თაღით. გადახურვა გარედან ორფერდა უნდა ყოფილიყო. თუ ჩვენ ამოსავალ

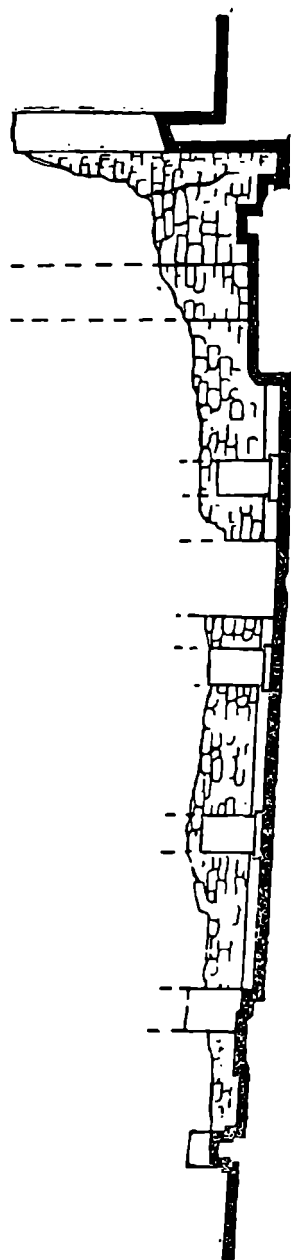
წერტილად მივიღებთ საკუთხეველის კედლის შემორჩენილ ნაწილს, რომელიც იატაკიდან 5,8 მ მდებარეობდა და სწორედ აქედან უნდა დაწყებულიყო კონქი, ტაძრის სიმაღლე შეიძლება განვსაზღვროთ 7—8 მეტრით.

არეშის ბაზილიკა გარკვეულ დროს მნიშვნელოვნად ყოფილა გადაკეთებული და შეცვლილი მისი ინტერიერის გაზრდის ხარჯზე, რის მიხედვითაც ტაძარი გაცილებით რთული ნაგებობის სახით მოგვეჩვენა. ძნელი სათქმელია რით იყო ნაკარნახევი ასეთი დიდმასშტაბიანი სამუშაოების განხორციელება, იყო ეს წმინდა ეკლესიურ-ფუნქციონური ცვლილების ნაყოფი თუ უბრალოდ მრევლის გაზრდის გამო მოხდა ფართობის გაზრდა, ვერაფერს ვიტყვით. ერთი კია, რომ არცერთი და არც მეორე გამოსარიცხი არ არის. თუ მას გარსშემოსავლელუბი შემოარტყეს და ახალი ეკლესიები მიუმატეს არსებულს, უდავოდ მრევლის გაზრდაზე მიუთითებს, მაგრამ აგურის კანკელის აგება და მისი წინ წამოწევა ხომ შეიძლება ეკლესიური კანონიკის ცვლილებას თუ სიახლეს მივაწეროთ? სხვა მიზეზიც შეიძლება ყოფილიყო გადაწყვეტი, რაზედაც დასკვნით ნაწილში იქნება საუბარი.

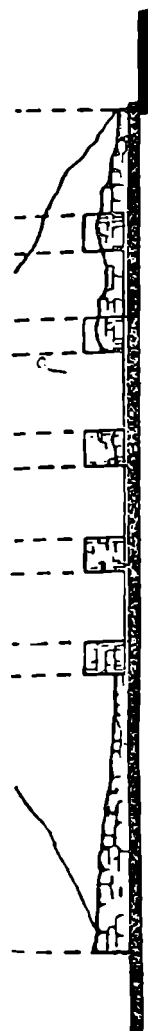
ასეა თუ ისე, სამნავიან ბაზილიკას მიღწენს სამხრეთიდან, დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან გარსშემოსავლელუბი. ეს სამი მხრიდან ტალანი აღმოსავლეთის მხარეს ბოლოვდება ორი საკუთხეველით, რაც საგრძნობლად ზრდიდა ეკლესიის საშსახურის მასშტაბებს. ასეთი სამშენებლო სიახლე მოითხოვდა სტოების გადახურვისათვის საგანგებო კონსტრუქციული სამუშაოების ჩატარებას, რაც განხორციელდა კიდევაც სამნავიანი ბაზილიკის კედლებზე, გარედან კამარის დამჭერი პილასტრების მოწყობით. ცენტრალური ეკლესიის საკუთხეველის შეცვლამ, აგურის კანკელის მოწყობამ სრულიად შეუცვალა სახე ტაძრის წამყვან ნაწილს, ისე, რომ სიახლეთა მიხედვით მივიღეთ ადრინდელისაგან აბსოლუტურად განსხვავებული, რთული ნაგებობა ფუნქციური დანიშნულების დიდმასშტაბური შესაძლებლობებით.

განახლებულ-გადაკეთებული ტაძარი წარმოადგენს აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე ოდნავ წაგრძელებულ სწორკუთხედს, დანაწევრებულს ხუთ გრძივ სივრცედ. ცენტრალური, ამავე დროს ძირითადი საერთო ინტერიერი, როგორც ზევით ითქვა, ორრიგად განლაგებული სამი წყვილი სვეტით დანაწევრებულია სამ ნაგად, რომლებიც გვერდით მინაშენებთან დაკავშირებული არიან სამი კარით. დასავლეთის და სამხრეთის, სვეტებზე ამოყვანილი თაღელების ვრცელი ღიობებით ტაძარს საზეიმო შესასვლელუბი გაუჩნდა და ერთგვარად თვით შენობასაც მდიდრული ელფერი დაედო.

შიდა ასახულობის ძირითადი ცვლილუბა საკუთხეველის ნაწილს შეეხო. კარგად შეინიშნუბა, რომ ადრეული ნაგებობის მწყობრი არქი-



1-1



2-2

პ. არეშის ბაზილიკა. გრძივი და განივი კრილები (არქ. შ. ცინცაძე).

ტექტურული ჩანაფიქრი რამდენადმე დაირღვა სიახლით, რომელიც ტაძრის გადიდების და გარსშემოსაველებში ახალი საკურთხევლების მოწყობის აუცილებლობით იყო ნაკარნახევი (ტაბ. III). ამ სიახლიდან თვალში საცემია საკურთხეველის იატაკის ამალგება-გადიდება, რაც ინტერიერის ხარჯზე მოხდა, კანკელის მოწყობა და ახალი სამშენებლო მასალის — აგურის შემოტანა, რამაც ასევე ძლიერ დაარღვია ტაძრის არქიტექტონიკა. რომ საკურთხეველი საგრძნობლად იქნა აწეული გადაკეთების დროს, აშკარად ჩანს იქიდან, რომ აღნიშნულ ნაწილში საცდელი თხრილის გავლებისას აღმოჩნდა პირველი ფენის ეკლესიის ტრაპეზი, რომელიც კედელთან მდგარა, ის აგურით იყო ნაგები (ტაბ. XIV—2). ერთი მხარე დაკბილული ჰქონდა, იდო პირველი ფენის ე. ი. სამეკლესიანი ბაზილიკის იატაკის დონეზე. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ თითქმის ყველა ადრეულ ძეგლზე, რომელიც არემის ბაზილიკის მსგავსად გადაკეთებას განიცდის, მსგავსივე სურათი ჩანს — პირველი ფენის ტრაპეზი ზედ კედელზეა მიშენებული, გადაკეთების შემდეგ კი გამოწეულია თითქმის აბსიდის ცენტრამდე. ასეთი ცვლილება დაკავშირებული ჩანს ახალი სარიტუალო ცერემონიალის შემოღებასთან უაქანონიკურ ცვლილებასთან.

როგორც ითქვა, გადაკეთების შემდეგ საკურთხეველის იატაკი საგრძნობლად იქნა აწეული (0,9 მ-დე). ის კირხსნარით იყო მოღესილა. გარდა ამისა, საკურთხეველი (აწეული ნაწილით) გამოწეულ იქნა ცენტრალურ ნავში და გაგანიერებული თითქმის სამკვეთლო და სადიაკვნეს კარებამდე (ტაბ. II). მიმატებულ ნაწილში კვადრატული და მრგვალ-ბრტყელი აგურებით ამოყვანილია კანკელი (ტაბ. II, VII). აბსიდის ცენტრში მოთავსებულია აგურით ნაშენი ოთხკუთხა ტრაპეზი ($0,9 \times 1,0$ მ) გრძელი ნაწილით ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე. შემორჩენილი სიმაღლეა 0,6 მ. სამსხვერპლოს აგურების ზომებია $22 \times 22 \times 5$ სმ. როგორც ზემოთ ითქვა, პირველი ფენის საკურთხეველი კედელთან იყო მიდგმული.

კანკელის საყრდენი საკურთხეველის იატაკთან ერთად გამოწეულია დასავლეთით 1,5 მ-ით, თავის მხრივ საყრდენი დამკვიდრებულია ბემზე, რომელიც საფეხურად შემოუყვება კანკელს სამი მხრიდან. იატაკიდან ბემის სიმაღლე თანაბარი არ არის, საშუალოდ 0,4 მ-ია. ბემის სიგრძე ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე 8,0 მ-ია, კანკელის საყრდენიდან ბემი საშუალოდ 0,22 მ-ით არის გაწეული.

საკურთხეველში ასახველად სამი საფეხურია მოწყობილი („აღსავლის კარი“, ტაბ. VI—2). ქვედა პირველი საფეხური მიშენებულია უშუალოდ ბემზე, სიმაღლე — 0,2, სიგრძე — 0,6, საფეხურის სიგანე — 0,38 მ. მეორე საფეხურის მოვალეობას ასრულებს ბემი, რომ-

ლის სიგანე ამ ნაწილში 0,24 მ-ია. მესამე საფეხური კანკელის საყრდენ კედელშია. საფეხურები, ისევე როგორც მთლიანად კანკელი, შელესილი ყოფილა კირხსნარით.

კანკელის საფასადო მხარე წარმოდგენილია აგურით ნაგები ექვსი მრგვალი სვეტით, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულები ყოფილან ნახევარწრიული კამარებით (ტაბ. III). სვეტებსა და კამარებს შორის არსებული სივრცის სრულად წარმოდგენა არ შეგვიძლია, შესაძლოა ბოლომდე არც იყო შევსებული და ლუნეტებს ჰქმნიდნენ. კანკელის ჩრდილო და სამხრეთ კიდეებს (აბსიდის გარეთ) ჰკეტავდა აგურის კედლები, რომელთაგანაც ჩრდილოეთისა მოშლილი იყო, სამხრეთისა კი გადაწვენილი, ისე რომ, საღიაკენეს კარი ჩაუკეტავს (ტაბ. V—1). ამ კედლების სიგანეა შესაბამისად — 0,6 და 0,7 მ, კედლის სისქე — 0,5 მ. ორი განაპირა მრგვალი სვეტი შერწყმული ყოფილა ამ კედელთან ისე, რომ მის ორგანულ ნაწილად გამოჩენილიყო. ეს კარგად ჩანს სამხრეთის კუთხეში.

აბსიდის იატაკზე გადაქცეული კანკელის ნაწილების გაზომვამ საშუალება მოგვცა, რომ კანკელის ასე თუ ისე სრული სურათი წარმოგვედგინა. მრგვალ სვეტებს, რომლებიც შედგენილი იყო მრგვალბრტყელი აგურებით, აგურით ნაშენი კვადრატული კაპიტალები ედგათათზე.

საკურთხევლის განიერ ნაწილში, ტრაპეზის აქეთ-იქით, იატაკზე, აშოშენებულია ორი მერხი.

კედლების და ჭერის ჩამოქცევას იატაკი ძლიერ დაუზიანებია. კარგად ჩანს, რომ ტაძრის თითქმის მთელი ფართობი საგულდაგულოდ არის მომზადებული. ადგილი მოსწორებულია და მოხრეშილი. შემდეგ დაულაგებიათ მოხრდილი ქვები ვერტიკალურად (სიგრძით 0,4—0,5 მ.), ისე რომ ზედაპირი უსწორმასწორო არ ყოფილიყო და გადაულესიათ წმინდა კირხსნარით. ამის შედეგად იატაკი სწორია და პრიალა. ყველაზე უკეთ იატაკი გარდაჩენილია საკურთხევლის წინ, სვეტებამდე, დასავლეთის კართან, ჩრდილოეთის ნავის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებში (ტაბ. IX—2). სამხრეთით ნავი თითქმის მთლიანად ქვაფენილის ამარა უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან სულ არ ჩანს მოკირწყლვის კვალი. ამასთანავე ერთად, ნავის აღმოსავლეთ ნაწილში კარგად შეინიშნება სიბრტყით დალაგებული იატაკის ქვები.

სამხრეთის სტოა წარმოადგენს ვიწრო და გრძელ მინაშენს (ტაბ. IX—1), რომლის აღმოსავლეთ ნაწილში მოთავსებულია საკურთხეველი აბსიდით. მის სამხრეთის, ეკლესიის საფასადო კედელში ჩაშენებულია შვიდი სვეტი, რომლითაც ექვსი ტაძარში შესასვლელი ღიობია შექმნილი. შვიდი სვეტიდან ორი განაპირა მრგვალი სვეტი შერწყმულია კედლებთან. სვეტებზე დაყრდნობილი იქნებოდა თაღედის ქუსლები,

ხოლო მინაშენის კამარა მთლიანად ეყრდნობოდა პილასტრებს, რომელთა ნაშთები შემორჩენილია ტაძრის სამხრეთ კედელზე. ისინი ყველა ერთი ზომისაა (0,45 მ.).

სამხრეთის გარსშემოსავლელის აღმოსავლეთიდან პირველი სვეტი მიბჯენილია სამხრეთ ეკლესიის სამხრეთ კედელზე, შენობის კუთხიდან 3,5 მ-ზე, სვეტის შემორჩენილი სიმაღლეა 1,1 მ, დიამეტრი — 1,0 მ. სვეტი პირვანდელი სიმაღლისაა და ეტყობა აქვე ეყრდნობა მას თალის ქუსლიც. სვეტი ნაგებია მცირე ზომის, ხშირად სეგმენტური მოყვანილობის ნატეხი ქვებისაგან. თითქმის მთელ სიმაღლეზე შემორჩენილია კირის ნალესობა. აღმოსავლეთიდან მიბჯენილია საეკლესიო კედელზე.

მეორე სვეტის (ისიც მრგვალია) შემორჩენილი სიმაღლეა 0,3 მ, დიამეტრი — 1,0 მ. შემორჩენილი ჰქონდა მოპირკეთების კვალი, ნაგებია იმავე ტექნიკით როგორც პირველი (ტაბ. VII—2).

მესამე სვეტი განაკვეთში ოთხკუთხაა, შემორჩენილია ქვის ორი წყობა 0,4 მ სიმაღლეზე. კუთხის ქვები დამუშავებულია, აქვს მართკუთხა მოყვანილობა. ძირა წყობას შემორჩენილი აქვს ნალესობის კვალი. ფუძის ზომებია $1,04 \times 1,05$ მ.

მეოთხე სვეტიც ოთხკუთხაა განაკვეთში, დამორებულია მესამე სვეტისაგან 2,35 მ-ით. შემორჩენილია ძირა ქვის წყობა 0,2 მ სიმაღლეზე. დაზიანებული აქვს სამხრეთ-დასავლეთის კუთხე. ფუძის ზომებია $1,04 \times 1,03$ მ. მესამე და მეოთხე ოთხკუთხა სვეტები განლაგებულია სამხრეთის კარის პირდაპირ.

მეხუთე სვეტი მრგვალია, დიამეტრია 1,0—1,03 მ, შემორჩენილი სიმაღლეა 0,15 მ. სამხრეთის ნაწილი დაზიანებული აქვს.

მეექვსე სვეტიც მრგვალია 1,0—1,02 მ დიამეტრით, შემორჩენილი სიმაღლეა 0,35 მ. დაზიანებულია სამხრეთის ნაწილი.

მეშვიდე სვეტი სამხრეთის კედელზეა მდებარე. დიამეტრია 1,0—1,02 მ, შემორჩენილი სიმაღლეა 0,23 მ.

პილასტრების სისტემა უკეთ არის შემორჩენილი სამხრეთის სტოაში. სულ რვა პილასტრია დადასტურებული.

აღმოსავლეთიდან პირველი პილასტრის ზომებია $0,8 \times 0,45$ მ. შემორჩენილი სიმაღლეა 1,7 მ. იგი დაძრულია ადგილიდან და გადაწეული დასავლეთისაკენ.

მეორე პილასტრის შემორჩენილი სიმაღლეა 0,6 მ. ფუძის ზომები იგივეა, რაც პირველისა. შემორჩენილია მხოლოდ ქვის წყობის ორი ფენა.

მესამე პილასტრი დაზიანებულია. ფუძის ზომები იგივეა.

მეოთხე პილასტრის შემორჩენილი სიმაღლეა 0,9 მ. ფუძის ზომე-

ბია $0,85 \times 0,45$ მ. შედგება ქვის წყობის სამი ფენისაგან. დაკუთხულა ქვის ლოდების გარდა გამოყენებულია ქვის თხელი ანატაკეციბი.

მეხუთე პილასტრის მხოლოდ ძირა წყობაა დადასტურებული.

მეექვსე პილასტრის სიმაღლეა 1,2 მ. ექსპედიციის მუშაობის პერიოდში პილასტრი გადაინგრა და მხოლოდ ძირა წყობაა შემორჩა. ფუძის ზომებია $0,85 \times 0,45$ მ.

მეშვიდე პილასტრის ფუძის ზომებია $0,8 \times 0,45$ მ. შემორჩენილი სიმაღლეა 1,2 მ.

მერვე პილასტრის ფუძის ზომებია $0,83 \times 0,45$ მ. შემორჩენილი სიმაღლეა 1,1 მ. კარგად არის შემონახული ქვის სამი წყობა, მეოთხე დაზიანებულია. გამოყენებულია დამუშავებული კუთხიანი ქვები.

სამხრეთის სტოას აღმოსავლეთ კიდეში, როგორც ითქვა, საკურთხეველია მოწყობილი. მისი იატაკი ქვებითაა მოკირწყლული 2,1 მ-ის სიგრძეზე. აბსიდის იატაკი სტოას იატაკთან შედარებით ამაღლებულია 0,2 მ-ით და გამოწეულია აბსიდიდან გარეთ 0,7 მ-ის სიგრძეზე. აბსიდის წინ სამხრეთის კედელზე მიშენებულია ოთხკუთხა აუზი ($0,7 \times 1,0$), სიმაღლე — 0,76 მ (ტაბ. XV—1). აუზის შიდა მოცულობაა $0,52 \times 0,53$ სმ, სიმაღლე — 0,45 მ. შიგ თიხის ჭურჭლების ნატეხები იყო დადასტურებული. ვფიქრობ, მისი დანიშნულება სამლოცველოს გვერდითვე არ უნდა იწვევდეს კამათს და ის ემბაზს — ბავშვის მოსაწათლავ ჭურჭელს წარმოადგენდა.

დასავლეთის სტოა ისევე, როგორც მსგავს შემთხვევებში, აქაც ჰკრავს გარსშემოსავლელების სისტემას (ტაბ. VII—2; XI—2). მისი დასავლეთის კედელი — ტაძრის საფასადო ნაწილი, მსგავსად სამხრეთის ფასადისა, საპარადო, საზეიმო ხასიათისაა. ოთხ მრგვალ სვეტს შორის სამი შესასვლელი ღიობია მოწყობილი, რომლებზედაც თაღები იქნებოდა დაყრდნობილი. განაპირა სვეტები შერწყმულია კედლებთან. ერთი სვეტი — სამხრეთიდან პირველი, კედელშია ჩაშენებული, მისი დანიშნულება უცნობია (ტაბ. VIII—1). შესაძლოა, ისიც სვეტების ანსამბლში უნდა ყოფილიყო ჩართული და ოთხი ღიობის მიღება იქნებოდა განზრახული, რაზედაც ხელი აუღიათ. შემდგომად მას უკვე დეკორატიული სახე მიუღია. მას კონსტრუქციული დანიშნულება არ შეიძლება ჰქონდეს — ჩასმულია კედელში და მხოლოდ სვეტის მომრგვალებული ნაწილები ჩანს. შემორჩენილი სიმაღლეა 0,83 მ, დიამეტრი — 1,0 მ.

მეორე სვეტის შემორჩენილი სიმაღლეა 0,82 მ, დიამეტრი — 1,03 მ. ნგრევისას დაწოლა ჰქონია აღმოსავლეთიდან, ვინაიდან სვეტის ნახევარი გადაწოლილია დასავლეთისაკენ (ტაბ. XI—2).

მესამე სვეტი შემორჩენილია 0,3 მ სიმაღლეზე, დიამეტრი — 1,02 მ.

მეოთხე სვეტი გადავარდნილია დასავლეთისაკენ. შემორჩენილი სიმაღლეა 1,0 მ, დიამეტრი — 1,0 მ.

მეხუთე სვეტიც გადავარდნილია დასავლეთისაკენ, ამასთანავე შემორჩენილი აქვს სრული სიმაღლე და თალის ის ნაწილი, რომელიც მას ეყრდნობოდა. თალის თითქმის ნახევარი გადარჩენილია. აქვს ნაღისებრი მოყვანილობა, შედგენილია ბრტყელი ქვების მეშვეობით, სვეტის სიმაღლეა 1,1 მ, შესასვლელის აღდგენილი სიმაღლე თალს ცენტრში დაახლოებით 2 მ უნდა ყოფილიყო. რადგანაც აღნიშნული სვეტის, ასევე სტოას პირველი სვეტის სიმაღლეები ერთი და იგივეა, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს, რომ ტაძრის შესასვლელების თაღების დასაწყისი უნდა აითვალოს 1,1 მეტრიდან.

დასავლეთ სტოაში თავის დროზე 5—6 პილასტრი უნდა ყოფილიყო მსგავსად სამხრეთის სტოაში განაწილებული ზომებისა, აქ კი ასეთი სურათი არ ჩანს დაზიანების გამო. ტაძრის კედლის გასწვრივ შექმნილია 1,05 მ სიგანის ბაქანი, რომელსაც ეყრდნობა პილასტრები ფუძეები, განსხვავებით სამხრეთის სტოასაგან, სადაც პილასტრები ეყრდნობიან ბაქანზე ამოშენებულ ცოკოლს.

დასავლეთი სტოას ჩრდილოეთ ნაწილში, უშუალოდ კედლის ქვეშ, იქ, სადაც მეხუთე სვეტია ამოყვანილი, აღმოჩნდა ქვაყუთი კარგად შენახული ჩონჩხით, თავით დასავლეთით და აღმოსავლეთ ნაწილში მიხვეტილი ძვლებით. ქვაყუთი შედგენილი იყო ბრტყელი ქვებისაგან, გადახურული იყო რამდენიმე ბრტყელი ქვით, რომლებიც ჩამტვრეული იყო, როგორც ჩანს, ეკლესიის წვრცელის შედეგად, რადგან თვითონ კედლის ის ნაწილიც, რომელიც სამარხზე გადადის, ჩაწოლილია 0,3 მეტრით (ტაბ. XV—2). სამარხის სახურავი კარის ლიობის ზღურბლის დონიდან 0,8 მ-ით არის დაცილებული. მისი სიგრძეა 2,0 მ, სიგანე ქვედა ნაწილში 0,7 მ; სამარხი დამხრობილია ოდნავ გადახრით სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთისაკენ. სამარხის დიდი ნაწილი (1,2 მ) სტოას არეშია მოქცეული, დანარჩენი (0,8 მ) კედლის ქვეშ. სამარხი უინვენტარო იყო. გარსშემოსავლელების კედლის ქვეშ სამარხის დადასტურებას დიდი მნიშვნელობა აქვს მეორე სამშენებლო ფენის დასაბუთებლად. სამწუხაროდ, დამთარიღებელი მასალა არ დადასტურებულა. ამ საკითხს ქვევითაც დავუბრუნდებით.

ჩრდილოეთის სტოა ყველაზე ნაკლებად არის შემორჩენილი. იგი წარმოადგენს ვიწრო და გრძელ ტალანს, რომლის აღმოსავლეთი კიდე მთავრდება ნაღისებრი აბსიდით. შუა ნაწილში, ერთ ღერძზე, ორი კარია დატანებული ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლებში. სამხრეთის კარის ორივე მხარეს პილასტრებია შემორჩენილი, რომლებიც ეყრდნობიან ცოკოლს. ცოკოლს თავის მხრივ დაშენებულია 1,1 მ სიგანის ბაქანზე.

ძეგლზე მეორე ფენის სამუშაოების ჩატარებამ, რაშიც იგულისხმება გარსშემოსავლელების მიშენება, აბსიდის აწევა-გაფართოება, კანკელის მოწყობა, ეკლესიას სრულიად შეუცვალეს სახე გარეგნულად და ალბათ ფუნქციურადაც, რამდენადაც მოქმედი ერთი ეკლესიის ნაცვლად განახლებულ ტაძარში უკვე სამი სამლოცველოა, გაიზარდა მრევლის მომსახურების მასშტაბები. გარეგნულად, ორფერდა სახურავიანი და ვიწრო შესასვლელიანი მაღალი, პროპორციებს მოკლებული ეკლესიის ნაცვლად მივიღეთ მონუმენტური არქიტექტურული ნაგებობა, რომელშიც გარსშემოსავლელების ცალფერდა სახურავები, რაც მას შემოუყვებოდა სამი მხრიდან და დასავლეთის და სამხრეთის მსუბუქი და ჰაეროვანი თაღები შესასვლელები, ეკლესიას წარმოგვიდგენდა სრულყოფილად და გარეგნული სიმშვენიერით. აი, ეს მომენტი, ვფიქრობ, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაბიჯია ქართული არქიტექტურისა, რომელსაც სამნავიანი ბაზილიკების გადაკეთებისას, მის გარეგნულ მხარეს, გარსშემოსავლელებით და ცალფერდა გადახურვის მოწყობით, ერთბაშად უცვლიან სახეს და კარგად გააზრებულ გარეგნობას აძლევენ ძეგლს. ყოველივე ეს არის ნაყოფი ძველ ქართულ ძეგლებზე ჩატარებული მეორე რიგის სამუშაოებისა, რომლის განხორციელებისათვისაც ზრუნავდნენ არა მხოლოდ ფუნქციური მოტივით. ნიშანდობლივია, რომ ადრექრისტიანული ხანის ყველა სამნავიანს შეეხო მეორე რიგის სამუშაოები, თუ კი ისინი აგრძელებდნენ სიცოცხლეს ორი-სამი საუკუნის განმავლობაში მაინც.

ნაეკლესიარზე არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარება ძირითადად გულისხმობდა ადგილის გაწმენდას აღნიშნული მონუმენტური ნაგებობის ნანგრევებისაგან. ამდენად, სრულიად ბუნებრივია, რომ არქეოლოგიური მონაპოვარი, თუ არ ჩავთვლით ზოგ გამოჩაყლისს და, ცხადია, სამშენებლო მასალას, არ შეგვხვდრია. რაც შეეხება სამშენებლო მასალას, აქ, როგორც კახეთის ძეგლების მიმართ იყო აღნიშნული გ. ჩუბინაშვილის მიერ², ვერ ვხვდებით გათლილ ქვებსა და ჩუქურთმებს, ის ნაგებია ყველაზე პრიმიტიული სამშენებლო მასალით, სხვადასხვა ზომის რიყის ქვით. მასალის ძირითადი ნაწილი მოზიდული ჩანს მდინარე არეშის ხეიდან. ზოგ შემთხვევაში გამოყენებულია ფიქალი. კედლის წყობაში გარეთა პირისათვის შერჩეულია ქვების ბუნებრივი სიბრტყეები, ხოლო კუთხეებისათვის ვხვდებით საგანგებოდ, ხშირ შემთხვევაში უხეშად დამუშავებულ ქვებს, რომელთათვისაც სასურველი ფორმა მიუტიათ. ქვის ზომები მერყეობს 0,2—1,0 მ შორის. ყველაზე დიდი ქვის ლოდი, სიგრძით — 1,7 მ დაახლოებით 0,4 მ სი-

ქისა, გადებული იყო სამკვეთლოს კარის ღიობზე. სვეტებისათვის საგანგებოდ არის დამუშავებული მომცრო ზომის ქვები, რომელთაუხშირ შემთხვევაში კონუსური ფორმა აქვს მიცემული და სეგმენტისებურად აწყობდნენ, ფუძით გარე პირისაკენ.

ტაძრის გადაკეთებისას გამოყენებულია აგურიც. კერძოდ, აგური უხმარიად კანკელისა და საკურთხეველს მოწყობისას. სამხრეთის სტოას გაშენებისას მის დასავლეთ ნაწილში ქვის ნაყართან ერთად გვხვდებოდა აგურის ნატეხები, ზოგჯერ მთელი აგურებიც. ამავე სტოას აღმოსავლეთ ნაწილში, სულ ბოლო პილასტრს, რომელიც მიშენებულია ტაძრის კედელზე 1,05 მ სიმაღლეზე, გასდევს აგურის ურთი წყობა, ზემოდან ადევს ქვის რიგი, შემორჩენილი ზედა ნაწილი შედგება აგურის ორი წყებისაგან (საერთო სისქე 0,18 მ).

აგურების ორი სახეა გამოყენებული — ოთხკუთხა და მრგვალბრტყელი. ოთხკუთხა აგურების ზომებია $23 \times 23 \times 6$ სმ; $24 \times 24 \times 6$ სმ; ზოგჯერ სისქე 5 სმ-ია. მრგვალი აგურის დიამეტრია 35 სმ, სისქე — 6 სმ. ორივე სახის აგური დამზადებულია ნაძვანარევი თიხისაგან და გამომწვარია წითლად (ტაბ. V). საკურთხეველის იატაკი და კანკელი (მშენებლობის მეორე ფენა) მთლიანად ნაგებია აგურებით. აგურის ნატეხები გამოყენებულია აგრეთვე ტაძრის შიგნით მერხის გაწყობისას და კანკელის წინ იატაკის ზოგ ადგილას (ტაბ. III—VII).

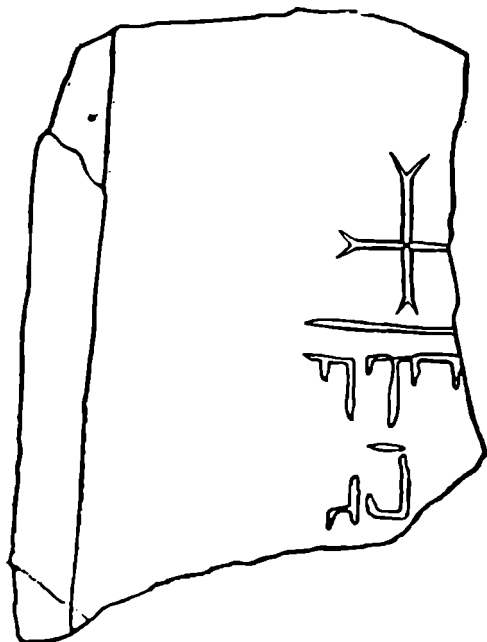
სამხრეთ სტოაში გარდა პილასტრებისა, აგურით იყო გამოშენებული კედელი საკურთხეველთან.

ეკლესიის მშენებლობაში ორი სახის კრამიტი გამოუყენებიათ — ღარიანი და ბრტყელი. სამწუხაროდ, კრამიტების დიდი ნაწილი დაშტერებულია. ღარიანი კრამიტები ერთ ბოლოში განიერია, მეორეში დავიწროებული. სიგრძე მერყეობს 37—38 სმ შორის. სიგანე მსხვილ ნაწილში 18—19 სმ, ვიწროში — 13 სმ. ამავე ნაწილში, ბოლოდან 6 სმ დაცილებით 1,5—3 სმ სიმაღლის კურტანი აქვს (სიგანე 7—7,5 სმ), ამ ტიპის კრამიტებიდან რამდენიმე მთელია ნაპოვნი. ზოგ მათგანს სიგრძეზე რამდენიმე კლანკილი ზოლი გასდევს.

ბრტყელი კრამიტები უკლებლივ ფრაგმენტების სახითაა ნაპოვნი. ფორმა მათი კარგადაა ცნობილი — აქვს დაბალი გვერდები (ბორტები), ერთ მხარეს შევიწროებულია, ბრტყელი და ღარიანი კრამიტების კომპოზიციაც ასევე კარგად არის ცნობილი და ის დასაბამს იღებს ჯერ კიდევ ანტიკური ხანიდან³.

³ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 44—45.

რამდენიმე ბრტყელ კრამიტზე დაბალრელიეფური წარწერაა გამო-
სახული. ყველა წარწერა ერთი და იმავე ყალიბით არის მიღებული.
ეკლესიის გათხრისას ათზე მეტი ფრაგმენტია აღმოჩენილი მეტნაკლები
სისრულის წარწერით (ტაბ. XXIII, XXIV; სურ. 4, 10). ირკვევა, რომ
ჯერ კიდევ სველ თიხაზე, კრამიტის დაყალიბებისას, წინასწარ დამზა-
დებული ყალიბით იღებდნენ ანაბეჭდს და შემდეგ კი გამოწვევდნენ.
წარწერები ჯვრიანად სამი სტრიქონისაგან არის შედგენილი. პირველი
რიგი უკავია ჯვრის გამოსახულებას, მეორეზეა სამი ქართული ასოა-

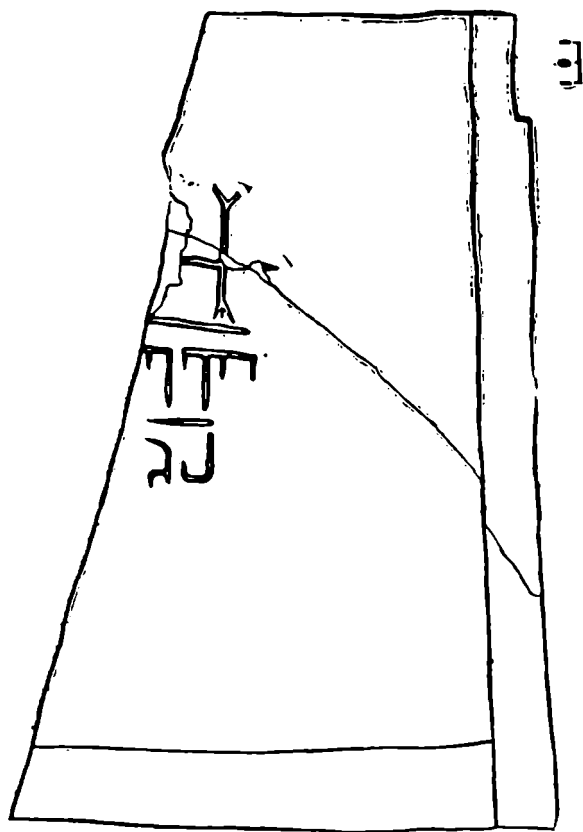


4. ბაზილიკა. კრამიტის ნატეხი ქართული წარწერით.

გან მიღებული ლიგატურა. მესამე სტრიქონი უკავია დაქარაგმებულ
უკუღმა დაშტამპულ ორ ქართულ ასოს, რომლებიც იკითხება საარკის
ანარეკლით (ჟ' „შეიწყალე“). კრამიტზე ქართული წარწერების არ-
სებობა ადრეც იყო ცნობილი. წარწერებს ვხვდებით ადრეშუასაუკუ-
ნეების ანტიფიქსებზე, განსაკუთრებით კი განვითარებული ფეოდალუ-
რი ხანის ბრტყელ კრამიტებზე⁴. ზოგი მათგანი მსგავსად არეშის კრა-
მიტებისა, შებრუნებულად არის აღბეჭდილი და საარკის გამოსახულე-
ბით იკითხება. წარწერები კრამიტებზე ისეთნაირად არის გამოყვანი-

⁴ ჟ. ჭლამაია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში.
თბ., 1980, გვ. 47—56.

ლი, რომ ღარიანი კრამიტების დაფარების შემდეგ თავისუფალ გამო-
საჩენ ადგილზე მოხვედრილიყო და როგორც წარწერების უმეტესო-
ბიდან ჩანს, შეწყალება ეთხოვნა დამკვეთის თუ ხელოსნის სახელზე.
შებრუნებული წარწერების ახსნა მეკრამიტე ოსტატის უყურადღე-



5. კრამიტის ნატეხი ქართული წარწერით.

ბობის მიზეზით ალბათ არ იქნება მართებული⁵; არეშის ნიმუშის მი-
ხედვით მეორე სტრიქონი სწორადაა ამოკვეთილი, ე. ი. ხელოსანმა
მშვენიერად იცოდა რასაც აკეთებდა. თანაც ასეთ სურათს ვხვდებით

⁵ ჯ. ჯღაშაია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბ.,
1980, გვ. 49.

რამდენიმე სახელოსნო პროდუქციის მიხედვით. ჩანს, რაღაც სტილია შემუშავებული.

მაშ ასე, ძეგლის მიმოხილვის შემდეგ აშკარა ხდება, რომ ის ორ სამშენებლო პერიოდს მოიცავს, პირველი, როდესაც შეიქმნა სამნავიანი ბაზილიკა და მეორე, როდესაც მოახდინეს მისი ინტერიერის გადაკეთება და მიაშენეს გარსშემოსავლელები.

სამნავიანი ბაზილიკის ტიპი კარგად არის ცნობილი ჩვენს მეცნიერებაში და ის არის წარმოდგენილი ადრექრისტიანული ხანის ქართული არქიტექტურის ბრწყინვალე ძეგლებით, როგორიცაა ბოლნისის სიონი, ჯავახეთის წყაროსთავი, ანჩისხატი (თბილისში), ურბნისის ბაზილიკა, ხაშმის სამება (კაწარეთი), ხირსის და ურიათუბნის ბაზილიკები და სხვა⁶. არეშის ბაზილიკას აღნიშნულ ძეგლებთან აახლოებს მონუმენტურობა, მსგავსივე გეგმარება, ზომები, გარეგანი სახე და სხვ. აქვს განმასხვავებელი ნიშნებიც (მაგალითად, მრგვალი სვეტების არსებობა არეშის ბაზილიკაში), მაგრამ ამით სრულიადაც არ იცვლება საერთო სურათი, რომელიც ასახავდა ეპოქის როგორც პოლიტიკურ ისე სოციალურ გარემოს. არეშის ბაზილიკა განსაკუთრებულ სიახლოვეს იჩენს ურიათუბნის (ვაზისუბნის) ბაზილიკასთან. აქ სიახლოვეს ვგულისხმობთ არა მარტო სამნავიანი ბაზილიკის პერიოდთან, არამედ ორივე ფენით. ვაზისუბნის ტაძრის მეორე ფენაც ზუსტად ისეთაა როგორიც არეშისა⁷. ეს უკანასკნელი განსხვავდება და გამოირჩევა უფრო მდიდრული საპარადო შესასვლელებით სამხრეთიდან და დასავლეთიდან. საგულისხმოა, რომ არეშის ბაზილიკის მრგვალი სვეტები, ერთ-ერთი მკვეთრი განმასხვავებელი ნიშანი სხვა სინქრონული ძეგლებისაგან, საბაბს იძლევა, რომ უარყოფილი იქნას მოსაზრება მრგვალი სვეტების არარსებობის თაობაზე ადრექრისტიანული ძეგლებზე.

შ. ამირანაშვილი აღნიშნავდა, რომ „მრგვალი სვეტები V—VI სს. ბაზილიკებში ეკუთვნის მოგვიანო ხანას“⁸, თუმცა უშეგებს, რომ ის „ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის მთლად უცხო არ ყოფილა“⁹. სამშეილდის მრგვალი სვეტი გვიან ხანას ეკუთვნისო — „არაუადრეს X—XI სს.“¹⁰ ამავე დროს თვლის, რომ „მრგვალი სვეტები, რომლებიც ტაძარს ყველა მხრიდან უვლის — ანტიკური ხუროთმოძღვრების ტრადიციას წარმოადგენს“¹¹. ასეთი ორკოფული დამოკიდებულების

⁶ გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1936, გვ. 32.

⁷ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, с. 79—82.

⁸ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1967, გვ. 113.

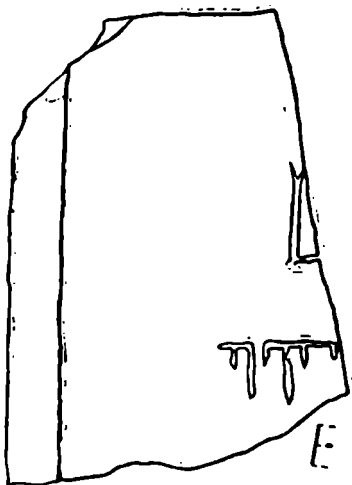
⁹ იქვე.

¹⁰ იქვე.

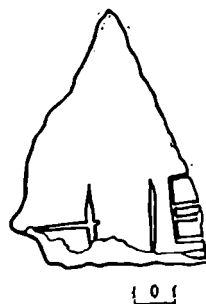
¹¹ იქვე, გვ. 114.

მიხედვით ავტორის აზრი მრგვალი სვეტების V—VI სს. არსებობის თაობაზე მაინც უარყოფითი მგონია. ცხადია, აქ ლაპარაკია იმ დროს არსებული მასალების მიხედვით, არეშის ბაზილიკის და კიდევ რამდენიმე სხვა სინქრონული ძეგლის (სადაზვერვო მასალების) მიხედვით მრგვალი სვეტები ჯახეთის არქიტექტურაში უცხო ელემენტი არ ჩანს. არც ის შეიძლება ვიფიქროთ, რომ არეშის ბაზილიკაში ეს მოგვიანო ფენად უნდა წარმოვიდგინოთ. ეს გამორიცხულია.

მაშასადამე, არეშის ბაზილიკის პირველი სამშენებლო ფენა, წარმოდგენილი სამნავიანი ბაზილიკის სახით, უნდა მივიჩნიოთ ადრექრისტიანული ხანის საკულტო არქიტექტურის ერთ-ერთ ნიმუშად, ზემოთ ჩამოთვლილი ძეგლების წრის კუთვნილებად და შეიძლება დავათარილოთ V საუკუნით. ეს არის დიდი აღმშენებლობის პერიოდი და



6. ბაზილიკა. კრამიტის ნატეხი ქართული წარწერით.

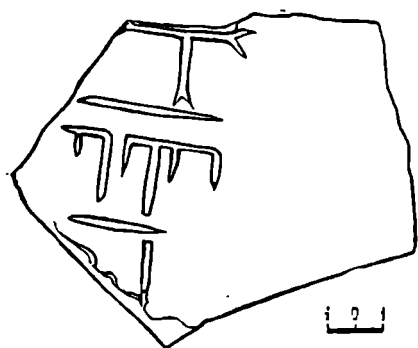


7. კრამიტის ნატეხები ქართული ასოებით.

ამავე დროს საეკლესიო რეფორმაციის დრო, როცა ქართულმა ეკლესიამ დიდი აღმავლობა განიცადა — მოიპოვა ავტოკეფალიობა — კათალიკოსის დამოუკიდებლად არჩევის უფლება, რაც ქვეყნის დამოუკიდებლობის მოპოვების მხარდამხარ ხდებოდა ვახტანგ გორგასლის მეფობის ეპოქაში. სწორედ ამ პერიოდს უნდა დაუკავშირდეს არეშის ბაზილიკის მშენებლობაც. არ გამოვრიცხავ მისი სახით ახალი საეპისკო-

პოსოს შექმნასაც, რის შესახებაც ქვემოთ, დასკვნით ნაწილში იქნება საუბარი.

შედარებით რთული ვითარებაა მეორე ფენის დათარიღების მხრივ. საქმე ის არის, რომ გადაკეთების ელემენტები, ახალი სამშენებლო მასალის გამოყენება (აგური, კრამიტი) და სხვ. თარიღის მხრივ ბევრს ვერაფერს იძლევიან. ასევე ნაკლებად ასაბუთებს თარიღს რამდენიმე ქართული ასო კრამიტებზე, არქეოლოგიური მასალაც უშუალოდ ეკლესიის ინტერიერიდან თითქმის არ არის. სპილენძის ჭვარი და მოჭიქული ჭამი, რომლებიც აღმოჩნდა ჩრდილოეთის სტოპში, საკუთრებეველთა, შეიძლება ეკლესიის ფუნქციონირების თარიღად გამოდგეს და არა აშენების დროის მაჩვენებლად.



8. კრამიტის ნატეხი ქართული წარწერით.

აღნიშნული საკითხის გასარკვევად ექსპედიციას დასჭირდა. ეკლესიის ინტერიერის მთელი ფართობის შემოწმება. ასეთი საქმიანობის ჩატარება აუცილებელია, რამდენადაც როგორც საკვლევ ობიექტზე, ისევე სინქრონული ძეგლების უმეტესობაზე ორი სამშენებლო ფენა აშკარად არის გამოსაყოფი, რაც ქრონოლოგიური გამოცხების აუცილებლობას გვიკარნახებს.

ეკლესიის ინტერიერის გათხრამდე ექსპედიციამ შეისწავლა მცირე მონაკვეთი ნაგებობის სამხრეთით, სადაც სამაროვანი იყო დადასტურებული. რამდენიმე სამარხი ეკლესიასთან მიჯრით ყოფილა გაწლავებული და ახალი სამშენებლო სამუშაოების წამოწყებისას მშენებლობის ზონაში მოხვედრილა. ექსპედიციამ ეკლესიის ამ მონაკვეთში ოთხი სამარხი გათხარა.

პირველი სამარხი აღმოჩნდა დასავლეთის სტოპს ჩრდილოეთ ნაწილში იატაკის დონის დაბლა, უშუალოდ კედლის ქვეშ, სადაც მეხუთე სვეტი იყო ამოყვანილი. სამარხი ბრტყელი ქვებისაგან შეკრულ ყუთს წარმოადგენდა. გადახურული იყო რამდენიმე ბრტყელი ქვით,

რომლებიც ჩანგრეული იყო, სავარაუდოა ეკლესიის ნგრევის შედეგად, კედლის ის ნაწილი, რომელიც სამარხს ედო ზევიდან, ჩაწოლილია ქვევით 0,2 მ-ზე, ესეც ალბათ დარტყმის გამო. სამარხის შესახებ ზევით უკვე გვქონდა საუბარი.

აღნიშნული სამარხიდან სამხრეთით, იმავე სტოაში კიდევ სამი ქვაყუთი გაითხარა. ერთი მათგანი (სამარხი № 2) მდებარეობდა ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან და აღმოსავლეთის ნაწილით მოქცეული იყო კედლის ბაქნის ქვეშ. სამარხის კედლები შეკრული იყო ოთხი ქვის ფილისაგან და გადახურული ოთხი ფილით (სიგრძე — 2,0 მ). გარეგნულად სამარხი ხელუხლებელი ჩანდა, მაგრამ გახსნისას აღმოჩნდა, რომ ის ამოვსებული ყოფილა მიწით და ღორლით. მიცვალებულის თავის ქალა და ზედა კიდურები შუაში იყო მიხვეტილი.

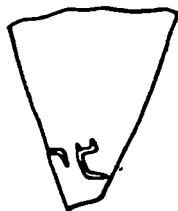
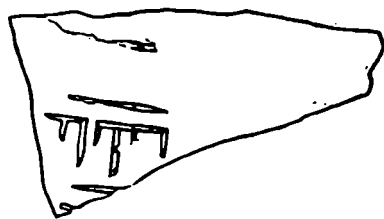
მესამე სამარხი მდებარეობდა მეორე სამარხის ჩრდილოეთით 0,6 მ-ზე, მეორე სამარხის მსგავსად ის ნაწილობრივ მოქცეულია კედლის ბაქნის ქვეშ (ტაბ. XXII—2). სამარხის სიგრძეა 2,0 მ. ქვაყუთი დაზიანებულია და ამოვსებული ღორლით, რომელშიც ძვლები იყო არეული. ქვაყუთი გადახურული იყო ქვის ფილებით.

მეოთხე სამარხი გადახურული იყო ორი ბრტყელი ქვით. მისი სიგრძეა 1,4 მ. აქაც ღორლი და რამდენიმე ძვალი იყო დადასტურებული. ინვენტარი არც ერთ სამარხში არ ყოფილა აღმოჩენილი, ყველა მიწით და ღორლით იყო ამოვსებული.

აშკარად ჩანს, რომ კედლის აშენების, უფრო სწორად ცოკოლის მოწყობის დროს, ქვაყუთების სიციარიელე ამოაესეს ღორლით, რათა მზილი კედლებისათვის შეექმნათ მყარი საფუძველი. გარსშემოსავლების კედელი ზედ სამარხებზეა გადატარებული. სამწუხაროდ, სამარხების დამათარილებელი მასალა არა გვაქვს, მაგრამ თუ მათ სამაროვნის შემადგენელ ნაწილად მივიჩნევთ, რაზედაც ალბათ ეჭვი ძნელია რომ შეგვეპაროს, მაშინ სამაროვნის თარიღი, უფრო სწორად სამაროვნის გაჩენის თარიღი გამოდგება გარსშემოსავლელების აშენების დროს განსაზღვრისათვის. სამწუხაროდ, სამაროვნის ღარიბ ინვენტარში (რაზედაც ქვემოთ იქნება საუბარი) დამათარილებელი ნივთები, განსაკუთრებით ისეთი, რომელიც ქვედა თარიღს გააჩქევდა, არ არის. სავარაუდოდ ასეთად შეიძლება მივიჩნიოთ IX—X სს.

ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, გარსშემოსავლელების აგების და ტაძრის გადაკეთების თარიღად შეიძლება მივიღოთ X ს. ახლო პერიოდი. მაშასადამე, V საუკუნეში აგებული სამნავიანი ბაზილიკა გადაკეთებას განიცდის X ს-ში. ამ დროს სამი მხრიდან შემოავლეს გარსშემოსავლელი, ასწიეს და გააფართოვეს სამლოცველო, მოაწყეს კანკელი. დადასტურებული კრამიტებიც მეორე ფენის საკუთრება უნდა იყოს. ეკლესია დანგრეულია XIV ს. ბოლოს ან XV ს-ის დასაწყისში.

როგორც ჩანს, ნგრევა უცაბედად მომხდარა. მძიმე კამარების და სახურავის ჩამონგრევის შედეგად ცენტრალური ნაწილის სვეტები გადაწვენილია და ღრმად ჩამჯდარი მიწაში, თითქმის იატაკამდე (ტაბ. XIV—1). დანგრევა მტრის ნამოქმედარი უნდა იყოს, რასაც ადასტურებს ხანძრის კვალი. ეკლესიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, რასაც ქვემოთ გავეცნობით, განსაკუთრებით კი მოჭიქული მხატვრული ნაწარმის იმიტაციების დადასტურებით, ნგრევა შეიძლება XIV საუკუნის ბოლოთი ან XV ს. დასაწყისით დაეთარიღოს და ეს ტრაგიკული ისტორია შესაძლებელია დავუკავშიროთ თემურ ლენგის ლაშქრობებს. ამის შემდეგ აქ ცხოვრება თითქმის აღარ ჩანს. ცხოვრების სუსტი ანარეკლი, რომელიც შეიძლებოდა დაგვეშვა ზოგი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, დაახლოებით XVI—XVII საუკუნეების მიჯნაზე, შაჰ-აბასის შემოსევის შედეგად 1616—1620 წწ. წყდება და ადგილი გაუკაცრიელებული ხდება.



9. კრამიტის ნატეხი ქართული ასოებით. 10. კრამიტის ნატეხი ქართული ასოებით.

არქეოლოგიური მასალის მიმოხილვა

ექსპედიციას საშუალება ჰქონდა ეკლესიის სამხრეთით, ტაძრის მთელ სიგრძეზე და დაახლოებით 10 მ-ის სიგანეზე, სადაზვერვო თხრა-ლი გაეკეთებინა. სამწუხაროდ, ეს ვერ მოხერხდა ნაგებობის ირგვლივ, რაც სრულ სურათს მოგვცემდა ტაძრის და უშუალოდ მისი შემდგომი ტერიტორიის ათვისების შესახებ. ასეა თუ ისე, ექსპედიციამ შეძლო გაეთხარა ეკლესიის მხოლოდ სამხრეთის ზოლი, რომელიც სამაროვანს წარმოადგენდა, თანაც არცთუ მიჯრით განლაგებული საფლავებით. სამარხების ნაწილი დაზიანებული იყო და ზოგიერთს მხოლოდ პირობით შეიძლება ვუწოდოთ სამარხი.

სამარხი № 1 მიწის ზედაპირიდან მდებარეობდა 1,1 მ-ზე. იგი

ორმოსამარხია, ჩონჩხი ცუდად იყო შენახული: აკლდა თავის ქალის ნაწილი, წვივის ძვლები, მარჯვენა ბარძაყის ნაწილი და მარჯვენა ხელის ძვლები. სამარხი დამხრობილი ყოფილა დასავლეთ-აღმოსავლეთით, თავით დასავლეთით. შემორჩენილი ჩონჩხის სიგრძეა 1,1 მ. დაკრძალული ყოფილა ქრისტიანული წესით (ტაბ. XVI—1).

სამარხში დადასტურებულია მხოლოდ ერთი ნივთი — უცნაური ფორმის ორკუთხიანი და მილიანი წითლად გამომწვარი ჭურჭელი (446, ტაბ. XXV—4)¹².

სამარხი № 2 მიწის ზედაპირიდან დაცილებულია 1,3 მ-ით. ორმოსამარხია, ჩრდილოეთით და სამხრეთით რიყის რამდენიმე ქვა ჰქონდა შემოწყობილი. ჩონჩხი წევს დასავლეთ-აღმოსავლეთით, თავი უდევს დასავლეთით, წევს გაშოტილი. მარცხენა ხელი მკერდზე უდევს, მარჯვენა ხელის ძვლები აკლია. ჩონჩხის სიგრძეა 1,6 მ (ტაბ. XVI—2).

სამარხში ინვენტარი არ არის დადასტურებული.

სამარხი № 3 ქვაყუთია. დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით, თავით დასავლეთით. სახურავად გამოყენებული იყო 7 ბრტყელი ფილა. ჩონჩხი გაშოტილია, გულხელდაკრეფილი, თავის ქალა დაზიანებული ჰქონდა. ჩონჩხის სიგრძეა 1 მ. სამარხი მიწის ზედაპირიდან მდებარეობდა 1,55 მ-ზე. ქვაყუთის სიგრძეა 1,85 მ, სიგანე — 0,45 მ. სამარხი უინვენტაროა.

სამარხი № 4 დარღვეული ორმოსამარხია. ჩონჩხის ძვლები ცუდად არის შემორჩენილი. დაკრძალული ყოფილა გაშოტილი, სიგრძე — 1,2 მ.

სამარხი უინვენტაროა.

სამარხი № 5 წარმოადგენს რიყის დიდრონი ქვებით შემოწყობილ სამარგს. დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით, თავით დასავლეთით, სამარხის სიგრძეა 2 მ, სიგანე — 0,7 მ, ჩონჩხის სიგრძეა 1,85 მ. წევს გაშოტილი. ხელები ნიკაპთან აქვს მიტანილი. სამარხი მიწის ზედაპირიდან დაცილებული იყო 1,25 მ-ით.

სამარხში აღმოჩნდა მინის ორი მძივი (570) და ბრინჯაოს ბეჭედი თხელლეროვანი, თითქმის ნახევარსფერული, ფარაკით (569).

სამარხი № 6. დარღვეული სამარხია. შემოწყობილი ჰქონია რიყის დიდრონი ქვები, ჩრდილოეთის მხრიდან დადასტურებულია სამი ქვა და სამხრეთით ერთი. სამარხი დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით, თავით დასავლეთით. ჩონჩხი ძლიერ არის დაზიანებული. შემორჩენილია ბარძაყის ძვლები და თავის ქალის რამდენიმე ფრაგმენტი. ჩონჩხის სავარაუდო სიგრძე 1,6 მ-ია, თავის ქალასთან დადასტურებუ-

¹² აქაც და შემდეგაც ფრჩხილებში მითითებულია ნივთის საინვენტარო ნომერი. მასალა დატულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების კახეთის ფონდში. შიფრია 66-971.

ლია თხელკედლიანი მინის ჭურჭლის ნატეხები (აღდგენა ვერ მოხერხდა 754).

სამარხი № 7, ქვაყუთია, დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით, თავით დასავლეთით. ზევიდან ბრტყელი ქვები ეფარა. მიწის ზედაპირიდან დაცლებულია 1 მ-ით. აღმოჩნდა ორი ჩონჩხი ერთიმეორის ზევით. ქვედა დაზიანებული იყო. ჩონჩხები ქრისტიანული წესით დაკრძალულის პოზაში იყვნენ — გამოტილი თავით დასავლეთით (ტაბ. XVII).

სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში იდგა თიხის ცალყურა ქალა მაღალი, ბრტყელი ძირით. მხარზე ირგვლივ ღარები შემოუყვება (576, ტაბ. XXV—1).

სამარხი № 8. დარღვეული ქვაყუთია, დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით. ძვლები ერთმანეთში იყო არეული. მიცვალებულის დაკრძალვის პოზის დადგენა ვერ მოხერხდა.

აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა თიხის ცალყურა ჭინჭილა ბრტყელი ძირით. პირი მომტვრეული აქვს. თითქოსდა სამყურა ბალახის ფორმისა უნდა ყოფილიყო, თიხა კარგად არის გამომწვარი, მოვარდისფროა (578, ტაბ. XXV—3), ყელის არეში დადასტურებული იყო სარდიონის ორი და მინის 4 მძივი (მინის ორი მძივი დაიშალა, 579).

სამარხი № 9 ქვაყუთია დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით. სახურავად გამოყენებულია ბრტყელი ფილები. ქვაყუთის სიგრძეა 1,9 მ, სიგანე — 0,6 მ. მიწის ზედაპირიდან მდებარეობდა 1 მ-ზე. სამარხის ჩრდილოეთის და სამხრეთის კედლები გადაწვენილი იყო ჩრდილოეთისაკენ. ქვაყუთში ერთი ჩონჩხია დადასტურებული, დაზიანებული. ჩონჩხის სიგრძეა 1,3 მ. დადასტურებულია ერთი მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხი (შემთხვევით უნდა იყოს მოხვედრილი), მინის სამაჭურის ნატეხი და ორი მძივი.

სამარხი № 10 ქვაყუთია დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით, ზევიდან კარგად გათლილი ოთხი ფილა ეფარა. მიწის ზედაპირიდან დაცლებული იყო 0,7 მ-ით, ქვაყუთის სიგრძეა 1,8, სიგანე — 0,7 მ. ჩონჩხი ცუდად იყო შენახული. თავის ქალა და ტერფები დაშლილია. დადასტურებულია თიხის ჭურჭლის ნატეხები (შემთხვევით უნდა იყოს მოხვედრილი).

სამარხი № 11 ქვებისაგან შეკრული სამარხია, დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით, ეფარა ერთი დიდი და ორი მომცრო ბრტყელი ქვა. ქვაყუთის სიგრძეა 1,65 მ, სიგანე თავით 0,55 მ, ბოლოში — 0,5 მ. სამხრეთის კედელი შედგენილია სამი ფილით, ჩრდილოეთისა 5-ით. მიწის ზედაპირიდან სამარხის სახურავი დაცლებულია 0,95 მ-ით. სამარხში ერთი ჩონჩხია დადასტურებული, გამოტილ პოზაში, თავით

დასავლეთით, ხელები ნიკაპთან უწყვია, ჩონჩხის სიგრძეა 1,48 მ. სამარხეული ინვენტარი არ არის დადასტურებული.

ჩონჩხის ალაგების შემდეგ გაირკვა, რომ ქვაყუთი იდო დარღვეულ სამარხზე, საიდანაც მხოლოდ რამდენიმე ძვალი იყო შემონახული. აქვე იდო სამარილეც, მცირედ ნაკლული — მოჭიქული წაწარმის მინაბადი; ანგობიერებული კეცი შემკულია ყავისფერი საღებავის ზოლებით და რამდენიმე მწვანე ჭიქურის წერტილით.

სამარხი № 12 ქვაყუთია, დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით, მდებარეობდა ეკლესიის სამხრეთის კედლის ცოკოლის ძირში, სამარხის სიგრძეა 2,28, სიგანე თავთან — 1,22 მ, ბოლოში — 1,25 მ. სახურავად გამოყენებულია სამი ბრტყელი ქვა. ჩრდილოეთის კედელს შეადგენს ერთი ბრტყელი ფილა, სამხრეთის კედელი კი შედგენილია სამი ფილით. თავსა და ბოლოში თითო ფილა იყო ჩადგმული. სამარხში ძვლები მიხვეტილი იყო აღმოსავლეთის კედლისაკენ. დადასტურებული იყო სამი ჩონჩხის ნაშთები, ერთმანეთში არეული. ინვენტარი არ არის დადასტურებული გარდა რამდენიმე კრამიტის ნატეხისა, მსგავსი ეკლესიის წმენდისას ნაპოვნისა.

სამარხი № 13. ქვაყუთია დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით, სიგრძეა 2,2, სიგანე — 0,55 მ. სახურავად გამოყენებულია 7 ბრტყელი ქვა. სამარხის გვერდები თითო ფილით არის შედგენილი. დადასტურებულია ერთი ჩონჩხი: წვეს გაშოტილი, ხელები უწყვია მუტლის არეში, სიგრძე 1,75 მ. თავის ქალა ძლიერ არის დაზიანებული. ჩონჩხის ალაგებისას, ქვეშ აღმოჩნდა სხვა ჩონჩხის ძლიერ დაზიანებული ნაშთი.

სამარხში დადასტურებულია იყო ბრინჯაოს მომცრო სფერული ყუნწიანი საკიდი და მსგავსივე საკიდის ქვედა ნახევარი (708, სურ. 11—5).

სამარხი № 14. ქვაყუთია. გვერდები შედგენილი იყო თითო ქვის ფილით. სახურავად გამოყენებული იყო ერთი მოზრდილი და შვიდი მომცრო ფილა. სიგრძე — 2,1, სიგანე თავში — 0,65 მ. სამარხში დადასტურებული იყო ერთი ჩონჩხი. თავის ქალა ძლიერ არის დაზიანებული (ტაბ. XVIII).

სამარხში დადასტურებული იყო:

1. მინის სამაჯური. მინა მოცისფროა. დიამეტრი — 4,7 სმ (709).
2. ვერცხლის ბეჭედი თითქმის რომბული სადა ფარაკით. დიამეტრი — 0,18 სმ (710).
3. ფიანისის მძივი (711).
4. ყუნწიანი სფერული საკიდის ნაწილი (დაიშალა).

სამარხი № 15 ქვაყუთია დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით (ტაბ. XIX—1). სიგრძე — 2,3, სიგანე — 1,2 მ. სახურავი შედგენილია

ოთხი კარგად გათლილი ქვით, კედლებიც თითო ქვის ფილით იყო შედგენილი. ერთი ჩონჩხის ცუდად შემონახული ძვლები იყო დადასტურებული, დაკრძალული ყოფილა გაშოტილ პოხაში თავით დასავლეთით.

სამარხეული ინვენტარი არ იყო დადასტურებული.

სამარხი № 16 ქვაყუთია. სახურავად გამოუყენებიათ ქვის ხუჯი ფილა. სიგრძე — 2,1, სიგანე — 0,8 მ. სამარხში ძვლები ერთმანეთში იყო არეული, ამიტომ რამდენი მიცვალებული იყო დაკრძალული ვერ გაირკვა.

სამარხეული ინვენტარი არ არის დადასტურებული.

სამარხი № 17. ესეც ქვაყუთია დამყრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით, ზევიდან ეფარა ექვსი ქვა (ტაბ. XIX—2). სიგრძე — 2, სიგანე — 1 მ. სამარხს ირგვლივ რიყის ქვები ჰქონდა შემოწყობილი, კირის ხსნარით ნაგები ერთ რიგად. სამარხში ერთი ჩონჩხის ნაშთია დადასტურებული, თავით დასავლეთით.

სამარხეული ინვენტარი არ არის შემორჩენილი.

სამარხი № 18. სახურავი ჩანგრეულია. ქვაყუთის ნაშთის შთაბეჭდილებას ახდენს. თავსა და ბოლოში თითო ქვა იდო. შემორჩენილია ერთი ჩონჩხი თავით დასავლეთით. ჩონჩხის სიგრძეა 1,7 მ. ჩონჩხს ჩრდილოეთის მხარეს ქვები ჰქონდა შემოწყობილი.

სამარხი უინვენტაროა.

სამარხი № 19 ქვაყუთია, შეკრული ოთხი კარგად გათლილი ფილით, ეხურა სამი მოზრდილი და ორი მომცრო ქვის ფილა. დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით. მდებარეობდა სადაზვერვო თხრილში. სიგრძე — 2,2, სიგანე — 1,2 მ. ჩონჩხები ორ ფენად ყოფილა განლაგებული: ქვედაში ორი თავის ქალას ნაშთია დადასტურებული, ზედა ფენაში კი ორი ჩონჩხი თავებით დასავლეთით, გაშოტილი. ჩრდილოეთით მდებარე ჩონჩხის სიგრძეა 1,75, სამხრეთით მდებარესი — 1,65 მ (ტაბ. XX).

სამარხში აღმოჩნდა: 41 ცალი მძივსაკიდი; 2 ც. შავი მინის; 27 ც. სარდიონის ბრტყელი, პატარა ზომისა; 6 ც. სარდიონის (ბიპირამიდული, სფერული, მრავალწახნაგა); 1 ც. გიშრის ბიპირამიდული; 3 ც. მთის ბროლის; 1 ც. ქალცედონის; 1 ც. ლურჯი მინის (66—971: 712) და ორი ცალი სპილენძის სფერული ყუნწიანი საკიდი (713, სურ. 11—5—7).

სამარხი № 20 ქვაყუთია. გვერდები შეკრულია თითო ფილით, ახურავს სამი კარგად გათლილი ქვის ფილა. სამარხი დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით. სამარხი ერთმანეთში არეული ძვლების გროვას წარმოადგენს, სადაც ვერც დაკრძალვას წესსა და ვერც დაკრძა-

ლულთა რაოდენობას ვერ ვარკვევთ. ქვაყუთის სიგრძეა 2,1, სიგანე — 0,9 მ (ტაბ. XXI).

სამარხი უინვენტარია.

სამარხი № 21 ქვაყუთია შედგენილი თითო ბრტყელი ქვით, ეფარა 12 ქვის ფილა, დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით. ძვლები უსის-ტემოდ იყო არეული ერთმანეთში, რის გამოც დაკრძალულთა რაოდენობა და ვერც პოხა ვერ გაირკვა (ტაბ. XXII—1).

სამარხში დადასტურებული იყო: შავი მინის გრეხილღეროვანი სამაჯური (714, დიამეტრი — 5 სმ), ლურჯი მინის გრეხილღეროვანი სამაჯურის 2 ნატეხი და შავი მინის, თეთრი მინის ძაფებით ინკრუსტირებული გრეხილღეროვანი სამაჯურის ნახევარი.

რა შეიძლება ითქვას აღნიშნული სამარხების შესახებ. პირველ ყოვლისა, უნდა შევნიშნო, რომ მათ მიხედვით სამაროვანზე სრული აზრის შექმნა არ შეიძლება, რადგანაც ტერიტორიის მხოლოდ მცირე, ეკლესიის სამხრეთით მდებარე დაახლოებით 100 კვ. მ ფართობი იყო გათხრილი. ცხადია, ასეთ ტერიტორიაზე 21 სამარხის დადასტურება არ მიგვანიშნებს მაინცდამაინც კარგად ათვისებულ სამაროვანზე, თუმცა არ უნდა გამოირიცხოს, რომ სამაროვანს უფრო ვრცელი ადგილი ჰქონდა დათმობილი ტაძრის ირგვლივ.

ზემოთ აღწერილი 21 სამარხიდან 16 ქვაყუთია, სამი — ორმოსამარხი, ორი კი — ქვებზეწყობილი ორმოსამარხი. სამარხთა მოწყობის მხრივ სიახლე ან რაიმე გადახრა არ ჩანს. ქვაყუთები შედგენილია ქვის ფილებით, ალაგ-ალაგ გამოყენებულია რიყის ქვებიც. ზოგ შემთხვევაში ქვები საგანგებოდ არის გათლილი და სასურველი ფორმა აქვს მიცემული, ბევრ შემთხვევაში უბრალო რიყის ქვებია გამოყენებული. გათხრილი 21 სამარხიდან 13-ში თითო ჩონჩხი იყო დადასტურებული, დანარჩენი კოლექტიურ სამარხებს წარმოადგენდნენ. უნდა ითქვას, რომ ეს მომენტი, ასევე სამარხების შედარებით სიხალავათე განლაგების მიხედვით, ადვილად მიგვანიშნებს, რომ სამაროვანი გვიან შუა საუკუნეებში ნაკლებად, ან არ ფუნქციონირებდა. მაშასადამე, ვერ ვხვდებით „ძველი“ სამარხების ხელახალი გამოყენების მასიურ მოვლენას, რაც მაგალითად, გავაზის სამაროვნის მიხედვით ჩანდა XV—XVIII საუკუნეებში. აღნიშნული მომენტის გამო, რა თქმა უნდა, სხვა მონაცემებთან და, პირველ ყოვლისა, სამარხეული მწირი მონაცემების გათვალისწინებით უნდა დავუშვათ, რომ ეს ადგილები გვიან შუა საუკუნეებში მაინცდამაინც XIV ს. შემდეგ დასახლებული არ ყოფილა. თუკი ასეთი რამ გამოჩნდება, მხოლოდ სპორადული ხასიათის.

სამარხეული ინვენტარი, თუკი შეიძლება ასეთ უსახურ ფრაგმენტებს (როგორც ზოგიერთი, სამარხში დადასტურებული მაალის შესახებ შეიძლება ითქვას) ინვენტარი ეწოდოს, აღმოჩნდა 10

სამარხში, ჩამოთვლას აღარ შეეუდგები და უბრალოდ ვიტყვი, ესენია სხვადასხვა მინერალის მძივები, ბეჭდები და მინის სამაჯურები. ცალკე უნდა აღინიშნოს მინის და თიხის ჭურჭლის შესახებ. მინის ჭურჭლის ნატეხები, რაც დადასტურებული იყო № 16 სამარხში (სამწუხაროდ ვერ აღგვა), შეიძლება მივაკუთვნოთ საშუალო ზომის ძირზეხნეილ თხელკეციან ფაქიზად დამუშავებულ ნაწარმს, რომლის მსგავსიც, არაერთი ნიმუში, კვლავ სამწუხაროდ, დაშლილ-დარღვეულები, ვიცით XII—XIII სს. სამარხებიდან, თუ კულტურული ფენებიდან.

სრულიად მოულოდნელი იყო სამარხებში კერამიკის დადასტურება, სულ ოთხი ნიმუშია წარმოდგენილი: თითო № 1, № 7 და № 8 სამარხებში, ერთიც დარღვეული სამარხიდან მომდინარეობს. სხვათაშორის ყველა მათგანი ცალკეული ტექნოლოგიური თუ სტილისტური (თუ შეიძლება ამ ტერმინის ხმარება ასეთი ნაწარმის შესახებ) თავისებურებით ხასიათდება და რაც მთავარია სრულიად განსხვავებული ფორმისა არის. ცალკურა ბრტყელძირიანი ქილა (№ 7 სამარხი, ტაბ. XXV—1) იერით შედარებით მოგვიანო ჭურჭლის ნიმუშია და თუ არა სამაროვნის საერთო სურათი, შეიძლება უფრო მოგვიანო ხანისად მიმეჩნია. ყოველ შემთხვევაში ეს ქილა, მგონია, სამაროვნის ყველაზე გვიანდელი ნიმუში და ის მისი ერთ-ერთი ბოლო სამარხიდან (ქრონოლოგიურად) უნდა მომდინარეობდეს, ვარაუდით XIV ს. ბოლოს შეიძლება მივაკუთვნოთ.

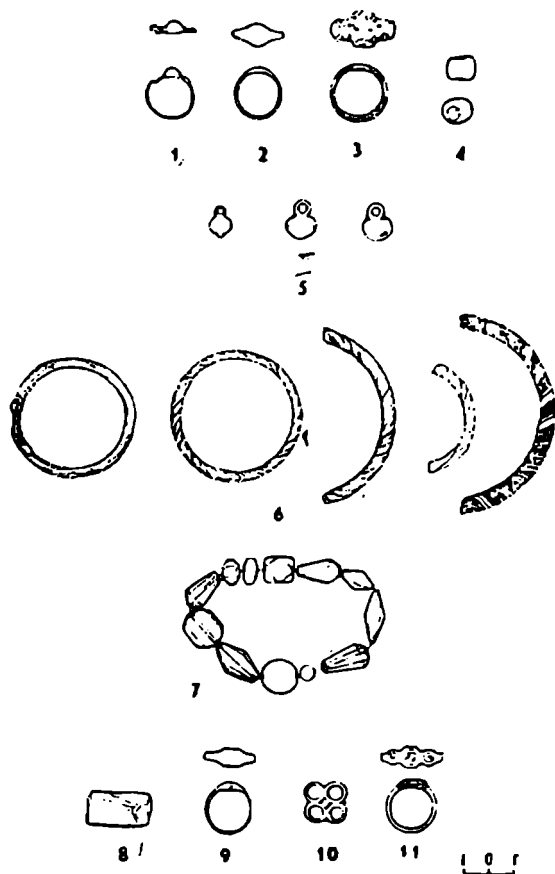
ყელმალალი ქინკილა, რომელიც დარღვეული სამარხიდან მომდინარეობს (ტაბ. XXV—2), ასევე მოგვიანო იერისაა და ისიც, ვფიქრობ, სამაროვნის ფუნქციონირების ბოლო ეტაპს შეიძლება მივაკუთვნოთ. მცირეოდენი მსგავსება კეცის და ორნამენტის მხრივ, რომელიც შეინიშნება დმანურ წითელკეციან ნაწარმთან, საშუალებას გვაძლევს ის XII—XIV სს. ნაწარმად მივიჩნიოთ.

№ 8 სამარხში აღმოჩენილი ცალკურა დოქი (ტაბ. XXV—3) წინა ორთან შედარებით აშკარად განსხვავებული იერისაა. ეს მხოლოდ ფორმას არ შეეხება — კეცი აშკარად სხვაგვარი ნაშაღია — უფრო კარგად არის თიხა მოზეილი და გამოძწვარი, პირი ჩამომტვრეული აქვს, მაგრამ აშკარად ემჩნევა სამტურია (სამყურა ბალახის ფორმის) ყოფილა, რაც მის თარიღს ადრეულად წარმოგვიდგენს, ყოველ შემთხვევაში X—XIV საუკუნეები, რაც საერთო თარიღად შეიძლება გვიღოთ სამაროვნისათვის, აღნიშნული ჭურჭლით ვერ გამაგრდება.

ასეთივე მოსაზრებას უჭერს მხარს პირველ სამარხში დადასტურებული უცნაური ფორმის ორკურა და მილიანი ჭურჭელი, რომლის ანალოგიც ჭერჭერობით უცნობია. დაახლოებით მსგავსი სტილის ჭურჭლები აქვს გამოქვეყნებული ჩ. ვილკინსონს ნიშაპურის მასალებში.

ერთ-ერთი მათგანი — უფრო მიახლოებული არეშულ ნაწარმთან, და-
თარიღებულია გვიანი X საუკუნით¹³.

მცირერიცხოვანი სამკაულიდან, რომლებიც სამარხებში იყო, ასევე



11. ბაზილიკა. სამარხეული ინვენტარი.

დარღვეული სამარხებიდან მომდინარეობს, არის ზუთი ბეჭედი, რაჰ-
დენიმე სპილენძის საკიდი, მინის სამაჯურები და მძივები.

უკლებლივ ყველა ბეჭედი სპილენძ-ბრინჯაოსია, ფარაკიანი (სუო.

¹³ CH. K. W i l k i n s o n, Nishapur, გვ. 322, სურ. 103.

11). ერთი მათგანი წერილდეროვანია კონუსური ფარაკით (569, სურ. 11—1), მეორეს ამობურცული თითქმის წრიული ფარაკი აქვს (719, სურ. 11—2). შედარებით მდიდრულ ორნამენტანია ფენაში აღმოჩენილი ბეჭედი ხაზოვანი და რომბული ორნამენტით შემკული (564, სურ. 11—3). ერთ, ვიწროდეროვან ბეჭედს თითქმის ოთხკუთხა ამობურცული ფარაკი აქვს (318, სურ. 11—9). ფენაში აღმოჩენილ ერთ ბეჭედს ექვსკუთხა მრავალკუთხედის ფარაკი აქვს ორსავე მხარეს მრგვალ-ბრტყელი ჭდეებით. ფარაკზე ორი ქართული, დაქარაგმებული ასოა ამოკაწრული (ნჩ. — 602, სურ. 11—11).

ისევე, როგორც სხვა სინქრონულ სამაროვნებზე, აქაც რამდენიმე სფერული სპილენძის საკიდია დადასტურებული (708, 713, სურ. 11—5). ასეთი ნაწარმი XII—XIV სს. სამკაულის გავრცელებულ სახეს წყადგენდა¹⁴. საკიდებთან შეიძლება მოვიხსენიოთ სპილენძის დაფანჯრული ბრტყელი წივით, რომელიც შესაძლოა ტანსაცმელთან იქნებოდა დაკავშირებული, ან რომელიმე წივთის მოსართავს წყადგენდა (435, სურ. 11—10).

მინის სამაჯურები, რომლებიც სამარხებში და ფენაშია დადასტურებული, იმეორებს ცნობილ ფორმებს — არის სადალეროვანი, გრეხილდეროვანი, სხვა ფერის ძაფებით ჩაწნული და სხვა (709, 714, სურ. 11—6).

სამარხული ინვენტარიდან არც მძივები იძლევიან სხვა სამარხეული მასალებიდან რაიმე გადახრას — სარდიონის, მთის ბროლის, მინის, ვიშრის, პასტის მძივები და მძივსაკიდებია დადასტურებული აქაც (712, სურ. 11—4, 7, 8).

არქეოლოგიური მასალების დიდი ნაწილი მომდინარეობს ტაძრის გათხრების ადგილიდან. ნანგრევების ფენები, რომელთაც ერთიანად ჰქონდათ დაფარული ეკლესიის ტერიტორია, 4 მ-ის სიმაღლეზე იყო აზიდული და მრავალწლიანი დიდრონი ხეებით იყო დაფარული. აქ ერთმანეთში იყო არეული კედლის ქვები, კრამიტების ნამტვრევები და სხვა მასალები. ეკლესია თანდათანობით იწმინდებოდა მთელ ტერიტორიაზე, საიდანაც მოდის რამდენადმე მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მონაპოვარი. სამარხებიდან მომდინარე ინვენტარი, რის შესახებაც ზევით იყო საუბარი, შესაბამისობაშია ეკლესიის ინტერიერში დადასტურებულ მასალებთან, თუმცა ამ უკანასკნელში უფრო სიუხვე იგრძნობა როგორც რაოდენობის თვალსაზრისით, ისე თვისობრივად. აქ არის კერამიკა როგორც სადა, ისე მოჭიქული, მინის ნაწარმი, ლი-

¹⁴ რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1970, ტაბ. XX; ლ. კილაშვილი, ძველი გავაზი, გვ. 37.

თონი, ასევე სამშენებლო კერამიკაც. ქვემოთ განვიხილავ ცალ-ცალკე. პირველ რიგში კერამიკას შევხვებით. თუ ქრონოლოგიური პრინციპიდან გამოვალთ, კერამიკის მთელი მასალა შეიძლება მოექცეოდეს ერთ დიდ ჯგუფში და IX—XIV საუკუნეებით დავათარიოთ. აქ არის ლაპარაკი ცალკეულ კულტურულ ან ქრონოლოგიურ ფენებზე. ეს არის მასა საოჯახო თუ სხვა ნაწარმისა, რომელიც გროვდებოდა საკმაოდ დიდ ხანს არსებული ეკლესიის ფარგლებში და თუკი შესაძლებელი იქნება შიდა ქრონოლოგიური განსხვავებების აღნიშვნა, ეს მხოლოდ მხატვრული თუ სტილისტური ანალიზის შედეგად.

ასეთი მიდგომით რამდენიმე თიხის ნატეხმა მიიქცია ჩემი ყურადღება, როდელთაც ადრეული შუა საუკუნეების IV—VI სს. იერი დაჰკრავს. ესენია მოწითალოდ გამომწვარი თიხის კურობების ნატეხები კარგად დამუშავებული ზედაპირით (361, 416, 554, 630). გამოსაყოფია წითლად გამომწვარი, პრიალაზედაპირიანი დოქის პირ-გვერდის ნატეხი აშკარად მისაკუთვნებელი IV—VI სს. ნაწარმისადმი (ტაბ. XXVI—1). აქვეა მოსახსენიებელი ტუჩიანი ლანგრების ნატეხებიც (607, 676) ადრეფეოდალური ხანის იერისა.

მოუქიქავი და სადა კერამიკა ტაძრის გათხრისას საკმაოდ არის დადასტურებული, ზოგი მათგანი მთელია შემორჩენილი, ასე რომ ფორმის შესახებ მსჯელობა არ გაგვიძნეოდება.

საკმაოდ საინტერესო ჯგუფს ჰქმნის მომცრო თიხის ნაწარმის ერთი სახე, რომელიც წარმოდგენილია თხელკეციათი, ცალყურა კურობებით, წითელი და შავი საღებავებით მოხატული კედლებით, დამახასიათებელი ნიშნებია: ბრტყელი უქუსლო ძირი, გამობერილი მუცელი, მაღალი ყელი და ყელს აცდენილი ყური. წითელი და შავი საღებავებით გამოყვანილია კლავნილი ხაზები, სპირალები, ტალღური ორნამენტი (640, 650, 732, 733, 744, ტაბ. XXVI 2—6). ასეთი ნაწარმი კარგად არის ცნობილი დმანისის, თბილისის, რუსთავის, სიონის და სხვა გათხრებისას. თარიღი განვითარებული ფეოდალური ხანაა¹⁵.

მისი თანმხლები ინვენტარია მოთეთროდ გამომწვარი თხელკეციათი მომცრო ზომის ნაწარმი, რომლისთვისაც გარდა ზემოთ აღნიშნული თეთრი ფერისა, თხელკედლიანობისა და მცირე ზომისა, დამახასიათებელია ბრტყელი ძირი, ხშირად მორგვის წრიული ანაბეჭდით და კეცის კარგად და გულდასმით დამუშავება, რის გარეშეც ასეთი თხელკედლიანობის მიღება წარმოუდგენელია (410, 421, 432, 462, 668, 688, ტაბ. XXVII). ასეთი ნაწარმის გავრცელების არეალი და თარიღი ისე-

¹⁵ ვ. ჯაფარიძე, კერამიკული წარმოება XI—XIII სს. საქართველოში, თბ. 1956, ტაბ. IX—1, 4, 8.

თივეა, როგორიც ზემოთ აღწერილი შავ-წითელი საღებავებით შეკ-
კულისა.

გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, გვხვდება უხეშად დამუშავებული
თიხის ყოველდღიურად სახმარი ნაკეთობანი, უფრო სწორად დიდი
ზოგის კოცების (730), პურის გამოსაცხობი კეცის (742), ქილების და
სხვა ფრაგმენტები.

ეკლესიის სამხრეთით, სადაზვერვო თხრილებში, სამაროვნის მეზობ-
ლად, დადასტურებული იყო თიხის კურკლების ნატეხები, რომელთაგა-
ნაც აღსდგა ხუთი მოუქიქავი ჯამის საკმაოდ მოზრდილი ნაწილი (337,
367, 638, 686, 749, ტაბ. XXVIII, 1—5). ჯამები ბრტყელძირიანია,
ვერტიკალური გვერდებით, თიხა ვერ არის მაინცდამაინც კარგად და-
მუშავებული. ფორმით და დამუშავებით აშკარად განსხვავდებიან X—
XIII სს. ნაწარმისაგან. მსგავსებას ამჟღავნებენ გრემის XV—XVII სს.
ჯამებთან და ვარაუდით აღნიშნული თიხის კურკლები შეიძლება მივა-
კუთვნოთ ამავე პერიოდის ფენას, რომელიც არეშის განადგურების
შემდეგ აღმოცენებულ მოსახლეობას შეიძლება დაუკავშირდეს.

მოკიქული, მხატვრული კურკლეულის მეტად თავისებური სახეები
არის დადასტურებული ეკლესიის გათხრის დროს. შეიძლება ითქვას,
რომ მიუხედავად განათხარი ფართის სიმცირისა, თანაც აქ წარმოდგე-
ნილი ერთ-ერთი არქიტექტურული ძეგლისა, რომელსაც თითქმის
მთლიანად ჰქონდა დაკავებული ეს ტერიტორია, აღმოჩენილი მასალე-
ბით ღარიბულ მოსახლეობას ვერ ვიგულისხმებთ. დადასტურებული
ნივთიერი კულტურის ნიმუშები მომდინარეობენ დარღვეული სამარ-
ხებიდან, კულტურული ფენებიდან, ასევე ეკლესიის ლიტერატივიდან.
რაც შეეხება მხატვრული კერამიკის საწარმოს, ერთი მხრივ, აქ საცნა-
ურია ადრეც ცნობილი ფორმები და მხატვრული სახეები, მეორე
მხრივ, და რაც განსაკუთრებით არის აღნიშვნის ღირსი, ვხვდებით
ახალ სახეებსაც.

მხატვრული კერამიკის განხილვა შესაძლებელია დავიწყით გამორ-
ჩეული (ქრონოლოგიური, ასევე სტილისტური ნიშნით) ნაწარმით,
რომელიც რამდენიმე ნატეხით არის წარმოდგენილი (587). ეს არის
წითელკეციანი, სქელკედლიანი პირმოყრილი ჯამის ნატეხები, რომელ-
თა შიდა პირებიც თეთრი ანგობით არის დაფარული და მოხატული
მოყვითალო, მომწვანო და სოსანისფერი საღებავებით. თხელი გამსჭვი-
რი კიქური აქვს გადავლებული. კიქური ე. წ. ჩამოღვრილი ხერხით
არის დაღვენილი.

ფორმის მიხედვით, ასევე შემკობით, ძნელი არ არის ამოვიცნოთ
სამარული ნაწარმი, რომელიც სათანადო ლიტერატურის მიხედვით

ხელშეუვლად, IX საუკუნის ნაწარმად არის ცნობილი¹⁶. ჩვენში შემდგომ ხანებში ამ ფორმის ჯამები თითქმის აღარ გვხვდება. ფორმის და სტილის იდენტურობა, ამავე დროს განსხვავებული ნიშნები, რითაც აღწერილი ნატეხები განსხვავდებიან IX—X სს. ადგილობრივი ნაწარმისაგან, თითქმის უეჭველობით გვაფარაულებინებს აღნიშნული ჯამის შემოტანას სამარიდან — სახალიფოს მოკლევადიანი ცენტრის რომელიმე სახელოსნოდან. თუ ასეთი დასკვნა ეჭვის გარეშეა მისაღები, მაშინ თარიღიც (IX ს.) ასევე ულაპარაკოდ უნდა იყოს მიღებული, რამდენადაც სამარის ნაწარმს მკვეთრად გამოყოფილი ქრონოლოგია გააჩნია (836—883 ან 892 წწ.).

დასახელებულ სამარულ ნაწარმს, რომელიც ეკლესიის ინტერიერშია დადასტურებული, სხვა ადრეულ ნატეხებთან ერთად, მის შესახებაც ზევით უკვე იყო აღნიშნული, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ეკლესიის ფუნქციონირების თარიღის გასარკვევად, რაზედაც ქვევით იქნება საუბარი.

დანარჩენი მხატვრული ნაწარმი შეიძლება განეხილოთ ცალკე ჯგუფებად. ესენია:

1. ერთფერად მოჭიქული ნაწარმი. აქ გველისხმობთ ანგობით დაფარულ და ერთი ფერის ჭიქურით შემკულ ჯამებს. ძირითადად გამოიყენებოდა მწვანე ფერის ჭიქური (299, 523, 653). ერთი ასეთი ჯამი ყურადღებას იმსახურებს იმით, რომ მწვანედ აქვს მოჭიქული პირი გარედანაც და ზედ ყავისფერი საღებავით ტალღური ორნამენტია გამოსახული — არაბული წარწერის იმიტაციებია (379). აღმოჩენილია ტაძრის სამხრეთით კულტურულ ფენაში.

2. გეომეტრიული ორნამენტით შემკული ნაწარმი. როგორც წესი, ორნამენტებით დაფარულია ჯამების შიდა არე. ხშირად კომპოზიციის მსგავსი სახეა შექმნილი — იწყება ფსკერიდან და გადადის გვერდებზე (ფერადი ტაბ. 3). ეს არის კვადრატთა ბადე (288, 352), ჯრთიერთგადამკვეთი ხაზები (342, 371), რომბები, სპირალები (459), ცალკე არის აღსანიშნავი სოსანისფერი საღებავებით გამოყვანილი რთული გეომეტრიული — ხაზოვანი ორნამენტებით შემკული ჯამები. ერთ შემთხვევაში გვაქვს რადიალური ხაზები (647), მეორეში ფსკერიდან გავრცელებული სხივური მოტივი (525). გვხვდება კომპოზიციები სოსანისფერი და მწვანე საღებავებით (383).

3. მცენარეული მოტივებით დამშვენებული ნაწარმი: ამ ჯგუფში განსხვავებულია ჯამები, რომელთა ფსკერი და გვერდები დაფარულია

¹⁶ Ch. K. Wilkinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54; A. Lane, Early Islamic pottery, p. 10; Geza Fehervari, Islamic Pottery, p. 21; A. Caiger-Smith, Tin-Glazed Pottery, p. 23.

მცენარეული (უმთავრესად სტილიზებული) ორნამენტებით. მოტივის გადმოსაცემად გამოყენებულია მწვანე და მოყვითალო ფერის საღებავები (378, 481). ისევე, როგორც წინა შემთხვევაში, მხატვრული სახე მიღებულია ფუნჯით, შემდეგ კი დაფარულია გამსჭვირი ქიქურით.

4. წამყვანი მოტივი არეშის მოჭიქულ კერამიკაში ეკუთვნის ფრინველების გამოსახულებას. ის არის ყველაზე გავრცელებული და, რაც მთავარია, არაშაბლონური მოტივი არეშის მხატვრული ნაწარმისა. ფრინველის გამოსახულების მიხედვით რომელიმე თემა არ არის დამკვიდრებული. ყველა მათგანი, სამი ნიმუშის გამოკლებით, როგორც ტექნიკური ხერხებით, ისე გამოსახულების მხანერით ძირფესვიანად განსხვავდებიან. ამდენად, მათ ცალ-ცალკე განვიხილავთ.

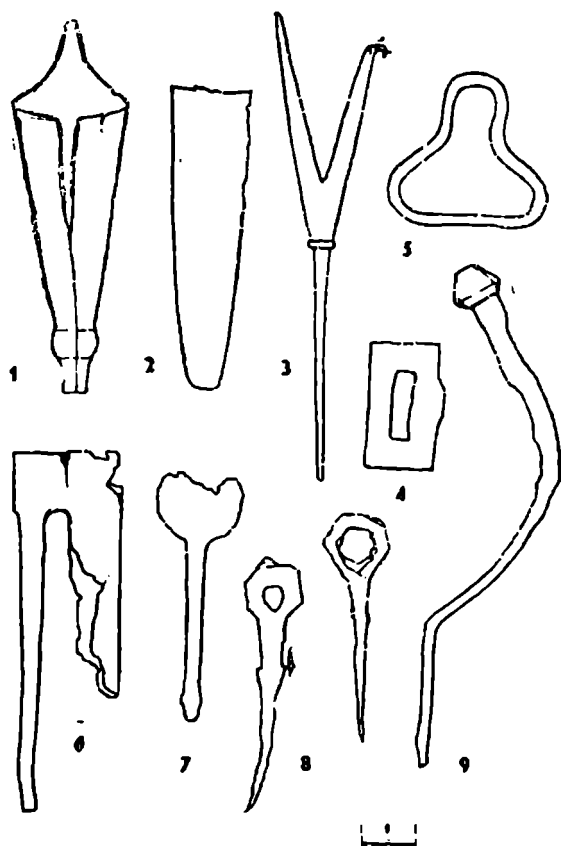
ფრინველი მცენარეულ მოტივთან ერთად. ეს არის ერთადერთი ჯგუფი ფრინველის გამოსახულებიანი ჯამებისა, რომელიც ამჟღავნებს მსგავსებას რუსთავეისა და დმანისის ნაწარმთან. ფრინველი გამოსახულია პროფილში მცენარეულ ორნამენტთან ერთად (498, 508, 484, ფერადი ტაბ. 2). ეს კარგად ნაცნობი თემაა აღნიშნული ძეგლებიდან, ასევე თბილისიდან, შემთხვევით აღმოჩენებითაც ბევრგან არის დადასტურებული, რამაც ის ადგილობრივ მოტივად მიგვაჩვენებინა¹⁷. ეს მოტივი სხვაგანაც არის გავრცელებული, მაგალითად ირანში, მაგრამ ასეთი რიცხვმრავლობა როგორც ჩვენში, არსად ცნობილი არ არის. სამწუხაროდ, არეშული ნიმუშები ფრაგმენტულია, ძირითადი პერსონაჟი — ფრინველი კარგად ჩანს, გარემო — სამოთხე ნაკლებია. შიგადაშიგ სამწერტილა ორნამენტებია ხოლმე ასეთ სიუჟეტში ჩართული, ალბათ სამოთხის ნაყოფის აღსანიშნავად (ტაბ. XXIX, 2—3; XXXI), ერთ ნიმუშზე ქალ-ჩიტია გამოსახული (ტაბ. XXIX—1).

ჩიტების გამოსახულებას ეხედებით მოჭიქული ჭურჭლის იმიტაციებზე. ერთ-ერთ ასეთ ჯამზე გამოსახულია ფრინველი მარცხენა პროფილში, მცენარეული მოტივის გარეშე. ფრინველის წინ ორხაზოვანი ტალღური ორნამენტია.

განსაკუთრებით არის აღნიშვნის ღირსი ორი ჯამი, ასევე იმიტაციების ჯგუფიდან, რომლებზედაც გამოსახულია იდენტური მცენარეული მოტივი და სრულიად განსხვავებული ჩიტები. ერთ შემთხვევაშია ფრინველის გავრცელებული სილუეტი — მარჯვენა პროფილით (343), მეორეში კი ჩიტის სრულიად უცნობი გამოსახულება (ფერადი ტაბ. 5, 6) მოყვითალო და მომწვანო მქრქალი საღებავებით გადმოცემული. პირველი ნიმუში ტიპიური იმიტაციაა მოჭიქული ჭურჭლისა — ქიქური არ არის გამოყენებული, მეორეზე მხოლოდ ალაგ-ალაგ შეიმჩნევა.

¹⁷ ლ. ჰილავილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, 1970, გვ. 165.

სრულიად განსხვავებული სტილით არის შესრულებული ფრინველის გამოსახულება ერთ ჯამზე, რომელიც ასევე მოჭიქული ნაწარმის მინაბადს წარმოადგენს. ანგობირებულ ზედაპირზე მუქი ყავისფერი საღებავით მოცემულია ფრინველი მარცხენა პროფილში — ფეხები და ბოლო სტილიზებულია (ფერადი ტაბ. 7). გამოსახულება ფრაგმენ-



12. რკინის ნივთები ბაზილიკის ტერიტორიიდან

ტულია, აკლია მოპირდაპირე მხარეს მდგარი ასეთივე გამოსახულება, რომელთა შორისაც თოკის (?) ორნამენტია მოცემული. ჩიტების ირგვლივ სამწერტილა ორნამენტებია. ჩიტების გამოსახულებას დაკავე-

ბული ექნებოდა ჯამის ფსკერი ირგვლივ შემოსაზღვრული ყავისფერი ზოლით. ანალოგიები არ არის ცნობილი.

ზემოთ აღწერილი სამივე გამოსახულება შესრულებულია მოჭიქული ქურქლების მინაბადებზე და ისინი ერთი პერიოდით, სახელდობრ XIII ს. ბოლოთი ან XIV ს. უნდა დათარიღდნენ.

ბაზილიკის გათხრებისას დადასტურებულია ლითონის ნივთები და უფრო ხშირად კი დიდხანს მიწაში დების გამო ქანგისაგან შექმნილი უფორმო ნაშთები, რომელთა გარკვევაც ვერ მოხერხდა. ლითონის მონაპოვარში რკინის ნაშთები ჭარბობს, თანაც გაურკვეველი ფორმის და დანიშნულებისა. საყურადღებოა, რომ დიდი ნაწილი, ალბათ, ხის კონსტრუქციების თანმხლები უნდა იყოს — ფურცლოვანი რკინის ხაჭრებს შემორჩენილი აქვს ხეზე დასამაგრებელი მანქნელები, ზოგჯერ ფორმაც თითქოსდა კარის საღებავებს მოგვაგონებს, ზოგს ხის ანაბეჭდებიც ემჩნევა (547, 737, ტაბ. XXX—2). ერთ შემთხვევაში დადასტურებულია დიდი ზომის რკინის დოქის (?) ნატეხიც (548).

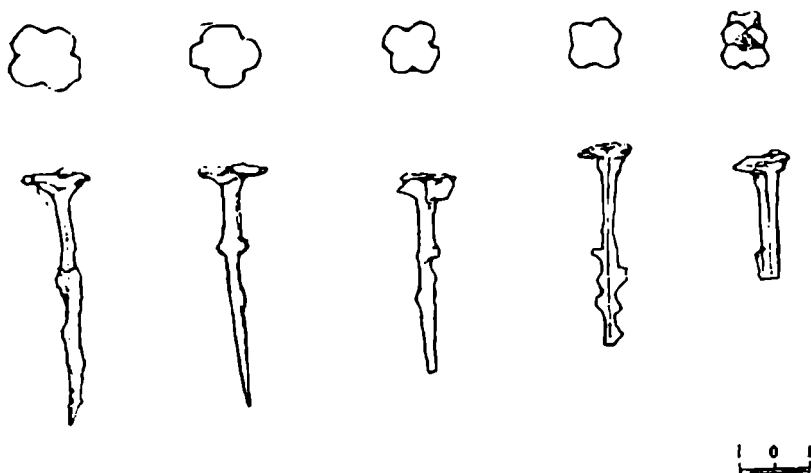
რკინის ლურსმნები საკმაო რაოდენობით არის აღმოჩენილი, ზოგი მათგანი, როგორც ითქვა, რკინის გარსაკრავებთან ერთად არის დადასტურებული, ზოგი კი ცალკეა ნაპოვნი. ლურსმნების ზომები მერყეობს 6—15 სმ შორის. ლურსმნებს თავი მსხვილი აქვს, ზოგჯერ დაბრტყელებული (739). დადასტურებულია რამდენიმე საშუალო ზომის ბრტყელთავიანი ლურსმანი, რომელთა თავებიც ოთხფურცელა ვარდულის ფორმისაა (551, სურ. 12). ეს უკვე უეჭველად მიუთითებს მათ გამოყენებაზე მხატვრული ნაკეთობების დასამშვენებლად.

გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, რკინის ნაწარმიდან უნდა აღინიშნოს სამეურნეო იარაღებთან დაკავშირებული ნივთები (358), აბზინდა (364, სურ. 13—4), სამაგრები ხვრელიანი თავებით (600, 721, სურ. 13—8), კოვზი (722, სურ. 13—7) და სხვა. არის საბრძოლო იარაღების ნაწილებიც, კერძოდ სატევრის პირი (504, სურ. 13—2), სატევრის ქარქაშის ბოლო (672, სურ. 13—1). დადასტურებულია რკინის ბოძალიც (503, სურ. 13—3).

რკინის ნივთებიდან აღსანიშნავია კარის საკეტი მოწყობილობის ნაწილი — შემორჩენილია საკეტის მილი და ღერო (661, სურ. 13—6). სიგრძეა 13 სმ. მას დიდი ნაწილი აკლია. საყურადღებოა, რომ ასეთი საკეტები მრავლად ჩნდება ხოლმე რუსული ქალაქების გათხრისას¹⁸, ჩვენში კი ეს იშვიათობათა რიგს განეკუთვნება. ყოველ შემთხვევაში ჩემთვის ცნობილია მხოლოდ ერთი შემთხვევა ურბნისიდან (უვაროვას გათხრილი ?).

ლითონის ნივთებზე ჭაუბრისას უნდა მოვიხსენიოთ სპილენძის გულსაყიდი ჯვარი, რომელიც აღმოჩნდა არეშის ბაზილიკის გათხრისას ჩრდილოეთის გარსშემოსაველის აღმოსავლეთ ნაწილში, აბსიდის წმენდისას, იატაკზე მასთან ერთად არის დადასტურებული ეპიგრაფიკული გაუმჟღავნებელი მოპოვებული ჯამიც (653), რომელიც მოპოვებული ქუჩისკლების იმიტაციების რიგში უნდა განვიხილოთ (XIII—XIV სს.).

ჯვარი (682. ტაბ. XXX—1) გულსაყიდი ჯვრების კვალობაზე საკმაოდ დიდია (სიგრძე 10 სმ). ჯვრის მკლავები ორ-ორი ყლორტით ბოლოვდება, რომლებიც ერთი შეხედვით რკოვსაყ მიემსგავსებიან — ჯვრის ცენტრში თვალბუდია მოთავსებული. თვალი არ უზის. ჯვარი რომ გულსაყიდი იყო ჩანს იქიდან, რომ საყიდი ყუნწი აქვს შემორჩენილი ირგვლივ დაკეპნილი ორნამენტით შემკული. ჯვრის ზურგი გაპრიალებული იყო, რაც მის ხმარებაზე მიუთითებს. ნივთი ჩამოსხმუ-



13. რკინის ლურსმნები ბაზილიკის ტერიტორიიდან.

ლია. აქვს ხარვეზები, როგორც მხატვრული შემკობის ისე ტექნიკური შესრულების მხრივ — ზოგი დეტალი ნაკლულია, პროპორციები დარღვეულია. მიუხედავად ამისა, საქმე გვაქვს ნივთთან, რომელიც უშუალო კავშირშია ტაძართან და ალბათ მისი ფუნქციონირების ბოლო პერიოდს განეკუთვნება (XIV ს. ბოლო, XV ს. დასაწყისი). ჯვარი და მოპოვებული ჯამი შესაძლოა თახჩაში ეწყო და კედლის ვადმონგრევის შემდეგ აღმოჩნდნენ იატაკზე.



არეშის ნაქალაქარი მდინარე არეშის წყლის ორივე მხარეს არის გადაქიშული კავკასიონის სამხრეთით გამოძვალ განშტოებათა შორის არსებულ ვაკობაზე. გეომორფოლოგიურად შეუძლებელია ყურადღება არ მიექცეს ბუნებრივად, მთებით შემოზღუდულ ადგილს, რომლის შუაგულშიდაც მდინარე მოემართება. აი ეს არის კახეთის გაღმა მხარის მთისწინებისათვის დამახასიათებელი გეოგრაფიული ლანდშაფტი მთისა და ბარის, კავკასიონისა და ალაზნის ველის შესაყარზე, სადაც ძლიერი დასახლება აღმოცენებულა. საგულისხმო ფაქტია, რომ თითქოსდა ამ საგულდაგულოდ მომზადებულ ადგილზე ჯერ კიდევ ადრეულ შუა საუკუნეებში დაფუძნებულია ძლიერი საეკლესიო ნაგებობა.

არეშის ტერიტორიაზე თანამედროვე დასახლების არსებობის გამო ძველ ნამოსახლართა შესწავლა შეუძლებელია და ადგილ-ადგილ მოუხდა ექსპედიციას სხვადასხვა სამუშაოების წარმოება. ჩანს, შუა საუკუნეების სამოსახლოები განფენილი იყო ტაძრების ირგვლივ, სადაც უნდა ვივარაუდოთ მათი სამეურნეო ზონებიც. ასეთივე ლოკალური უბანი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულით არეშის ბაზილიკის ირგვლივაც უნდა წარმოვიდგინოთ, უპირატესად კი მისგან დასავლეთის და ჩრდილოეთის მხარეს. მისი ლოკალიზაცია ვრცელ ტერიტორიაზე შესაძლებელი. უპირველეს ყოვლისა, წინასწარ ჩატარებული დაზვერვებისას გაირკვა თუ რა საგანგებო ღონისძიებები ყოფილა განხორციელებული ადგილის სამეურნეო ეფექტიანობის გაზრდის თვალსაზრისით. აქ, ძირითადად, საირიგაციო სამუშაოები მაქვს მხედველობაში. მიგნებულ იქნა მდინარე არეშის წყლიდან გამოყვანილი არხი, რომლის ტრასაც საკმაოდ რთულ პირობებში გაუყვალავთ. საქმე ის არის, რომ სანამ უშუალოდ საექსპლუატაციო უბნამდე მიიყვანდნენ წყალს, ორი მცირე და დაღარული მდინარის გადალახვა იქნებოდა საჭირო, რისთვისაც მოუწყვიათ საგანგებო აკვედუკები, მისი ფრაგმენტები და ტრასის ცალკეული მონაკვეთები კარგად დაფიქსირდა განსაკუთრებით ღელეთა ნაპირებზე და მდინარისპირა ფლატეებზე. უშუალოდ ველზე არხის კვალი წაშლილია, სადაც ბაზილიკის მიდამოებში. დღევანდელმა მოსახლეობამ აღნიშნული არხის შესახებ არაფერი იცის და არც იყენებს მას, ის არც ლეკურ მოსახლეობას ჰქონია გამოყენებული (ისინი ზვნა-თესვას არ მისდევდნენ), ისე რომ, გვაქვს უფლება არხის ტრასა შუა საუკუნეების დასახლებას დავეუკავშიროთ. და კიდევ, ამ ოკდაათი წლის წინ ტაძრის მახლობლად უპოვიათ წისქვილის ქვა, რომელიც ამჟამად დაცულია გრემის მუზეუმში. ეს ცხადად მიუთითებს,

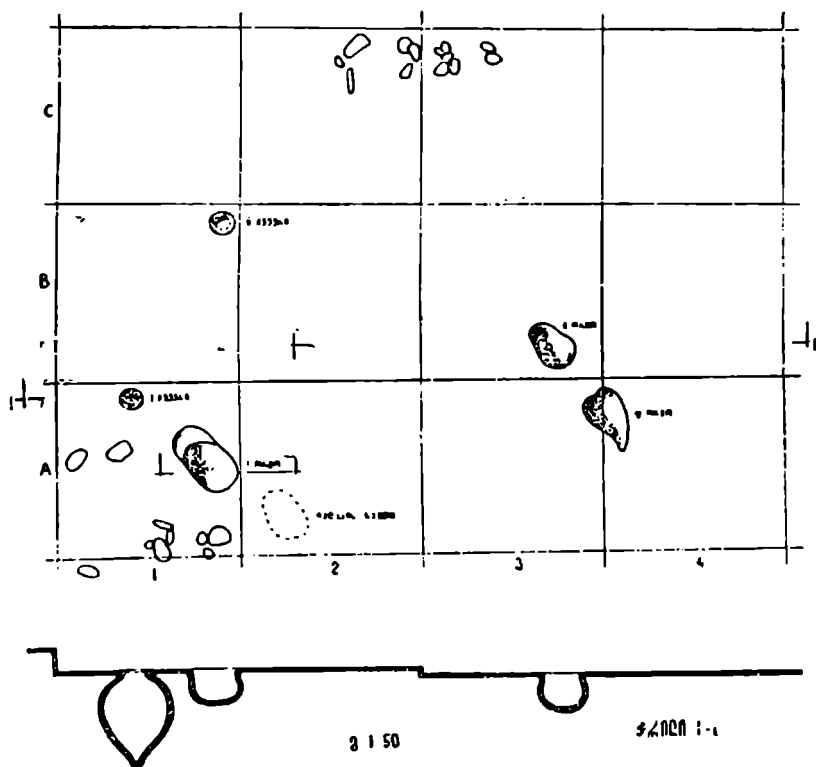
რომ არხი სწორედ ტაძრის სიახლოვეს გადიოდა და რომ ის ამ ადგილებს ამარაგებდა საწისქვილე და სარწყავი წყლით.

ყოველივე ზემონათქვამის გამო, ასევე ზოგი არქეოლოგიური ნივთის აღმოჩენით ვიგულისხმეთ აქ არეშის ბაზილიკის სამეურნეო ზონა. ადგილი დღესაც ინტენსიური სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების წარმოების ობიექტია, მეურნეობა ყოველწლიურად ეწევა მის დამუშავებას და მას იცნობენ როგორც „ჩვიდმეტეტარიან“ ნაკვეთს. ამის გამო მაინცდამაინც დიდი იმედი არა გვქონია, მაგრამ მაინც ეცადეთ მისი თხრით მოსინჯვა.

„ჩვიდმეტეტარიანზე“ გასათხრელად მონიშნულ იქნა ხევის მარჯვენა მხარეს თავისუფალი ადგილი, უფრო ახლოს ღელესთან, იმ იმედით, რომ გუთანა აქ ღრმად ვერ მოხნავდა. სულ თორმეტი კვადრატი იყო მოზომილი (4×4 მ) და გათხრილი. იმედი არ გამართლდა, ადგილი ხენით იყო დაზიანებული, მხოლოდ შიგადაშიგ გახდა შესაძლებელი ძველი ნასახლარის კვალის დაფიქსირება. კულტურული ფენა ზედაპირიდან 0.2—0.25 მ-დან შეინიშნებოდა. საქმე უნდა გვქონდეს ორფენიან ნასახლართან, რომელთა სიმძლავრეც დაახლოებით 0,4 მ-ია. ფენების გამოყოფა შესაძლებელი გახდა მიწატეკვნილებით, რომელთა ქრონოლოგიური შრე შეიძლება განვსაზღვროთ IX—XI და XI—XIV საუკუნეებით. ზედა ფენის შესატყვისია მარნის ნაწილი ორი ქვევრით და ნასახლარის ნაშთი. როცა ნასახლარზეა საუბარი ნაგულისხმევია კედლის უსახური ფრაგმენტები, კრამიტის (ღარიანი და ბრტყელი) და შელესილობის (ბათქაშის), ხშირად ცეცხლში გამომწვარი წნელის ანაბეჭდიანი ნატეხები. საფიქრებელია, რომ საქმე გვქონდეს რიყის ქვის საფუძველზე მდგარ ხის ნაგებობებთან, რომელთა წნული კედლები თიხით იყო შელესილი. ნაგებობები კრამიტით ყოფილა დახურული.

ნასახლარის ორთავე დონეზე აღმოჩნდა მოჭიქული, ასევე მოუჭიქავი საოჯახო კერამიკის მრავალრიცხოვანი ნიმუშები. მათ შორის უმეტესობა ტიპურია IX—XIV სს. დამახასიათებელი ქართული კერამიკისა, გვხვდება ფრინველის გამოსახულებიანი, გეომეტრიულ და მცენარეულორნამენტის, აგრეთვე ნალვენთებიანი და ანგობით მოხატული. ამავე დროს უნდა შევნიშნო, რომ I დონეზე თითქმის უპირატესად IX—X სს. და ზოგჯერ XI საუკუნისათვის დამახასიათებელი ტურქული გვხვდება. ამ უკანასკნელთაგან გამოსარჩევია მოვარდისფროკეცის, ნაპრიალები ჯამის ნატეხები, ლუთერიის ფრაგმენტები და ყურიანი ქოთნები, რომელთა ზედაპირზედაც ჰორიზონტული ზოლებია გამოყვანილი. II ფენა უფრო XII—XIV სს. მასალით არის წარმოდგენილი. მათ შორისაა ტიქურის იმიტაციით შემკული ტურქულები და შინის სამაჯურის ნატეხები. ერთ-ერთი ჯამის ფსკერზე, რომლის

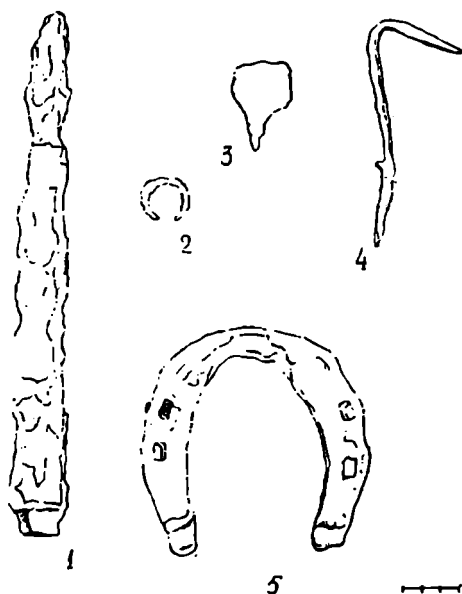
გვერდებსაც ირგვლივ, მუქ ყავისფერ ფონზე მარყუჟები აქვს ამოკაწრული, ყავისფერ ფონზე ამოკაწრულია წრე და შიგ ასეთივენაირად ამოკაწრულია ქართული ასო „ყ“ (1641, ტაბ. XXXII—3). ორთავე დონეზე გვხვდებოდა ბრტყელი, გვერდებაკეცილი და ლარიანი, ხშირად რელიეფურად შემკული არეშის ნაქალაქარის სხვა უბნებზე დადასტურებული ნიმუშების ანალოგიური კრამიტების ნატეხები. აქვე ორი საშუალო ზომის ქვევრი იყო ჩადგმული, რაც სამეურნეო სათავსის, შესაძლოა, მარნის არსებობას გვაგულისხმებინებდეს (სურ. 14).



14. „ჩეიდმეტპეტრიანი“. გეგმა (არქ. ნ. ბახტაძე).

ნივთიერი მასალის უმეტესობა, უფრო საყურადღებო ნაწილიც, მოგვცა ნასახლარზე დადასტურებულმა სამმა ორმომ. პირველი ორმო გაიწმინდა კვადრატ ა-1 აღმოსავლეთ ნაწილში, იგი გეგმაში ოვალურია, მეორე ორმო წაგრძელებული ფორმისაა, გაწმენდილ იქნა კვადრატ ბ-3-ის სამხრეთ ნაწილში. მესამე ორმო გეგმაში ფოთლისებრია, დადასტურდა ა-3 ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. ორმოების ფორ-

მასა და განაწილებაში არავითარი სისტემა არ შეიმჩნევა. ორმოებში დადასტურებულია უსისტემოდ ჩაყრილი სხვადასხვა ჭურჭლის ნაწილები, კრამიტის, მინის სამაჯურების, ასევე რკინის დანის ნატეხები. განსაკუთრებით საინტერესო ორმოებში აღმოჩენილ ნივთთაგან არის თანამედროვე ფორმის ცხენის ნალი (I ორმო, სურ. 15). მწევანედ მოჭიქული ნიჟარისებური ჭრაქი (II ორმო), ინკრუსტირებული მინის სამაჯურის ნატეხი (II ორმო), ნაკლული ხელადა (1671, III ორმო, ტაბ. XXXII—1), დიდი ზომის ქოთანის (1636, ტაბ. XXX—2) და სხვ. ორმოებში გვხვდებოდა ნახშირი, საქონლის ძვლები და მოზეილილ თიხის გროვები.



15. რკინის ნივთები „ჩვიდმეტეტრიანიდან“.

ორმოების დანიშნულების განსაზღვრა ჭირს. შესაძლოა, ისინი ანალოგიური შემთხვევების მსგავსად მარცვლეულისათვის იყო გამოყენებული, მწყობრიდან გამოსვლის შემდეგ კი ნაგვით ამოავსეს.

მეორე კვადრატში დადასტურებულია ნაკლული რკინის ისრის პირი. უნწი და პირი მოტეხილი აქვს (1615, სურ. 15—3). ნასახლარის მახლობლად ნაპოვნია რკინის მახვილის ნაწილი (1619, სურ. 14—1).

მართალია, ზევით აღწერილი ნასახლარის, თანაც დაზიანებული მხედვით, რამდენადმე სრული წარმოდგენის შექმნა შეუძლებელია,

მაგრამ ერთი რამ ცხადი უნდა იყოს, აღნიშნული ჩასახლარი, ისევე მის მომიჯნავედ არსებული სავარგულები, ალბათ არეშის ბაზილიკის უშუალო სამწყსოს შეადგენდა, მისი მრევლი და სამეურნეო ზონა იქ იყო დაფუძნებული.

უსახელო ბორცვის გათხრები

ძეგლის აღწერა

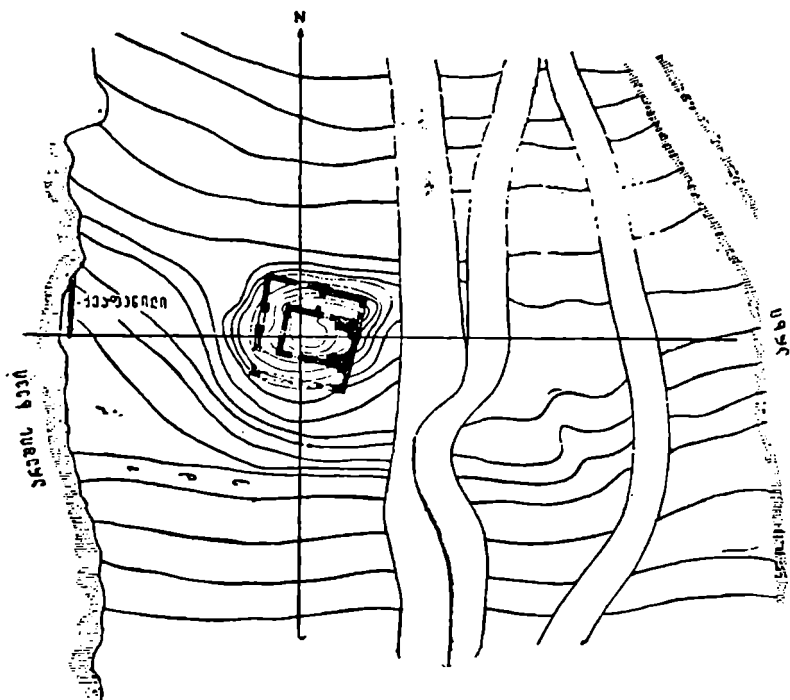
არეშის ნაქალაქარის გათხრების პერიოდში, საველე კვლევა-ძიებას კვალდაკვალ, გაირკვა და შესაძლებლად იქნა მიჩნეული, რომ დასახლებული პუნქტი უბან-უბან უნდა ყოფილიყო განლაგებული. ერთი ყველაზე ნაღდი და უტყუარი კომპონენტი უბნისა — ეკლესია, ცხადად გამოიკვეთა და არეშის ბაზილიკის მიხედვით კი მომავალ სამუშაოთა და დაკვირვების ობიექტად სწორედ ეკლესიები იქცა.

არეშის ბაზილიკის შესწავლის შემდეგ, მეორე უბანს მივადექით, ამჟამად უკვე მდინარე არეშის წყლის მარცხენა მხარეზე, არეშის ბაზილიკის გადასწვრივ. აქ 30 მეტრი დიამეტრის მცირე ბორცვი შეინიშნებოდა მდინარის მეორე ტერასაზე, ხევის ფლატე-ნაპირიდან 20 მ დაშორებით, ვაკეზე, რომელიც მდინარის გაყოლებით, სამხრეთისაკენ თანდათანობით დაბლდება. დაცემულ ადგილზე ამოზიდული ბორცვი პირველი შეხედვისთანავე საეჭვოდ მოგვეჩვენა — არაბუნებრივი წარმოშობისა ჩანდა, რაც ცხადია, საველე-მეცნიერული შესწავლის ინტერესს აღვივიბდა. საეჭვო იყო ამ მხრივ მისი გარემოც: აღმოსავლეთის მხრიდან ჩამოუდის ნაარხალი, რომელიც სამხრეთით მოედინება მდინარის გასწვრივ, სავარგულებზე; ბორცვის სამხრეთით, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე, მდინარის ნაპირიდან არხამდე მცირე შემაღლება მოუყვება, რომელიც ზღუდეს შეიძლება ფარავდა (სურ. 16). რადგანაც ადგილობრივი ტოპონიმი შემორჩენილი არ არის, ადგილს „უსახელო ბორცვი“ შევარქვით და ასევე შევიტანეთ ის საექსპედიციო მასალებში (ტაბ. XXX).

უსახელო ბორცვის ზედაპირზე, გათხრების დაწყებამდე, ჩნდებოდა კრამიტის ნატეხები და რიყის ქვები. პირველი საცდელი თხრილი, რომელიც გავავლეთ ბორცვის სამხრეთ ნახევარში, შედეგიანი აღმოჩნდა, და დადსტურდა დარღვეული სამარხი და რიყის ქვის წყობა, კორდოვანი ფენიდან ამოვიდა კრამიტი და თიხის ჭურჭელი, მათ შორის მოჭიქულის ნატეხები, გვხვდებოდა ასევე მინის ნაწარმიც — ჭურჭლის და სამაჯურების ნატეხები. ეს მასალა იმდენად ცნობილ ფორმებს შეიცავდა, რომ IX—XIII საუკუნეებით მათი დათარიღება

არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენდა. ამავე დროს იყო ნიშნები უფრო ადრეული ნაწარმისა.

მას შემდეგ, რაც სასინჯი თხაილით ბორცვის „ხელოვნურობა“ გაირკვა, გაგრძელდა თხრა პირალებით. კორდოვანი ფენის მოხსნის შემდეგ 0,2—0,3 მ მთელ ფართობზე გამოჩნდა ჩაქეული სახურავის კრამიტების ფენა (ტაბ. XXXIV). ბორცვზე დადასტურებული ზოგი სამარხი აღნიშნული კრამიტის ფენაზე იღო. კრამიტების ნამტკრევების



16. უსახელო ბორცი. თვალზომითი გეგმა (არქ. ნ. ბახტაძე).

ქვეშ გამოჩნდა ნაგებობის ერთ ფენად დალაგებული რიყის ქვის საფუძველი, რაც ალიზით ნაგები შენობებისათვის არის ღამახასიათებელი — ქვის ძირა წყობას აგრძელებდნენ ალიზით. მართლაც, ნაგებობის დასავლეთ კედელზე გამოჩნდა ალიზის რამდენიმე რომბისებური აგური. მსგავსი აგურების ნატეხები გვხვდებოდა კორდოვან ფენაშიც. მაშასადამე, უტყუარი შთაბეჭდილება რჩებოდა, რომ ბორცი მოი-

ცავდა რომელიმე, კრამიტით დახურულ ნაგებობას, რომელიც აღმო-
ცენებულა ნაგებობის დანგრევის შემდეგ.

ბორცვის თხრის დროს გამოჩნდა შვიდი სამარხი და რამდენიმე
სამარხის ნაშთი, მათგან ზოგიერთი (№ 1, 2, 3, 4) ნაგებობის დანგრე-
ვის შემდგომი დროისაა, როდესაც ის სამაროვნად ქცეულა და XI—
XIII სს. შეიძლება დათარიღდეს. ორი სამარხი (№ 5 და 7) ეკლესიის
ფუნქციონირების დროისაა და თვით ეკლესიის ინტერიერშია მოქ-
ცეული. ერთი სამარხი (№ 6), რომელიც აბსიდაში მდებარეობდა, წინ
უსწრებს ქრონოლოგიურად ეკლესიის აგებას. მაშასადამე, უკვე ით-
ქვა, რომ ნაგებობა ეკლესიას ეკუთვნის და მის აღწერას სამარხების
განხილვის შემდეგ შევუდგები.

სამარხები

სამარხი № 1 ნაწილობრივ დარღვეული ქვაყუთია. შემორჩენილ
იყო სამარხის ჩრდილოეთის კედლის სამი და სამხრეთის კედლის ორი
ბრტყელი ქვა. დადასტურდა ჩონჩხის გვირგვინი ფრაგმენტი და სპილენ-
ძის ერთი რგოლი. დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით, სიგრძე —
1,65, სიგანე — 0,7 მ.

სამარხი № 2-ის მოწყობისას კრამიტყრილი იყო ჩაჭრილი. მასში
მხოლოდ რამდენიმე ძვალი დადასტურდა. იგი ორმოსამარხის შთაბეჭ-
დილებას ახდენს. დადასტურებულია რკინის სამაჯურის ნაწილები.

სამარხი № 3 ქვაყუთია. მიღებული იყო ეკლესიის სამხრეთის კე-
დელთან (ტაბ. XXV—1). დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით
(სიგრძე — 2, სიგანე — 1,1 მ), გადახურული იყო რამდენიმე ბრტყე-
ლი ქვით. გვერდითი კედლები ნაგებია რიყის ქვით, თავსა და ბოლოში
სიბი ქვებია ჩადგმული. სამარხი, რომელიც რამდენიმე გზის იყო გა-
მოყვანილი, მიწით იყო სავსე. დადასტურებულია გულალმა მდებარე
ერთი ჩონჩხი, მის ქვეშ კი ორი ჩონჩხის ნაშთი.

სამარხი № 4 ეკლესიის სამხრეთით მდებარეობს 2,5 მ-ზე, ქვაყუ-
თია (ტაბ. XV—2). ზემოდან სიბი ქვებით იყო გადახურული (სი-
გრძე — 1,9, სიგანე — 0,8 მ), დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლე-
თით. სამარხში რამდენიმე ჩონჩხის ნაწილები იყო დადასტურებული.
ზედა ჩონჩხის ძვლები მთლიანად დაშლილია და მხოლოდ კონტურები
ჩანდა, ცენტრალურ ნაწილში, მარცხენა ხელთან წითლად შეღებილი
კვერცხის ნაჭუჭი გამოჩნდა.

ოთხივე სამარხი ეკლესიის მწყობრიდან გამოსვლის შემდგომაა
მოწყობილი. ამავე სამარხებს, დროის მიხედვით უკავშირდება რამდე-
ნიმე დარღვეული სამარხიც. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბორცვის

ცენტრში დადასტურებული სამარხის ნაშთი მინის ხუთი სამაჯურით და სამარხის ნაშთი ეკლესიის გარსშემოსავლელის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, სადაც მინის ინკრუსტირებული სამაჯურის ნატეხია აღმოჩენილი. როგორც ჩანს, სამარხის მოწყობისას ეკლესიის კედელიც ჩაუქრიათ. აღნიშნული სამარხები და სამარხის ნაშთები შეიძლება დათარიღდეს XI—XIII საუკუნეებით.

სამარხი № 5 ქვაყუთია, გაითხარა ეკლესიის სამხრეთ სტოაში, აბსიდთან ახლოს, მისგან 0,5 მ-ზე. ქვაყუთის სახურავი, რომელიც შედგენილი იყო შვიდი ბრტყელი ქვით, ეკლესიის იატაკის ქვეშ მდებარეობდა 0,7 მ-ზე (სიგრძე — 1,95, სიგანე — 1,2 მ). მასში ძვლების ფრაგმენტები იყო შემორჩენილი.

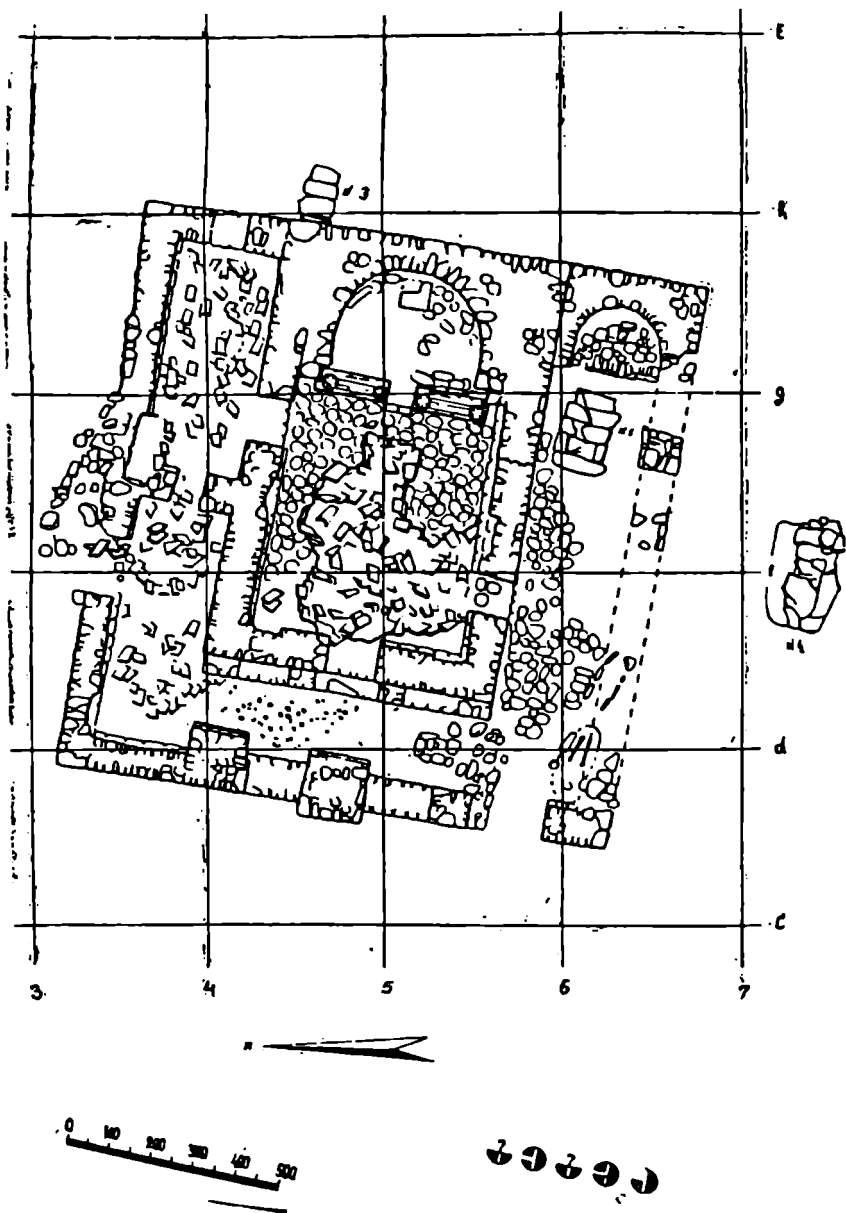
სამარხი № 6 ქვაყუთია (ტაბ. XXXVI—1). იგი გაითხარა ცენტრალური ეკლესიის აბსიდში, ზევიდან ექვსი ბრტყელი ქვა ეფარა. მთელი იყო მხოლოდ ორი ქვა, თავსა და ბოლოში, სხვა ყველა ჩატეხილი აღმოჩნდა. სამარხი შედგენილი იყო ორი გრძივი და ორიც განივი (თავსა და ბოლოში) ქვიშა-ქვის ფილებით (სიგრძე — 2,0, სიგანე — 1,1 მ). სამარხში კარგად ჩანდა ბარძაყის ორივე ძვალი, სხვა დანარჩენი დაშლილი იყო. სამარხის თავსა და ბოლოში რკინის ნივთების უფორმო ნატეხები იყო დადასტურებული. სამარხის აღმოსავლეთი ნაწილი შესულია აბსიდის რკალური კედლის ქვეშ, რის გამოც აბსიდის კედლის ეს ნაწილი ჩამოშლილი იყო. სამარხი იატაკის ქვეშ მდებარეობდა, საკურთხეველის იატაკის პირველი დონიდან 0,8 მ-ზე. ვარაუდით, ეკლესია ჯერად სამარხზეა აგებული — დაკრძალულის პატივსაცემად და მის სახელზე. ის შეიძლება რომელიმე განმანათლებელს, საეკლესიო გამორჩენილ მოღვაწეს დაუკავშირდეს.

სამარხი № 7 ეკლესიის ჩრდილოეთი სტოას აღმოსავლეთ ნაწილშია დადასტურებული, კრამიტის ნატეხების ქვეშ (ტაბ. XXXVI—2). ზემოდან სამი ბრტყელი ქვა ეფარა, ჩრდილოეთის, დასავლეთის და სამხრეთის კედლები თითო ქვითაა შედგენილი. აღმოსავლეთის კედელი არ ჩანს (სიგრძე — 2,3, სიგანე — 1,5 მ). სამარხში მხოლოდ თავის ქალის ფრაგმენტი და რამდენიმე ძვალია დადასტურებული.

მეხუთე და მეშვიდე სამარხები გარსშემოსავლელიანი ეკლესიის (სამეკლესიანი ბაზილიკის) ფუნქციონირების დროს უნდა იყოს მოწყობილი, სავარაუდოდ, VII—IX სს.

ნაეკლესიარის გათხრა

როგორც იყო აღნიშნული, ნაეკლესიარი მთლიანად ჩანგრეული სახურავის კრამიტების ნამტვრევებით იყო დაფარული. ეს სურათი გამოჩნდა კორდოვანი ფენის ალებისტანავე. კრამიტყრილის ფენა შე-



17. უშაბულოს ბორცვი. ეკლესიის ფიქსაციური სურათი გათხრებისას (არქ. ბ. გვედ-ლიშვილი).

გადაშიგ ჩაქრილი იყო სამარხებით. ამდენად, გათხრების წარმოებისას პირველ რიგში პრეპარირებულ იქნა ჩანგრეული სახურავი და მისი ალაგების შემდეგ გამოჩნდა ნაგებობის თითქმის მთლიანი კონტური — რიყის ქვით ნაგები სამეკლესიანი ბაზილიკა (სურ. 17).

კრამიტების ნამტკრევების ძლიერი ფენა სცილდებოდა ნაგებობას, განსაკუთრებით მის ჩრდილო ნაწილში, რაც გვევარაუდებინებს, რომ ნგრევა შეიძლება მოხდა კედლების ამ მხარეს გადაწვევით. საყურადღებოა, რომ თვით ნანგრევები — დაფარული კრამიტის ნამტკრევებით ბორცვის იერისა ყოფილა, რაც მიანიშნებს, რომ ეკლესია აუგიათ შემალღებულ ადგილზე. სათანადო ფიქსაციის შემდეგ, ნაგებობას მოსცილდა კრამიტების გროვა და გამოჩნდა ნახანძრალის ნაშთები და ნაცარი. კრამიტები ხის კონსტრუქციაზე ყოფილა დაგებული, რაც ხანძრის შედეგად დამწვარა და ჩამონგრეულა. მტრის მოქმედება აშკარაა. ხის ძელების დანახშირებული ნაშთები განსაკუთრებით კარგად ჩანდა ჩრდილოეთის და დასავლეთის გარსშემოსავლელებში. კრამიტების ალაგების დროს ჩრდილოეთ სტოაში ჩამონგრეული კედლის ქვების ქვეშ აღმოჩნდა სპილენძის მედალიონი — ბრტყელი ფირფიტა, რომლის ორ მოპირდაპირე მხარეს ძეწკვის რგოლებია შემორჩენილი (1260, ტაბ. XXXVII—1).

ეკლესიის აღმოსავლეთის კედლის წმენდისას, გარედან, აღმოჩნდა სპილენძის ჭვარი, ცენტრში თვალბუდით და მინის ნახევარსფერული გამჭვირვალე თვლით (1347, ტაბ. XXXVII—2). ჭვარი დაზიანებულია — ზედაპირი და თვალბუდე ალაგ-ალაგ შექმულია ქანგისაგან, დაზიანებულია ასევე საყიდი რგოლიც. ჭვარი დამზადებულია სპილენძის ორი, ნაპირებისაკენ ოდნავ გაფართოებული ღეროს დამოქლონებით. მოქლონი იჭერს თვალბუდესაც (ჭვრის სიგრძეა ყუნწიანად 6 სმ, სიგანე — 5,2 სმ; თვლის დიამეტრია — 0,9 სმ).

როგორც აღნიშნული იყო, „უსახელო ბორცვის“ გათხრისას ორნაირი კრამიტი იყო დადასტურებული — ბრტყელი და ლარისებრი. ბრტყელი კრამიტების მხოლოდ გვერდების (ბორტების) სიმაღლეა თანაბარი — 5 სმ, სიგრძე მერყეობს 36—43 სმ შორის. უფრო გავრცელებული ზომაა 37 და 38 სმ. სიგანე ზედა ნაწილში 26—31 სმ შორის მერყეობს, ქვედა კი — 21—24 სმ შორის. ლარისანი კრამიტის სიგრძე ეთანაბრება ბრტყელი კრამიტისას და მერყეობს 36—43 სმ შორის. ყველა ლარისანი კრამიტი კურტნიანია, თანაც განსხვავებული ფორმისა. ზოგი დაბალწიბოვანია, ზოგიც შედარებით მაღალია, არის კოპებიანიც. ზოგ კრამიტს შიგნიდან ემჩნევა ლარები — ხის ყალიბის ანაბეჭდები.

უსახელო ბორცვის კრამიტყრილის ფენაში სხვა მასალა არ არის დადასტურებული. ფენის ალების შემდეგ გაიწმინდა ეკლესიის კედლე-

ბი და იატაკი, რომლებმაც დანგრევის შემდეგ ხელუხლებლად მოაღწიეს. ჩანგრეული სახურავის აღებამ დიდი დრო წაიღო — უწესრიგოდ იყო მიმოფანტული დამწვარ-დანაცრებელი სახურავის დამჭერი კოჭები და კრამიტის ნამტვრევები, რომელთა ალაგების შემდეგ უშუალოდ იატაკის ფენა გამოჩნდა. იატაკი მსხვილი და ბრტყელი რიყის ქვით ყოფილა მოგებული. ცენტრალურ დარბაზში ის თითქმის დაუზიანებელია, სხვაგან კი ნაკლულია (ტაბ. XXXVIII—1).

ეკლესიის წმენდისას არქეოლოგიური მასალა ძლიერ ცოტაა აღმოჩენილი. ერთ-ერთი მათგანია ცენტრალურ დარბაზში საყურთხეველთან დადასტურებული ქოთნის (1183) ხუფი და ჩალისფრად გამომწვარი ნაკლული ქინკილა (1173).

ქოთნის ხუფი აღმოჩნდა ტრაპეზის გვერდით, ტრაპეზსა და აბსიდის კედელს შორის. საყურადღებოა, რომ აქვე გაიწმინდა პატარა ღრმული, სწორედ სავარაუდო ზუფიანი ქოთნის ზომისა, რომელშიც ალბათ იდგა ქოთანი. ჩანს, ეკლესია დანგრევამდე მტერს გაუძარცვავს და ქოთანიც, რომელიც შესაძლოა საეკლესიო ნივთების თუ განძის სამალავს წარმოადგენდა, თან წაუღიათ.

რაც შეეხება თიხის მომცრო, ნაკლულ ქინკილას (1173, ტაბ. XXXIX—1), ის აგურისფრად ყოფილა გამომწვარი, ყური მოტეხილი აქვს (სიმაღლე — 10 სმ), ძნელად დასათარიღებელია. თიხის ფაქტურა თითქოსდა ადრეული შუა საუკუნეებისაა, ფორმა საზიაროა, როგორც ამ პერიოდისათვის ისე შუა ფეოდალური ხანისათვის. ასეთიარად უნდა შეფასდეს მომცრო ორყურა ჭურჭელიც (ტაბ. XXXIX—2).

ამ რიგის მასალიდან ორი ნიმუშიც უნდა მოვიხსენიოთ. ერთია მომცრო ჭურჭლის ნატეხი — ზედ ყურია შემორჩენილი (1198). თიხის დამუშავების ფაქტურა ადრეული იერისაა, კარგად არის მოზეილილი და გამომწვარი, თხელკედლიანია. საერთო იერით ის უფრო IX—XI სს. ნაწარმს უახლოვდება. აღმოჩენილია კრამიტფენილის ქვეშ, ცენტრალური ეკლესიის აბსიდის წმენდისას კანკელის თავზე.

მეორე ნიმუში წითელკეციანი ჯამის საკმაოდ მოზრდილი ნაწილია (1359). ქუთსლამოღარული ძირი აქვს, ოდნავ შიგ გადაწეული პირი. პირზე ორი ირგვლივი ღარი შემოუყვება. დამუშავების ტექნიკით ახლოს დგას VI—VIII საუკუნეების ნაწარმთან. აღმოჩენილი იყო კანკელის წმენდის დროს. აქვე იყო დადასტურებული სხვა მსგავსი ნიმუშებიც (1351).

აი, ეს არის ის ნივთიერი დამადასტურებელი საბუთები, რომელთა მიხედვითაც შეიძლება ლაპარაკი ადრეფეოდალური ხანის IV—VIII საუკუნეების ეტაპის შესახებ. არქიტექტურულ დასაბუთებაზე ცალკე იქნება საუბარი.

რაც შეეხება სხვა არქეოლოგიურ მასალას, რომელიც მომდინარეობს ნგრევის შემდეგი პერიოდის დარღვეული სამარხებიდან და კულტურული ფენიდან, ბოლოს განვიხილავთ, ამჟამად კი თვით ნაგებობის შესახებ.

როგორც ზევით ითქვა, ბორცვი კულტურული ფენისაგან ყოფილა შექმნილი და ის შეიცავდა რიყის ქვით ნაგებსა და კრამიტით დაბურული ეკლესიის ნანგრევებს. თუმცა ითქვა, ასევე, რომ თვით შენობაც მომცრო შემადგენელზე ყოფილა აგებული.

ეკლესია ნაგები ყოფილა რიყის ქვით, ტალახის ხსნარზე. გამოყენებულია ალიზიც. გადაკეთებისას უხმარიათ ძველი ნაგებობის კრამიტის ნატეხებიც.

ძეგლის აღწერა და თარიღა

ეკლესია წარმოადგენს დარბაზულ შენობას, სამხრეთით, ჩრდილოეთით და დასავლეთით მიშენებული გარსშემოსავლელებით. ის არ წარმოადგენს ერთი დროის ნაგებობას. უაღრესია დარბაზული ეკლესია აღმოსავლეთით მოწყობილი ნალისებრი აბსიდით და სამი შესასვლელით, სხვა დანარჩენი მეორე სამშენებლო ფენის კუთვნილებაა. ასეთი დასკვნების გაკეთებას ორი დამადასტურებელი საბუთი უწყობს ხელს: გარსშემოსავლელების კედლები არ არის გადაბმული დარბაზულ ნაგებობასთან — მიშენებულია, მშენებლობის ტექნიკითაც განსხვავებულია, გამოყენებულია დარბაზული ნაგებობის კრამიტების ნატეხებიც. ამავე დროს გარსშემოსავლელების კედლები ნაგებია კრამიტებისა და ნამწვის ფენაზე, რაც დარბაზული ეკლესიის დანგრევის შემდეგ შექმნილა (და რომელიც საგანგებოდ იყო მოსწორებული). მაშასადამე, აღნიშნულ ძეგლზე პირველი სამშენებლო ფენაა დარბაზული ეკლესია, მეორეა გარსშემოსავლელები (სურ. 18).

დარბაზული ეკლესია მარტივ ნაგებობას წარმოადგენდა, საკმაოდ პატარა მოცულობისა ყოფილა (სიგრძე კედლების ჩათვლით 10 მ-ია, სიგანე — 6,8 მ), შესასვლელი ჰქონდა დატანებული სამხრეთის, დასავლეთის და ჩრდილოეთის კედლებში.

ეკლესია მარტივია გეგმარებით და მშენებლობის ტექნიკითაც. რიყის ქვა მოზიდულია მდ. არემის წყლიდან, რომლის ნაპირზედაც ის მდებარეობდა, საალიზე თიხაც აქვე ყოფილა მოზედილი. სხვა დარბაზული ეკლესიებისაგან განსხვავებით (გარდა ნეკრესის IV ს. ეკლესიისა), მის გეგმარებაში ერთი მეტად საყურადღებო დეტალი იჩენს თავს, რაც დაგვიხმარება მის დათარიღებაში: კედლებში დატანებული ყოფილა ლიობები, რაც ნაგებობას გარემოსთან კონტაქტის მეტ სა-

შუალეხას აძლევდა. ასეთი ღიობები ყოფილა მოწყობილი დასაჯელთის კედლის ჩრდილოეთ და სამხრეთ კუთხეებთან, ჩრდილოეთის კედლის შუა ნაწილში, სამხრეთის კედლის ორ ადგილას. აღნიშნულის მიხედვით არეშის ეს დარბაზული ეკლესია დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს ნეკრესის ეკლესიასთან, რომელსაც ასეთივე ღიობები ჰქონია და რომლის დანიშნულების შესახებაც აქვს გამოქვეყნებული საყურადღებო მოსაზრება გ. ჩუბინაშვილს¹⁹. ნეკრესული პარალელის მიხედვით არეშის უსახელო ბორცვის დარბაზული ეკლესია შეიძლება მივიჩნიოთ ერთ-ერთ ადრეულ საკულტო ნაგებობად. ამის დასამტკიცებლად სხვა საბუთიც შეიძლება მოვიტანოთ. ეკლესიის აბსიდში, როგორც უკვე ითქვა, სამარხი იყო დადასტურებული. რომ სამარხი უფრო ადრეულია ვიდრე ეკლესია, ძნელი არ არის ამის დამტკიცება. სამარხის ზევით დატკეპნილი და მოხრეშილი ფენა იდო, რომელიც აბსიდის იატაკს წარმოადგენდა. იგი არ ყოფილა სამარხის მოწყობისას ჩაჭრილი, აქ დაფიქსირებულია ქვიშატკეპნილი ფენა. მაშასადამე, სამარხი არ არის ჩაჭრილი აბსიდის იატაკში, პირიქით, ჯერ არის მოწყობილი სამარხი და შემდეგ კი თვით სამარხზე არის აგებული ეკლესია იმ ვარაუდით, რომ სამარხი მოხვედრილიყო ტაძრის ყველაზე პრესტიჟულ ნაწილში — საკურთხეველში, სადაც წმინდა საიდუმლოებანი უნდა შესრულებულიყო. ეკლესიის წმინდის დროს შესანიშნავად არის დაფიქსირებული ერთი მნიშვნელოვანი დეტალი: მშენებლობის დროს სამარხთან ერთი ნაწილი კედლის ქვეშ მოექცა, რის გამოც კედლის ეს ნაწილი ჩაწეული იყო. ესეც მიუთითებს, რომ ეკლესია აუგიათ საგანგებოდ სამარხზე.

აბსიდის ნაწილში სამარხის არსებობა, თანაც ისეთისა, რომელზედაც საგანგებოდ იქნა აგებული ტაძარი, ვფიქრობ, უეჭველად მიუთითებს აქ რომელიმე გამორჩეული პირის — ქრისტიანობის მქადაგებელ-გამავრცელებლის (შესაძლებელია პირველი გამავრცელებლისაც კი) შემდგომად წმინდად შერაცხილის განსასვენებელს. ადრეულ ეკლესიებში, რომლებიც ქრისტიანობის გავრცელების პირველ პერიოდს განეკუთვნებიან, თითქოსდა დაკანონებული ჩანს აბსიდის ნაწილში აკლდამა — კრიბტების მოწყობა. ეს არის დამახასიათებელი მომენტი მთლიანად ქრისტიანული სამყაროსათვის.

მაშ ასე: სამარხი აბსიდში, რომელიც ქრისტიანობის ერთ-ერთ პირველ მქადაგებელს შეიძლება დაუკავშირდეს; ღიობები დარბაზულ ეკლესიაში; ტაძრის შენების პრიმიტიული ტექნიკა (რიყის ქვით, ტალახის ხსნარზე); თვით ტაძრის მარტივი გეგმარება (მომცრო დარბაზუ-

¹⁹ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, с. 37—44.

ლი შენობა) უფლებას გვაძლევს არეშის უსახელო ბორცვის დარბაზული ეკლესიის მიხედვით ვიგულისხმო ერთ-ერთი პირველი ქრისტიანული ეკლესია და დავათარილო IV საუკუნით — საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების დროით.

როდემდე იარსება დარბაზულმა ეკლესიამ სიუზუსტით ვერ ვიტყვით. ერთი რამ ცხადია და უკამათოდ მისაღები — ის კატასტროფის შედეგად დაინგრა, კრამიტფენილმა მოიცვა ნაგებობის ირგვლივ ტერიტორია, სახურავის დამწვარი ძელებით მოიფინა სამხრეთის და ჩრდილოეთის კალთები, დღის წესრიგში დამდგარა ეკლესიის აღდგენა-განახლების საკითხი. რამდენადაც განახლებული ეკლესიის გეგმა გათხრების შედეგად კარგად იკითხება და ის სამეკლესიანი ტაძრების კარგად ნაცნობ ტიპს განეკუთვნება, მეორე ფენის მშენებლობა სადღაც VI საუკუნის განმავლობაში შეიძლება ვიგულისხმოთ. აქვე დასაშვებად მიმაჩნია ეკლესიის დანგრევასა და აღდგენას შორის დიდი ხარვეზი არ ვიგულისხმოთ, რადგანაც ასეთი დაშვების შემთხვევაში ტალახზე აგებული შენობის კონსერვაცია დიდი ხნის განმავლობაში შეუძლებელი გახდებოდა, აქ კი აღდგენის პროცესი შესანიშნავად არის წარმოდგენილი.

სრულიად შესაძლებლად მიმაჩნია აღნიშნული ტაძრის, როგორც მისი დარბაზული ეკლესიის არსებობის, ისე მისი სამეკლესიანი აღდგენილი ფორმის მიხედვით, წარმოვიდგინოთ ორი თვალსაჩინო მომენტი ჩვენში ქრისტიანობის გავრცელება-განმტკიცებისა — მეოთხე და მეექვსე საუკუნეები.

აღდგენითი სამუშაოები პირველ რიგში შეეხო დარბაზული ეკლესიის განახლებას. ის აღდგენილ იქნა ძველი გეგმარებით, შემდეგ მიუშენეს გარსშემოსავლელები. აღდგენითი სამუშაოების დროს, ძველ დარბაზულ ნაგებობის ღიობები ამოუშენებიათ, მათ უკვე ფუნქციოპქონდათ დაკარგული, თანაც ირგვლივ სტოების პირობებში სრულიად უაზრო იყო მათი დატოვება. ღიობების ამოშენება მოხდა არასრულად, ისე რომ ეს ადგილები შიგნიდან თახჩისნაირად მოაწყვა.

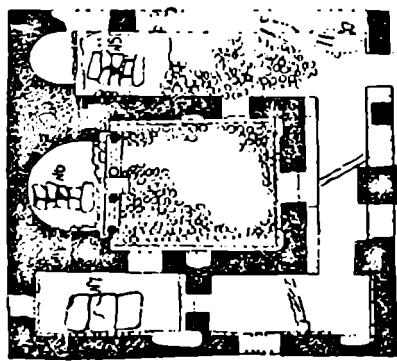
გარსშემოსავლელის სამხრეთის ნაწილი არ არის სრულად შემორჩენილი, გვიანდელი სამარხების მოწყობისას ძლიერ არის დაზიანებული. აღმოსავლეთით მთავრდება ნალისებრი აბსიდით. იატაკი ქვაფენილით არის დაფარული. შესაძლებელია ტაძრის ერთ-ერთი მთავარი შესასვლელი სწორედ აქ ყოფილიყო მოწყობილი — სწორედ ეს ადგილია ძლიერ დაზიანებული.

ჩრდილოეთის მხარეს ნალისებრი აბსიდი არ არის მოწყობილი. აქ კედელი სწორია. ცენტრალური ეკლესია მას უკავშირდებოდა 1 მ სიგანის კარიბი ჩრდილოეთის კედელში. ადრე არსებული ღიობის მოპირ-

უცხო

მედიკალინური ბიბლიოთეკა

11



12

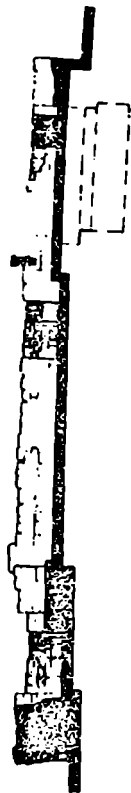
ბიბლიოთეკა

0 100 200 300 400 500 სმ

18. უსახელო ბორცვი. ეკლესიის გეგმა და კრილი (არქ. ნ. ბაბუაძე).



ბიბლიოთეკა



ბიბლიოთეკა

0 100 200 250 სმ

დაპირე მხარეს ტიხარია მოწყობილი შესასვლელით, რითაც ჩრდილოეთის სტოაში სათავსია გამოყოფილი.

განახლებული ნაგებობის მშენებლობის ტექნიკა ძველებურია — რიყის ქვები ტალახის ხსნარზე; შიგადაშიგ ალიზიც ურევია. ეკლესია ეკლავაც კრამიტით გადაუხურავთ. მინაშენის მოწყობისას თევზიფხური წყობაცაა გამოყენებული, რასაც პირველი ფენის ნაგებობაში ვერ ვხვდებით. კედლის წყობაში ვხვდებით ასევე პირველი ფენის კრამიტების ნატეხებსაც. რაც მთავარია, გარსშემოსავლელების კედლები დგას დარბაზული ეკლესიის დანგრევისას დამტვრეული და დამწვარი კრამიტების ფენაზე. ცენტრალურ ეკლესიაშიც და სტოებშიც იატაკი რიყის ბრტყელი ქვებით არის დაგებული. ბრტყელი ქვები ყოფილა დაფენილი აბსიდებშიც (ტაბ. X—1). ეკლესიის ფუნქციონირების დროს სამხრეთის და ჩრდილოეთის სტოებში სამარხები იყო მოწყობილი, რისთვისაც ფილაქანი აყრილი იყო და ორ ადგილზე ჩაჭრილიც. ქვაყუთები სტოების აღმოსავლეთ ნაწილშია ჩადგმული.

საეკლესიო სამსახურის და საერთოდ ფუნქციონალური ურთიერთობის გული იყო მეორე ფენის სამეკლესიანი ნაგებობის ცენტრალური ეკლესია, რომელსაც შესასვლელები ჰქონდა სამხრეთიდან, ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან. ეკლესიის შესასვლელებიც სამი მხრიდან ყოფილა მოწყობილი. აქედან სამხრეთისას ჩვენამდე არ მოუღწევია, ჩრდილოეთის წარმოადგენს 1,2 მ სიგანის ლიოზს. რაც შეეხება დასავლეთის მხრიდან არსებულ შესასვლელს, თითქმის კვადრატული კვეთის ოდნავ გარეთ გამოწეული სვეტის აქეთ-იქცაა დატანებული ლიოზებით არის წარმოდგენილი. არ არის გამორიცხული აქ თაღელი შესასვლელი ყოფილიყო (სურ. 18, ტაბ. XLI—1).

გარსშემოსავლელების სახურავების მოსაწყობად, როგორც ჩანს, ისეთივე ღონისძიება ყოფილა გატარებული, როგორც არეშის ბაზილიკაზე, თუმცა პილასტრების სისტემა აქ არ შეინიშნება — შემორჩენილია მხოლოდ მათი საყრდენი ბაქანი ცენტრალური ეკლესიის დასავლეთის კედლის გარეთ (ტაბ. XLI—1).

ანალოგიური მასალების მიხედვით ძნელი არ არის წარმოვიდგანოთ ეს გარეგანი ცვლილება, რაც მოჰყვებოდა ეკლესიის განახლებადგენას: დარბაზული ეკლესია, რამდენადაც აქ კრამიტებიც იყო დადასტურებული, ორფერდა გადახურვით იქნებოდა. აღდგენის შემდეგ კი, როცა მას სამი მხრიდან, შედარებით დაბალი ახალი მინაშენი გაუჩნდა, დარბაზის განათების წყარო უშუალოდ მინაშენების ცალფერდა სახურავის ზემოდან მოეწყო, რითაც ეკლესიამ სრულიად ახალი გარეგნული სახე მიიღო — შედარებით ზომიერი პროპორციებით და გადახურვის (ცენტრალური ეკლესიისა ორფერდათი და მინაშენებისა — ცენტრალური ეკლესიის კედ-

ლებზე მიღებული, დამრეცი კალთით) შენობის ფუნქციურ გარემოს-
თან შესაბამისად.

მცირეოდენი გადაკეთებები აღდგენითი სამუშაოების კვალდაკვალ
ახაერთგზის არის შესამჩნევი. ცხადია, ეს იყო დაკავშირებული რო-
გორც საეკლესიო კანონიკის ნორმების დაცვასთან, ისე შიდაკომუნი-
კაციური და სამშენებლო ღონისძიებების გატარებასთან. ამათგან უნდა
გამოიყოს აბსიდის აწევა საერთო ღონისაგან, თიხატყეპნილის გამართვა
და კანკელის მშენებლობა.

როგორც ირკვევა, ცენტრალური ეკლესიის აბსიდის დონის აწე-
ვისას დაიფარა დარბაზული ეკლესიის (პირველი ფენა) ტრაპეზი, რო-
მელიც აგურით იყო ნაგები და მდებარეობდა აბსიდის ნალის შუაგულ-
ში თითქმის კედელთანვე — ოდნავ იყო დაცილებული (ტაბ. XI — 2;
XII — 1). ტრაპეზის ზომებია $0,7 \times 0,6$ მ, შემორჩენილი სიმაღლე —
 $0,4$ მ. აგურების ზომებია: $23 \times 23 \times 4$ სმ, $23 \times 25 \times 5$ სმ, $23 \times 23 \times 4,5$ სმ, $25 \times 27 \times 6$ სმ; გამოყენებული იყო დამტვრეული აგურე-
ბით. ტრაპეზი იდო საგანგებოდ მომზადებულ და დატყეპნილ ბაქანზე,
გალესილი იყო მომწვანო ფერის სილის ხსნარით. ტრაპეზის ქვეშ, და-
ახლოებით $0,4$ მ-ზე ქვიშით მოტყეპნილი იატაკის ნაწილი იყო დადას-
ტურებული, რომელიც შესაძლებელია დარბაზული ეკლესიის იატაკს
წარმოადგენდა. ამის ქვეშ კი დაახლოებით $0,4$ მ-ზე მდებარეობდა სა-
მარხის სახურავი. მეორე ფენის სამშენებლო სამუშაოების დროს ტრა-
პეზი მიწით იქნა დაფარული და ის იქცა მეორე ფენის ცენტრალური
ეკლესიის აბსიდის იატაკის ნაწილად. ამ დონეზე იქნა მოწყობილი კან-
კელი. კანკელი მეტად ორიგინალურად არის მოწყობილი. მის ფუძეს
წარმოადგენს ერთ ფენად დალაგებული კვადრატული აგურები (ზო-
მებია: $22, 23 \times 22, 23 \times 4$ სმ). აგურები აწყვია თიხატყეპნილზე. ეს
უკანასკნელი ინტერიერის ქვაფენილიანი იატაკიდან აწეულია $0,5$ —
 $0,6$ მ-ით.

აგურები ორწყებადაა დალაგებული, რომელთა შუაგ ოთხ მრგვალ
სვეტს შორის, ბრტყელი კრამიტების სიგრძივი ნახევრებით ამოშენე-
ბულია კანკელის კედლები. სვეტები განაწილებულია აბსიდში ასას-
ვლელის ორივე მხარეს ორ-ორად. სვეტების დიამეტრია $0,35$ მ. ბრტყე-
ლი კრამიტების (სიგრძივი ნახევრების) სიგრძეა 43 — 44 სმ. აბსიდში
ასასვლელად კიბეა მოწყობილი ორი საფეხური — ორი აგურია და-
დებული ($34 \times 18 \times 6$ სმ).

მაშასადამე, აბსიდში ასეთი თანამიმდევრული სურათი ჩანს: ყვე-
ლაზე ქვედა ფენას განეკუთვნება ქვაყუთი, შემდეგია მოხრეშილი
იატაკი, რომელიც დარბაზულ ეკლესიას ეკუთვნის. აღდგენა-გადაკე-
თების შემდეგ აღდგა დარბაზული ეკლესია და მიუშენეს გარსშემო-

სავლელები. დარბაზული ეკლესია გადაკეთდა სამეკლესიან ბაზილიკად. იატაკი რიყის ქვის ფენილით მოეწყო ერთ ღონეზე. შემდეგ ასწიეს აბსიდის იატაკი, გამოყვეს მიწატყეპნილით დარბაზისაგან და მოაწყვეს კანკელი. მიწატყეპნილმა დაფარა ძველი ტრაპეზი.

ქრონოლოგიურად ასეთი სურათია: IV საუკუნეში რომელიღაც წმინდანის თუ გამოჩენილი საეკლესიო მოღვაწის სამარხზე აშენებენ მარტივი ტექნიკით დარბაზულ საყდარს, რომელიც რაღაც უბედურების დროს ინგრევა. რომ კატასტროფა მტრის ხელით არის შესრულებული, ცხადია. მეოთხე საუკუნის შემდეგ, ასურელ მამებთან დაკავშირებული დიდი საეკლესიო მშენებლობის და საერთოდ ქრისტიანული მოღვაწეობის აღმავლობის ბრწყინვალე ხანაში (VI საუკუნის შუა ხანები) პერეთის ეს რეგიონი V—VI საუკუნეების მიჯნაზე ვახტანგ გორგასლის დროს ჰასტიკად ააოხრეს სპარსელებმა. მომხდურებმა დაანგრიეს და შემუსრეს კამბეჩოვანი, ჭერმის ციხე, ველის ციხე და იორზე დაამარცხეს ვახტანგ გორგასალი. ადვილი მოსალოდნელია ამ ველურ თავდასხმას ემსხვერპლა არა მარტო აღნიშნული დარბაზული ეკლესია, არამედ არეშის სხვა ნაგებობებიც.

სულ მალევე VI საუკუნეში მოახდინეს დარბაზული ეკლესიის აღდგენა-გადაკეთება და აქციეს ის სამეკლესიან ბაზილიკად. მისი ფუნქციონირების დროს ინტერიერში მოეწყო ორი სამარხი. IX ს-ში ეკლესია დაანგრია მტერმა. აქ შეიძლება ვიგულისხმოთ კონფლიქტური სიტუაცია არაბებთან, რასაც IX ს. ჰქონდა ადგილი და, ვფიქრობ, ეკლესიის დანგრევა სწორედ ამ დროს შეიძლება დაეუშეათ. XI—XIII სს-ში ძველი ნაეკლესიარი იქცა სამაროვნად.

არქეოლოგიური მასალა

არქეოლოგიური მასალის შესახებ, რომელიც უსახელო ბორცვის გათხრების დროს იყო აღმოჩენილი, გზადაგზა უკვე იყო საუბარი. ხაზგასმით უნდა შევნიშნოთ, რომ ბორცვზე ჩატარებული საველე სამუშაოების დროს ნივთიერი ძეგლები აღმოჩენის პირობების მიხედვით ორი ჯგუფისაა. ერთი — აღმოჩენილი უშუალოდ ეკლესიის ტერიტორიაზე, მის ინტერიერში და მეორე მის ფარგლებს გარეთ და კრამიტყარილის ზევით. დაზგრეული სახურავის დაღეწილი კრამიტების შიერ შექმნილი ფენა, რომელიც გარსივით შემოეკრა ეკლესიის ნანგრევებს, საუკეთესო ქრონოლოგიურ ორიენტირად იქცა როგორც ნაგებობის დასათარიღებლად, ისე კრამიტყარილში ჩაშვებული სამარხებისა თუ მათი ნაშთებისათვის.

ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე სამეკლესიანი ბაზილიკის მწყობრიდან გაოსვლა, რადგანაც იქ არ გვხვდებოდა მოქიქული კერამიკა, ვივარაუდებ IX საუკუნით. ეკლესიაში არსებული სამარხებო შეიძლება დათარიღდეს შემდეგნაირად: სამარხი № 6, რომელიც წინ უსწრებს დარბაზული ეკლესიის აგებას, შეიძლება დავათარიღოთ IV საუკუნის პირველი ნახევრით; № 5 და № 7 სამარხები, რომლებიც ჩაპრილი იყო უკვე სამეკლესიანი ბაზილიკის სამხრეთის და ჩრდილოეთის სტოებში, შეიძლება დათარიღდეს ბაზილიკის მოქმედების დროით — VI—IX საუკუნეებით. რაც შეეხება № 1—4 სამარხებს, ასევე დარღვეულ სამარხებს, რომლებითაც ჩაპრილი იყო კრამიტყრილი, XI—XIII საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს.

სხვა დანარჩენი მონაპოვარი შეიძლება ქრონოლოგიურად განისაზღვროს სწორედ ზემოთ აღნიშნული სტრატეგრაფიის მიხედვით; ასეთი თანამიმდევრობით: დარბაზული ეკლესიის დონე, სამეკლესიანი ბაზილიკის დონე, კრამიტყრილი და კორდოვანი ფენა.

შესავალში იყო აღნიშნული, რომ მთლიანად ნივთიერი მასალა, რომელიც ბორცვის გათხრით იქნა დაღმასტუმრებული, ვრცელ პერიოდს მოიცავს IX—XIII სს. შორის. არის უფრო ძველი ნაშთებიც; ასეთად შეიძლება ვიგულისხმოთ მოვარდისფროდ გამომწვარი ბრტყელძირიანი ღოჭის ნატეხები (979), ვარდისფრად გამომწვარი განივად პირდაპირი ჯამები (998), ლუთერიები (967) და სხვა, რომელთა ხნოვანებაც ეჭვება V—VIII საუკუნეების ფარგლებში.

სხვათაშორის ბაზილიკა რომ არ მოქმედებდა XI—XIII საუკუნეებში, შეიძლება ამის სამტკიცებლად ისიც მოვიშველიოთ, რომ აქ აღმოჩენილ კრამიტებზე წარწერები და ჯვრები არ შეგვხვდებოდა — არეშის ამ დროის ძეგლებზე კი ისინი საკმაოდ ხშირია.

უსახელო ბორცვის კორდოვან ფენაში და მიდამოებში გვხვდება ადრეული ჭიქურით შემკული ნაწარმიც, კერძოდ, მოყავისფრო და სოსანისფერი საღებავებით მოხატული და მოჭიქული (1210, 1211), რაც პარალელებით IX ს. თარიღდება. მათ შორის შედარებით სრულად არის წარმოდგენილი ჯამის მოზრდილი ნაწილი მოცისფრო და სოსანისფერი საღებავებით მოხატული (1232, ფერადი ტაბ. 1).

კორდოვან ფენაში გვხვდება, ზევითაც ითქვა, XII—XIII სს. დათარიღებული მოჭიქული ნაწარმიც. ერთ-ერთი მათგანია რადიალურად განლაგებული სეგმენტებით და მწვანე და მოყვითალოდ შემკული ჯამის ძირი, რომლის ღია ფერის სეგმენტებზე სამწერტილა ორნამენტებია გამოსახული (1272, ტაბ. XLIV — 1).

სხვათა შორის, ადრეული ჭიქურებით შემკული მხატვრული კერამიკის ნატეხები უსახელო ბორცვის მხოლოდ კორდოვან ფენაში არა

გვხვდებოდა, საუკეთესო ნიმუშია დადასტურებული ე. წ. ყორის გა-
თხრისას და სადაზვერვო თხრილებში, რომლებიც გავავლეთ სარწყავი
არხის ტრასაზე. აქ აღმოჩენილ ნაშთებს შორის ცალკე უნდა მოვიხ-
სენიოთ მხატვრული კერამიკის ორი ნიმუში: ერთია საშუალო ზომის
ქუსლიანი ჭამის ნაწილი (1533, ტაბ. XLIV—1), მოხატული ბადრიჯ-
ნისფერი საღებავებით — გამოყვანილია წრეები და ზიგადაშიგ სოსა-
ნისფერი წერტილებია ჩასმული. მეორე ნიმუში (1526, ტაბ. XLV—1)
მსგავსივე წითელკეციანი ჭამის ძირია, ოღონდ სქელკელა, ქუსლიანი
ძირით. ბადრიჯნისფერი საღებავით გამოყვანილია ექვსქიმიანი ვარს-
კელავი — დავითის ფარი²⁰. მის ცენტრში ამავე ფერის მრგვალი ლა-
ქაა ერთ მხარეს ჩამოღვენთილი ნაპირით. კიქურის ნაღვენთები სხვა-
განაც ეტყობა, ზიგადაშიგ ღოსანისფერი წერტილები და ნაღვენთებია.
ორივე ნიმუში IX—X სს. ნაწარმს შეიძლება მივაკუთვნოთ.

მინის ნაწარმი ძირითადად დარღვეული სამარხებიდან მომდინარე
სამაჯურებით არის წარმოდგენილი (ტაბ. XLV—2). სხვა ნაწარმი, სამ-
წუხაროდ, მხოლოდ მცირეოდენი ფრაგმენტებით არის ცნობილი, არის
თეთრი, მწვანე ფერის ნაწარმის ნაშთები (1126, 1135, 1136, 1176). ამ
პატარა და უსახო ნატეხებითაც კარგად გამოიყნობა XI—XIII სს.
გავრცელებული თხელკედლიანი და ბრტყელქუსლა სასმისები, რომ-
ლებიც ასეთი თხელკედლიანობისა და სინატიფის გამო მხოლოდ პა-
წაწინა ნამსხვრევებითაა არის შემორჩენილი.

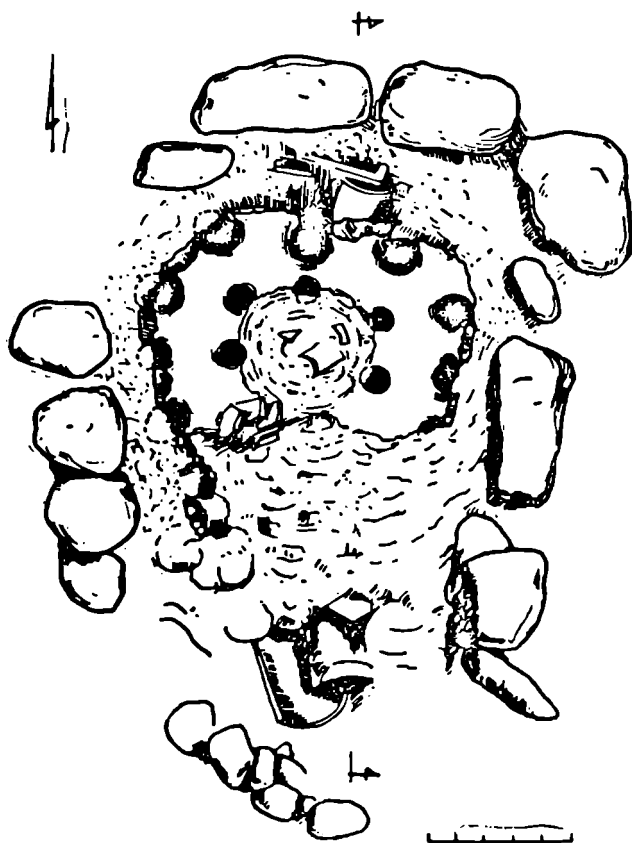
როგორც ჩანს, ეკლესიის ორივე ფენის საკმაოდ მძიმესა და მასი-
ურ სახურავს სათანადო ხის კონსტრუქციებიცა ჰქონდა, სადაც რკინის
ლურსმნები თუ კაეები იქნებოდა გამოყენებული. თხრისას გვხვდებო-
და დაყანგულ-დამაშრული რკინის ლურსმნები (1131; 1203; 1245),
რკინის რომელიღაც იარაღს (სატეხის?) ნაწილი (1070, ტაბ. XLVI—
1—4) და სხვ.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია უშუალოდ ტაძარში, ცენ-
ტრალური ეკლესიის შესასვლელთან დადასტურებული რკინის ლურს-
მანგაყრილი ბრტყელი სალტეების ნატეხები, რომლითაც იქნებოდა
შეკედილი ეკლესიის კარი (1365, ტაბ. XLVI—1—1).

ცალკე მოვიხსენიებ ასევე ეკლესიასთან ახლოს ნაპოვნ ბრინჯაოს
კონუსურთავიან საყინძს (1074, ტაბ. XLVI—3), რომელიც ერთ ად-
გილზე გახვრეტილია (სიგრძე — 22 სმ). ასეთი ნივთების გარემოცვაში
მისი აღმოჩენა სრულიად მოულოდნელი იყო. ის ძე. წ. I ათასწლე-
ულში ცნობილ ე. წ. ბოთლისებურ საყინძეებს უფრო ენათესავენა,
ვიღრე შუა საუკუნეების ნივთებს.

²⁰ ცნობილი ამერიკელი სპეციალისტი ჩ. ვილკინსონი ასეთ ორნამენტს სოლომონის
ბეჭედს ეძახის. იხ. მისი Nishapur, გვ. 183.

უსახელო ბორცვსა და მდინარისპირა ეკლესიას შორის, რომელიც პირველისაგან სამხრეთით მდებარეობს 0,3 კმ-ზე (ძეგლს ცალკე განვიხილავთ ქვევით), შეინიშნებოდა რამდენიმე განივი შემალლებული ზოლი მდინარესა და ზემოთ ნახსენებ არხს შორის. ეს არის შედარე-



19. უსახელო ბორცვი. კერამიკული ქურის გავზა (არქ. ბ. შვედლიშვილი).

ბით ვიწრო სამეურნეო ზოლი, რომლის აღმოსავლეთ ტყისპირა ნაწილში არხი მიედინება, დასავლეთით კი ფლატენაპირიანი მდინარე არეშის წყლის კალაპოტია. განივად გადაჭიმული შემალლებანი ექვს ბადებდა აქ სამეურნეო სავარგულების არსებობის შესახებ, რომლე-

ბიც მსგავსად ძველი გავაზის სამეურნეო ზონისა, შეიძლება გამო-
ყოფილი ყოფილიყო ყორეებით. ექსპედიციამ რამდენიმე ადგილზე
დაშურფა ეს მონაკვეთები, სადაც დადასტურებულ იქნა რიყის ქვით
ნაგები ნაშთები, კედლის წყობის შთაბეჭდილებით. კორდოვან ფენაშიც
კი საკმაოდ ჩნდებოდა არქეოლოგიური ნივთები — მოჭიქული და სა-
და კერამიკა. პირველ თხრილში უფრო ახლოს მდინარისპირა ეკლე-
სიასთან აღმოჩნდა ორი ისრისპირიც (1472, 1473). მეორე თხრილში
ყორამგავარი წყობა იქნა დადასტურებული და IX—X სს. მოჭიქული
კერამიკის ფრაგმენტები.

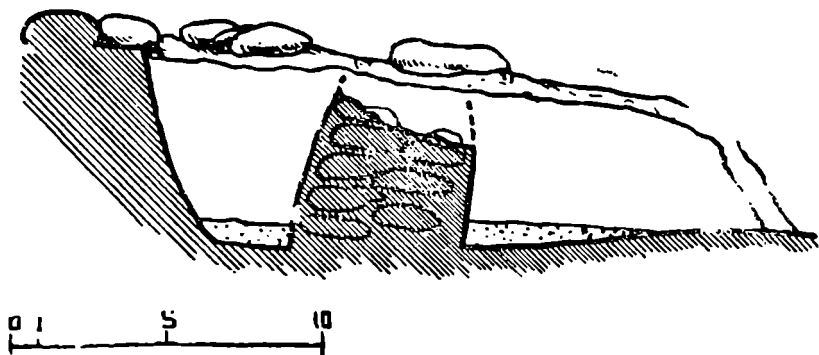
ფართო მასშტაბის მიწის სამუშაოები აღნიშნულ მონაკვეთში არ
ჩატარებულა, ზერელე გამოკვლევით ზემოთ აღნიშნული მოსაზრების
მომხრე დავრჩები, თუმცა კი, ბუნებრივია, ეკლესიის ირგვლივ მოსახ-
ლეობის არსებობა რომ ვივარაუდოთ.

უსახელო ბორცვის მახლობლად მდებარე საეკვო გარეგნობის აღ-
გილებიდან პირველ რიგში შესწავლილ იქნა ანალოგიური შემადგენლობა
რამდენიმე მეტრზე უსახელო ბორცვის ეკლესიიდან. ის სამხრეთიდან
ეკვროდა ბორცვს და ნიშნული გარეგნობით გამოირჩეოდა. პირვე-
ლივე ბარძპირზე გამოჩნდა დიდრონი ლოდები, კრამიტები და ბათ-
ქაშის ნამსხვრევები. გასუფთავების შემდეგ გამოიკვეთა დიდი ქვები, ო-
ვალურად შემორჩეული არე, სავსე დამწვარი თიხით და ბათქაშ-კრა-
მიტებით (ტაბ. XLVII). ცეცხლისაგან დაწითლებული იყო ქვების შიდა
პირებიც. ასე თანდათან გამოჩნდა კრამიტების ნამტვრევებითა და თი-
ხით შექმნილი ქურის ცხაური. ის დაყრდნობილი იყო თიხით მოლე-
სილ კედელზე და ცენტრში ქვითა და თიხით საგანგებოდ ამოშენებულ,
განაკვეთში ოვალურ სვეტზე. სვეტის ძირი შედარებით განიერია, ხო-
ლო ზემოთ და ზემოთ კონუსურად ვიწროვდება (სურ. 19, 20). განა-
თხარის მიხედვით აშკარა გახდა, რომ საქმე გვაქვს კერამიკის გამოსა-
წვავ ქურასთან და მის საცეცხლე ნაწილთან. სიმხურვალე ამოდიოდა
ცხაურში საგანგებოდ მოწყობილი მრგვალი ხვრელებიდან, რომლე-
ბიც ორ რიგადაა განაწილებული წრიულად. ცენტრალური სვეტის
ირგვლივ შემორჩენილია 10—12 სმ დიამეტრის 5 ხვრელი. შედარებით
მოზრდილი ხვრელების რიგი ქურის კედლის გასწვრივაა განლაგებუ-
ლი.

ნაკლულად შემორჩენილი ნაწილის მიხედვით ეკვი არ არის, საქმე
გვაქვს თიხის ქურკლების გამოსაწვავ ქურასთან, რომლის ანალოგიები
დღეისთვის უკვე საკმაოდაა როგორც ჩვენში, ისე სხვაგან²¹.

²¹ გ. ლომთაძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში, მასალები საქარ-
თელოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, გვ. 136; ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქ-
რმანისის არქეოლოგიური შესწავლა. საქ. სახ. მუზ. „რომები“, XXV: 2, გვ. 69;

არეშის მახლობლობაში კერამიკული ქურა გათხრილია ძველი გავაზის ტერიტორიაზე სამეზასთან²². კერამიკული ქურები ორი ძირითადი ნაწილისაგან შედგება: ერთია საცეხლე განყოფილება, მეორე — სადაც გამოსაწვავად გამზადებულ ქურქელს აწყობდნენ. როგორც წესი, ქურებთან ჩნდება ხოლმე ან უშუალოდ პროდუქცია ან წუნი და გადანაყარი მასალა. ხშირად ეხვდებით წარმოებასთან დაკავშირებულ ნივთებს — სამფეხებს, სოლებს და სხვა, რაც საცნაურს ჰყოფს ქურის დანიშნულებას. ქურის ზომების მიხედვით ძნელი არ



20. უსახელო ბორცვი. კერამიკული ქურის კრლი (არქ. ბ. მკედლიშვილი).

არის დადგენა, რა სახის ქურქლეული გამოიწვებოდა ქურაში. მაგალითად, უამრავი ნახევარფაბრიკატის, ნამზადისა და წუნის მიხედვით თბილისში გათხრილ ქურებში წვადნენ საშუალო ზომის ქურქლეულს. აქედან გამომდინარე თბილისური ქურები საშუალო ზომისანი იყვნენ. ძველი გავაზის (სამების) ქურა, ჩემი აზრით, მისი განსაკუთრებული გაბარიტების გამო (დიამეტრი 2,95 მ-ია) დიდი ზომის ქურქლების — ქვევრების, თონეების გამოსაწვავად იყო განკუთვნილი. რაც შეეხება არეშის ქურას, ის რომ ექსპლუატაციაში იყო ნამყოფი, უდავოა, რადგანაც ძლიერ იყო შემორჩენილი ცეცხლის კვალი, რაიმე გეში კი რაც დაათარიღებდა მას და განსაზღვრავდა კონკრეტულ ფუნქციას — რაგვარი პროდუქცია მზადდებოდა აქ, არ გაგვაჩნია. როგორც

ზ. ჯორბენაძე, ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში, თბ., 1982, გვ. 82; Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, с. 345, 346.

²² ლ. კილაშვილი, ძველი გავაზი, თბ., 1974, გვ. 88, ტაბ. XXI.

ზევით ითქვა, დადასტურებულია მხოლოდ ქურის მშენებლობისას ნახ-
მარი კრამიტები, რაც ვერ გვეხმარება თარიღის განსაზღვრაში.

ჩემი აზრით, ქურის ფუნქციონირება შეიძლება ვივარაუდოთ უშუ-
ალოდ ეკლესიის მოქმედების დროს, რა თქმა უნდა, არა მაინცდამაინც
მისი ცხოვრების პირველ პერიოდში, არამედ სადღაც VI—IX საუკუ-
ნეებს შორის და ის შეიძლება უშუალოდ ეკლესიის საკუთრებად მი-
ვიჩნოთ.

ასეთი, შედარებითი პრინციპით, ქრონოლოგიის შემოტანის შემ-
დეგ, თუ რა თქმა უნდა, ჩემი ვარაუდი მისაღები იქნება, უსახელო
ბორცვის ეკლესიის დანგრევა შეიძლება IX საუკუნის შუა ხანებისა-
თვის ვიგულისხმოთ, არაბებთან კონფლიქტის დროს. ასეთივე თარიღს
უჭერს მხარს ის გარემოებაც, რომ გათხრების დროს კრამიტყრილის
ქვეშ მოპოვული კერამიკა არ არის დადასტურებული. ის კი ხელახალ
აღმავლობას განიცდის და ვრცელდება სწორედ IX საუკუნის მეორე
ნახევრიდან.

ადრე აღნიშნე და აქაც გავიმეორებ, რომ უსახელო ბორცვის სა-
ხით საქმე იგვაქვს არეშის ერთ-ერთ უბანთან, რომლის სრული სავე-
ლე არქეოლოგიური გათხრა ვერ მოხერხდა და მხოლოდ უშუალოდ
ბორცვის შესწავლით შემოვიფარგლეთ. ბორცვის გათხრით მნიშვნე-
ლოვანი არქიტექტურული ძეგლი შეემატა ჩვენს ისტორიოგრაფიას.
ქვევით და ქვევით დაერწმუნდებით, რომ აღნიშნული ეკლესია კარგად
ასახავს თვით დასახლების ისტორიას, მისი ცხოვრების ცალკეულ ეტა-
პებს, დაწყებული ქრისტიანობის მიღების ადრეული საფეხურიდან.
არეშის სხვა ძეგლებთან შედარებით უსახელო ბორცვი ადრე გამო-
აყლდა ისტორიას — ეკლესიამ შეწყვიტა მოქმედება IX საუკუნის
შუა წლებში და ის სასაფლაოდ იქცა. ეს გარემოება მაინცდამაინც
საკულტო ნაგებობის გაუქმებას ნიშნავს და არა მოსახლეობის ამო-
წყვეტას, რადგანაც აქ გამართული საფლავები უფრო საეკლესიო
ამავე უბნის წარმომადგენლებს უკავშირდებოდეს. აღნიშნული მიზე-
ზის ახსნა შეიძლება ვცადოთ მრევლის სხვა სალოცავთან შეერთებით,
ეკონომიკური დაქვეითებით, როცა უბანმა ვერ შეძლო ეკლესიის აღ-
დგენა და სხვა. ფაქტი ფაქტად რჩება, ხსენებული პერიოდიდან ეს
უბანი დამცრობილია, არ გამოვრიცხავ შესაძლებლობასაც, რომ თავ-
დაპირველი ეკლესია ააგეს, როგორც ზემოთ ითქვა, რომელიდაც საპა-
ტიო საეკლესიო მოღვაწის უკვდავსაყოფად, მასთან დაკავშირებულ
რადაც მოვლენასთან დაკავშირებით, ისე, რომ მას შეიძლება არც
ჰქონდა შესაბამისი ეკონომიკური საფუძველი.

სტრატეგიული თვალსაზრისით, ადგილი მეტად ხელსაყრელია: ერ-
თი მხრიდან ჩამოუღდის მდინარე, მეორე მხარეს სარწყავი არხი. ის

საკმაოდ ვრცელი ადგილის ბატონ-პატრონია. როგორც ჩანს, აქ გადიოდა ერთ-ერთი გზაც, რომელიც არეშის ზედა უბნებს (ექსპედიციის სახელობით „ტყის უბნები“) აკავშირებდა ქალაქის სხვა ნაწილებთან. ექსპედიციამ ეკლესიის დასავლეთით ზედ მდინარის ფლატეზე დაახლოებით 10 მეტრის სიგრძეზე გათხარა რიყის ქვებით მოკირწყლული ნაგზაური. გზის მონაკვეთი დღეს ზედ ფლატის თავზეა შემორჩენილი და ის იწყება მდინარის ნაპირიდან. ცხადად ჩანს, თავის დროზე გზა მისდევდა მდინარის ნაპირებს და მისი ზემოქმედებითვე იქნა ის გადარეცხილი და ჩანგრეული (სურ. 16).

მდინარისპირა ეკლესიის უბანი

სამაროვანი

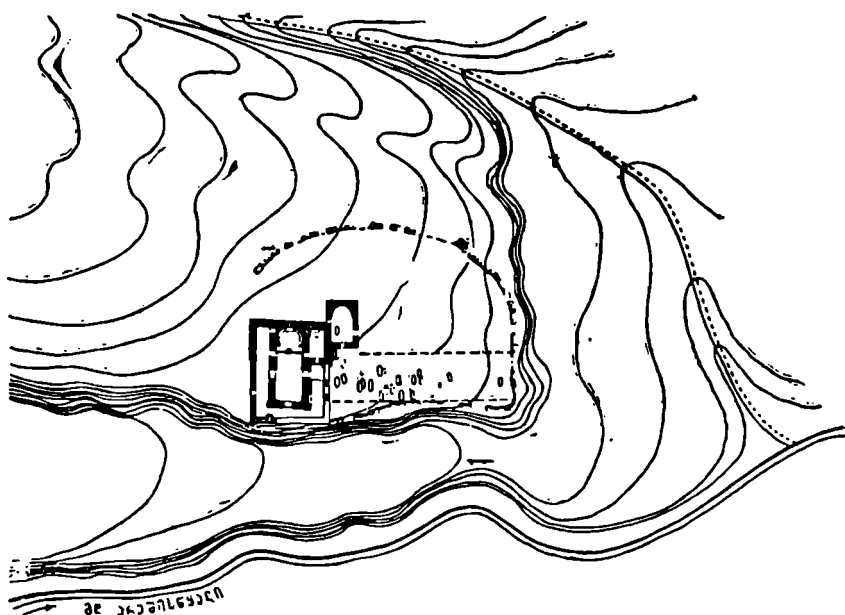
სახელი პირობითია — ექსპედიციის წევრებმა შევარქვით მდებარეობის გამო. მისი ძველი სახელი არ არის შემორჩენილი — მსგავსად არეშის სხვა ძეგლებისა, არც ის ვიცით ეკლესია ვისი სახელობისა ყოფილა. ლეკური მოსახლეობის გავლენით ზოგი მას ენძებას ეძახის (ასე ერქვა სოფლის ამ უბანს, როცა აქ ლეკები ცხოვრობდნენ).

ძველი მდებარეობს მდინარე არეშის წყლის იმავე ტერასაზე, რომელზედაც უსახელო ბორცვია, ამ უკანასკნელიდან სამხრეთით 300-მდე მეტრზე. შემორჩენილია მეტად სავალალო მდგომარეობაში მყოფი მონუმენტური ნაგებობა, უფრო სწორია თუ ვიტყვით ნაგებობის ნანგრევები და ირგვლივ მიმოფანტული დიდრონი ქვები — ზღუდის და სხვა შენობების ნაშთები. დასავლეთიდან მდინარის ფლატეა, აღმოსავლეთით და სამხრეთით კი ღელე, რომელიც საყდრისყურის ძირიდან მოედინება მდინარე არეშის პარალელურად (სურ. 21).

ეკლესია მდინარისა და ღელის შემადგენელ ზერთვისზეა აშენებული, კარგად შერჩეულ ადგილზე (ტაბ. XLVIII). ნაგებობის დიდი ნაწილი დანგრეული და სახურავებჩაქცეულია — რაც შემორჩენილი იყო ისიც ავარიულ მდგომარეობაშია. ექსპედიციამ მიზნად დაისახა მწვანე საფარის მოხსნა, ინტერიერის გამოსუფთავება ნანგრევებისაგან და ეზოს განსაზღვრა. ძნელი არ იყო მიხედვით, რომ აქ არეშის ერთ-ერთი უბანი უნდა ყოფილიყო განლაგებული, რომელიც გარკვეულ პერიოდში უსახელო ბორცვის პარალელურად არსებობდა.

ნაგებობის წმენდის პარალელურად, ექსპედიციამ ეკლესიის სამხრეთ ნაწილში გაავლო საკმაოდ დიდი თხრილი, ეკლესიის კედლიდან ვიდრე ღელის პირამდე (34×10 მ, ტაბ. LXI—1). კორდოვანი ფენიდან ამოდიოდა მოქიქული და მოუჭიქავი კერამიკის, ფაიანსის (მც-

რე რაოდენობით), შინის ჭურჭლის, სხვადასხვა ტიპის კრამიტების ნამსხვრევები, ლითონის ნივთების და სამკაულის ნაწილები. ამასთანავე, მიწის ზედაპირიდან 0,3—0,4 მ-ის სიღრმეზე გახშირდა სიპი ქვების და ძვლის ფრაგმენტების ჭამოჩენა. ყოველივე ეს ნათელყოფდა, რომ საქმე უნდა გვექონოდა დარღვეულ სამარხებთან და ზემოთ ჩამოთვლილი საგნების უმეტესობაც მათი კუთვნილება უნდა ყოფილიყო.



21. მდინარისპირის ეკლესიის კომპლექსი (არქ. ნ. ბახტაძე).

ექსპედიციამ გათხარა 18 სამარხი, ასევე დააფიქსირა ათიოდე დარღვეული სამარხიც.

სამარხი № 1 ძლიერ არის დაზიანებული: ჩრდილოეთის კედელს სამი ბრტყელი ქვა წარმოადგენს, სამხრეთითაც სამი ქვაა ჩადგმული. ჩრდილოეთის კედელი ეკლესიის სამსაფეხურიანი ბაზიდან

0,1—0,15 მ-ით იყო დაცილებული. სამარხის შუა ნაწილში მინის ორი სამაჯური გამოჩნდა, რომლებიც ალაგებისას დაიშალა. ერთი ინკრუსტირებული იყო. სამარხის კედლებს შორის 0,37 მ-ია. ძვლების მხოლოდ ნაშთი იყო დადასტურებული. დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით.

ს ა მ ა რ ხ ი № 2 ქვაყუთია, დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით. ხუთ-ხუთი ქვით იყო შედგენილი გრძივი კედლები. თავში ორი ქვა იდო. ჩონჩხი გაშოტილი ყოფილა — შემორჩენილია ზედა ნაწილი. ქვედა ნაწილი გაუხვევტიათ და სხვა მიცვალებული ჩაუსვენებიათ, თანაც ისე, რომ ზედას თავი მოდის ქვედას მკერდთან. ამასთანავე, სამარხის ქვედა ნაწილი მოურღვევიათ და გაუგრძელებიათ. სამარხის სიგრძე არის 2 მ, სიგანე ზედა ნაწილში — 0,6 მ. ჩონჩხის ალაგების შემდეგ ნაშალი მიწა თითქმის ერთ მეტრამდე ჩადიოდა. დადასტურდა 6 თავის ქალა და არეული ძვლები.

ს ა მ ა რ ხ ი № 3 მეორე სამარხის გვერდით მდებარეობს. ის უფრო ორმოსამარხის შთაბეჭდილებას სტოვებს. ქვები, რომელიც საზრეთიდან ჰქონდა შემოწყობილი, ქვაყუთისა არ უნდა იყოს. ჩონჩხი გაშოტილი ყოფილა, დასავლეთ-აღმოსავლეთით დამხრობილი, თავით დასავლეთით. სამარხის სიგრძეა 1,8 მ. ჩონჩხის ალაგების შემდეგ გამოჩნდა ორი თავის ქალა და ერთმანეთში არეული ძვლები.

სამარხში დადასტურებული იყო: სარდიონის 3 მძივი სპილენძის, ნაკლული ბეჭედი ბრტყელი ფარაკით (1527, 1528, სურ. 22).

ს ა მ ა რ ხ ი № 4 რიყის ქვებშემოწყობილი სამარხია. სამხრეთის კედელი შედგენილია 9 ქვით, ჩრდილოეთისა — 5 ქვით. ერთი თავის ქალა დევს დასავლეთით, მეორე — აღმოსავლეთით.

ს ა მ ა რ ხ ი № 5 ქვაყუთია. ზევიდან ადევს ოთხი ბრტყელი ქვა. ზემოდან სამარხის ნაშთი ედო, რითაც დასტურდება სამარხის ორფენიანობა. სამარხის სიგრძეა 1,95, სიგანე — 1,1 მ. სამარხის ახდის შემდეგ გამოჩნდა ორი გაშოტილი ჩონჩხი. მიწა არ იყო ჩასული, ძვლები დაშლილია. ალაგების შემდეგ, ქვეშ აღმოჩნდა სხვა ჩონჩხის არეული ძვლები. დადასტურებულია სარდიონის მძივები, სპილენძის რგოლის ნაწილი და რკინის ნატეხი (1538).

ს ა მ ა რ ხ ი № 6 ქვაყუთია. ზემოდან ეფარა ოთხი ბრტყელი და რამდენიმე მომცრო ქვა. სიგრძე — 1,95, სიგანე — 1,20 მ. სამარხი მიწით იყო ამოვსებული. ჩონჩხი დამხრობილი იყო დასავლეთ-აღმოსავლეთით, თავით დასავლეთით, ხელები ეწყო გვერდზე (ტაბ. L—1). დადასტურებულია ერთი ცალი სფერული მძივსაყიდა სპილენძისა (1539).

ს ა მ ა რ ხ ი № 7 ქვაყუთია. ზემოდან ეფარა ოთხი ბრტყელი ქვა (ტაბ. L—2). სიგრძე — 2,13, სიგანე — 1,1 მ. ქვაყუთი ცარიელი იყო,

მიწით არ იყო ამოვსებული. ორი ჩონჩხის ნაშთი იყო დადასტურებული. აღმოჩნდა რკინის ღეროვანი ნივთების ნატეხები (1543) და ფიანის ორი მძივი; ერთი ცისფერია, მეორე ლურჯი (1540).

ს ა მ ა რ ხ ი № 8 ქვაყუთია, სხეებისაგან გაირჩევა იმით, რომ ეფარა არა ბრტყელი ფილები, არამედ რიყის ქვები (8 ქვა), ზომითაც პატარაა სხვებზე; სიგრძე — 1,9, სიგანე — 0,75 მ. სამარხში მხოლოდ თავის ქალის ჭაწმენდა გახდა შესაძლებელი, დანარჩენი ძვლები დაშლილი იყო.

ს ა მ ა რ ხ ი № 9. შემორჩენილია სამარხის გრძივი კედლების ბრტყელი ქვები. დადასტურებულია მხოლოდ რამდენიმე დაშლილი ძვალი.

ს ა მ ა რ ხ ი № 10 ქვაყუთია. ზემოდან ეფარა შვიდი ბრტყელი და ორიც რიყის ქვა. სიგრძე — 2,4, სიგანე — 0,82 მ. სახურავის ახდის შემდეგ გამოჩნდა გულაღმა მწოლიარე და დასავლეთ-აღმოსავლეთით დამხრობილი, შედარებით კარგად შემონახული ჩონჩხი. კეფის ძვალი ჩამტვრეული ჰქონდა, ხელები ეწყო მკერდზე. ქვაყუთს აღმოსავლეთის ქვა აკლდა. ძვლები სამარხის კიდემდეა მისული, მაშინ როცა დასავლეთის კედელსა და თავის ქალას შორის 0,35 მ მანძილი იყო დარჩენილი. სამარხის ჩრდილოეთის კედელი შედგენილია რიყის ხუთი ქვით, სამხრეთისაც ასევე ხუთი ქვით არის შედგენილი. თავში ერთი ქვა იყო ჩადგმული. ჩონჩხის სიგრძეა 1,77 მ. ჩონჩხის ალაგების შემდეგ კიდევ სამი თავის ქალა გამოჩნდა.

სამარხში დადასტურებულია ლურჯი მინის პატარა ზომის ორი სამაჯურის ნატეხები (1594).

ს ა მ ა რ ხ ი № 11 ქვაყუთია, შეკრული ოთხი ბრტყელი ქვით (ტაბ. LI). სიგრძე — 1,9, სიგანე — 0,7 მ. ქვაყუთი სავსე იყო მიწით. დაახლოებით 0,6 მ-ზე გამოჩნდა ჩონჩხი, დაკრძალული გაშოტილად, დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთით. ხელები ელაგა ტანის გასწვრივ. ჩონჩხის ალაგების შემდეგ, გამოჩნდა უწყსრიგოდ დაყრილი სამი თავის ქალა და არეული ძვლები. ზედა მიცვალებულს მარჯვენა ხელის თითზე ეკეთა სპილენძის ბეჭედი — რელიეფურქრილიანი რგოლი (1578, სურ. 22—3). დადასტურებულია ასევე სპილენძის სამაჯურიც (1579, სურ. 22—5).

ს ა მ ა რ ხ ი № 12 ქვაყუთია, მდებარეობს ეკლესიის კედელთან, მისგან 0,8 მ-ზე (ტაბ. LI, LII). ჩრდილოეთის კედელი შედგენილია ორი ბრტყელი ქვით, სამხრეთისა — სამით. თავსა და ბოლოში თითო ქვაა. სიგრძეა — 1,8, სიგანე — 0,73 მ. ქვაყუთი სავსე იყო მიწით. წმენდისას დაახლოებით 0,3 მ-ზე გამოჩნდა სამი თავის ქალა; ერთი ეკუთვნის სამხრეთ ნაწილში მდებარე ჩონჩხს, მეორეა ბავშვისა, რომელიც გვერდით უწევს. მესამე თავის ქალა დევს მათ შორის. დიდი

ჩონჩხის სიგრძეა 1,5 მ, ბავშვისა — 1,0 მ. ჩონჩხების ალაგების შემდეგ გამოჩნდა უწესრიგოდ მიყრილი ოთხი თავის ქალა. ძვლები ქვაყუთის გარეთაც იყო დადასტურებული. როგორც ჩანს, სამარხი დაუმოკლებით აღმოსავლეთის მხრიდან. აქაც, ისევე როგორც სხვა სამარხების მიხედვით ანალოგიური სურათი ჩანს — ადრე დაკრძალვის ჩონჩხები მიხვეტილია და ამის გამოა უწესრიგოდ მიმოფანტული ძვლებიც.

ს ა მ ა რ ხ ი № 13 ქვაყუთი ყოფილა — შემორჩენილია სამხრეთის კედლის 5 ქვა. სიგრძეა — 1,5, სიგანე — 0,55 მ. ძვლები ცუდად არას შემონახული. ჩონჩხი დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით. ხელები უწყვია მუცელზე. დადასტურებულია მინის თხელკედლიანი ქურკლის ნატეხი (1590).

ს ა მ ა რ ხ ი № 14 ქვაყუთია. ზევიდან ეფარა სამი დიდი ბრტყელი და რამდენიმე მომცრო ქვა (ტაბ. LIII—1). სიგრძე — 2,2 მ. ამ ქვებზე სამარხის ნაშთი იყო დადასტურებული, არეული და დაშლილი. ჩრდილოეთის მხარეს ერთ რიგად იყო დაწყობილი 5 ქვა, რომლებიც შესაძლოა დარღვეულ სამარხს დაეუკავშიროთ. ქვების წყება ეკლესიას კედლიდან დაცილებულია 0,15—0,20 მ-ით. აქაც ანალოგიური სურათია. გაიწმინდა დასავლეთ-აღმოსავლეთით ორიენტირებული ჩონჩხი, მის ქვეშ გამოჩნდა ოთხი ჩონჩხის არეული ნაშთები. ზედა ჩონჩხის სიგრძეა 1,5 მ. აღმოჩნდა ძლიერ დაჟანგული (1597) რკინის ბეჭედი.

ს ა მ ა რ ხ ი № 15 ქვაყუთია. ზემოდან ეფარა ოთხი ბრტყელი ქვა. დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით. სიგრძე — 2,37, სიგანე — 1,2 მ. ძვლები არეული იყო, ფიქსაცია ვერ მოხერხდა. სამარხის სხვადასხვა მხარეს სამი თავის ქალა იყო დადასტურებული.

სამარხში აღმოჩნდა სპილენძის მომცრო სფერული საკიდი (1601), ცისფერი და ლურჯი მინის ორი სამაჯური (1698, 1699) და რკინის დაჟანგული დანა (1600, სიგრძე — 14,8 სმ, ტაბ. LVI—2—5).

ს ა მ ა რ ხ ი № 16 ქვაყუთია (ტაბ. LIV—1). სახურავად გამოყენებულია ოთხი ბრტყელი ქვა. სიგრძე — 1,52, სიგანე — 0,87 მ. რამდენიმე დაშლილი ძვალი იყო შემორჩენილი. ჩონჩხის ფიქსაცია ვერ მოხერხდა.

ს ა მ ა რ ხ ი № 17 ქვაყუთია (ტაბ. LIV—2). ეფარა ხუთი ბრტყელი ქვა. სახურავი მიწის ზედაპირიდან დაცილებულია 0,4 მ-ზე. სამარხის სიგრძეა 1,97 მ. სამარხის ჩრდილოეთი და სამხრეთის კედლები შედგენილია ოთხ-ოთხი კვით. ჩონჩხი დამხრობილი იყო დასავლეთ-აღმოსავლეთით, იწვა გაშოტილი, ხელებით მკერდზე. ჩონჩხის სიგრძეა 1,7 მ. ეს სამარხი თბილისის ყველაზე სამხრეთის ნაწილში მდებარეობდა.

ს ა მ ა რ ხ ი № 18 ქვაყუთია, მდებარეობს მიშენებული ეკლესიის

ინტერიერში. დასავლეთის კედლიდან დაცილებულია 1,1 მ-ით, ჩრდილოეთის კედლიდან 0,8 მ-ით. ეფარა ბრტყელი ფილები. სიგრძე — 2,32, სიგანე — 1,05 მ. გაიწმინდა ერთი ჩონჩხი. იღო გაშორტილი, ხელები ეწყო მკერდზე. ჩანდა მეორე ჩონჩხის მარჯვენა ხელის და წვივის ძვლებიც.

როგორც გაირკვა, აღნიშნული თხრილის დადგენამ შესაძლებლობა მოგვცა დავრწმუნებულიყავით აქ სამაროვნის არსებობაში. გარდა უკვე აღწერილი 18 სამარხისა, გაითხარა ათამდე დარღვეული სამარხიც, რომელთა დადასტურებაც ხდებოდა უსისტემოდ მიყრილი ქვის ფილების და ადამიანის ძვლების მიხედვით. სავარაუდოა, რომ სამაროვანი ვრცელდებოდა ეკლესიის სამივე მხარეს და მისი ინტენსივობა მატულობდა უშუალოდ ეკლესიის სიახლოვეს. სამარხების სახურავები მიწის ზედაპირიდან დაცილებული იყო 0,3—0,4 მ-ით. თხრისას ყოველ ნაბიჯზე ჩნდებოდა ძვლები, სამარხის ქვები, კრამიტის ნატეხები. ამჟამად იყო, რომ საქმე გვქონდა დარღვეულ სამარხებთან და მონაქრები მასალაც ძირითადად მათ უკავშირდებოდა. მთლიანად ფართობის გაწმენდისა და სამარხთა გასახსნელად მომზადების შემდეგ, გაირკვა, რომ აქ იყო სტრატეგრაფიულად ორ ფენად განლაგებული სამარხები (სურ. 24). თუმცა როგორც საბოლოოდ დადგინდა, სამარხეული ინვენტარის სიღარიბის გამო მათ შორის ქრონოლოგიური სხვაობის დაჭერა პრაქტიკულად შეუძლებელი გახდა და ისინი თანადროულად უნდა ჩავთვალოთ.

სამარხთა დიდი ნაწილი ქვაყუთებია. მათ შორის აგებულების მიხედვით შეიმჩნეოდა მეტნაკლები სხვაობა. ნაწილი — დაახლოებით ნახევარი, კარგად შეკრული ქვაყუთებია — ოთხივე მხრიდან შემოსაზღვრული, შედარებით სწორი ფილებით და გადახურული მსგავსივე ოთხი-ხუთი ფილაქვით (№ 5, 8, 14, 15...). სამარხთა ნაწილი მოზრდილი ბრტყელი რიყის ქვებით იყო გარშემოწყობილი, ასეთივე რიყის ქვებიანი სახურავით (№ 4, 13). არის სამარხები, რომელთა კედლებიც უხეშად გათლილი ნაფლეთი ქვების რამდენიმე რიგით იყო ამოშენებული (№ 2, 16). ორიოდ შემთხვევაში დადასტურდა ორმოსამარხები ან ნაჩქარევად დაფლული მიცვალებულები. ასეთი სურათი ჩანს, მაგალითად, ეკლესიის სამხრეთის კედლის ძირში. აქ დაფიქსირეთ ერთიმეორეზე მიწოლილი ოთხი ჩონჩხი (მათ შორის ერთ-ერთის სიგრძე აღწევდა ორ მეტრს), იქვე ახლოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით კი ორი ერთმანეთზე მიწყობილი ჩონჩხი, რომელთა ქვეშაც ბავშვის სამარხის ნაშთი იყო. აღნიშნულის მიხედვით სავარაუდოა რომელიმე ტრაგიკული ეპიზოდი იგულისხმებოდეს, უფრო კი ბრძოლაში დაღუპულთა სამო საფლავების არსებობა შეიძლება ვიფიქროთ.

სამარხთა მოზრდილი რიცხვი ინდივიდუალურია, ნაწილი წყვილად

დაკრძალვას შეიცავს. ზოგი ხელმეორედაა გამოყენებული და შესაძლოა მრავალგზისაც. ასეთი შემთხვევების ანარეკლია ადრე დაკრძალულ მიცვალებულთა ძვლების მიმოფანტვა და მიხვეტა სამარხის კუთხეში ახალი მიცვალებულისათვის ადგილის პოვნის მიზნით. ეს სურათი X—XIV სს. თითქმის ყველა სამაროვანზეა დადასტურებული. ასეთი ვითარების გამო სამარხთა რიტუალური მხარის წარმოჩენა ჭირს, ვერც ინვენტარი დგინდება და ვერც მისი მფლობელი ირკვევა. ამდენად, როდესაც ხსენებული ეპოქის სამარხებზეა საუბარი, ასეთი გაჭიმული ქრონოლოგია — რამდენიმე საუკუნოვანი, სრულიად გამართლებულია.

ყველა სამარხი ორიენტირებული იყო ქრისტიანული წესით, დასავლეთ-აღმოსავლეთის ხაზზე. ჩონჩხების პოზა იქ, სადაც ამის ფიქსაციის საშუალება იყო, ქრისტიანულია — ზურგზე გამოტილი, თავით დასავლეთისაკენ, ხელები დაკრეფილი აქვთ მკერდის ან მუცლის არეში ზოგჯერ ტანის გასწვრივ ულაგიათ.

ისევე როგორც ანალოგიურ სამაროვნებზეა დაფიქსირებული, სამარხთა დიდი ნაწილი უინვენტაროა, ინვენტარიანობაში, რა თქმა უნდა, იგულისხმება ის თითო-ორთა სამკაული ან ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთი, რომლებიც ადამიანის მუდმივ თანამგზავრად იყო გამხდარი და რომლებიც მაინცდამაინც მეტ-ნაკლებად სრულ წარმოდგენას ვერ შეგვიქმნიან ამ დროს ნივთიერ კულტურაზე.

როგორც აღნიშნული იყო, ზემოთ აღნიშნულ თხრილში გამოკვლეული იქნა 18 სამარხი და ათამდე სამარხის ნაშთი. ამდენად, ნივთები, რომლებიც ამ ტერიტორიაზეა დაფიქსირებული, შეიძლება სამარხეულად მივიჩნიოთ და ერთად განვიხილოთ.

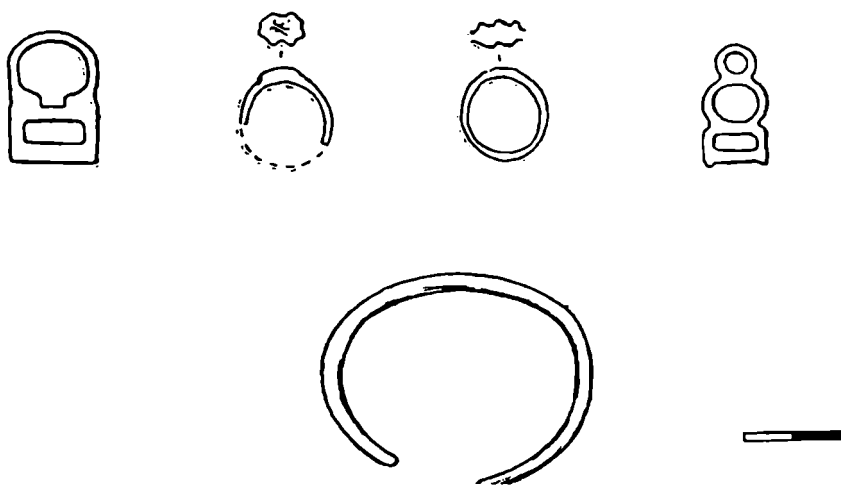
მასალის ძირითადი ნაწილია სამკაული — წამყვანი ადგილი უკავია მინის სამაჯურებს. საერთოდ კარგად არის ცნობილი, რომ ის განვითარებული ფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ერთ-ერთი წამყვანი სახეა და როგორც გამონაკლისი ამ დროს სამარხებშიც ხშირად გვხვდება. მდინარისპირის ეკლესიის სამაროვანზე ოცზე მეტი ნიმუშია წარმოდგენილი; არის ცისფერი, შავი, ღვინისფერი მინისაგან დამზადებული სადაღეროვანი, გრეზილღეროვანი, ბრტყელი, დიდ-პატარა სამაჯურები, რომლებიც მართლაცაა დიდი მრავალფეროვნებით და ფერადი გამით გამოირჩევიან (ტაბ. LV—1).

არეშის სხვა უბნებისაგან განსხვავებით აღნიშნულ სამაროვანზე მინის ჭურჭლის ფრაგმენტები შედარებით მრავალრიცხოვანიც არის და მრავალფეროვანიც: არის თხელკედლიანი ნაზი ჭურჭლების ნატეხები (1456), მწვანე მინის ტანმალაი სასმისის ძირი (1478), „ფეხიანი“ სასმისის ნატეხი (1478), თეთრი მინის პირგადაყეცილი ჭურჭლის

ყური (1477), იისფერი საშუალო ზომის ჭურჭლის ყელ-გვერდის ნატეხი რელიეფური ზოლებით შემკული (1491). განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია მოყვითალო-მოთეთრო მინის ნატეხი, რომელიც შესაძლოა სარკმლის მინის ნაწილი იყოს (1559). მინის ნაწარმიდან შეიძლება დავასახელოთ მძივებიც, რომლებიც სამარხებში იყო დადასტურებული (1528).

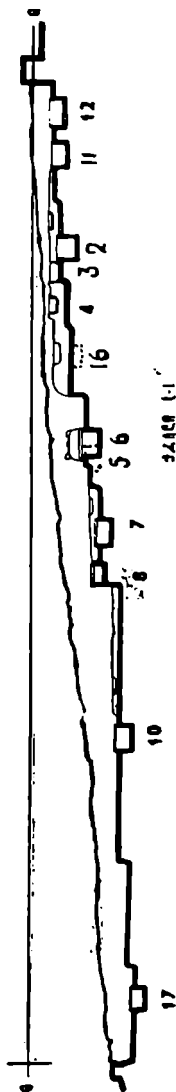
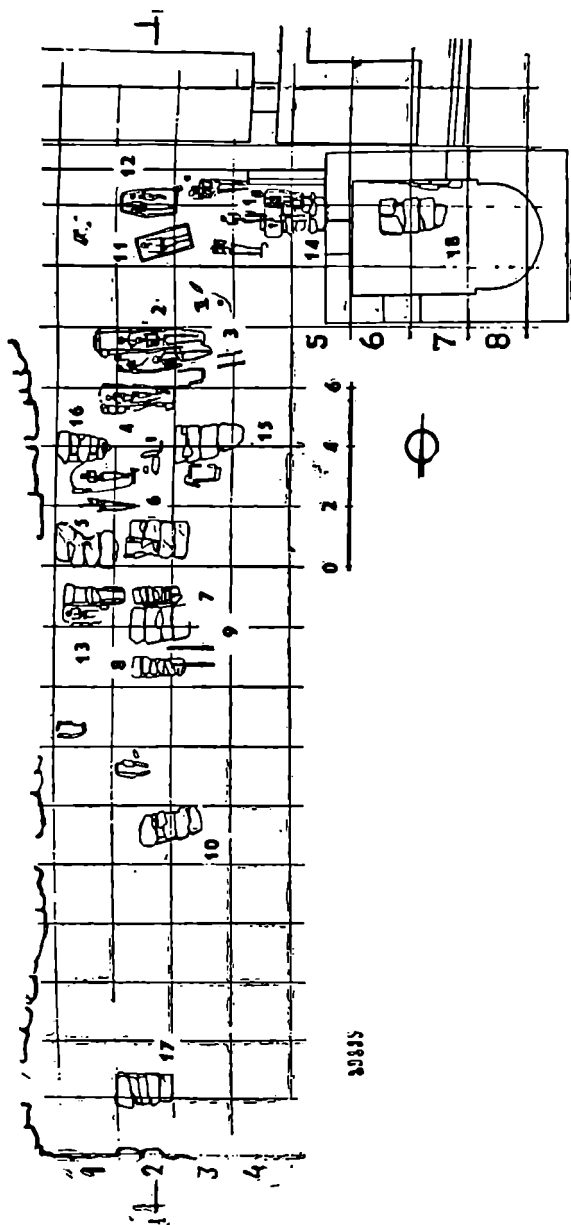
მინის მძივებთან ერთად აღმოჩენილია სარდიონის, ფაიანსის და მინერალებისაგან ნამზადი მძივები (1540). მათგან გამორჩეულია კულტურულ ფენაში დადასტურებული დიდი ზომის (დიამეტრი — 2,6 სმ) აქატის მძივი. ანალოგიური სამაროვნების მსგავსად აქაც იყო დადასტურებული სპილენძის სფერული საკიდები (1539).

ზემოთ ჩამოთვლილი ნივთიერი მასალა XI—XIII სს. ნაწარმის შთაბეჭდილებას სტოვებს; ფერადი მინის სამაჯურები, ფაიანსის მძივები და სხვა ტიპურია ამ ხანის საქართველოს თითქმის ყველა სამაროვნისათვის.



22. მღინარისპირის ეკლესიის სამარხეული ნივთების ნაწილი.

რაც შეეხება ლითონის ნაწარმს, ისიც ძირითადად სამკაულებით არის წარმოდგენილი. შეიძლება აღვნიშნოთ სპილენძის ბეჭდები რელიეფურად დამუშავებული რგოლით (1578, სურ. 22—3) და ბრტყელ-ფარაკიანი (1527, სურ. 23—2), სპილენძის აბზინდა (1488, სურ. 23—



17 23. მდინარისპირის ეკლესიის საშროფანი. გეგმა და კრილი (არქ. ნ. ბახტაძე).

4), რკინის აბზინდა (1557, სურ. 23—1), სპილენძის სამაჯური (1572, სურ. 23—5), რკინის დანა (1600, სურ. 23) და სხვა.

თიხის ნაწარმი სამარხებში არ ყოფილა დადასტურებული. ცალკეული ნატეხები, რომლებსაც ვხვდებოდით სამარხებში, მხოლოდ შემთხვევითობას შეიძლება მივაწეროთ. სამარხებს შორის აღმოჩენილი ერთი ცალყურა პირგანიერი დოჭი (ყური მოტეხილი აქვს, 1595, ტაბ. LV—2) ტექნოლოგიური ხერხების მიხედვით შესაძლოა გარდამავალი ხანისად მივიჩნიოთ (X—XI სს).

სამაროვნის ტერიტორიაზე დადასტურებულ თიხის ნაწარმში ვხვდებით მოჭიქულ ნიმუშებს, თანაც ადრეული ნაირსახეობით. ასეთებია ჯამების საკმაოდ მოზრდილი ფრაგმენტები ჩამოღებული ჭიქურებით, შემკული ფირუზისფერი და სოსანისფერი ხალებით (1462, 1464), რომელთა თარიღიც, ალბათ, IX—XI საუკუნეებში შეიძლება განისაზღვროს. აქვეა მოსახსენებელი ამოკაწრული ორნამენტით დაშვებული და ერთფეროვანი გადავლებული ჯამები (1476, 1513, ტაბ. LVI) ანალოგიებით XI—XII სს. მისაჩხვეი.

ცალკე მოხსენების ღირსია ფაიანსის ჭურჭლების ვარაყშემორჩენილი ნატეხები (1484). აქ, ისინი იშვიათ აღმოჩენათა რიცხში უნდა აღინიშნონ. მთლიანად არეშის ნაქალაქარზე რამდენიმე ნატეხია მხოლოდ დადასტურებული. აშკარად ადრეული იერის მატარებელია ლუთერიის ნატეხები (1475, 1534, 1552), რომელთა მიხედვითაც შეიძლება აღვადგინოთ VII—VIII სს. გავრცელებული საოჯახო ჭურჭლის ერთ-ერთი სახეობა. აღნიშნულ თარიღს უბაძს მხარს სამაროვნის კულტურული ფენიდან მომდინარე ერთადერთი შავი მინის ბეჭდის ნატეხი, რომლის მსგავსი ნაწარმიც VIII საუკუნისად არის მისაჩხვეი (1505)²³.

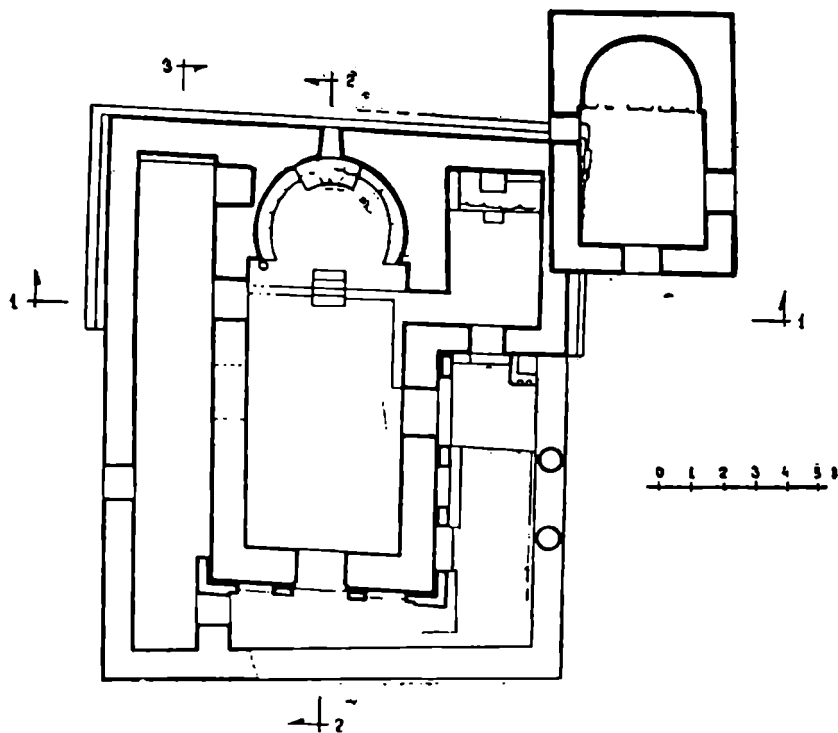
ძეგლის აღწერა

როგორც ზემოთ ითქვა, მდინარისპირის ეკლესიის დიდი ნაწილი, თუმცა აუარითულ მდგომარეობაშია, მაგრამ შემორჩენილის მიხედვით მაინც შეიძლება მასზე შთაბეჭდილების მიღება. ვიზუალურად, სანამ იქ გათხრით სამუშაოებს ჩავატარებდით, შემალეხულ ადგილზე ჩანდა მონუმენტურ ნანგრევებზე ამოსული ხეების ტყეობაში ჩაფლული ტაძრის შთამბეჭდავი ნანგრევები. გარეგნულ ეფექტს აძლიერებდა ეკლესიის კედლების წყობის დიდრონ-დიდრონი ქვები და შიგადაშიგ შემორჩენილი თაღის ნაწილები. წარმოსახვითი აღდგენის არასრული

²³ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, მინა ძველ საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 8.

სურათის წარმოდგენაც კი უეჭველად ცხადყოფს ძეგლის გარეგნულ ეფექტს და მშვენიერებას (ტაბ. XLVIII).

არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ადგილზე იმუშავა ერთი სეზონის განმავლობაში 1978 წ. გარდა ზემოთ აღწერილი სამარხებისა და სამარხთა ნაშთებისა, გაწმენდილ იქნა ეკლესიის ინტერიერი მთლიანად და სადაზვერვო თხრილებით იქნა დაზვერილი ეკლესიის ეზოს სამაროვნის გარეთ დარჩენილი ნაწილი.



24. მღინარისპირის ეკლესიის გეგმა (არქ. ნ. ბახტაძე).

მიუხედავად ეკლესიის, ერთი შეხედვით, ნაცნობი იერისა, რაც მას აახლოებს სამეკლესიან ბაზილიკებთან, მეტად თავისებური ნიშნები აქვს, რითაც სამეკლესიანი ბაზილიკების განსხვავებულ ტიპზე მიგვანიშნებს. ამას კი გზადაგზა შევხებით.

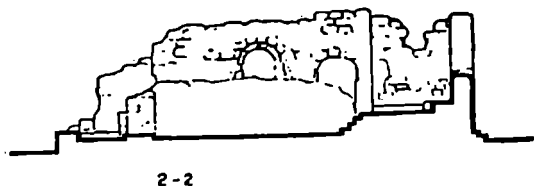
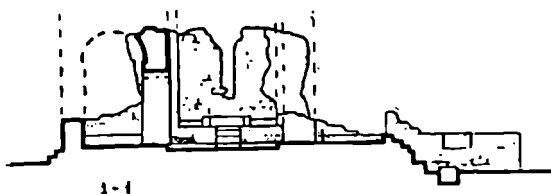
ეკლესიის განმსაზღვრელი და წამყვანი არქიტექტურული აქცენ-
ტია დარბაზული სივრცე, რომელიც სამი მხრიდან (გარდა აღმოსავ-
ლეთისა) დატანებული ღიობებით უკავშირდებოდა მის ირგვლივ შე-
ქმნილ კორიდორულ სისტემას — გარსშემოსავლეებს (სურ. 24, 25).
სამხრეთის კორიდორში სადიაკენე აშკარად არის გამოყოფილი უა-
რს, გეგმაში სწორკუთხა ოთხკუთხედის ფორმის სათავსი, ცალკე კარით
უკავშირდება ცენტრალურ დარბაზს და მეორეთი კი სამხრეთის სტოას.
სამკვეთლო როგორც ცალკე გამოყოფილი სათავსი არ ჩანს, აქ ჩრდი-
ლოეთი კორიდორის აღმოსავლეთ ნაწილში (ის ტალანის ფორმისაა)
სათავსი არ არის გამოყოფილი განივი კედლით, სადიაკენეს კარის
ღერძზე ჩრდილოეთის კედელში დატანებული კარის ღიობის მიხედვით.
კი იქმნება შთაბეჭდილება, რომ აქ უნდა ყოფილიყო მოწყობილი სა-
თავსი.

ეკლესიის საერთო სიგრძეა 17,5 მ, სიგანე — 14,25 მ. მართალია,
პროპორციები დაცულია ცენტრალურ დარბაზსა და გარსშემოსავლე-
ებს შორის, მაგრამ მაინც დარბაზი ვიწროდ გვეჩვენება იმ სიგრძეს-
თან შეფარდებით, რომელიც მას აქვს. მისი სიგრძეა — 9 მ, სიგანე
კი — 4,5 მ, კედლის სისქე მერყეობს 1,1—1,2 მ შორის. ის, ორ მო-
პირდაპირე მხარეს არსებული კარით უკავშირდებოდა სამკვეთლოსა
და სადიაკენეს (კარის ღიობის სიგანეა 1,0 მ), გარსშემოსავლეებს კი
ჩრდილოეთის, სამხრეთის და დასავლეთის კედლებში დატანებული
კარებით (ჩრდილოეთის კარი ამოქოლილი იყო) ცენტრალური დარბა-
ზის კედლები ყველაზე უკეთ შემორჩენილია საკურთხეველში (იატა-
კიდან — 5,7 მ), რომლის აბსიდი მკვეთრად ნალისებრი ფორმისაა.
სარკმელი თითქმის პარალელურგვერდებიანია — ოდნავ შეწეულია
გარეთა მხარეს, შიდა სიგანეა 0,75 მ. საკურთხევლის დონე აწეულია
საერთო იატაკიდან 0,85 მ-ზე. ასევე შესაძლებელი იყო ოთხსაფეხუ-
რიანი კიბით (ტაბ. LVII).

ასასვლელის სიგანეა ერთი მეტრი. ჯერ ერთი საფეხურია 0,2 მ სი-
მაღლისა, კარგად შელესილი და წითლად შეღებილი, შემდეგ კი ხუთი
აგურის წყებით არის გავლებული კედელი (აგურის ზომებია: 24×5 .
 24×5 ; 24×5 სმ). საკურთხეველში ასასვლელად იმ პირველი საერ-
თო საფეხურის შემდეგ სამი საფეხურია კიდევ. ქვევიდან პირველი
საფეხური 18 სმ სისქისაა. შედგება ორი ნაწილისაგან. მეორე საფეხუ-
რიც ორნაწილიანია — 25 სმ სისქისა. მესამე 25 სმ სისქისაა და ისიც
ორი ნაწილისაგან შედგება. მეოთხე საფეხურის სისქე 15 სმ-ია.

აფსიდის ნახევარწრეს შემოუყვება ქვისავე ჩამოსაჯდომი. აბსი-
დის სიღრმე 3,2 მ-ია. სარკმლის ქვეშ უშუალოდ კედელზე მიდგმულია
ქვებით ნაშენი მორკალული ფორმის ტრაპეზი. საკურთხეველი დარბა-
ზისაგან გამოყოფილია არამარტო შემალღებული ბაქნისა, არამედ აგუ-

ჩის კანკელითაც, რომლის ნაშთიც დაფიქსირებულია ჩრდილოეთ კუთხეში. ტრაპეზის წმენდისას დუღაბიდან ამოვიღეთ რამდენიმე ნატეხი თიხის ლანგრისა, რომელიც ადრე შუა საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს; რაც შეეხება კანკელს, ის არეშის ბაზილიკის მსგავსად აგურისა უნდა ყოფილიყო. შემორჩენილია რვაკუთხა აგურების ნატეხები და ასევე ორი ცალი მთელი აგურიც (გვერდების სიგანე 8 სმ. გვერდებს შორის მანძილია 22 სმ, ტაბ. LIX—1), რის მიხედვითაც შეიძლება წარმოვიდგინოთ არეშის ბაზილიკის მრგვალი სვეტებისაგან განსხვავებით რვაკუთხა სვეტები სვეტებშორის არსებული ტიხრებით.



25. მღინარისპირა ეკლესიის კრილი (არქ. ნ. ბახტაძე).

აღსავლის კარის ორსავე მხარეს, აგრეთვე დარბაზის სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლების გასწვრივ, სტოებში, გასასვლელი კარების ლიობებამდე ქვის ჩამოსაჯდომებია მოწყობილი. ეკლესიის კედლების წმენდისას ბევრ ადგილას შეიმჩნეოდა შელესილობის კვალი, საკუ-

თხევის წინ კი წითლად იყო მოხატული. შეღესილობა ჩანდა გარს-შემოსავლელებში და პილასტრებზედაც.

სამკვეთლო და სადიაკვნე, ორთავე უაფსიდაო და მართკუთხა (სადიაკვნეს ზომებია: $4,8 \times 2,75$ მ, სამკვეთლო საეზრადოა). სადიაკვნეში მოწყობილია ქვის ოთხკუთხა ტრაპეზი, რომელიც აწეულ ბაქანზეა შექმნილი. ბაქნის სიმაღლეა 0,3 მ. მისი ჩრდილოეთი ნაწილი აწეულაა კიდე 0,3 მ-ით, ერთი წყება ქვის და სამი წყება აგურების რიგებით (აგურების ზომები: 25×5), ტრაპეზი ($0,7 \times 0,6$ მ) ქვითა და აგურით არის ნაშენი კირღულაბზე. სამკვეთლოში მისი, როგორც სამხრეთის ისე ჩრდილოეთის კედელზე, ერთსა და იმავე პორიზონტზე კამარის ნაშთებია შემორჩენილი. უშუალოდ გარსშემოსავლელებში ასეთი თალის ნაშთები მხოლოდ ჩრდილოეთის კედელზე გვხვდება, სამხრეთის კედელი კი ვერტიკალურია, რაც გვაფარაუდებინებს, რომ კამარის დამკერი თაღები პილასტრებს ეყრდნობოდა, რის ნაშთებსაც ჭერჭერობით ვერ მივაკვლიეთ (ეს მხარე ძლიერ ავარიულია და არ გავვითხრია).

რაც შეეხება დასავლეთის და სამხრეთის გარსშემოსავლელების კამარებს, საყრდენი პილასტრები აქ არის შემორჩენილი ოთხ-ოთხი ცალკეულ მხარეს. დასავლეთის სტოა ხარვეზიანად გამოიყურება — სიგანე ცენტრალური დარბაზის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან ვიწროა, ვიდრე ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან, რაც გამოწვეულია ცენტრალური დარბაზის მშენებლობისას დაშვებული შეცდომით; მისი სამხრეთის კედელი, ჩრდილოეთის კედელთან შედარებით, გრძელია, დაახლოებით 0,5 მეტრით, რამაც მოგვცა ასეთი ცთომილება.

სამკვეთლოში, სამხრეთის კედელში, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან დიდი ნიშია მოწყობილი. ასეთი არაჩვეულებრივად დიდი ნიშების მოწყობა ამ რეგიონის სამეკლესიანებისათვის თითქოსდა იშვიათი მოვლენა არა ყოფილა. მსგავსივე სურათი ჩანს ნეკრესის ანსამბლის და ნაქალაქარზე გათხრილ სამეკლესიანებში.

სამხრეთის სტოაში, სადიაკვნეში შესასვლელი კარის მარჯვენა კუთხეში ნატეხი აგურებით აუზია მოწყობილი (65×48 სმ). მას დასავლეთის მხარეს ორი ღრმული აქვს დატანებული. შესაძლოა აქ იყო მოწყობილი სანათლავე, რომელიც ეკლესიის ერთ-ერთი გადაკეთებას დროინდელი უნდა იყოს. საერთოდ სამხრეთის სტოა გადაკეთება-რეკონსტრუქციის შედეგად სამ ნაწილად გაიყო: პირველია სადიაკვნე, შემდეგ ერთი საფეხურით დაბლა ცალკე არეა მოწყობილი მოღესილი იატაკით. აქაა აგურით ნაშენი ემბაზი. მესამე არეა კვლავ ერთი საფეხურით დაბლა მოწყობილი, არე კირით მოღესილი საფეხურებით.

ეკლესია აგებულია ერთმანეთზე კარგად მორგებული რიყის ქვით, კირის ხსნარზე, ზოგჯერ გამოყენებული ჩანს საკმაოდ დიდი ზომის

ქვებიც, ალაგ-ალაგ, პილასტრებში, კამარებში და ჩრდილოეთის სტო-
აში გასასვლელი კარის თალის წყობაში გამოყენებული ყოფილა აგუ-
რიც. შიგადაშიგ მშენებლებს უხმარიათ შირიმიც. ეკლესია დახურული
ყოფილა ბრტყელი და ღარიანი კრამიტით.

ეკლესიის გარეთ თხრისას, მისი აღმოსავლეთი კედლის მთელ სი-
გრძეზე, ასევე სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლების გასწვრივ სამ-
კვეთლოსა და სადიაკვნეს ფარგლებში (ტაბ. LX) გამოჩნდა სამსაფე-
ხურიანი ცოკოლი, რომელსაც ეყრდნობოდა ეკლესიის კედლები.
გარსშემოსავლელებს საფეხურებიანი ცოკოლი არა აქვს და საძირკვე-
ლიც გაცილებით დაბალია, ვიდრე ცოკოლიან ნაწილში. აქვეა აღსანიშ-
ნავი, რომ ცენტრალური ეკლესიისა და პასტოფორიუმების საერთო,
აღმოსავლეთის კედელს, არსად არც სამკვეთლოს და არც სადიაკვნეს
გარეთ ნაკერი არ ეტყობა, რაც მიუთითებს ერთ სამშენებლო ფენაზე.
ასეთ ვითარებაში თითქოსდა შესაძლებელია წარმოვიდგინოთ ტაძრის
პირვანდელი ფორმა — სამსაფეხურიან ცოკოლზე დაშენებული ცენ-
ტრალური დარბაზული ნაგებობა აღმოსავლეთის ნაწილში აბსიდის
ორ მხარეს მიშენებული სამკვეთლოთი და სადიაკვნეთი, რაც უხეში
შედარებით T-ს ფორმას შეიძლება მივუსადაგოთ²⁴. უცოკოლო (უსა-
ფეხურო) ნაწილი შესაძლოა შემდეგ პერიოდს დაეუკავშიროთ. მართა-
ლია, დასავლეთის და სამხრეთის ნაწილი ძლიერაა დაზიანებული, მაგ-
რამ მაინც გაირკვა, რომ გადაკეთებული ტაძრის საპარადო შესასვლე-
ლი სამხრეთის კედელში მოუწყვიათ ორ მრგვალ სვეტზე (დიამეტრი —
0,8 მ) თაღოვანი შესასვლელით. შესაძლოა ასეთი რამ ყოფილიყო და-
სავლეთ კედელშიც, მაგრამ ის არ არის შემორჩენილი. ყოველ შემ-
თხვევაში შემორჩენილი ნაწილითაც აშკარად ჩანს სტილის მსგავსება
არქშის ბაზილიკასთან. სხვათაშორის სვეტები არქშის ბაზილიკის
სვეტების მსგავსადვეა ნაგები ფლეთილი ქვით და გალესილი მტკიცე
ხსნარით. მსგავსების კიდევ ერთი ელემენტია ჩრდილოეთის სტოაში
კარის არსებობა.

ეკლესიის მწყობრიდან გამოსვლის შემდეგ, ტაძრის სამხრეთ-აღ-
მოსავლეთ კუთხეში დარბაზული ეკლესია გაუშენებიათ. ახალი ეკლესი-
ის ჩრდილოეთის კედელი ეყრდნობა ზემოთ აღწერილი ეკლესიის
სადიაკვნეს სამხრეთის კედელს. ცხადია, ეკლესია უკვე მწყობრიდან
ჩანს გამოსული, როცა ახლის მშენებლობა გადაუწყვეტიათ. ახალი
მშენებლობის დასათარიღებლად არავითარი მონაცემი არ არსებობს.
მისთვის თავდაპირველად სამი შესასვლელი დაუტანებიათ სამხრეთის,

²⁴ შდრ. წმ. ესტატეს საყდარი ბოლიას ხევში, გრემის მახლობლად. Г. Н. У-
б и н а ш в и л и, Архитектура Кахетии, с. 162.

დასავლეთის და ჩრდილოეთის მხრიდან. დროთა განმავლობაში ჩრდილოეთი და დასავლეთის კარი ამოუქოლავთ და მხოლოდ ერთი შესასვლელია დაუტოვებიათ (ტაბ. LXI).

როგორც აღნიშნული გვექონდა, განხილული არქიტექტურული ნაგებობა საერთო იერით სამეკლესიანებისათვის დამახასიათებელ სურათს იძლევა, თუმცა ჩანს განმასხვავებელი ნიშნებიც. აქ დადასტურებული ზოგი არქეოლოგიური მონაპოვარი მას, ქრონოლოგიურად, ადრეული ქრისტიანული ძეგლების გვერდით განხილვის საშუალებას გვაძლევს, კერძოდ კი ადრეული საფეხურის სამეკლესიანების თანაბრად.

როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, მთლიანად ძეგლი და მისი მიდამო გამოცალკევებული კომპლექსის შთაბეჭდილებას სტოვებს. აგებულია ხერთვისზე, შემადგენელ ადგილზე. ეკლესიას დასავლეთის კედელი სამხრეთ-დასავლეთის კუთხიდან გრძელდება სამხრეთის მიმართულებით, იქ, სადაც სამარხები იყო გათხრილი. კედელი ჩადის ღელის პ. რაშდე (იხ. სურ. 21). უხვევს აღმოსავლეთისაკენ, მიიმართება დაახლოებით 20 მეტრზე და რკალით უხვევს ჩრდილოეთისაკენ. ასეთნაირად იქმნება ეკლესიის ეზოს მოზღუდვის ეფექტი. ზღუდე ნაგები ყოფილა დიდრონი რიყის და ფლეთილი ქვებით მშრალი წყობით. ერთი სიტყვით, ეკლესია თავის დროზე გარეშე საფრთხის მოძალეხასთან ერთად გამაგრებულ ადგილად უქცევიათ და მტკიცედაც მოუზღუდავთ. საინტერესოა, რომ ეზოში გავლებულ სადაზვერვო თხრილებში დადასტურებული მონაპოვრით, რასაც ასევე მხარს უბამს სამაროვნის მონაცემებიც, თითქოსდა უფრო IX—X სს-დან უნდა იყოს აქ ინტენსიური ცხოვრება და ეგების ამ დროიდანვე ვიგულისხმობთ მისი ქცევა გამაგრებულ თავშესაფრად. იგივე არქეოლოგიური მონაპოვრით არცთუ უმიზეზოდ გამოიყურება ეკლესიის ზღუდით გამაგრება — ის ხშირად განიცდიდა მომხდურთა იერიშებს. ამ პატარა უბანზე ოთხი ისრისპირია დადასტურებული, რასაც სხვაგან ვერა ვხვდებით. თანაც ოთხივე სხვადასხვა ფორმისაა, რაც არ გამორიცხავს მათ შორის არც ქრონოლოგიურ სხვაობას და არც განსხვავებულ მეპატრონეს. ერთი მათგანი (1473, ტაბ. LVI—2—1) განაკვეთში ოთხკუთხაა, მეორე რომბისებურია (1489, ტაბ. LVI—2—2), მესამე ბოძალია (ორკაბა, 1472, ტაბ. LVI—2—3), მეოთხე ფოთლისებრია (1449, ტაბ. LVI—2—4). უდავოდ იშვიათი შემთხვევაა, რაც კარგად მიგვანიშნებს ძეგლის ტრაგიკულ ისტორიაზე.

ძეგლის მდებარეობა, აღწერა, დათარიღება

საყდრის ყურის ეკლესია მდებარეობს არეშის წყლის მარცხენა მხარეს, უსახელო ბორცვიდან პირდაპირი ხაზით დაახლოებით ერთ კილომეტრზე, მთის ზოლში, ტყეში, ორი უსახელო ღელის საშორისზე. შენობათა ნანგრევები განლაგებული იყო სამხრეთ-დასავლეთისაკენ დახრილი ტაფობის ცენტრში. ტაფობს ირგვლივ ხელოვნური თხრილა შემოუყვება, რაც აშკარად მიუთითებს ზრუნვას დასახლებათა კომპლექსის დაცვისუნარიანობის გაძლიერების მიზნით. სახელი „საყდრის ყურე“ ახალია და ის გაჩნდა ს. მთისძირის აღორძინების დროიდან — ჩვენი საუკუნის ორმოციანი წლებიდან და სიცხადით გადმოსცემს ადგილის განმსაზღვრელ ობიექტს.

ძირითადი ნაგებობის ნაშთი, რომელიც ადგილობრივ მოსახლეობას სამართლიანად საყდრად მიუჩნევია, იგანლაგებულია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე. მისგან დასავლეთით და ჩრდილოეთით კიდეც რაპდენიმე ნაგებობის ნანგრევია შემორჩენილი.

პირველივე დაზვერვისას 1974 წელს, ძნელი არ იყო დავრწმუნებულიყავით, რომ ძეგლი სავალალო მდგომარეობაში იმყოფებოდა და საჭირო იყო სასწრაფო ზომების მიღება; ძეგლს ფარავდა ხშირი ბუჩქნარი და მრავალწლიანი ხეები, რომლებიც ამოსული იყო როგორც ინტერიერში, ისე უშუალოდ კედლებში, რის გამოც მასიური კედლები დაზარალ-დაზეთილი და გადაქცეული დაგვხვდა. ამასთანავე ერთად, მისთვის ბოლო დროს დიდი ზიანი მიუყენებია მოსახლეობასაც²⁵. ექსპედიციამ თავის მიზნად დაისახა ძეგლის გაწმენდა, მისი ჩასიათის და მოქმედების დროის დადგენა, მიმდგომი ტერიტორიის შესწავლა და ნაქალაქარის სხვა ძეგლებთან მისი დამოკიდებულების გარკვევა.

პირველი რიგის ღონისძიება გულისხმობდა ძეგლის მწვანე საფარისაგან გაწმენდას და მის მომზადებას მიწის სამუშაოებისათვის, რასაც საკმაოდ დრო მოვანდომეთ. ამავე დროს გამოსატანი და დასანომრი იყო მასიური კედლების ნაშთები, რაც მიწის სამუშაოების ჩატარების საშუალებას არ იძლეოდა. არადა ეს სწორედ ის ნაწილები იყო, რო-

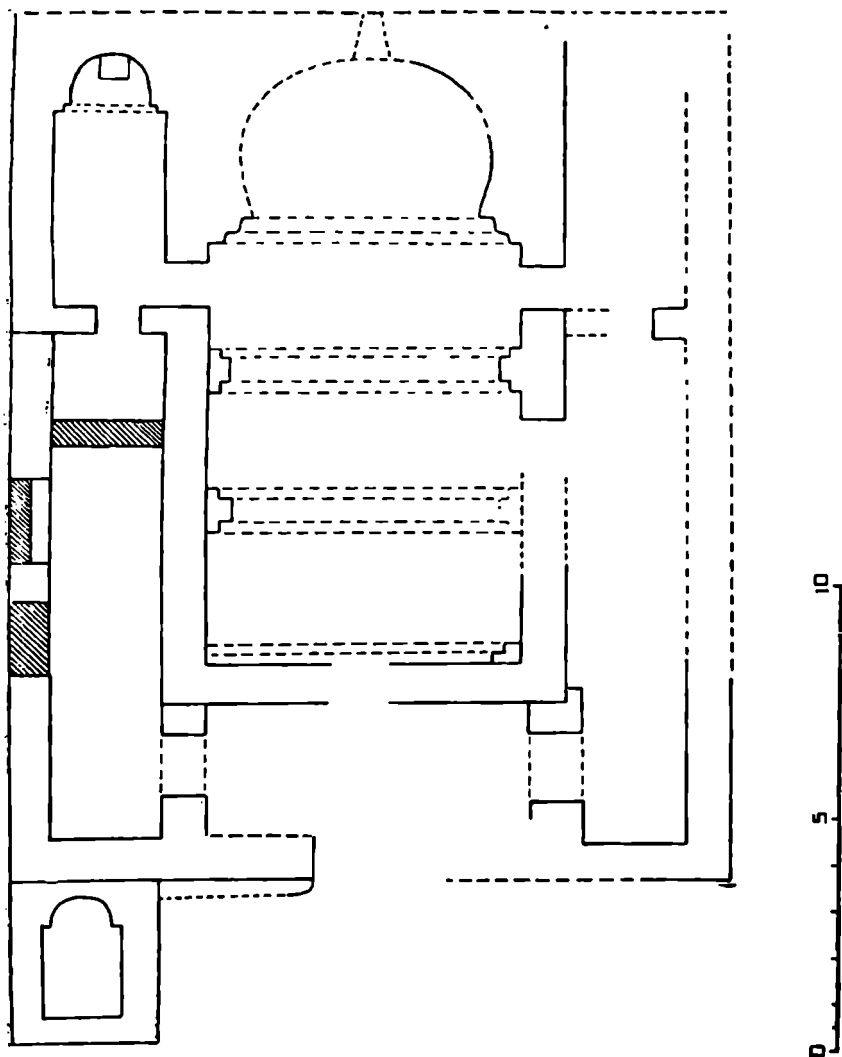
²⁵ ძეგლზე არქეოლოგიური გათხრა განხორციელდა 1976—1977 წლებში. ძეგლთა დაცვის სამმართველომ 1981—1984 წწ. მოახდინა მასზე სარესტავრაციო და საკონსერვაციო სამუშაოების ჩატარება. სამუშაოთა ნაწილი განსახორციელებელია. ძეგლის კონსერვაციის შემდეგ, რის შედეგადაც ეკლესიამ მიიღო ასე თუ ისე დასრულებული სახე, ის მოექცა მლოცველთა ყურადღების ცენტრში და სახელობითი დღეც იქნა განსაზღვრული.

მელთა გათვალისწინება და ჩართვა საკონსერვაციო სამუშაოებში აუცილებლობას წარმოადგენდა. ასეთი „შავი“ სამუშაოს შესრულების შემდეგ შევუდევით უშუალოდ ინტერიერის გასუფთავებას და გათხრას. უნდა ითქვას, რომ აღნიშნული პირველი რიგის სამუშაოების შედეგად ძეგლის კონფიგურაცია თითქმის აღდგა და მეტ-ნაკლები სიზუსტით წარმოსახა კიდევაც მისი გეგმარება. გათხრითი სამუშაოებას წყალობით მიგნებულ იქნა ძეგლის ყველა დეტალი და გაშიშვლდა მისი ისტორიის ცალკეული მონაკვეთები — პირვანდელი სახე, გადაკეთება, რესტავრაცია, ინტერიერის გამოყენება სამარხებისათვის და სხვა.

რამდენადაც საყდრის ყურის ეკლესიის შესწავლა მიმდინარეობდა არეშის ბაზილიკის გათხრის შემდეგ და უსახელო ბორცვის ეკლესიის პარალელურად, საშუალება გექონდა აღგილზევე შეგვემოწმებინა მშენებლობის ზოგიერთი დეტალი და შედარებითი მეთოდის გამოყენებით სათანადო პასუხი ველზევე მოგვეძებნა. ამ მხრივ საყდრის ყურის ეკლესიის გათხრა, ცხადია, მისი გააზრების თვალსაზრისით, უფრო გაიოლებული იყო.

იგივე წარმოადგენს სამეკლესიანი ბაზილიკების კარგად ნაცნობ ტიპს, რაც განმსაზღვრელ არქიტექტურულ სახეს იძლევა ამ რეგიონში ადრეული ქრისტიანული ზანიდან მოყოლებული. ძეგლის განვითარების არქიტექტურულ კვანძს წარმოადგენს დარბაზული ეკლესია და მასთან დაკავშირებული გვერდითი სამლოცველოები (სამხრეთით და ჩრდილოეთით), რომლებიც ერთმანეთს დასავლეთით მდებარე შემავრთებელი გალერეით უკავშირდებოდნენ (სურ. 26). მაშასადამე, ჩვენს წინაშეა სამი წაგრძელებული, ერთმანეთთან დაკავშირებული არე, რომელთაგანაც შუა ნავი გაცილებით ფართოა და მთელი არქიტექტურული სისტემის შემკერძის როლი აქვს დაკისრებული. ცენტრალური ეკლესია აღმოსავლეთის მხრიდან ბოლოვდება ნალისებრი აბსიდით, რომელიც საერთო სივრციდან გამოყოფილია სამ-სამი წახნაგით. აბსიდის კედლის ძირში შემორჩენილია ქვით ნაგები ჩამოსაჯდომი მერხი, რომელიც გადაკეთების შემდეგ, როდესაც აუწყვიათ საკურთხევლის დონე და კანკელი მოუწყიათ, მიწით დაუფარავთ. ტრაპეზი მიდგმულია აბსიდის რკალის ცენტრში კედელთან და წარმოადგენს სწორკუთხა სვეტს. აბსიდის კედლებში დაახლოებით 2,0 მ სიმაღლეზე ნიშები ყოფილა მოწყობილი — ნიშის გვერდები ბრტყელი კრამიტებით იყო შედგენილი.

საკურთხეველს რამდენჯერმე გადაკეთების აშკარა კვალი ემჩნევა. პირველი ცვლილება იატაკის დონის აწევასთან და კანკელის მოწყობასთან არის დაკავშირებული. სხვათაშორის ასეთი ცვლილება ზემოთ განხილულ არეშის ყველა ძეგლზე არის დადასტურებული, რის მიზე-



26. საყდრის ყურის ეკლესიის გეგმა (არქ. ბ. შვედლიშვილი).

ზებსაც დასკვნით ნაწილში შევხებით. ასეა თუ ისე საყდრის ყურის ცენტრალური ეკლესიის საკურთხეველი გარკვეულ დროს განიცდის გადაკეთებას: აწეულ იქნა საკურთხეველის დონე; ის აბსიდის სამწახნაგა კუთხეებთან გადაიტხრა და მოეწყო კანკელი; არსებული ჩამო-

საქდომი მერხი გამოვიდა მწყობრიდან და მოექცა ახალმოწყობილი საკურთხევის იატაკის ქვეშ; საკურთხეველში ასასვლელად ოთხი საფეხური მოეწყო კანკელის კარის ზღურბლზე. აი, აქ სავარაუდოდ უნდა დავუშვათ, რომ საკურთხეველი ამალეზამდეც საერთო სივრცეიდან გამოყოფილი იქნებოდა ერთი საფეხურით (დაახლოებით 25 სმ).

აბსიდის წახნაგოვანი დაბოლოებების მახლობლად ჩრდილოეთის და სამხრეთის კედლებში ლიობებია დატანებული გვერდით ეკლესიებში შესასვლელად (სიგანე — 1.0 მ). სამხრეთის კედელში მეორე კარიცაა დატანებული, შედარებით განიერი (1,5 მ), რითაც სიახლე ჩანს სხვა ანალოგიური ძეგლებისაგან განსხვავებით. ერთი კარი დასავლეთის კედელშიც არის დატანებული (სიგანე — 1,2 მ). დარბაზის სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლებზე სამი წყვილი პილასტრია მიშენებული.

სამხრეთის ეკლესია ძლიერ არის დაზიანებული. ის სწორკუთხა ოთხკუთხედის ფორმისაა, აბსიდი არ გააჩნია. აქ შესვლა მხოლოდ ცენტრალური დარბაზიდან შეიძლებოდა. სამხრეთის კორიდორში გასასვლელი კარი ეტყობა ერთ-ერთი გადაკეთების დროს ამოაშენეს. საერთოდ გადაკეთებებითა და რესტავრაციით ეკლესიამ ჩვენამდე მეტად სახეშეცვლილი გარეგნობით მოაღწია. გარდა ზემოთ აღნიშნული გადაკეთებისა, მნიშვნელოვნად შეუცვლიათ დასავლეთის და ჩრდილოეთის გარსშემოსავლეები. დასავლეთის მხარეს, ცენტრალური დარბაზის სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლების გაგრძელებაზე ჩაშენებულია გადამკეტი კედლები კარის თაღოვანი ლიობებით. ასევე ჩრდილოეთის სტოაში ეკლესიაში მთავარი შესასვლელის გვერდით ამოუშენებიათ ტიხარი, რის გამოც ჩრდილოეთის ეკლესიას გვერდით შეიქმნა მომცრო სათავსი, სადაც მოხვედრა მხოლოდ და მხოლოდ ცენტრალური ეკლესიიდან თუ შეიძლებოდა. ასეთი გადაკეთებებითა და დანაწევრებით ეკლესია დაიყო ზეიდ სათავსოდ, რაც უნდა მომხდარიყო, ალბათ, ეკლესიის ფუნქციონირების ბოლო საფეხურზე.

თავდაპირველი ჩანაფიქრით, ცენტრალური ეკლესიის ჩრდილოეთის მხარეს მოწყობილი იქნებოდა დამოუკიდებელი ეკლესია — გეგმაში სწორკუთხა ოთხკუთხედის ფორმისა, რომლის აღმოსავლეთ ბოლოში ნახევარწრიული აბსიდი იყო მოწყობილი. აბსიდი პირველი მშენებლობის ფენისა არა ჩანს, მას ემჩნევა, რომ შემდგომად არის ჩაშენებული. ტრაპეზი საერთო სივრცეიდან გამოყოფილია თხელი დაბალი ტიხრით, რომელიც ალბათ კანკელის ფუნქციას ასრულებდა. ჩრდილოეთის ეკლესიის საკურთხევის იატაკი შემალეზულია (ტაბ. LXII—2). მის დონეზე დადასტურებულია XII—XIV სს. წითელკაციანი მოჭიქული ჯამის ნატეხები, ფაიანსის მუცლიანი ჭურჭლის ორი

ნატეხი და მინის კუთრულის ძირი. სათავის იატაკი ჩაჭრილი იყო სამარხის ორმოთი, რაზედაც ქვევით იქნება საუბარი.

ეკლესიას, უფრო სწორი იქნება თუ ვიტყვით საეკლესიო ანსამბლს სამი შესასვლელი ჰქონდა სამხრეთიდან (სიგანე — 1,4 მ), დასავლეთიდან (სიგანე — 2,6 მ) და ჩრდილოეთიდან. ეს უკანასკნელი თალედი შესასვლელით ყოფილა მოწყობილი. თალები დაყრდნობილი ყოფილა ოთხკუთხა სვეტზე. კარის ღიობების სიგანეა 1,8 მ. კარი ამოშენებული დაგვხვდა. საფიქრებელია, სხვა გადაკეთებების დროს იქნა დახშული ეს საპარადო შესასვლელიც. უნდა ითქვას, რომ აქაც მოულოდნელობასთან გვაქვს საქმე, რადგანაც ანალოგიურსა და სინქრონულ ძეგლებზე საპარადო შესასვლელები სამივე მხრიდან ეწყობოდა და არა მხოლოდ ჩრდილოეთიდან. აქ კი შედარებით „ყრუ“ მხარე ამოუჩვენიათ. ერთი მხრივ შეუსაბამობა, რაც ეკლესიის გეგმის მიხედვით დგინდება, გამართლებული ჩანს თუ ეკლესიის საერთო განლაგებას დავაკვირდებით, ის ისეა აგებული და შეხამებული გეოგრაფიულ გარემოსთან, რომ სწორედ ჩრდილოეთის მხრიდან უნდა ყოფილიყო ყურადღება გამახვილებული, აქედან იქნებოდა ადამიანთა ძირითადი ნაკადი. ადგილობრივ გარემოსთან შეფარდებით „ყრუ“ ადგილი სწორედ სამხრეთიდან იყო მოსალოდნელი.

ეკლესიის დასავლეთის ფასადზე, ჩრდილოეთ-დასავლეთ კუთხეში გაითხარა მცირე ზომის სამლოცველო-აბსიდიანი ნაგებობა, რომლის შიდა არეა $2,0 \times 1,7$ მ. ნახევარწრიული აბსიდი დატანებული აქვს აღმოსავლეთის მხარეს. სამლოცველო-ეკვდერში ქვის სამარხი იყო დადასტურებული.

საყდრის ყურის ეკლესია, ისევე როგორც არეშის სხვა ნაგებობები, აშენებულია რიყის ქვით კირის ხსნარზე. შენობის საფასადო მხარეს კედლები ამოყვანილია დიდრონი ლოდებით, რომელთა სიბრტყეები კარგადაა მორგებული კედლის პირთან. კუთხის ქვები ნაწილობრივ არის დამუშავებული. ქვის პერანგებს შორის სივრცე ამოვსებულია მცირე ზომის ქვებით, ანატკეცებით, ღორღით და კირხსნარით. კარის თალები გამოყვანილია ნაგლეჯი ან ბუნებრივად ბრტყელი ქვებით. აგური გამოყენებულია გადაკეთების დროს, კერძოდ კანკელისა და საკურთხეველის მოწყობისას, კანკელის ცოკოლი ოთხკუთხა (25×25 სმ) აგურების წყობას წარმოადგენს. ცოკოლზე თავის დროზე დაშენებული ყოფილა ნახევარსვეტებიც, რომლებიც საგანგებოდ გამომწვარი აგურებით ყოფილა აშენებული, რაზედაც არასტანდარტული ზომებიც მიუთითებს — $21 \times 17 \times 8$ სმ. ასე აგურებს კუთხეები გამომწვამდე ეჭრებოდა. ორი სახის აგური მზადდებოდა ნამჭანარევი თიხისაგან, საკმაოდ უხარისხოდ, ადვილად იშლება.

ეკლესიის თხრისას, ინტერიერში დადასტურებულ იქნა და გაწმენ-

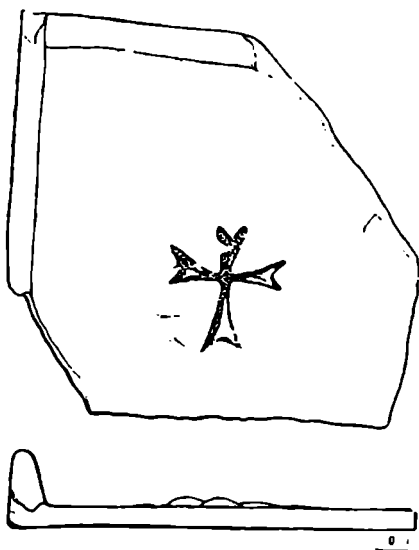
დილი სამი სამარხი: ერთი ჩრდილოეთის ეკლესიაში, მეორე ჩრდილოეთის ეკლესიაში შესასვლელის წინ და მესამე სამლოცველო-ეკვდერში.

ჩრდილოეთის ეკლესიაში გათხრილ სამარხს თითქმის მთელი სათავე-სი უკავია. სამარხისათვის ორმოს ამოჭრისას ეკლესიის იატაკი ჩაუჭრიათ, ოთხი ბრტყელი ქვით შეუჭრავთ ყუთი და ზემოდანაც რამდენიმე ბრტყელი ქვა დაუფარებიათ. სამარხის სახურავი იატაკიდან დაცილებულია 0,3 მ-ით. სამარხის სიგრძეა — 2,1, სიგანე — 0,8 მ. დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთით. სამარხი რამდენჯერმე არის გამოყენებული დასაკრძალავად (სამჯერ მაინც), ამიტომ მიცვალბულთა ძვლები ერთიმეორეში იყო არეული და ამოვსებული მიწით. ზედა ჩონჩხის ნაწილების ალაგებისას გამოჩნდა ქვედა — მეორე ჩონჩხის ნაწილები: თავის ქალის ნატეხები სამარხის ცენტრში ეწყო, მენჯის ძვლები აღმოსავლეთ ნაწილში. მესამე თავის ქალის ნაწილები დასავლეთით იყო მიხვეტილი. წმენდისას აღმოჩნდა მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხები, მათ წორის ვარაყიანი ფაიანსის ჭურჭლისაც, რაც, ცხადია, სამარხეულად ვერ ჩაითვლება, თუმცა კი რაღაცნაირად განსაზღვრავს სამარხის ხანგრძლივობას XI—XIII საუკუნეებით, რადგანაც აღნიშნული, შემთხვევით მოხვედრილი ნატეხები სწორედ სამარხის გახსნის და ხელახალი დამარხვის დროს შეძლებდნენ მოხვედრილიყვნენ იქ. სამარხის დასავლეთ ნაწილში ზედა ჩონჩხის ალაგების შემდეგ, აღმოჩნდა მოოქრული ვერცხლის მედალიონი (ტაბ. LXV—1). მასზე დაბალ რელიეფში გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული წმიდა გიორგი. მარცხენა ხელით ცხენის სადავე უჭირავს, მარჯვენათი შუბი, რომლითაც გმირავს გველეშაპს. გამოსახულება შტამპით არის მიღებული ვერცხლის თხელ ფურცელზე, რომელიც ხის ფირფიტაზეა გადაკრული. საღებზე ირგვლივ ხუთი ნალურსმნალი ჩანს, შემორჩენილია ორი პატარა ლურსმანიც. მედალიონის დიამეტრია 3,3, სისქე — 0,3 მმ.

მეორე ქვაყუთი დადასტურებულია ჩრდილოეთის საპარადო კარის წინ გალერეაში (ტაბ. LXIII—2). ის მსგავსად აღწერილი სამარხისა, მოწყობილია ბრტყელი ქვებით და ზევიდანაც ოთხი ბრტყელი ქვა ეფარა. სამარხის მოწყობისას იატაკი ჩაუჭრიათ დაახლოებით 2,5 მ სიგრძეზე. სამარხი გარეგნულად შთაბეჭდავია, აფარია დიდრონი ბრტყელი ქვები. ერთი მათგანი ჩამტვრეულია და ჩაწეული. სამარხის ყუთის სიგრძეა 1,9, სიგანე — 0,7 მ. წმენდისას ამოვიდა რამდენიმე, შემთხვევით მოხვედრილი მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხი. ძვლები ერთმანეთში იყო არეული. სამარხი მიწით იყო ამოვსებული. სავარაუდოდ, ორი ჩონჩხი უნდა ყოფილიყო დაკრძალული. ინვენტარი არ დადასტურებულა.

მესამე სამარხი სამლოცველო-ეკვდერში იყო აღმოჩენილი. სამარხს მივაგენით კირხსნარით მოგებული იატაკის წმენდისას. სამარხის მო-

წყობისას იატაკი ჩაუჭრიათ სათავესი თითქმის მთელ ფართობზე. სამარხი რიყის ქვებით იყო შემოწყობილი, ზემოდან არაფერი ეფარა. სიგრძეა 2,0, სიგანე — 0,5 მ. ძვლები ერთმანეთში იყო არეული. სავარაუდოდ, სამი მიცვალებული უნდა ყოფილიყო დაკრძალული. სამარხში დადასტურებულია ვერცხლის ორი ბეჭედი. ერთს ნახევარსფერული ფარაკი აქვს რელიეფურად დამუშავებული (1194, ტაბ. LXV—2). ცენტრშია ექვსფურცელა ვარდული, ფარაკის ოთხ მხარეს კი სიმეტრიულად სამწერტილა ორნამენტებია გამოყვანილი, ისე რომ, მთლიანად ფარაკი ჯვრის გამოსახულებას გადმოსცემს.



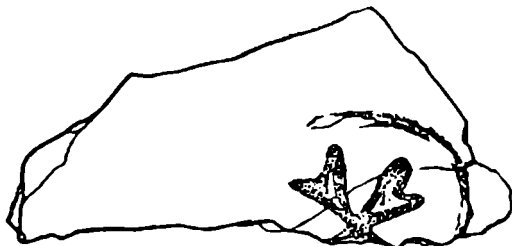
27. საყდრის ყურის ეკლესია. კრამიტის ნატეხი ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით.

მეორე ბეჭედიც ფარაკიანია (1195, ტაბ. LXV—3). ფარაკის ფორმა ელიფსურია. ცენტრშია გამოსახული რომბი, წვეროვებში წრეებით. წრეებსა და რომბს შორის არე შევსებულია კლდეებით. სახეები მიღებულია ამოჭრით.

ეკლესიის ინტერიერის წმენდისას აღმოჩენილი ზოგი ნივთი გვაეკვებს, რომ ისინი შესაძლოა სამარხებიდან მომდინარეობდეს. აქ ორი ვარიანტი შეიძლება დავუშვათ: ერთი, რომ დარღვეული სამარხებიდან შეიძლება ამოვარდნილიყო და მეორე, სამარხების ხელახალი გახსნის

დროს, უკვე დაკრძალული ჩონჩხების გადაღაგებისას შეიძლება დაკარგულიყო. სხვა ახსნა არ შეიძლება მოედებნოს ისეთი ნიმუშების დადასტურებას, როგორიცაა საეპოოდ მრავალრიცხოვანი მინის ზამაჭურები (758, 759, 761), სპილენძის სამაჭურის ნატეხი, დაბრტყელებული ბოლოთი, ზედ გამოსახული რომბული მოტივით (752).

რაც შეეხება ინტერიერში აღმოჩენილ კრაქს (749, ტაბ. LXVIII—2), საკურთხევის იატაკზე დადასტურებულ მინის სანელსაცხების ნაწილს (751, ტაბ. LXXI—2) ისინი ჩემი აზრით საეკლესიო სამსახურებელი ნივთების რიგში უნდა განვიხილოთ.



28. კერამიკის ნატეხი ჭვრის რელიეფური გამოსახულებით.

სამარხები, ვარაუდით, ეკლესიის ფუნქციონირების დროს უნდა იყოს მოწყობილი XI—XIII სს. განმავლობაში. აღსანიშნავია ერთი დეტალი, რომელსაც განსაკუთრებული ყურადღება შეიძლება მიექცეს. ეკლესიის იატაკი კირხსნარით ყოფილა გადაღესილი, რომელიც ალაგ-ალაგ ჩამონგრეული კედლების მიერ არის დაზიანებული. იატაკი დაზიანებულია სამარხების მოწყობის დროსაც, ისე რომ, იატაკის შევსება-აღდგენაზე აღარავის უზრუნვეია. შესაძლებელია ამით დავასკვნათ, რომ ასეთი რამ შესაძლოა მომხდარიყო მაშინ, როცა მღვდელმსახურების ეკონომიკური შესაძლებლობები შერყეული იყო და აღარ შეეძლო ეკლესიის წესრიგში მოყვანა. სწორედ ამ პერიოდში მგონია დამატებითი ტიხრების მოწყობა, რასაც არქიტექტურული თვალსაზ-

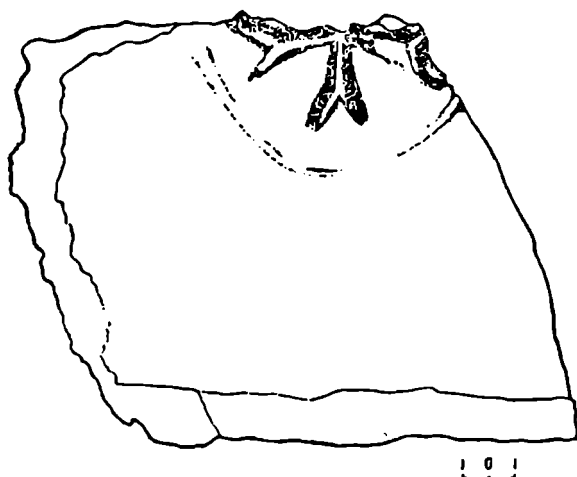
რისით არ შეიძლება მოეძებნოს გამართლება. საპარადო შესასვლელის დაკეტვა-ამოქოლვა, ტიხრების მოწყობა და დაქუცმაცება მრევლის შემცირებას და ეკონომიკურ დაკნინებას უნდა მოჰყოლოდა. ეს კი ალბათ სწორედ XIII საუკუნის შემდგომ უნდა მომხდარიყო, უფრო სავარაუდოდ კი XIV საუკუნის ბოლოს ან XV საუკუნეში თემურ-ლენგის ლაშქრობის დროს.

არქეოლოგიური თხრით მოპოვებული მასალების მიხედვით ძეგლი აქრონოლოგიის და მშენებლობის (ვგულისხმობ გადაკეთებებსაც) ცალკეული ეტაპების წარმოდგენა გაძნელებულია, თითქმის შეუძლებელია, ზოგადი სურათის დახატვა კი თუნდაც სავარაუდოდ, სასურველია და აუცილებელიც. ამ შემთხვევაში უნდა გამოვიყენოთ არეშის სხვა ძეგლების მონაცემებიც. როგორც ზევით იყო აღნიშნული, საყდრის ყურის ეკლესია სამეკლესიანი ბაზილიკების კარგად ცნობილ ტიპს განეკუთვნება და ის არეშის ნაქალაქარზე გათხრილი ძეგლების მიხედვით კარგად მიგვანიშნებს საერთო აღმავლობაზე, რაც ხდებოდა ამ რეგიონში, და კერძოდ კი ამ ისტორიულ პუნქტში. ადრექრისტიანულმა ხანამ დაუღო აქ საფუძველი რამდენიმე ძეგლის აღმოცენებას და განმტკიცებას. საყდრის ყურის ეკლესიაც ამ ორბიტაში იყო ჩართული. მისი მშენებლობა რამდენადმე უკავშირდება უსახელო ბორცვის ეკლესიის განახლებას, არეშის ბაზილიკის ფუნქციონირებას, მდინარისპირის ეკლესიის აღმოცენებას და კიდევ რამდენიმე სხვა ეკლესიის ცხოვრებას, რომელსაც თავის დროზე განვიხილავთ. ისე რომ, საყდრის ყურის ეკლესიის დაფუძნებით გაჩნდა ახალი საეკლესიო ერთეული ქალაქის ერთ-ერთ უბანში.

ეკლესიის პირვანდელი სახე აშკარად სტაბილურია და შაბლონურიც, რამდენადაც მსგავსივე გეგმარება ტაძრებისა, ყველგან კარგადაც ცნობილი. ცდომილება თუ განსხვავება, რაც თავის ადგილზე მქონდა მითითებული, გამოწვეული იყო ადგილობრივ გეოგრაფიულ გარემოსთან შეხამებით. სწორედ შაბლონის მიხედვით უნდა აიხსნას ის, რაც მოხდა აქ, პირველ გადაკეთებასთან დაკავშირებით. რაღაც მკვეთრ ცვლილებას, რაც შედეგად მოჰყოლია საეკლესიო აზროვნებას და განვითარებას, ახალ კანონიკურ სახესხვაობას, რაზედაც საუბარი იქნება დასკვნით ნაწილში საეკლესიო ნაგებობათა მკვეთრი შეცვლა დაუკანონებია და განუხორციელებია კიდევაც. სხვა ახსნა არ შეიძლება მოეძებნოს. აი, ამის ნაყოფი უნდა იყოს საკუთხეველების იატაკის აწევა, კანკელების მოწყობა და ტრაპეზის კედლიდან მოცილება. ყოველივე ეს არეშის ბაზილიკის მიხედვით სადღაც X საუკუნის ფარგლებში ვიგულისხმე, რაც შეიძლება გავრცელდეს საყდრის ყურის ეკლესიის გადაკეთების თარიღზედაც.

რაც შეეხება ჩრდილოეთის კარის ამოშენებას და ტიხრების მოწყობას, ეს უფრო მოგვიანო პერიოდის ნამოქმედარი შეიძლება იყოს; როგორც ზევითაც ითქვა, სავარაუდოდ თემურ ლენგის ლაშქრობის შემდეგ.

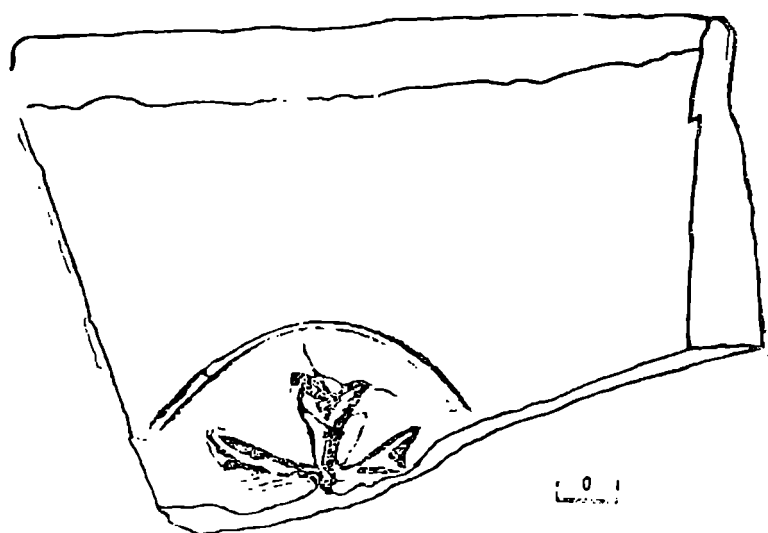
რომ ეკლესია მტრის ხელით არის განადგურებული, ცხადზე უცხადესია: ჩაქცეული სახურავი და კედლები, ნაცრის სქელი ფენა, რაც აქ იყო დაფიქსირებული, ყოველგვარი ეპკის შესაძლებლობას აქარწყლებს.



29. კრამიტის ნატეხი ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით.

ნივთიერი მასალები, რასაც დამადასტურებელი ძალა ექნება ძეგლის მშენებლობის, გადაკეთებების თუ დაქცევის შესახებ, არ გავაჩნია — ყველა მათგანის შესახებ გზადაგზა უკვე მქონდა საუბარი. ეს არის სამარხებში ნაპოვნი ვერცხლის მედალიონი და ბეჭდები, ასევე რამდენიმე მოკიჭული ნაწარმის ნატეხები, რომელთა ხნოვანება შეიძლება შემოვსაზღვროთ XI—XIII საუკუნეებით. სამწუხაროდ, ამ პერიოდის სამარხები, როგორც წესად ყოფილა ქცეული, რამდენჯერმე არის გამოყენებული, თანაც დროის საკმაოდ გრძელი მონაკვეთის ფარგლებში, რაც არ იძლევა ვიწრო ქრონოლოგიის მიღების საშუალებას. ასეა თუ ისე, მკვეთრად შეიძლება ითქვას რამდენიმე თარიღი: ეკლესიას აშენებენ ადრექრისტიანულ ხანაში, უფრო გაბედულად ვიტყვი — VI საუკუნეში; ძირფესვიანი გადაკეთება ხდება X საუკუნეში, სამარ-

ხეების მოწყობის თარიღია XI—XIII საუკუნეები; ტიხრების მოწყობა უნდა ვივარაუდოთ XIII საუკუნის მეორე ნახევარში; დაქვევანადღებურება კი XIV საუკუნის ბოლოს ან XV საუკუნის დასაწყისში. აქვს თუ არა ასეთნაირი დასკვნას მატერიალური საბუთიანობა? აქვს, თუმცა არა მკვეთრი. როდესაც ლაპარაკია ზედა ზღვარზე (XIII—XIV სს.), აქ პირველ რიგში ვგულისხმობ ეკლესიის თხრისას, ასევე მის ეზოში დადასტურებული კერამიკის ერთ ჯგუფს, რომელსაც მოჰქიპული ნაწარმის მინაბაძეებს (იმიტაციებს) ვეძახი და ვათარაღებ XIII ს. მეორე ნახევრით და XIV საუკუნით²⁶. ასეთი ნიმუშები და-



30. კრამიტის ნატეხი ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით.

დასტურებულია უშუალოდ ეკლესიის იატაკის დონეზე (983, 985, ტაბ. LXXII). უფრო გვიან იმასალა აქ არ შეგვხვებოდა. XI—XIII სს. ყველაზე ჭარბი მონაცემებით არის გამორჩეული. ეს არის მოჰქიპული ნაწარმი (ფაიანსი 754, ტაბ. LXXI—1), მინის სამაჯურები (ტაბ. LXIX, LXX), ვერცხლის ბეჭდები და სხვ. IX—X საუკუნეების გამორჩევა შესაძლებელია ე. წ. აღრეული ჰქიპურების ნიმუშების მიხედვით. აქ

²⁶ ლ. კილაშვილი, ძველი გავაზი, თბ., 1975, გვ. 26—28.

ვეულისხმობ ზოგ ნაწარმს, რომელთა კეციც შემკულია ამ დროისათვის დამახასიათებელი ბადრიჯნისფერი ჰიჭურით, სოსნისფერი ჩაჟღენთილი წერტილებით (916, 944, 1437). რაც შეეხება ადრეფეოდალურ ხანას, აქ შედარებით მწირია დამატარილებელი მასალა. ეს არის ნისკარტიანი დიდი ჯამები (ლუთერიები, 873, 882) და წითლად გამომწვარი ცალყურა ჰინქილის ნაწილი (767, ტაბ. LXVIII—1). აი, ასეთი სურათი შეიძლება წარმოვიდგინოთ საყდრის ყურის ეკლესიის მიხედვით.

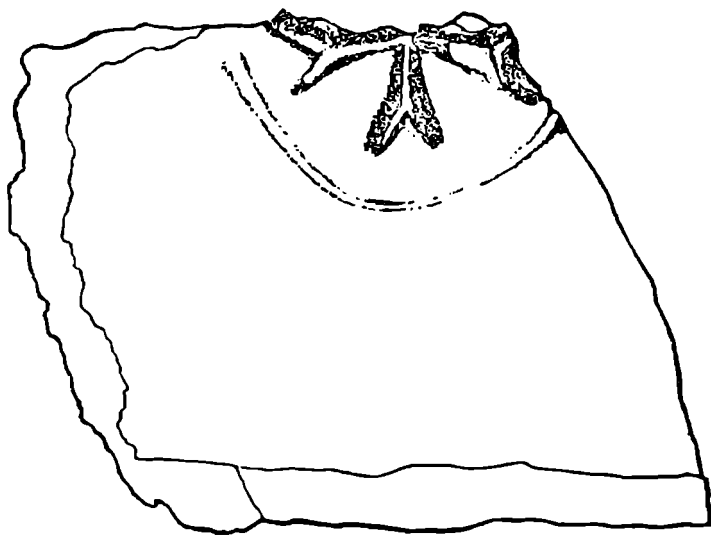
ზემოთ გაკვრით მქონდა აღნიშნული თიხის კრაქის შესახებ, რომელიც საკურთხეველის იატაკზე იყო დადასტურებული (749, ტაბ. LXVIII—2). მას, ჩემი აზრით, დამატარილებელი მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს და აი, რატომ: ჯერ კიდევ 1936 წელს ბ. კუფტინის მიერ მანგლისიდან ბარმაქსიზისაკენ მიმავალ გზაზე მდ. ხრამის ხედიდან 2 კმ-ზე, გათხრილ იქნა ქვაყუთეაი, რომლებიც გათბარელის მიერ გვიან სასანური ხანით იყო დათარილებული²⁷. სამარხები ღარიბულა იყო, ინვენტარი იშვიათად ჩნდებოდა. გამოწკიცისად უნდა ჩაითვალოს ერთ-ერთი სამარხი, სადაც მიცვალებულის თავთან დადასტურებული იყო წელში გამოყვანილი თიხის კრაქი. სასანური მონეტის მიხედვით სამაროვანი და აღნიშნული სამარხი VI საუკუნით არის დათარილებული. საყდრის ყურის ეკლესიის საკურთხეველში აღმოჩენილი კრაქი იდენტურია ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი კრაქისა და სრული უფლება გვიჩნდება ასეთივენაირად, ე. ი. VI ს. დაეთარილოთ არსებული კრაქიც. ეს მეტად მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რამდენადაც გვეხმარება ძეგლის ჩემს მიერ შემოთავაზებული თარიღის დასასაბუთებლად.

დანარჩენი მასალა, რაც შეიძლება ყურადღების სფეროში მოვაქციოთ, კონკრეტულად აღნიშნულ ქრონოლოგიას უნდა დაუკავშირდეს და მკვეთრი ცვლილების მოხდენის გარანტია მას არ შეიძლება ჰქონდეს. საკითხთა ამ წრიდან შეიძლება გამოვაცალკევოთ ეკლესიის შიდა შემკობის, სამშენებლო მასალების სიახლის და მიდამოთა ააგისების გარემოებათა განმარტება და გათვალისწინება.

ზემოთ აღნიშნული მქონდა, რომ ეკლესიის იატაკი მოლესილი ყოფილა კირხსნარით, რომელიც ეკლესიის ცხოვრების ბოლო პერიოდში, სამარხების მოწყობისას დაზიანებულა, იატაკი ჩაუქრიათ და შემდეგ კი აღდგენაზე აღარ უზრუნიათ. ეს მეტად საგულისხმო ფაქტია, რამდენადაც დადასტურებულად უნდა მივიჩნიოთ და ექვის გარეშე მივი-

²⁷ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, с. 21, рис. 22.

ლოთ, რომ სამარხები მრავალჯერადი გამოყენებისა იყვნენ ისე, რომ თითოეული მათგანი სულ ცოტა სამჯერ მაინც ყოფილა გახსნილი და ხელახლა გამოყენებული. ყოველი გახსნის შემდეგ ხდებოდა მოლესილი იატაკის აღდგენა? ყოველ შემთხვევაში ის რაც დაგვხვდა გათხრების დროს, მიუთითებს ბოლო დაკრძალვის სურათს და გადმოსცემს კატასტროფის წინა ვითარებას. ეს გარემოება, რომ ყველა სამარხში, შემთხვევით მოხვედრილი მოკიჭული ჭურჭლების ნატეხები გვხვდებოდა, გარკვეულად მიუთითებს იმ თარიღს, რაზედაც ზევით მქონდა საუბარი. აქედან გამომდინარე ვერ ვადგენთ იატაკის მოლესვა ეკლესიის ცხოვრების რომელ ეტაპს დაუკავშიროთ, გუმანიოთ კი, რადგანაც ეკლესიის გადაკეთების დროს საკურთხევის აწევისას და კანკელის მოწყობისას მნიშვნელოვანი სამუშაოები იქნებოდა განხორციელებული, იატაკზე ზრუნვაც ამ პერიოდს უნდა დაუკავშირდეს.



31. კრამიტის ნატეხი ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით.

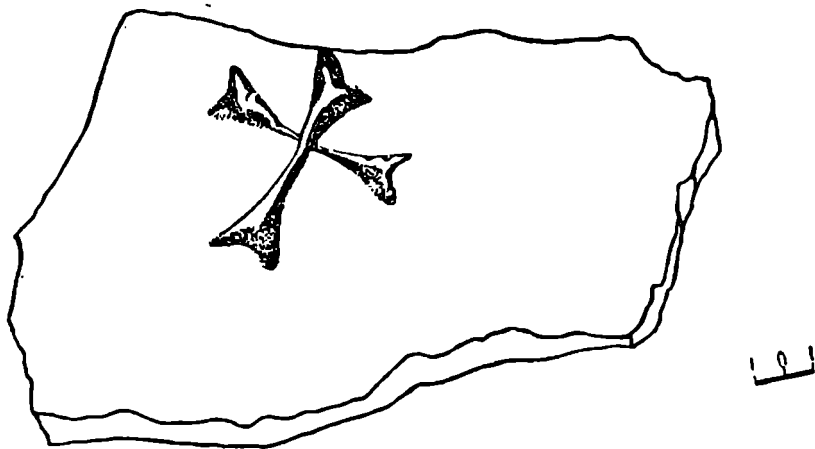
რამდენადმე ამ საკითხთან ჩანს დაკავშირებული ინტერიერის კედლების შემკობის საკითხიც. კედლების პირველადი გალესვა მშენებლობის პარალელურადვე ყოფილა განხორციელებული და ეს გულისხმობს ქვებს შორის არსებული არეების ამოვსებას იმავე კირის ხსნა-

რით, რომელსაც იყენებდნენ მშენებლობის დროს. ამ დროს კედლები არაპრულად იფარებოდა ხსნარით — ივსებოდა მხოლოდ ქვებშორიანი ღრმულები. მთლიანი ლესვა გულისხმობდა მშენებლობის დამთავრების შემდეგ ღონისძიებას, როცა სათანადო ხსნარით იფარებოდა კედლები. საყდრის ყურის ეკლესიის მიხედვით ლესვის ორივე სახეა განხორციელებული — მშენებლობის დროს კირხსნარით ამოვსება ქვებშორისი ღია ადგილებისა და შემდეგ კი მთლიანად გალესვა დამწვარი მიწით (გაჯით). უფრო მეტიც, როგორც ირკვევა, ეკლესია შემკული ყოფილა ფრესკული მხატვრობით. ჩამდენიმე ადგილზე წავაწყდით მოხატულ ფრაგმენტებს, რაც ევკვარეშე ამტიკიებს ზემოთ აღნიშნულს. მოხატვის ფერადოვნება მეტად მდიდრული გამოითქვას არის წარმოდგენილი — არის მუქი წითელი, წითელი, მწვანე, თეთრი, ყავისფერი ტონალობანი (763, 982). აღსანიშნავია ასევე, რომ ფრესკისქვეშა გრუნტი, უფრო კი კედლის ნალესობა ერთგვაროვანი არ არის. ერთ შემთხვევაში ნახატი შესრულებულია გაჯის ნალესობაზე, სხვაგან კი კირხსნარზე (763), თანაც ეს უკანასკნელი მსხვილმარცვლოვანი მინარევებით არის წარმოდგენილი — ხსნარში შერეულია მსხვილი და ფერადოვანი კენჭები, თუმცა მოხატულ ზედაპირზე ეს ხარვეზი შესამჩნევი არ არის. თუ ფრესკული მხატვრობის ჩვენში შემოსვლისა და განვითარების ტრადიციებით ვიხელმძღვანელებთ, საყდრის ყურის ეკლესიის მოხატვა და ფრესკული შემკულობა მისი ცხოვრების მეორე (გადაკეთების შემდგომ) პერიოდს უნდა დაუკავშიროთ, რაც ძირითადად განვითარებულ ფეოდალურ ხანაზე მოდის.

ეკლესიის შესწავლის დამატებითი საკითხების რიგში, ზევით აღნიშნული მქონდა სამშენებლო მასალების სიახლის შესახებ. პირველ ყოვლისა, უნდა შევნიშნო, რომ ეკლესია პირველადი სახით აგებულია მხოლოდ და მხოლოდ ქვის მასალით. ამის შესახებ უკვე მქონდა შენიშნული. აგური არსად არ არის ნახმარი. აგური გამოყენებული ჩანს გადაკეთების დროს, როდესაც მოუწყვიათ კანკელი და ფიგურული აგურებით (ტაბ. LXVI—2) აუშენებიათ ტიხარი. ამავდროულია აგურის საკუროთხევლის შექმნაც. აგურის ზომებია: $25 \times 25 \times 6$ სმ; $25 \times 25 \times 7$ სმ; $25 \times 25 \times 5,5$ სმ; $24,5 \times 24,5 \times 5,5$ სმ. საკუროთხევლის აგურების ზომებია: $18 \times 18 \times 6$ სმ; $24 \times 24 \times 6$ სმ.

ეკლესია დაფარული ყოფილა კრამიტით, რომელთა მრავალრიცხოვან ნატეხებს შორისაც, მთელეზიც ბლომდაა დადასტურებული. ორი სახე შეიძლება გამოვყოთ — ღარიანი და ბრტყელები (ტაბ. LXIV—2). ორივე კარგად არის ცნობილი და დეტალურ აღწერას არ შეეუდგები. ღარიანი კრამიტების სიგრძე მერყეობს 38—39 სმ შორის. ყველა მათგანს ვიწრო მხარეს კურტანი აქვს ამოშვერილი (854, 856). კრამიტების ამ მრავალრიცხოვან მასაში გამოსაყოფია არაჩვეულებ-

რივი ზომის კრამიტების ნატეხები — გამორჩეული ზომით და სიმძა-
მით (853). საშუალო სიგანე აღემატება 40 სმ-ს. კეცის სისქე 1,8 სმ-ია.
სავარაუდოდ ასეთი კრამიტების გამოყენება შეიძლება დავუშვათ სა-
ხურავის კალთების შეერთებაზე. ღარიანი კრამიტები არ არის მოკლე-
ბული რელიეფურ შემკობას. გვხვდება სხვადასხვა ხაზოვანი, რომბუ-
ლი და სხვ. მორტივი (856, ტაბ. LXVI—1): ერთი ცხადად ჩანს, რომ
ამგვარი კრამიტის ასორტიმენტი მრავალფეროვანია — სტანდარტი
არც ზომების, არც ორნამენტული შემკობის მხრივ არ ჩანს. ცალკე
უნდა მოვიხსენიოთ ერთი ღარიანი კრამიტი, რომელიც სხვებისაგან
არის გამორჩეული (854) იმით, რომ აქვს ორი კურტანი, რომელთა
ფუნქციაც გამოუცნობია. ზედა ნაწილი დაფარულია ორ რიგად გან-
ლაგებული ოთხკუთხა ღრმულებით (854, ტაბ. LXVI—2).

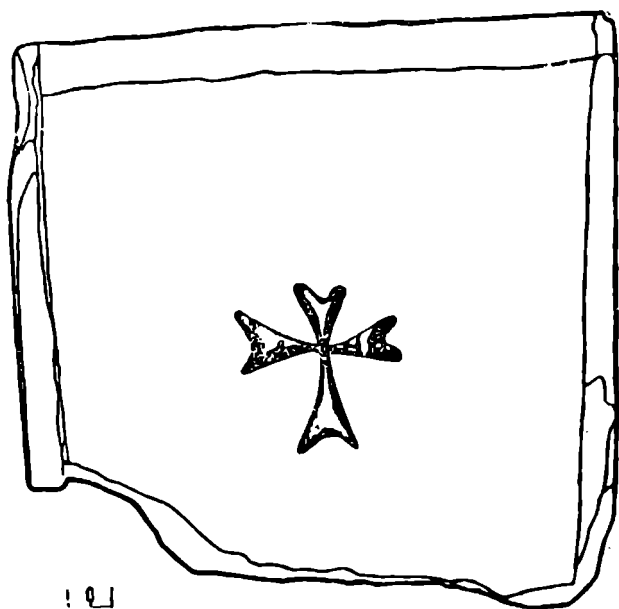


32. კრამიტის ნატეხი ჭვრის რელიეფური გამოსახულებით.

ასეთივე დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს ბრტყელი კრამიტების მიმარ-
თაც. ისინი განსხვავებულები არიან ზომებითაც და ორნამენტებითაც.
სიგრძე მერყეობს 33—37 სმ შორის. განიერი ბოლოა 24,5—28,5 სმ,
ვიწრო — 20—24 სმ. ზოგ მათგანზე, იმ ადგილზე, რომელიც არ იფა-
რებოდა ღარიანი კრამიტით, რელიეფური ჭვრებია გამოსახული (852).
ჭვრები ერთი ყალიბით არ არის მიღებული, ზოგი მათგანი ზემოდან
ნახევარწრიული რელიეფით არის დაგვირგვინებული (სურ. 27—31).
ჭვრები ერთნაირი ფორმისაა და ზომისა (სიგრძე 7,8 სმ). არათანაბარ-
მკლავებიანია, ბოლოები გაპოხილი აქვს (ტაბ. LXVII—2; სურ. 32—
33).

როგორც თავის ადგილზე მქონდა მითითებული, კრამიტების სიმრავლე არეშის სხვა ნაგებობებზედაც, რაც ადგილობრივი წარმოების ვარაუდის საშუალებას იძლევა.

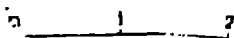
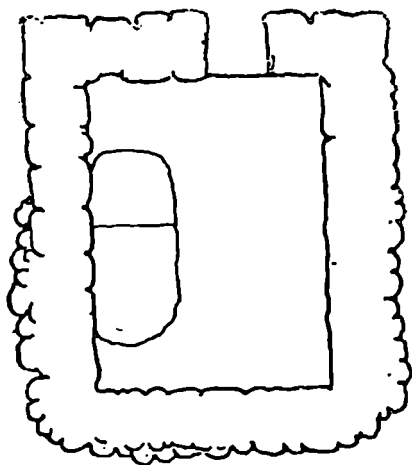
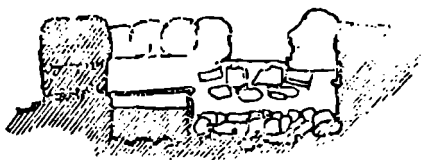
იმის შემდეგ რაც კრამიტებიც განვიხილეთ, მათ შორის მეტად შთაბეჭდავი დიდრონი, ღარიანები, შეიძლება მეტ-ნაკლებად წარმოვიდგინოთ ეკლესიის მოცულობითი სილუეტი, რომელიც, ვფიქრობ, საკმაოდ იმპოზანტური გარეგნობისა იქნებოდა. მისი ზომები და გეგმარება (სიგრძე — 19,5 მ, ეკვდრით — 29 მ; სიგანე — 14.4 მ). მას აყენებს ისეთი სამეკლესიანების გვერდით, როგორებიც იყო წმ. შიოს და ნათლისმცემლის ეკლესიები საბუეში, ველისციხის ბაზილიკა და სხვ.



33. კრამიტის ნატეხი ქვრის რელიეფური გამოსახულებით:

საყდრის ყურის ეკლესიის მიდამოების დაზვერვისას ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ მისთვის თავდაცვისუნარიანობის ამაღლებისათვის საგანგებო ღონისძიებები ჩაუტარებიათ. ტაფობი, სადაც ეკლესია მდებარეობს, გამოყოფილია საგულდაგულოდ გარემოსაგან სათანადო თხრილით; ერთი სიტყვით, მას თავდაცვის თავისებური გარანტია ვასჩენია და არა მარტო ეკლესიას, არამედ მთელ უბანს, რომე-

ლიც ეკლესიის ირგვლივ არსებობდა. სამწუხაროდ, სხვა ნაგებობების გათხრა ვერ მოხერხდა და რამდენაღმე სრული სურათის წარმოდგენაც შეუძლებელია, ვარაუდით კი აქ, მცირე ნანგრევების და მიწაში დატოვებული ღრმულების მიხედვით, უნდა ვიგულისხმოთ საერო ნაგებობებიც. ამაზე, მონაქრები მასალებიც, ძირითადად სამეურნეო ხასიათის, მიგვანიშნებენ: ერთ-ერთი ასეთი ნიმუშის — დერგის ძირზე, ქართული ასომთავრული ერთი ასოა (შ) გამოსახული (ტაბ. LXVII—2).



34. საყდრის ყურის ეკლესია. „აკლდამა“. გეგმა დ კრილი (არქ. ბ. მკედლიშვილი).

ეკლესიის ირგვლივ არსებული საეკვო ადგილების დაზვერვის მიზნით გათხრილ იქნა მცირე ზომის ოთხკუთხა ნაგებობის ნაშთი, რომელსაც პირობითად ვუწოდეთ „აკლდამა“. იგი ეკლესიის ჩრდილოეთ-დასავლეთით ათიოდე მეტრის დაშორებით მდებარეობს. მიწის ზეეით 0,5 მ სიმაღლეზე მოჩანდა ოთხკუთხა ნაგებობის ნაშთი, ზომით $4,40 \times 3,4$ მ, დამხრობილი დასავლეთ-აღმოსავლეთის ხაზზე (სურ. 34).

ის ნაგები იყო დიდი ზომის ქვებით, კირის ხსნარზე. ამოვსებული იყ. ა მიწით და ლოდებით. სათავსოს თხრისას აღმოჩნდა სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები. ნაგებობის ჩრდილოეთის კედელთან მიღებული იყო ქვაყუთი, რომელიც მიწით იყო ამოვსებული. გარდა ერთმანეთში არეული ძვლებისა, სამარხში არაფერი ყოფილა დადასტურებული. ისეთი შთაბეჭდილებაც კი დაგვრჩა, რომ ჩვენამდე საკმაოდ გულმოდგინედ „შეუმოწმებიათ“ განათმამიებლებს. როგორც ეტყობა, ნაგებობის ეს ნაშთი სამარხზე აღმართული შენობის ნაწილს წარმოადგენდა. დადასტურებული არქეოლოგიური მასალიდან უნდა მოვიხსენიოთ ვარდისფერკეციაანი ჯამი ოდნავ შიგ გადაწეული პირით და პირის ირგვლივი ღარებით (ტაბ. LXVIII—4). ასეთი ჯამის ნატეხები აღმოჩენილია უსახელო ბორცვებზედაც. საყურადღებოა, რომ მსგავსი სახის ნაწარმი მოჭიქული კერამიკის ფენაში არ გვხვდება, ის არც ადრეული IV—V სს. ფენებისთვის არის დამახასიათებელი, ამდენად სანამ მკვეთრი დამადასტურებელი მონაცემები გაჩნდებოდეს, ვფიქრობ, შეიძლება მსგავსი ნაწარმი VI—VIII საუკუნეების კუთვნილებად მივიჩნიოთ.

ქურის გათხრები

არეშის ნაქალაქარის დიდი ნაწილი თანამედროვე სოფელ მთისძირს უკავია, ნაწილი ტყით არის დაფარული. ნაქალაქარის უბნები მდინარის ორსავე მხარეს არის დაფიქსირებული, რომელთაგან რამდენიმეს უკვე გავეცანით, ერთ-ერთი სწორედ საყდრის ყურეზე მოდის. ადგილი უსახელო ბორცვიდან საყდრის ყურემდე, რომელიც დღეს ტყით არის დაფარული, თავის დროზე დასახლებული იყო და ქალაქის ფარგლებში შედიოდა. ასევე შეიძლება ითქვას მდინარის ზემო წელის შესახებაც, რაზედაც მომდევნო თავში იქნება საუბარი. თავისებური რელიეფის გამო, განსაკუთრებით ნაქალაქარის ზედა ნაწილში და მდინარის პირის ტყიან კალთებზე, წვიმის წყლისა და დაქონარი თოვლის მოქმედებით ნიადაგის გადარეცხვის კოეფიციენტი ძალზე არის გადიდებული და ამიტომ ტერიტორია ძლიერ ეროზირებულია. აღნიშნულის გამო კულტურული ფენები ირეცხება და ზიანდება. ასეთი ადგილების დათვალიერების დროს ხშირად ვხვდებით კერამიკულ მასალას, ქვევრებს და სხვა ნამოსახლარ-ნაბინაჟარის ნაშთებს. ექსპედიციას მდინარის მარცხენა მხარეს საყდრის ყურის ტაძარსა და უსახელო ბორცვს შორის დაზვერილი აქვს ორი ნამარჩნელი, ნამოსახლარი და ასევე წარმოების ნაშთები. ეს უკანასკნელი გამოაჩინა საურმე გზის გაყოლებზე ნადენმა წყალმა, რისგანაც ძეგლი საგრძნობ-

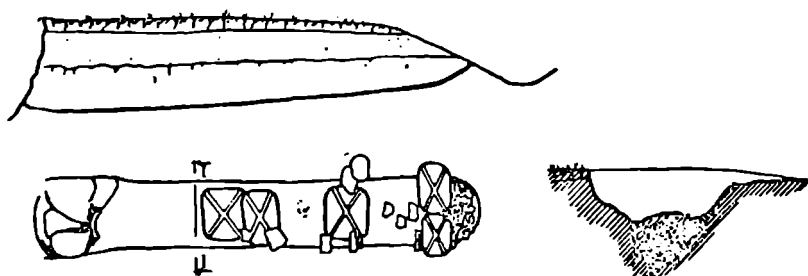
ლად იყო დაზიანებული. ექსპედიციამ აქ ერთი დაზიანებული ქურჩის ნაშთის გაწმენდა მოახერხა.

ქურა, საყდრის-ყურის ეკლესიასა და უსახელო ბორცვს შორის მდებარეობდა. კერამიკული ნაწარმის დიდი რაოდენობა, ასევე დამწვარ-გაწითლებული ნიადაგი მიუთითებდა, რომ აქ რომელიღაც წარმოების ნაშთთან უნდა გვქონოდა საქმე. წყლის ნადენ თხრილში ჩანდა დამწვარ-გაწითლებული ორმო და გამაგრებული თიხატექანილი, დიდძალ სქელკედლიან თიხის ნაწარმთან ერთად. სასინჯი თხრილებით კარგად გამოიკვეთა მოედანი დაახლოებით 15 კვ. მ ფართობზე და აქვე დავიწყეთ თხრა. იმავეითვე გამოჩნდა, რომ ქურის დიდი ნაწილი მოხსნილი იყო ზევიდან და უშუალოდ ქურის, საკმაოდ დაზიანებულის, და მცირე ფრაგმენტის წმენდა მოგვიხდა. პირველივე რამაც მიიქცია ყურადღება, ეს იყო უამრავი სქელკედლიანი ქურჭლის ნატეხები, არეული უხეშად გამომწვარი თიხატექანილის ნაშთებთან ერთად. აღნიშნული ნატეხების ალაგების შემდეგ გამოჩნდა თიხის ბრტყელი აგურები, თითქმის კვადრატული ფორმისა, რომელთაც ზედმეტი სიმსხრვალის გამო თითქმის წილის ფაქტურა ჰქონდათ მიღებული და მონაცრისფრო იერი დაჰკრავდათ. აგურებს კუთხეები მომრგვალებული აქვს და ზედაპირზე ორ-ორი დიაგონალური, ამოღარული ზოლი მიუყვება (სურ. 32). მცირედ მორკალური ფორმა აქვთ, რითაც დგინდება, რომ ისინი ქურის გადახურვის ნაწილებს შეადგენდნენ, გადახურვა კი თალური უნდა ყოფილიყო. აგურების განლაგების მიხედვით, ერთ რიგზე, დაახლოებით 3 მ სიგრძეზე, გამოიკვეთა თვით ქურის კონფიგურაციაც, რაც აგურების ალაგების შემდეგ კარგად გამოჩნდა. აგურები, თიხის გამომწვარი ნატეხები და ქურჭელთა ფრაგმენტები ერთმანეთში იყო არეული. ფენის ალაგების შემდეგ გამოჩნდა 3 მ სიგრძის ქურის სულ ქვედა ღარისებრი (აბაზანისებრი) ნაწილი, რომელიც გადახურვის აგურების მსგავსად იყო გამომწვარი. მისი მკვრივი ზედაპირი ნაცრით იყო დაფარული. ქურა დამხრობილია სამხრეთ-დასავლეთ — ჩრდილო-აღმოსავლეთ ხაზზე. ნაცრის სქელი ფენა დადასტურებული ქურის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც ვარაუდით საცეცხლე განყოფილება უნდა ყოფილიყო მოწყობილი. სამწუხაროდ, აქ ქურის ნაწილი მორღვეულია.

განათხარის მიხედვით, აშკარაა, საქმე უნდა გვქონდეს თიხის ქურჭლის გამოსაწვავ ქურასთან. შემორჩენილია საცეცხლე განყოფილების ნაწილი, ქურჭლის გამოსაწვავი განყოფილება თალური გადახურვით დაზიანებული იყო, ისე რომ, საერთო სურათის წარმოდგენა შეუძლებელია. სამწუხაროდ, არც სხვა, ანალოგიური ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ინვენტარი არ არის აღმოჩენილი (სოლები, სამფეხები და

სხვ.). როგორც ითქვა, აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლების უდიდესი უმეტესობა მსხვილკეციან ნაწარმს ეკუთვნის. ამაზე მიუთითებს აქ დადასტურებული ჭურჭლების რამდენიმე ათასი ნატეხი, რომელთაგანაც შემორჩენილი ძირების მიხედვით, ზუთი-ექვსი საშუალო ზომის ქვევრა შეიძლება ვივარაუდოთ. დადასტურებული ერთგვაროვანი კერამიკული ნაწარმის გამო საფიქრებელია ქურა ქვევრების გამოსაწვავად იყო გამოიზნული.

მთისძირი 1976
 ანკაშიკული კუჩა.



35. კერამიკული ქურის გეგმა და კრილი (არქ. ბ. მკედლიშვილი).

როგორც ცნობილია, ქვევრები მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში, განსაკუთრებით კი შუა და გვიანი ფეოდალური ხანისათვის, მყარი ფორმებით ხასიათდება, ამიტომ თანხზლები დამთარილებელ მასალების არარსებობის შემთხვევაში ზუსტი დათარიღების საშუალება არ გვეძლევა. ანალოგიურ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე ზემოთ აღწერილ ქურის დათარიღებაზე მსჯელობისასაც. მტკიცე კრიტერიუმად ძეგლის დასათარიღებლად არ გაგვაჩნია და იძულებული ვხდებით არაპირდაპირ მონაცემებს დავეყრდნო. პირველ ყოვლისა, ანგარიში უნდა გავწიოს იმ გარემოებას, რომ უამრავ დადასტურებულ ნატეხში არც ერთი მოჭიქული ნაწარმი არ არის. ეს გარემოება მავარაუდებინებს, რომ თარიღი IX საუკუნეს არ ასცილდება, ამავე დროს ყურადღებასი აქცევია ისიც, რომ დადასტურებულ ნაწარმში არ ჩანს IV—VII საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ტექნოლოგიური და მხატვრული შემკულობის ხერხები. თუ ასეთი დაპირისპირება მისაღები იქნება, ეგების არ შეეცდები თუ შეეჩერდები VII—VIII საუკუნეებზე. ჭეჭერობით ასეთი თარიღი უფრო ლოგიკური მგონია საერთო პოლიტიკური სიტუაციის გამოც. ქურის მოქმედება და შემდეგ კი მწყობრი-

დან გამოსვლა შესაძლოა VIII—IX საუკუნეების მძაფრი პოლიტიკური სურათის თანადროული იყოს, რაც არაბების შემოსევებს მოჰყვა თან.

არ ვიცი რამდენად მიზანშეწონილი იქნება ან გამარჯვებული, მაგრამ, ვფიქრობ, აქვე უნდა განვიხილოთ რამდენიმე სპილენძის ნივთი, რომლებიც ქურის სიახლოვეს დაახლოებით 15 მეტრზე აღმოჩნდა წყლით დაღარულ პატარა ხრამში. რამდენადაც აქ საცდელმა თხრილმა ვერაფერი სანუგეშო მოგვცა, უნდა დაუშვათ ვარაუდი, რომ ნივთები წყლის დინებით არის ადგილგადანაცვლებული. საქმე ეხება სპილენძის, განაკვეთში ოთხკუთხა ორ სამაჯურს (942), ასეთივე სამაჯურის ნატებს და სპილენძისავე რგოლს (943, ტაბ. LXXIII). ასეთი ნივთების — გველისხმოზ სამაჯურებს, ანალოგები ჩემთვის უცნობია და, ამდენად, მათი თარიღის განხილვისაგან სჯობს თავი შევიკავო.

ხ ა რ თ ვ ი ს ი

არეშის ნაქალაქარზე, გარეგნული მონაცემებით, ცხადია გეოგრაფიული ფაქტორის გათვალისწინებით, ყველაზე მიმზიდველ ობიექტს წარმოადგენს მდინარე არეშის წყლის მარჯვენა ნაპირზე შემალეებული კონცხი, რომელიც გარემოსაგან გამოყოფილია მდინარის ციცაბო ნაპირებით (აღმოსავლეთის მხრიდან) და მომცრო უსახელო ღელით დასავლეთიდან, რომელიც კონცხის ბოლოს უერთდება არეშის წყალს. ადგილი, გარეგნულად, ორი მდინარის შეერთების მონაკვეთში, ხერთვისის შთაბეჭდილებას ახდენდა და ასევე შევიტანეთ საექსპედიციო დოკუმენტაციაში. ამ ადგილზე დღეს სამხერხაოა და ზანერგე მეურნეობა, უფრო ადრეც არაერთხელ ყოფილა გადახნული და არხის თუ აუზის მშენებლობის გამო ღრმა ტრანშეებით დასერილი.

ექსპედიცია ვარაუდობდა, და არცთუ უსაფუძვლოდ, რომ ასეთი სტრატეგიული ადგილი აუცილებლად იქნებოდა ათვისებული და ყურადღების ცენტრში მოექცეოდა აქ დასახლების გაჩენის პირველივე დღიდან. სამწუხაროდ, ადგილის პირველსახე ძლიერ არის შეცვლილი მიწის სხვადასხვა სამუშაოების გამო. უსახელო მდინარის კალაპოტზე ხელოვნური წყალსატევების მოწყობის მიზნით კონცხი გადაუსწორებიათ, მდინარე დაუგუბებიათ, რითაც ფაქტიურად მოსპობილია ძველ დასახლართა ნაშთები. როგორც ადგილობრივი გადმოგვცემენ, აქ ხშირად ჩნდებოდა ქვაყუთები და ნაგებობების ნაშთები — მასიურკედლებიანი ნაგებობის ნაწილები ბოლო დრომდე კარგად ჩანდა თურმე კონცხზე, რომელიც წყალსატევების მშენებლობის დროს დაუნგრევიათ და მოუსწორებიათ. ერთი ქვაყუთი აქ ექსპედიციამაც გათხარა 1978 წ.

სამარხი უინვენტარო იყო. ზეპირი გადმოცემებით დადგენა თუ რა სახის ნაგებობები იყო ან რა მიმართებაში იმყოფებოდა ნაგებობები სამაროვანთან, შეუძლებელია, თუმცა შეიძლება არასინქრონულობის დაშვება ამ ორი სახის ძეგლებს შორის.

ექსპედიციის სადაზვერვო საქმიანობით ხერთვისზე დასრულებული დასკვნის მიღება შეუძლებელია, ფაქტობრივად რაც დადასტურდა, ამ ადგილზე მნიშვნელოვან სამოსახლო და თავდაცვით ნაგებობებს გეოვარაუდებიანებს, თანაც დიდმასშტაბოვანს. კონცხის წვერზე სადაზვერვო თხრილით გამოვლინდა სქელი კედელი სამხრეთ-ჩრდილოეთის ხაზზე, რომლის დაფიქსირებაც შესაძლებელი გახდა ათობით მეტრის მანძილზე. თხრილში ჩნდებოდა მოჭიქული კერამიკის ნატეხები, ასევე კრამიტები.

ძველი ნაგებობის ნაშთები მთელ ტერიტორიაზე გვხვდებოდა ფრაგმენტულად ან თანმხლები მასალების მიხედვით. ძლიერი კვალი არსებობდა სანერგე მეურნეობის ეზოშიაც, რომელიც ინტენსიურად იხვენება. ზედაპირულად აქ ინიშნება ნაგებობათა კედლების ზოლები, რომელზედაც მცენარეული საფარი სუსტია და გაუწაფავი თვალიც ადვილად შეამჩნევს გაყვითლებული ბალახის მიხედვით. ღრმა ხენის დროს კედლების ქვები ერთ ზოლზეა მიხვეტილი, ისე რომ, ნაგებობების არც გეგმარება და არც სხვა რამ კომპონენტი არ ჩანს. საქმე გვაქვს ქვების, კრამიტების და კერამიკის უსისტემო გროვებთან, რომელთა მიხედვითაც შეიძლება მხოლოდ თარიღი განვსაზღვროთ X—XIV საუკუნეებით. ექსპედიციამ ერთ-ერთი ასეთი გროვა გაასუფთავა საკმაოდ მოზრდილ ტერიტორიაზე — ათობით მეტრის სიგრძეზე და ორი მეტრის სიგანეზე. ეს იყო ყოველგვარი სისტემის გარეშე დახვეავებული დაღეწილი კრამიტი, ქვები, კერამიკის ნამსხვრევები და თიხატყეპნილები (ტაბ. LXXV). ამ ბარბაროსულად გავერანებულ ნაშთებში ჩანდა X—XIV საუკუნეების კერამიკის დაღეწილ-დაფხვნილი ნიმუშები, იატაკების თიხატყეპნილები, რიყის ქვები და სხვა მრავალი. ზოგი ნიმუში სრულიად ახალ სახეს იძლევა და განსაკუთრებული ყურადღების მიქცევას იმსახურებს. ასეთია, მაგალითად, მოჭიქული ჯამის ძირის ნატეხი ირგვლივ მარყუევებით (1381), ჯამის ძირი ორიგინალური ხეულებით (1398), რელიეფურად დამუშავებული მინის ჭურჭლის ნატეხი (1775), მინის თხელკეციანი ნაწარმის ნატეხი ზედ გადავლებული ფირფიტის ფერი ხაზებით, მეტად ორიგინალური და იშვიათი ნიმუში (1779) და სხვა.

განსაკუთრებით მსურს შევჩერდე მოჭიქული ნაწარმის ორ ნიმუშზე: ერთი მათგანი წითელკეციანი ჯამია ქუსლამოღარული ძირით (1814). შემკული ყოფილა ღიამომწვანო ფერის ჭიქურით. ჭიქურები დიდ ნაწილზე აცვენია. აღმოჩენილია ზემოაღნიშნული გროვის ქვეშ.

მეორე ჯამიც იმავე გროვაშია დადასტურებული — აღდგენილ ოქნა გროვაში გაფანტული ნატეხებისაგან, ნაწილი აკლია (1827, ფერადი ტაბულა 8). ჯამი წითელკეციაანია. ანგობირებული ზედაპირი მოხატულია ყავისფერი მწვანე და მოყვითალო საღებავებით. ყავისფერი საღებავის ზოლებით ჯამის მთელ ფართობზე გამოყვანილია ფრინველი მარცხენა პროფილით. ფრთის ნაწილი და ფეხები მწვანედ არის შეღებილი, კუდი მწვანე და მოყვითალო ფერებით. ფრინველის ირგვლივ არე შეცვებულია მწვანედ შეღებილი მოტივებით და წერტილოვანი ორნამენტით, წერტილებით ნაყოფი უნდა იყოს გადმოცემული (ყურძენი?), მწვანით კი — სამოთხე. მთლიანი სიუჟეტი ფრინველი სამოთხეში. გამოსახულების მხატვრული სახე ორიგინალურია და უცნობი არსებული ლიტერატურის მიხედვით. ჭიქური მხოლოდ რამდენიმე ადგილზე არის შესამჩნევი. ჩემი ვარაუდით, ის მოქიქული კერამიკის მინაბადების შესანიშნავი ნიმუშია. თარიღი უნდა განისაზღვროს XIII ს. ბოლოთი ან XIV საუკუნით.

ხერთვისზე ორი ისრისპირიც არის დადასტურებული. ორივე რკინისაა. ერთია ბოძალი (1285), მეორე ფოთლისებური ფორმისა (1357, ტაბ. LX XV—1). ასეთი ისრისპირები მდინარისპირის ეკლესიის ეზოშიცაა აღმოჩენილი და გვავარაუდებინებს ხერთვისზე თავდაცვითი ნაგებობის არსებობას.

ხერთვისი არქეოლოგიური მასალებით თითქმის ვერ ამეტყველდა. როგორც ზემოთ ითქვა, მხოლოდ თარიღი შეიძლება აღინიშნოს (X—XIV სს.). მიუხედავად ამისა, გვაქვს ყოველგვარი უფლება აქაც ძველი არეშის ერთ-ერთი უბანი ვიგულისხმოთ, მსგავსადვე დაცული და გაშენებული, როგორც ქალაქის სხვა ნაწილები. ეს ძველი იმითაც არის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ მის ზედა წელში, მისივე მსგავსი ხერთვისით, არეშის კიდეც ერთი უბანი გახდა ცნობილი, რომელსაც „ტყის უბნის“, რა თქმა უნდა პირობითად მიღებული სახელით, მოვიხსენიებ.

ტყის უბნის არქეოლოგიური ძეგლები

უბნის სახელი ადგილმდებარეობის გამო ექსპედიციის წევრების მიერ არის შერქმეული და, ცხადია, ის პირობითია. იგი მთლიანად მოქცეულია ტყის ზოლში, სოფლიდან ჩრდილოეთით 1,5 კმ მანძილზე, მდინარე არეშის წყლის მარჯვენა მხარეს. ძნელი არ არის მიხვედრა, თავის დროზე ასეთი ტყის საფარი აქ არ იქნებოდა, საკმაოდ მკიდროდ იყო დასახლებული, აქვე სახნავ-სათესი სავარგულებიც არსებობდა, ისე რომ დღევანდელი ხშირი ტყის წყვიდადი სრულებითაც

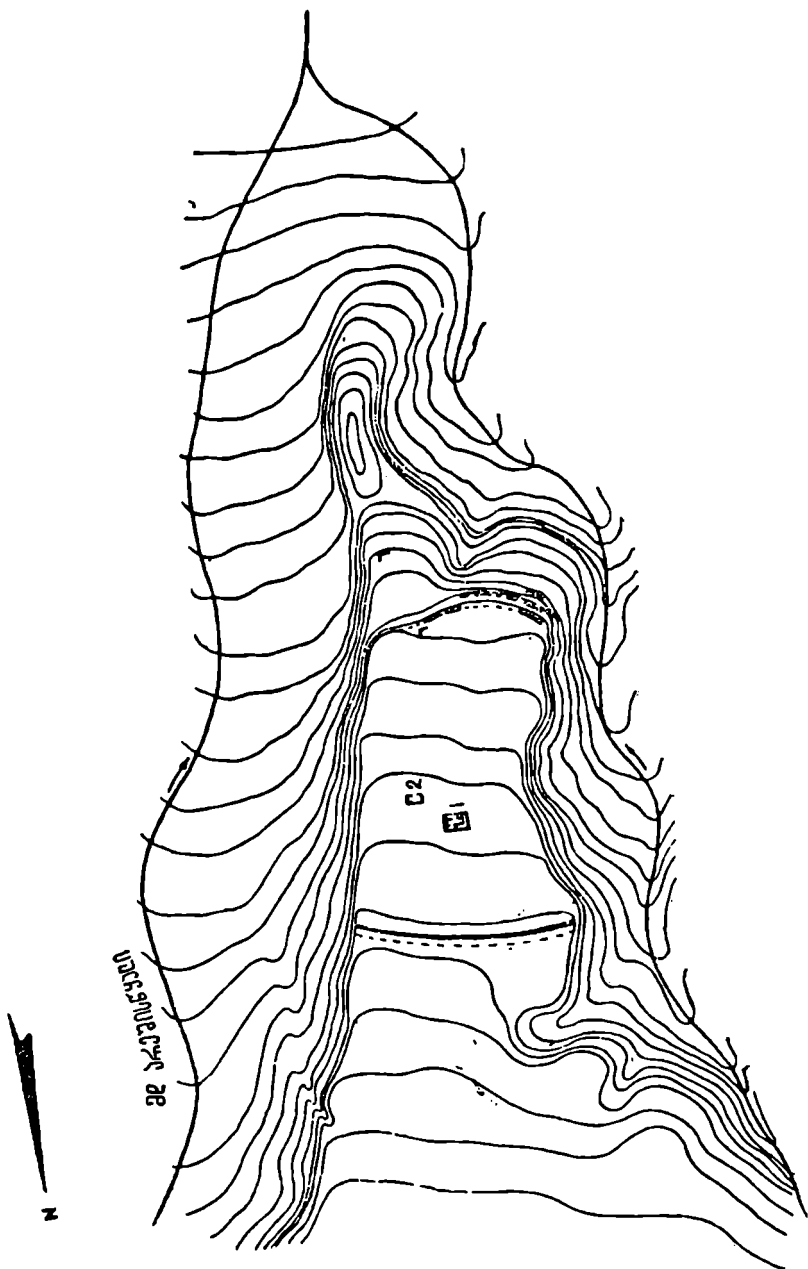
არ ასახავს ისტორიულ ვითარებას და არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ აქ სისხლსავსე ცხოვრება გაეიაზროთ, არადა სწორედ ასე იყო. მდინარეს მარჯვენა მხრიდან პატარ-პატარა ლეღები უერთდებიან, სადაც ზამთარ-ზაფხულ წყალი არ გამოილევა და მათ შეერთებებზე არსებულ კონცხებზე, რომელთაც უმჯობესია ხერთვისები ეუწოდოთ, განლაგებული იყო ძველი საცხოვრისები სამეურნეო ზონით და საკუთარი საკულტო ნაგებობებით. ექსპედიციამ ამ ზოლში გათხარა ხუთი ეკლესია და რამდენიმე ნასახლარი. ეს არის არეშის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი — მისი უბანი.

ეკლესია № 1

ეს არის ტყის უბნის, ექსპედიციის მიერ გათხრილი ყველაზე სამხრეთით მდებარე ძეგლი, მოქცეული კონცხის ყველაზე მაღალ ადგილას. ადგილმდებარეობა ისეთია, რომელსაც ძველი ადამიანი აუცილებლად მიაქცევდა ყურადღებას — მდინარე არეშის წყალსა და მარჯვენა შენაკად ლელეს შორის მაღალი და ვიწრო კონცხია — ორივე მხრიდან ბუნებრივი გარემოთი დატული. ერთი სიტყვით, მშვენიერი ხერთვისაა და როგორც ასეთი ადგილებისათვის არის დამახასიათებელი, ის ძველი ადამიანის ყურადღების ქვეშ მოქცეულა და თავშესაფრადაც გაუხდია, როგორც გარემოსაგან ბუნებრივად გამოცალკევებული სტრატეგიული ადგილი. დაუცველი ადგილის გამაგრებაზე თვით ადამიანს უზრუნია და კედელი გადაუტარებია მდინარესა და ლელეს შორის. ექსპედიციამ გათხარა კედლის ერთი მონაკვეთი 8,2 მ სიგრძეზე. დაცვის სისტემა საკმაოდ ძლიერი უნდა ყოფილიყო — ზღუდეს გასწვრივ დამკველი თხრილიც ყოფილა გავლებული. ასეთივე გამაგრების ნაშთები შეიმჩნევა კონცხის დასაწყისშიც. ზღუდის სიგანე 1,2 მ-ია (სურ. 36).

ხერთვისის თითქმის ქიმზე ნაეკლესიარი იყო შემორჩენილი, რომელიც დაზვერილ იქნა 1976 წ. ეკლესიის ზოგი ნაწილი მიწის ზევითა კარგად ჩანდა, თუმცა ეს არ იძლეოდა საშუალებას მთლიანი სურათის წარმოსადგენად და ძეგლის გეგმარების გარკვევისათვის. ამდენად, დღის წესრიგში დადგა ძეგლის გათხრა და სრული ფიქსაცია, რაც განხორციელდა 1980 წელს.

როგორც ითქვა, ეკლესია ორმდინარეთის გამყოფ ქედზე ყოფილა აშენებული, საგულდაგულოდ შემოზღუდული და დატული ეზო-ყურის ცენტრში, რომლის ბატონ-პატრონადაც ის უნდა იგულისხმებოდეს. პირველ ეტაპზე ძეგლი და მიმდებარე ტერიტორია გაიწმინდა ეკლ-ბარდებისაგან, მოჭრილ იქნა ხეები, რომლებიც უშუალოდ ინტერიერ-

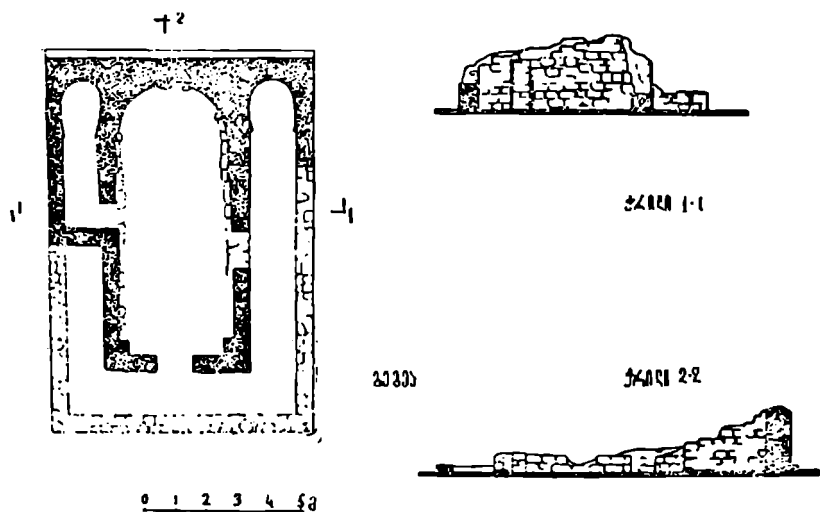


36. ტყის უბნის სკემა (არქ. ნ. ბაბტაძე).

ში და კედლებზე იყო ამოსული და შემდეგ კი დაიწყო ნაყარი მიწის მოხსნა ნაგებობის მთელ ფართობზე. ასე თანდათანობით გასუფთავდა ტაძრის ცენტრალური დარბაზი, ჩრდილოეთის და სამხრეთის სათავეები, გარსშემოსავლელები და გამოიკვეთა სამეკლესიანი ბაზილიკის კარგად ნაცნობი სახე (სურ. 37, ტაბ. LXXVI—1).

ეკლესია აუგიათ რიყის მსხვილი ქვებით, კირხსნარზე. აგური არსად არ ჩანს გამოყენებული. სამშენებლო ქვა კარგად არის შერჩეული და დალაგებული ბრტყელი პირებით ფასადისაკენ. ზოგი ქვა დამუშავებულია, გამოყენებულია დიდი ზომის ქვებიც 0,5—0,7 მ სიგრძისა. ნაგებობა მხოლოდ ერთი სამშენებლო პერიოდისაა და იმთავითვე სამეკლესიანი ბაზილიკის მოდელით არის შექმნილი.

ეკლესიის გეგმარება, გათხრა-გაწმენდის შემდეგ, მცირედენ ხარვეზებს თუ არ ჩავთვლით, თითქმის მთლიანად გამოჩნდა, ყველა დამახასიათებელი კომპონენტით (სამივე ეკლესია, გარსშემოსავლელები, კარის ლიობები, აბსიდები და სხვ. (სურ. 37).



37. ტყის უბანი. ეკლესია № 1, გეგმა და კრილი (არქ. ნ. ბახტაძე).

ტაძრის არქიტექტურული მთლიანობის შემკვრელად გვევლინება ცენტრალური დარბაზი აღმოსავლეთის ბოლოში ნახევარწრიული აბსიდით. დარბაზის სიგრძე კედლების ჩათვლელად 9,0 მეტრია; სიგანე — 3,65 მ. აღმოსავლეთის კედლის შემორჩენილი სიმაღლეა 2,1 მ.

სხვა ანალოგიური ძეგლებისაგან განსხვავებით სამლოცველო ინტერიერისაგან არ არის გამოყოფილი — აბსიდის კედლები რკალიდან პირდაპირ გადადის სამხრეთის და ჩრდილოეთის სწორ კედლებში. კედლების გასწვრივ არასრულად არის შემორჩენილი ქვის ჩამოსაჯდომები. კარის ღიობები დატანებულია არატრადიციული განაწილებით: თუ ჩრდილოეთის კარი (სიგანე — 0,8 მ) ასე თუ ისე სწორი ორიენტაციით არის დატოვებული, სამხრეთის ღიობი მოწყობილია დარღვევით — ტრადიციულად ორივე კარი გვერდითი ეკლესიების სამლოცველოებას ახლოს არის ხოლმე დატოვებული, რაც ამ შემთხვევაში ცდომილებით არის შესრულებული. დასავლეთის კარის ღიობი (სიგანე — 1,1 მ) აბსიდის სარკმლის ღერძზეა ზუსტად დამხრობილი.

ჩრდილოეთის ეკლესია ცენტრალურზე გაცილებით ვიწროა (სიგანე — 1,2 მ). სამლოცველოს აბსიდი მკვეთრად არის გამოყოფილი ინტერიერისაგან, შესამჩნევად წაგრძელებულია და არაპროპორციული ნალის ფორმა აქვს მიცემული. ის ერთი კარით უკავშირდება ცენტრალურ ეკლესიას და მეორეთი კი დასავლეთის გარსშემოსაველს, რომელიც შემდგომად ამოუქოლავთ.

სამხრეთის ეკლესია არ არის გამოყოფილი გარსშემოსაველისაგან. აბსიდი აქაც მკვეთრად არის გამოყოფილი ინტერიერისაგან და ჩრდილოეთის ეკლესიის აბსიდის მსგავსად ისიც არაპროპორციული და წაგრძელებული ნალის ფორმისაა. სამხრეთის გარსშემოსაველის მიხედვით, სადაც გადაბმის კვალი არ ჩანს, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ აღნიშნული გარსშემოსაველი მხოლოდ ერთ მეტრამდე იყო ამოშენებული და ის სანახევროდ ღია სტოას წარმოადგენდა.

საერთოდ გარსშემოსაველები, განსაკუთრებით სამხრეთისა, ძლიერ არის დაზიანებული. აქ ქვების წყობის მხოლოდ ერთი, ზოგჯერ ორი ფენაა შემორჩენილი. ამდენად, ამ ნაწილში კარის ღიობების შესახებ ვერაფერს ვამბობ, ანალოგიების მიხედვით კი ასეთი რამ მონალოდნელი იყო.

განათხარი მასალების მიხედვით — მხედველობაში მაქვს კრამიტების ნატეხების აღმოჩენა, ეკლესია კრამიტით ყოფილა გადახურული. მიუხედავად ნაკლულობისა, ეკლესიის მთლიანი კონტური გამოჩენილია — მისი სიგრძეა 12 მ, სიგანე — 8 მ, კედლების სისქეა 0,6—0,65 მ. ეკლესიის აღმოსავლეთის კედელს მთელ სიგრძეზე გასდევს საფეხური (ბაზა) 0,3 მ სიგანისა.

ეკლესიის თხრის დროს არქეოლოგიური მასალა თითქმის არ არის დადასტურებული, სულ რამდენიმე ნიმუშია, ესენია: ლუთერიის ნატეხები (1867), წითელკეციანი ქამის და თეფშის ფრაგმენტები (1869, 1870), მთის ბროლის მძივი (1871), აჭატის მძივის ნატეხი (1872) და

სხვა. ყველა ეს მონაცემი თარიღის განსაზღვრის საშუალებას არ იძლევა, მხოლოდ ზერელედ შეიძლება ადრეფეოდალურ ხანაზე იყოს მინიშნება. რამდენადაც აქ არ არის აღმოჩენილი მოჭიქული ნაწარმი, შესაძლებელია ზედა თარიღი უფრო დავაკონკრეტოთ და IX—X სს. განვსაზღვროთ. ასეთმა თარიღმა საშუალება მოგვცა ეკლესიის ფუნქციონირება ვივარაუდოთ ადრექრისტიანულ ხანაში, რასაც სრულიად პასუხობს სამეკლესიანის გეგმა და ანალოგიური ძეგლები, თანაც შესაძლებელია ვივარაუდოთ მისი დაქვეყნა IX საუკუნის ახლო ხანაში.

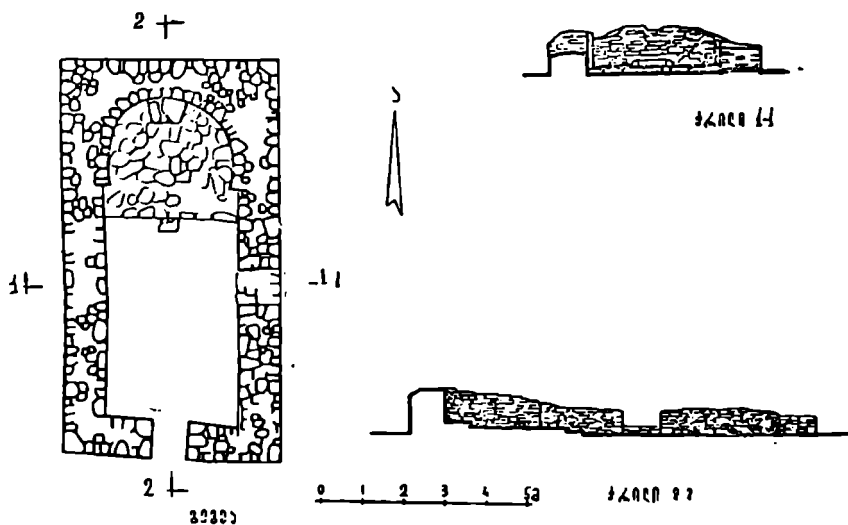
ეკლესიის ჩრდილოეთის კედლის გარეთ აღმოჩნდა მოჭიქული ჭამის ფრაგმენტები, რომლის მიხედვითაც ჭურჭლის ფორმა ვერ აღდგა, ზედ ფირუზისფერი საღებავით ქართული წარწერა ყოფილა შესრულებული — მხოლოდ რამდენიმე მხედრული ასოა შემორჩენილი (1862, ტაბ. LXXVIII—1). ასეთი უანგობოდ მოჭიქული ჭამები, დამახასიათებელი ფირუზისფერი საღებავებით მოხატული, გავრცელებულია ჩვენში XVIII საუკუნიდან და ბოლო დრომდე იყო ხმარებაში. მას ძეგლის დამათარიღებელი მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონდეს — ის შემთხვევით არის მოხვედრილი დანგრეული ეკლესიის ტერიტორიაზე.

ეკლესია № 2

სამწუხაროდ, რადგანაც ტოპონიმები არ არის შემორჩენილი და არც ეკლესიების სახელები ვიცით, ექსპედიციის მუშაობის დროსვე იძულებული ვიყავით ძეგლების აღნიშვნა მარტივად, დანომვრით მოგვეხდინა. ეს ერთადერთი იოლი გზა იყო, თუმცა კარგად ვგრძნობდით, არა აზრობრივი, არამედ ფიქსაციური მნიშვნელობის. ასეთნაირად, ტყის უბანში გათხრილი ხუთივე ეკლესია იქნა დანომრილი და აღრიცხული.

ექსპედიციის ნუმერაციით მეორე ეკლესია მდებარეობს № 1 ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 10 მ-ზე. პირველი ეკლესიის წმენდის დროს ყურადღება მიიქცია 6—7 მ სიგანის ქვების გროვამ, რომელიც 15 მეტრის სიგრძეზე ვრცელდებოდა. თითქოსდა საგულდაგულოდ იყო ყორე მოწყობილი ეკლესიის სიახლოვეს, რომლის დანიშნულების განსაზღვრა მხოლოდ და მხოლოდ ქვების ალაგების და ადგილის გაწმენდის შემდეგ შეიძლებოდა. ქვის ყორიდან ქვების აღება დავიწყეთ № 1 ეკლესიის წმენდის პარალელურად, ჩრდილოეთის მხრიდან, ისე რომ თანდათანობით მივიწვედით ყორის ცენტრისაკენ. სულ მალევე მივაღექით მშრალი წყობით ამოყვანილ კედელს, რის შედეგადაც ქვების ალაგება გავაგრძელეთ კედლის მიმართულებით. ასე თანდათანობით

გამოჩნდა კედლის მიმართულება აღმოსავლეთის მხარეს და აქ კი აშკარად გამოისახა აბსიდის რკალი. შემდგომი სამუშაოებით მთელი ყორე იქნა მოცული და წმენდა მთელ ფართობზე გავრცელდა. გაუწმინდა რა ნაგებობა და შემოისაზღვრა მისი კონტურები, გაირკვა, რომ ქვების გროვა მშრალი წყობით ნაგები ეკლესიის დანგრევის შედეგად გაჩენილა. ეკლესია კი აშენებული ყოფილა მცირე ზომის რიყის და ნატეხი ქვებით, დიდრონი ქვები იშვიათად უხმარიათ, ისიც ქვედა ნაწილში. ქვები ნაწყობია მშრალად, არსად შემაკავშირებელი მასა არ არის ნახმარი. კედლები მცირედ დეფორმირებულია: აღმოსავლეთის კედელი შემორჩენილია 1,2 მ სიმაღლეზე, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლები 0,5—0,6 მ-ზე; დასავლეთის კედლის ჩრდილოეთის ნაწილი 0,8 მ-ზე; სამხრეთის ნაწილი — 0,5 მ-ზე.



30. ტყის უბანი. ეკლესია № 2, გეგმა და ქრილი (არქ. ნ. ბახტაძე).

ეკლესია დარბაზული ყოფილა, ორი შესასვლელით დასავლეთიდან (სიგანე — 0,75 მ) და სამხრეთიდან (სიგანე — 0,9 მ). კედლების სისქე 1,0—1,05 მ-ია; ეკლესიის სიგრძეა 7,8 მ, სიგანე — 3,2 მ (კედლების სისქის გარეშე). აბსიდი ნახევარწრიულია. საკურთხეველის იატაკი მთლიანად მსხვილი ქვებით არის მოვებული (ტაბ. LXXII—1). კედელთან მსხვილი ქვებით ტრაპეციის ფორმის ტრაპეზია მოწყობილა, ისევე როგორც მდინარისპირის ეკლესიაში. ქვაფენილი შესაძლებელია თიხატყეპნილით იყო მოლესილი; თიხის გუნდები ჩნდებოდა წმენდის დროს. საკურთხეველი მცირედ ყოფილა აწეული საერთო იატაკიდან

და ასევე შეიძლება ზედაში დატანებული ქვის საფეხურით (ტაბ. LXXVII—2).

ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში იატაკი ჩაწეული იყო, სადაც დიდრონი ქვები ელაგა. ჩვენი ექვი, რომ აქ შეიძლება სამარხი ყოფილიყო მოწყობილი, არ გამართლდა. თხრილში აღმოჩნდა კრამიტის ნატეხები ღარიანისა და ბრტყელისა.

აღწერილი ეკლესიის თარიღის განსაზღვრა ერთობ გაძნელებულია, რამდენადაც პარალელური არქიტექტურული მასალა არ გავაჩნა. ასევე სიძნელეა შექმნილი იმის გამოც, რომ არქეოლოგიური მონაპოვარი თითქმის არ არის — მხოლოდ კრამიტების ნატეხები იყო და წითელცეციანი თასის ნაწილი. ასეთ ვითარებაში ყველა მონაცემს ასევე ნართაული მასალის გათვალისწინებით შესაძლებელია მიხლოებით მაინც განისაზღვროს ძეგლის თარიღთან და რავგარობასთან დაკავშირებული საკითხები.

პირველ ყოვლისა, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მივაქციოთ შენობის ორიგინალურ და იშვიათ, ამავე დროს მეტად პრიმიტიულ ტექნიკას. ორი აზრი არ შეიძლება გაჩნდეს — გეგმარება მეტად მარტივია, მშენებლობა პრიმიტიული. ერთი და მეორე ისეთი ფაქტებია, რაც ძეგლის არქაულობაზე მიგვანიშნებს. ცალკე აღებულ შემთხვევაში შესაძლოა სხვაგვარი დასკვნა გავვეყვებინა, მაგრამ აქ, როცა ექსპედიციას უკვე ხუთი საეკლესიო ნაგებობა და რამდენიმე საერო ძეგლი ჰქონდა გათხრილი, სხვაგვარი მოსაზრების დაშვება არაფრით გამართლებული არ იქნება. მშრალი წყობით ეკლესიის აგება, თანაც კრამიტით მისი დაბურვა, თითქოსდა შეუსაბამო მომენტებზე გვამახვილებინებს ყურადღებას, მაგრამ ფაქტი ფაქტად რჩება, უსახელო ბორცვას მეოთხე საუკუნით დათარიღებული ეკლესიაც ხომ ასევე პრიმიტიულად, ტალახის ხსნარით იყო აგებული. ისე რომ, რაღაცნაირი პარალელი არსებობს, თანაც გარკვეული ხნოვნების ძეგლთან. ხაზგასახიშნულია ის გარემოება, რომ აქ არ შეგვხვდარიან მოჭიქული ნაწარმა, რაც გამორიცხავს ეკლესიის ფუნქციონირებას IX საუკუნის შემდგომ, მაშასადამე, ძეგლი უნდა მოვაქციოთ IV—IX საუკუნეებს შორის. აქ ერთი მკვეთრი პრობლემა იჩენს თავს — შეიძლება თუ არა, ასე პრიმიტიულად აგებულ ეკლესიაში საეკლესიო სამსახურის გაწევა, როცა ათიოდე მეტრში საკმაოდ სოლიდური ნაგებობა გაჩნდებოდა. ერთადერთი დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს ამასთან დაკავშირებით: მარტივად ნაგები ეკლესიის მწყობრიდან გამოსვლის, თუ ახალი და ვრცელი ეკლესიის აშენების მოთხოვნილების გაჩენის შემდეგ, მის გვერდითვე აუგიათ სამეკლესიანი ბაზილიკა, რომელმაც წარმატებით შეითავსა მშრალი წყობით ნაშენი, მცირე ზომის, ბოლოდრომდე ტაბუირებული ეკლესიის ფუნქციები. თუ ზემოთ აღნიშნული IV—IX

საუკუნეების ქრონოლოგიური მონაცემებიდან გამოვალთ და № 1 ეკლესიასთან დაკავშირებულ ფუნქციონალურ ცვლილებას გავითვალისწინებთ, ვფიქრობ, არ შევცდებით თუ ეკლესია № 2-ს უსახელო ბორცვის ეკლესიასთან ერთად IV საუკუნის ძეგლად მივიჩნევთ, რომლის მწყობრიდან გამოსვლაც უნდა უკავშირდებოდეს № 1 ეკლესიის აგებას, ე. ი. მეტ-ნაკლებად VI საუკუნეს. მაშასადამე № 2 ეკლესიის მოქმედების თარიღი შესაძლებელია განისაზღვროს IV საუკუნის შუა ხანიებიდან ვიდრე VI საუკუნის ბოლომდე. დროის ასეთ მონაცემთს მართივად ნაგები შენობა, რომელსაც მტკიცე გადახურვა ჰქონდა, გაუქლებდა. როდესაც ასეთ ვიწრო თარიღზე ვამახვილებ ყურადღებას ერთი არქეოლოგიური საბუთიცა მაქვს მხედველობაში. ეს არის ეკლესიის წმენდის დროს დადასტურებული წითელკეციანი ჯამის ნაწილი (1854), რომლის ნატეხი აღმოჩნდა ინტერიერის დასავლეთ ნაწილში გაკეთებულ თხრილში, სხვა ნაწილები კი იატაკის დონეზე იყო ფიქსირებული, ე. ი. გვაქვს საშუალება, რომ ჯამს დამათარიღებელი დანიშნულება მივცეთ. ჩემი აზრით, ტექნოლოგიური მხარე ნივთისა, სწორედ ადრეული შუა საუკუნეებისთვის, უფრო კონკრეტულად კი IV—VI საუკუნეებისთვის არის დამახასიათებელი — თიხა კარგად არის დამუშავებული და გამომწვარი, ფორმაც დახვეწილია.

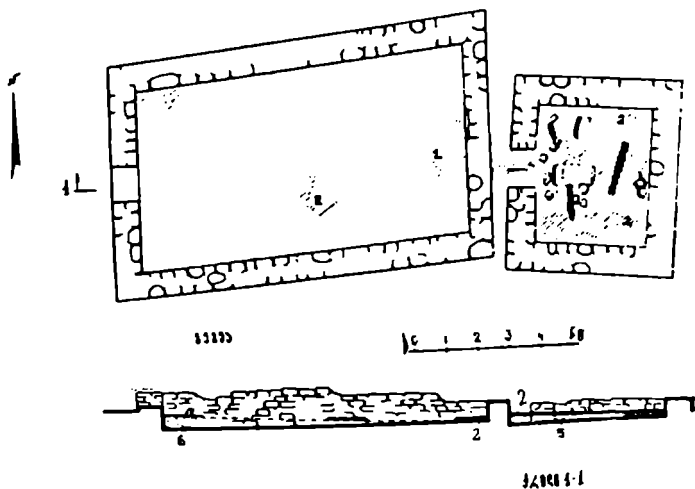
როგორც ზევითაც იყო აღნიშნული, ორთავე ეკლესია ზერთვისის კონცხზე მდებარეობდა. ეკლესიების ეზო შემოზღუდული იყო მტკიცე კედლებით და გამაგრებული თხრილით. მდინარიდან ღელემდე ადგილი გათხრილი და დაზვერილი ნაწილების მიხედვით სქელი კედლით იყო გამოყოფილი. ასეთივე კედლის ფრაგმენტები სხვა ადგილებშიც იყო დაფიქსირებული, მათ შორის კონცხის ქიმზეც. ყოველივე ეს მაძლევს უფლებას, რომ აქაც მსგავსად არეშის სხვა უბნებისა, ლოკალური გამაგრების სისტემა ვიგულისხმოთ, რომელსაც მინდობილი ჰქონდა ეკლესიების და აქ არსებული მრევლის თავდაცვისუნარიანობის უზრუნველყოფა.

ნასახლარები № 1 და № 2

წინდაწინვე აღვნიშნავ, რომ ტყის უბანში გათხრილ იქნა ხუთი ეკლესია და ხუთი ნასახლარი. აქედან პირველი და მეორე ნასახლარი ზემოთ აღწერილ ეკლესიებს უკავშირდება და ამიტომ უმჯობესია მათი განხილვა აქვე მივცეთ, უშუალოდ ეკლესიებზე მსჯელობის შემდეგ. რაც შეეხება მესამე, მეოთხე და მეხუთე ნასახლარებს, ისინი უკავშირდებიან № 3 და № 4 ეკლესიებს და მათაც ერთად განვიხილავთ.

ორი ნასახლარი, რომელთა განხილვაააც ქვემოთ ვიძლევი, ხერ-

თვისის ეკლესიების მახლობლად მდებარეობენ. ზემოთ არაერთხელ ნახსენებ ღელის მარჯვენა მაღალ ნაპირზე რამდენიმე ნასახლარის ღრმულები და კედლის ზოლები ჩანდა, რაც აშკარად მიგვანიშნებდა ნაქალაქარის ამ ადგილის ათვისებას მოსახლეობის მიერ. აქ ერთი შენიშვნა უნდა გავაკეთო: არეშის ნაქალაქარზე ცხრა ნაეკლესიარია გათხრილი და შესწავლილი. ამათგან მხოლოდ სამ შემთხვევაში ჩანდა ძეგლის ხასიათი — ვიცოდით, რომ ნაეკლესიარებთან გვექონდა საქმე. სხვაგან მხოლოდ მიწის სამუშაოების გაშლის შემდეგ ისაზღვრებოდა განათხარი ძეგლის დანიშნულება. ისე რომ, როდესაც ვიზუალური დაზვერვების შედეგად მიღებულ დასკვნებს აღვნიშნავ, სრულებითაც არ ნიშნავს ეს, რომ მაინცდამაინც სამოსახლო კომპლექსებთან გვექნება საქმე. ეს მეტად მნიშვნელოვანი გარემოებაა აღნიშნული ნაქალაქარისათვის, სადაც ასეთი უპირატესობა აქვს საეკლესიო ნაგებობებს. ეს მომენტი მთელი სიცხადით ვლინდება სწორედ ტყის უბანში.



39. ტყის უბანი. ნასახლარი № 1 და № 2, გეგმა (არქ. ნ. ზახტაძე).

აღნიშნულ უბანზე არასინქრონული ორი ნაგებობა იქნა გათხრილი. პირველი ნაგებობა გეგმაში ტრაპეციის ფორმისაა (სურ. 39), დამხრობილია დასავლეთ-აღმოსავლეთის ხაზზე, კარით დასავლეთის კედელში (სიგანე 1,1 მ). კარის ზღურბლის ქვეშ ქვის წყობის 3—4 რიგია შემორჩენილი, რაც საძირკვლის ნაწილად შეიძლება წარმოვიდგინოთ. შენობა ნაგები ყოფილა დიდი ზომის რიყის ქვებით კირხსნარ-

ზე. კედლების სიგანეა 0,7—0,8 მ, შემორჩენილია დასავლეთის და ჩრდილოეთის კედლების 7—8 ქვის წყობა, სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლების 2—3 რიგი. აღმოსავლეთის კედლის სიგრძე 7,25 მ-ია (კედლის სისქის ჩათვლელად); სამხრეთის კედლისა — 11,55 მ; დასავლეთის კედლისა — 7,0 მ; ჩრდილოეთისა — 11,5 მ.

იატაკის ნაწილები კარგად არის შემორჩენილი ცენტრალურ ნაწილში და აღმოსავლეთ კედელთან. იატაკი თიხატყეპნილია, რომელიც დაფარული იყო კედლების ნანგრევებით და კრამიტებით. ნაგებობის იატაკი განსხვავებული ნიშნეულებით ხასიათდება: დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ სხვაობა 0,5 მ აღწევს, რაც არაბუნებრივად უნდა მივიჩნიოთ, შესაძლებელია სათავეს გაყოფილი იყო მსუბუქი ტიხრით და იატაკის დონეთა სხვაობა შეეფარდება სათავესოთა განსხვავებულ იატაკებს. ცხადია, არ გამოვრიცხავ ტექტონიკურ ცვლილებებსაც.

იატაკზე, კრამიტის ნატეხებთან ერთად ალიზის აგურებიც იყო დადასტურებული, რომლებიც ხანძრის შედეგად სანახევროდ იყო გამომწვარი ($21 \times 20 \times 6$ სმ). ალიზის ნატეხებზე შეიმჩნეოდა ძელების ანაბეჭდებიც. ამის მიხედვით შეიძლება ვარაუდი, რომ ნაგებობის კედლების გარკვეული ნაწილი ალიზისა უნდა ყოფილიყო. დამწვარი ძელები, რომლებიც იატაკზე ეყარა, გადახურვის ნაწილებს უნდა შეადგენდნენ. ჩალეწილი და დამწვარი სახურავის, ალიზის და კრამიტების ნატეხები იატაკზე დაახლოებით 0,4 მ სიმძლავრის ფენით იყო წარმოდგენილი. აშკარად ჩანს ნგრევისა და ხანძრის კვალი, რასაც ეს ნაგებობა შეეწირა.

ნაგებობა დახურული ყოფილა წითლად გამომწვარი ბრტყელი და ლარიანი კრამიტით. ეს უკანასკნელი ნატეხების სახითაა წარმოდგენილი. ორი, შედარებით სრულად შემორჩენილი გვერდებაკეცილი კრამიტის მიხედვით შეიძლება სიგრძე განისაზღვროს 39—40 სმ-ით. საშუალო სიგანე შუა ნაწილში 30 სმ-ია. თითქმის ყველა ბრტყელ კრამიტზე რელიეფურ ორნამენტებს ვაწყდებით. ორნამენტის რამდენიმე სახე შეიძლება გამოიყოს:

1. ორ პარალელურ ხაზს შორის ჩასმულია სამკუთხედები ფუძეებშენაცვლებით (1861, ტაბ. LXXVIII—2). მსგავსი გამოსახულებები გვხვდება სხვა უბნებზედაც.

2. გამოსახულია ხაზოვანი ორნამენტი, რომელსაც უჭირავს ლარიანი კრამიტის მთელი ზედაპირი.

3. გამოსახულია წერტილწრეები (1861, ტაბ. LXXVIII—3). ყველა ნიმუში, რომლებზედაც აღნიშნული ორნამენტი გამოსახული, ლარიანი კრამიტის ნატეხებს წარმოადგენს. სავარაუდოა, რომ ორნამენტები, ვარაუდით, რაღაც კომპოზიციის ნაწილს უნდა გაჩეკუთვნებოდეს.

ყველა ნატეხზე შემორჩენილია რელიეფური ოვალის ნახევარი (ოვალის სიგანე 6 სმ) შუაში ამოზიდული ბურცობით და ოვალის ცენტრში მიერთებული ცერზე მიმავალი რელიეფური ხაზით. ვიწროვებ, რომელიც რთული ორნამენტის ნაწილებს უნდა შეადგენდნენ.

4. ჯვრების გამოსახულებანი (1860, ტაბ. LXXIX—1—2). ორნაირი ჯვრის გამოსახულება გვხვდება. ერთზეა მაღალრელიეფური არატომკლავა ჯვარი და მეორეზე ბოლოებგაყოფილი. მეორე სახისა გვხვდება „17 პექტრიანზედაც“.

ყველა ზემოთ აღნიშნული ორნამენტი ღარიან კრამიტებზეა შემორჩენილი. უნდა შეინიშნოს, რომ ყველა მათგანი, თუკი კრამიტის ღარის აღდგენას დავისახავთ მიზნად, ძალზე დიდი ზომისა გამოდის, არანაკლებ 30 სმ-სა.

ორი ბრტყელი კრამიტის ნატეხზე ქართული ასოებია შემორჩენილი (1855, ტაბ. LXXIX—3). ერთზეა სამი ასო (ორი მთლიანად და ერთის ნაწილი) და მეორეზე ერთი ასოს ნაწილი. ასოთა გამოსახვის მანერა განსხვავებულია არეშის ბაზილიკაზე აღმოჩენილი კრამიტების წარწერისაგან.

სხვა დამატარილებელი ნიმუშებიდან აღსანიშნავია ლუთერია (შემორჩენილია დიდი ნაწილი, 1857, ტაბ. LXXIX—4), VI—VIII საუკუნეებისა: სამარული ტიპის მოჭიკული ჯამების ნატეხები (1831, 1866), რომელთა თარიღიც ალბათ IX საუკუნით უნდა განისაზღვროს, ანგობით მოხატული და მოჭიკული ნატეხი (1834), ცეცხლში მოხვედრის გამო გაწავებული X—XI საუკუნის ნახელავი. აღსანიშნავია ასევე თეთრკეციანი ნაწარმის რამდენიმე ნატეხიც (1835).

აღნიშნული არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით ნასახლარის თარიღი შეიძლება განისაზღვროს VI—XI საუკუნეებით.

მეორე ნაგებობა აღმოსავლეთიდან ეკვრის პირველს. კედლები ერთმანეთისაგან დაცილებულია 0,4—0,7 მ-ით. ნაგებია უფრო მარტივად, ვიდრე პირველი — ქვიშაქვით და ფლეთილი ქვით, ტალახის ხსნარზე. სათავსის შიდა არეა $3,85 \times 4,25$ მ. კედლების სიგანეა 0,9—0,95 მ. შემორჩენილია ქვების წყობის 4—6 რიგი. ნაგებობაზე გზა გადიოდა და ზედა რიგის ქვები მოჩანდა ზედაპირზე. სათავსის იატაკი კედლის ქვების წყობის ქვედა რიგის დონეზეა, რაც გვაპარაუდებინებს, რომ ნაგებობას საძირკველი არ ექნებოდა. იატაკის ცოტა ზევით, დაახლოებით 0,2 მ-ზე, ორივე ნაგებობის კედლებს შორის ჩამტვრეული კრამიტის ნატეხები ეყარა. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეს მომცრო სათავსი უფრო ძველია, რომლის მწყობრიდან გამოსვლის შემდეგაც აუცილებლად მის გვერდითვე სხვა ნაგებობა (ნაგებობა № 1). მათი ერთად ფუნქციონირება გამორიცხებულია; მეორე ნაგებობის კარი, რომელიც

დასავლეთ კედელშია დატანებული (სიგანე 1,25 მ), პირველი ნაგებობის აღმოსავლეთის კედლისაგან დაცილებულია 0,6 მ-ით. ამავე დროს დასადიქრებელია, რომ მეორე ნაგებობის იატაკის დონეზე მოქიქული კერამიკა არ ყოფილა დადასტურებული.

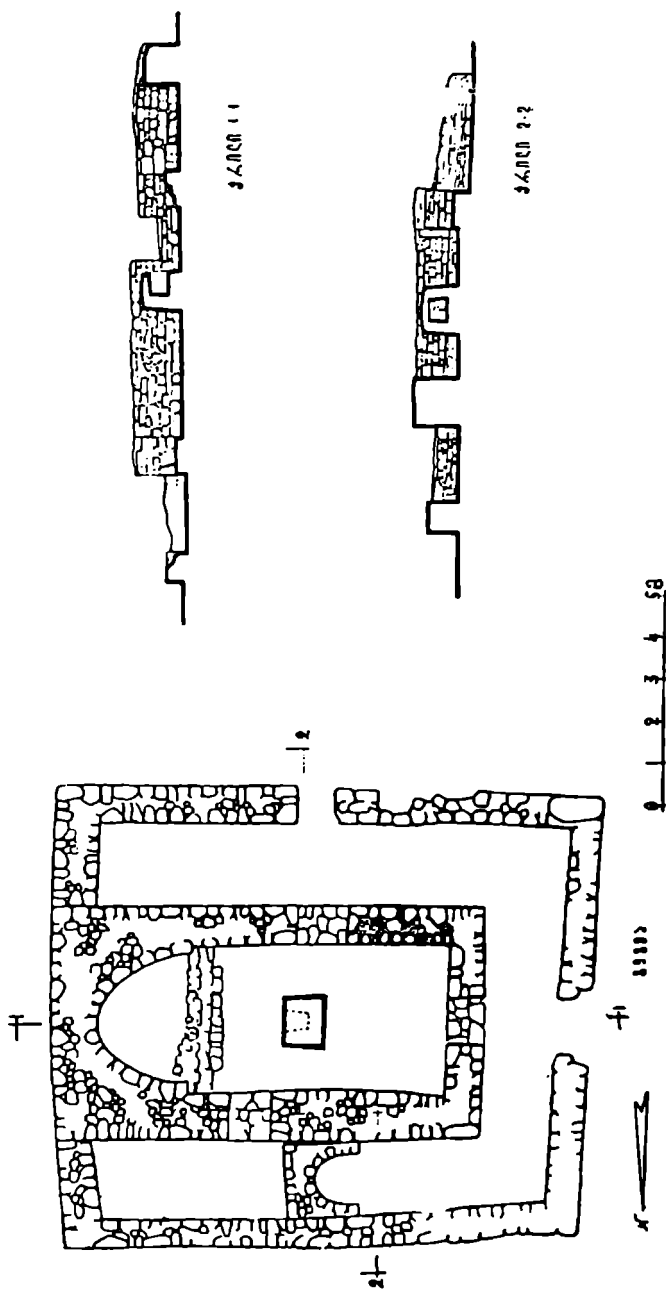
მეორე ნაგებობის წმენდის დროს გამოჩნდა დამწვარი ძვლების და ალიზის აგურების ფენა. ისევე როგორც პირველ ნაგებობაში, ალიზის აგურებზე შეიმჩნეოდა ზის ძვლების ანაბეჭდები. აღნიშნული ფენის სიმაღლავრე აღწევდა 0,3 მ-ს. ნაგებობა დახურული ყოფილა ჩალის-ფრად გამომწვარი ბრტყელი და ლარიანი კრამიტით, რომლებზედაც პირველი ნაგებობის კრამიტებზე გამოსახული ორნამენტების, ჯვრების თუ ასოების მსგავს გამოსახულებებს ვერ ვხვდებით. სხვა რამ ნივთიერი მონაცემები აღნიშნული ნაგებობის შედეგად არ გაგვაჩნია. ამავე ნაგებობის თითქმის ცენტრში, აღმოსავლეთის და დასავლეთის მხრიდან ბრტყელი ქვებით შემოწყობილი ბაეშვის სამარხის ნაშთი დადასტურდა. იგი მოუწყვიათ დაღეწილი კრამიტის ფენაში. ჩონჩხის მხოლოდ მცირე ნაწილი იყო შემორჩენილი. სამარხი უინვენტარო იყო. სამარხი, სავარაუდოა, მოუწყვიათ მეორე ნაგებობის მწყობრიდან გამოსვლის შემდეგ და პირველი ნაგებობის აგებამდე.

მაშასადამე, ზემოთ აღნიშნულის შემდეგ შეიძლება გავაკეთოთ დასკვნა: აღნიშნული ნაგებობებით საქმე უნდა გვქონდეს ორ სხვადასხვადროულ საცხოვრებელ კომპლექსთან. პირველი ნაგებობის ქვედა თარიღად შეიძლება მივიღოთ VI—VII სს. ზედა თარიღად XI—XII სს. რაც შეეხება მეორე ნაგებობას, ის უფრო ძველია პირველზე. მისი მწყობრიდან გამოსვლა უნდა ვივარაუდოთ VI—VII საუკუნეებში.

ეკლესია № 3

ტყის უბანზე ზემოთ აღწერილი ორი ეკლესიის ჩრდილოეთით, იმავე არეშის წყლის და უსახელო ღელის წყალგამყოფ ქედზე, მიწის ზედაპირზე, ალაგ-ალაგ მოჩანს ნასახლარების კვალი, რომელიც ბუჩქნარითა და დიდრონი ხეებით არის დაფარული — ატეხილი ტყის ზონაა. ორი ნაეკლესიარისა და ნასახლარების გათხრის შემდეგ ექსპედიციამ მიზნად დაისახა სხვა ნასახლარების დაზვერვა და გათხრა, რაც განხორციელდა კიდევაც 1981 წელს.

არჩევანი შეჩერდა ეკლესიების ჩრდილოეთით, 200 მ-ზე არსებულ ქვაყრილზე. ქვების უსისტემო გროვების მოხსნის და თხელი მიწანარევი ღორღის აღების შემდეგ, გამოჩნდა რომელიღაც შენობის კედლები, რომელთა დამხრობის ღერძიც აშკარად დასავლეთ-აღმოსავლეთით იდო.



40. ტყის უბნის ეკლესია № 3, გეგმა და კლინი (არქ. ნ. ბაბუაძე).

სულ მალე აღმოსავლეთის მხრიდან გამოიკვეთა მორკალული კედლის წყობა, რაც აშკარად მიგვანიშნებდა საეკლესიო ნაგებობაზე (სურ. 40). ძეგლი მეტად საყურადღებო ნიშნებით ხასიათდება როგორც არქიტექტურული თვალსაზრისით, ისე ფუნქციურ და ქრონოლოგიურ საკითხებთან დაკავშირებით. ეკლესიის მშენებლობის დროს გამოუყენებიათ ფლეთილი, ასევე რიყის ქვა. ნაგებია მოზედილი თიხის ხსნარზე. მშენებლობისას არსად აგური გამოყენებული არ არის. ვერ ვიტყვი, რომ პროპორციების დაცვით და ქვების წყობის მიხედვით სანამუშოო ხელოვნება იგრძნობოდეს, დარღვევები და წუნი აშკარად ჩანს, თუმცა კი პრიმიტიული სამშენებლო მასალით და ტალახის ხსნარით ასეთი მონუმენტური ნაგებობის შექმნა მართო სითამამის ხარჯზე ვერ მოხდებოდა და სათანადო პრაქტიკული საქმიანობისა და ტრადიციების გავლენა აშკარად გამოსჭევის (ტაბ. LXXXI).

ნაგებობა სამეკლესიანი ბაზილიკის ტიპისაა. არქიტექტურული შაბლონი, აქ უკვე შეიძლება ამ სიტყვის ხმარება, ეკლესიის მშენებლობის მეორე ფენის მიმართ იმდენად ტიპურია ამ რეგიონისათვის, რომ რაიმე გადახვევას ვერ ვხვდებით. სიახლე მის ქრონოლოგიურ ეტაპებშია, რაზედაც გზადაგზა შევჩერდებით. მაშ ასე, ისევე როგორც არეზის სხვა არაერთ ძეგლზე, აქაც არქიტექტურული სახე განვითარებულია პირველადი დარბაზული ეკლესიის ბაზაზე, რომელიც გარკვეულ ხანს დამოუკიდებელი ფუნქციის მატარებელი იყო და შემდგომად კი, როდესაც მას ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან მიუშენეს სათანადო ნაგებობანი, დამოუკიდებელი ეკლესიების ფუნქციებით, ის განახლებულ და გართულებულ კომპლექსში კვლავაც ცენტრალური ფუნქციის შემსრულებლად მოგვევლინა.

ცენტრალური ეკლესია (პირველადი დარბაზული ნაგებობა), აღმოსავლეთის მხარეს ეკლესიის ძირითადი დარბაზის მართკუთხედში ჩაწერილი აბსიდით კარგად არის შემონახული. მისი სიგრძეა 10,15 მ; სიგანე — 5,5 მ. შემორჩენილი ღიობების მიხედვით სამი კარი ჰქონია სამხრეთის (სიგანე — 1,2 მ), დასავლეთის (სიგანე — 1,0 მ) და ჩრდილოეთის (სიგანე — 0,9 მ) მხრიდან. საკურთხევლის აბსიდი, რომელიც ოდნავ წაგრძელებული ნალის ფორმისაა, რიყის ქვების სამი რიგით არის გადაღობილი და აწეული. აქ თიხატეპნილიანი შემადგენლობა საკურთხეველში შესასვლელად. აბსიდის კედლები გამოყოფილია ინტერიერისაგან თითო წახნავით.

ეკლესიის კედლები არათანაბარი სისქისაა, მერყეობს 0,9—1,05 მ შორის. არათანაბრადაა შემორჩენილი კედლების სიმაღლეები (0,6—1,2 მ). შემორჩენილია 4—8 წყობა. იატაკი თიხატეპნილი ყოფილა.

ცენტრალური ეკლესიის ცენტრში შემორჩენილია ქვითკირის,

განიკვეთში თითქმის კვადრატული ($1,0 \times 1,1$ მ) ნიში (ტაბ. LXXXI—2). იგი ქვევიდან ზევით ოდნავ შევიწროებულია (ქვედა ნაწილის ზომებია $1,0 \times 1,1$ მ; ზედა ნაწილისა — $0,9 \times 1,02$ მ). აღმოსავლეთის მხარეს დატანებული აქვს ნიშა, რომელიც სიღრმეში მცირედ არის შევიწროებული. ნიშის გარეთა ზომებია $0,4 \times 0,36$ მ; შიდა — $0,3 \times 0,3$ მ; ნიშის სიღრმეა $0,56$ მ. შეიძლება ვივარაუდოთ აქ სალოცავი ნიშის არსებობა (არ არის გამორიცხული წარმართულის), რომელზედაც დარბაზული ეკლესია დაუშენებიათ. ისე რომ, ის ეკლესიის ცენტრში მოუხვედრებიათ და არსებობდა ეკლესიის მოქმედების დროსაც. ნიშს ზედა ნაწილი აკლია.

სამხრეთის და ჩრდილოეთის ეკლესიები, რომლებიც ერთმანეთს უკავშირდებოდნენ გარსშემოსავლელით, მშენებლობის მეორე ეტაპია, რომლის განხორციელების შედეგადაც სამეკლესიანი ბაზილიკის კარგად ჩამოყალიბებული და ცნობილი არქიტექტურული ტიპი მივიღეთ. აღნიშნულ ეკლესიებში აღმოსავლეთის მხარეს აბსიდებს ვერ ვხვდებით — სწორკუთხა დაბოლოებებია. ჩრდილოეთის ეკლესიაში, ცენტრალურ დარბაზში შესასვლელთანვე ტიხრით გამოუყვიათ დასავლეთის ნაწილი და ახალი აბსიდიც მოუწყვიათ, რითაც ფაქტიურად ოთხეკლესიანი ეკლესია გაუმართავთ. ასეთი სიახლის შემდეგ, ჩრდილოეთის ეკლესიებში მოხვედრა შეიძლებოდა უშუალოდ ცენტრალური დარბაზიდან.

რაც შეეხება სამხრეთის ეკლესიას, ის შედარებით ვიწრო ტალანს წარმოადგენდა და ზოგი სინქრონული ნაგებობის დარად არ ყოფილა გადატიხრული. აქ ყოფილა მოწყობილი ერთ-ერთი მთავარი შესასვლელი; შემორჩენილია ორი ღიობი შუაში ოთხკუთხა სვეტით. საჩუხბაროდ, ეკლესიის ეს ნაწილი ძლიერაა დაზიანებული და კედლის წყობის მხოლოდ ერთი რიგიღაა შემორჩენილი. ეკლესიას მეორე შესასვლელი დასავლეთის მხრიდან ჰქონია. როგორც ითქვა, ეკლესიის კედლების მხოლოდ მცირე ნაწილებია შემორჩენილი, ამდენად არსად ჩანს არც პილასტრების და არც კონსოლების კვალი. ეკლესია კრამიტით იქნებოდა დახურული.

ეკლესიის თხრისას შეიმჩნეოდა ხანძრის კვალი, განსაკუთრებით კი მის ჩრდილოეთ ნაწილში. ნგრევისას კედლებს ძლიერი დეფორმაცია განუცდია. ექვს არ იწვევს, რომ ეკლესია მტრის ხელით ყოფილა დაქცეული.

ეკლესიის თხრისას არქეოლოგიური მონაპოვარი ძალზე ცოტაა, ძირითადად კრამიტების პატარ-პატარა ნატეხებია, რომელთა მიხედვითაც ზომებს ვერ აღვადგენთ. მათზე ნიშნებს და ორნამენტებს ვერ ვხვდებით. აღმოჩენილ მასალებში, ერთადერთი, რაც იქცევს განსაკუთრებულ ყურადღებას, ეს არის თიხის ნაწარმის ერთი მეტად თავი-

სებური სახის გამოჩენა, რომელიც ადრე არსად არ შემხვედრია. ეს არის წითელკეციანი ნაწარმი, საკმაოდ კარგად დამუშავებული და გამომწვარი თიხისა, რომლის შიდაპირი დაფარულია შავი თუ მუქი ყავისფერი მასით. „საღებავი“ ჭურჭლის ძირზე ერთ მილიმეტრს აღემატება, შემადგენლობა ჭერჭერობით არ არის დადგენილი. სამწუხაროდ, მიუხედავად იმისა, რომ მოკრებილია ამგვარი ჭურჭლების უამრავი ნატეხი, აღდგენა ვერ მოხერხდა. ირკვევა კი, რომ ჭურჭელს ჰქონია ბრტყელი ძირი; ერთის დიამეტრია 15 სმ, მეორისა — 17 სმ. მუცელგამობერილები არ უნდა ყოფილიყო. ერთი მათგანი (1907) დიდი ზომის დოქი ჩანს განიერი ყელით. ნამტვრევების მიხედვით ჭურჭელს ადრე შუა საუკუნეების იერი უფრო აქვს (ტაბ. LXXXI—1).

მოჭიქული კერამიკის არცერთი ნატეხი არ დადასტურებულა ეკლესიის ინტერიერის თხრის დროს, რაც მნიშვნელოვანი ფაქტორია ძეგლის დათარიღებისათვის. მსგავსად პირველი ეკლესიისა, მასაც IX—X საუკუნეებამდე შეუწყვეტია არსებობა.

რაც შეეხება ეკლესიის აშენების საკითხს, ის ცალკეული ეტაპებით შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

1. ყველაზე უძველესად შეიძლება ჩაითვალოს ქვითკირის ნიშა, რომლის ძირითადი ნაწილიც შემორჩენილია ცენტრალური დარბაზის შუაში. ნიშის ფუნქცია ორნაირად შეიძლება განისაზღვროს; რომ ის იყო პირვანდელი სამლოცველო, ანდა არ არის გამოსარიცხი, რომ ის იყო წარმართული სალოცავი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელების უამსაც პატივისცემისა და მოკრძალების გამო ადაპტირებულ იქნა ახალი ქრისტიანული რელიგიის ყაიდაზე.

2. მეორე ფენა მკვეთრად არის განსაზღვრული დარბაზული ეკლესიით, რომელიც დაამუშავა ნიშს, ისე, რომ ეს უკანასკნელი მის შუაგულში მოხვდა. ეს არ შეიძლება შემთხვევითობას მიეწეროს, თანაც უნდა გამოირიცხოს შესაძლებლობა ნიშის მოწყობისა, ეკლესიის აშენების შემდეგ.

3. დარბაზული ეკლესიის მწყობრიდან გამოსვლის თუ სამეკლესიანი ტაძრების გავრცელების და დამკვიდრების უამს, დარბაზულ ეკლესიას სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან მიაშენეს ეკლესიები (რაც კარგად დასტურდება აღმოსავლეთის ფასადის მიხედვით), მოაწყეს გარსშემოსავლელი და გადააკეთეს არსებული დარბაზული ეკლესიის აბსიდი, შეამალეს იგი და გამოყვეს ქვების წყობით. ცოტა უფრო მოგვიანებით ჩრდილოეთის ეკლესია გადაიტხრა და მოეწყო დამოუკიდებელი საკურთხეველი აბსიდით.

აი, ასეთი ძირითადი საფეხურები შეიძლება ვივარაუდოთ ეკლესიის მშენებლობაში, რომელიც ქრონოლოგიურად, სავარაუდოა მოთავსდეს

რამდენიმე საუკუნეში IV საუკუნიდან ვიდრე IX საუკუნემდე. არქიტექტორული თვალსაზრისით ძველი ახლო ნათესაობას ამჟღავნებს არეშის სხვა ტაძრებთან. ის მსგავსადვე უსახელო ბორცვის ეკლესიისა, ნაგებია რიყის ქვით ტალახის ხსნარზე, ისეთივე გეგმარების დარბაზული ეკლესიაა. გადაკეთება არეშის სხვა ეკლესიების მსგავსად ეხება არა მხოლოდ შიდა ასახულობას, არამედ მთლიანად უცვლიან მას სახეს. ეს ცვლილება აქაც არის დაფიქსირებული და საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ერთი ქრონოლოგიური თუ სამშენებლო ტალა მოქმედებდა მთელს რეგიონში, რომელსაც იწვევდა ესა თუ ის დიდი სახელმწიფო-ებრივ-თეოლოგიური მოვლენა.

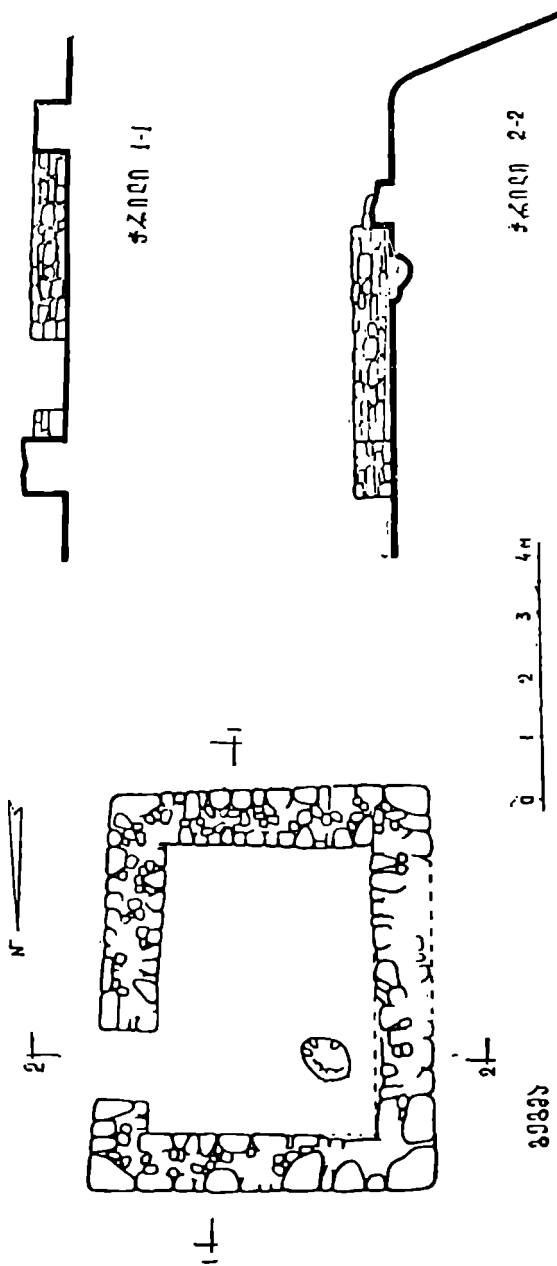
ნასახლარი № 3

ექსპედიციამ ეკლესია № 3-ის მახლობლად გათხარა და შეისწავლა ნასახლარი, რომელიც ეკლესიასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. საექსპედიციო დოკუმენტაციით ის აღნიშნულია როგორც ტყის უბნის ნასახლარი № 3. მდებარეობდა ეკლესიის აღმოსავლეთით 30—35 მ-ზე. ნაგებობა, რომელიც მეტად სავალალო მდგომარეობაშია, ერთი იზოლირებული სათავისიდან შედგება, გეგმაში ოთხკუთხაა. კედლები ნაგები ყოფილა ფლეთილი და რიყის ქვებით, ტალახის ხსნარზე. შემორჩენილია დასავლეთის კედლის ქვის წყობის მხოლოდ ერთი რიგი; სამხრეთის კედლისა 5 რიგი; აღმოსავლეთის კედლისა 4—5 რიგი; ჩრდილოეთისა 2—3 რიგი (სურ. 41). კარის ღიობი დატანებულია აღმოსავლეთის კედელში. ნაგებობის ზომებია: $6,6 \times 5,5$ მ, შიდა სივრცეა $4,6 \times 3,15$ მ. სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლების სისქეა 1,0 მ, ორი დანარჩენისა — 1,1 მ; კარის ღიობის სიგანეა — 1,2 მ.

სათავისი ჩრდილოეთ-დასავლეთ კუთხეში ქვევრი ყოფილა ჩაფლული, რომლის ნატეხებიც აქვე იყო ნაშალ მიწაში. ქვევრი ბრტყელძირიანია და სქელკედლიანი. აქვე მომცრო ქვევრის პირის ნატეხებაც იყო დადასტურებული. ქვევრის კედლებზე თოკის ორნამენტი ყოფილა გამოყვანილი, მსგავსი ურბნისის ქვევრებისა.

არქეოლოგიური მონაპოვარი ნასახლარზე ძალზე მცირეა. ზემოთ აღნიშნული ქვევრის ნატეხების გარდა, ყურადღებას იქცევს წითელკეციანი ჭამის პირ-გვერდის (1936) და ასეთივე თიხისაგან დამზადებული ტუჩიანი ჭურჭლის ნატეხები (1937). საყურადღებოა ასევე რკინის მოგრძო ნივთის დადასტურება (1930), რომელიც შესაძლოა ურდულის დანიშნულებით იხმარებოდა (სიგრძე 42,5 სმ, ტაბ. XLVI—1).

ნასახლარი შესაძლებელია დავაკავშიროთ ეკლესია № 3-თან და იმ მცირე მონაპოვრის მიხედვით, რაც იქ იქნა დაფიქსირებული VI—



41. ჭყის უბნის ნასახლარი № 3, გეგმა და ჭრილი (არქ. ნ. პაბუაძე).

VIII სს. დავათარილოთ. აქაც მსგავსივე სურათი ჩანს, როგორც ტყის უბნის სხვა ნაგებობის მიხედვით — ეკლესიაცა და ნასახლარიც მწყობრიდან ჩანს გამოსული IX საუკუნეში.

ეკლესია № 4

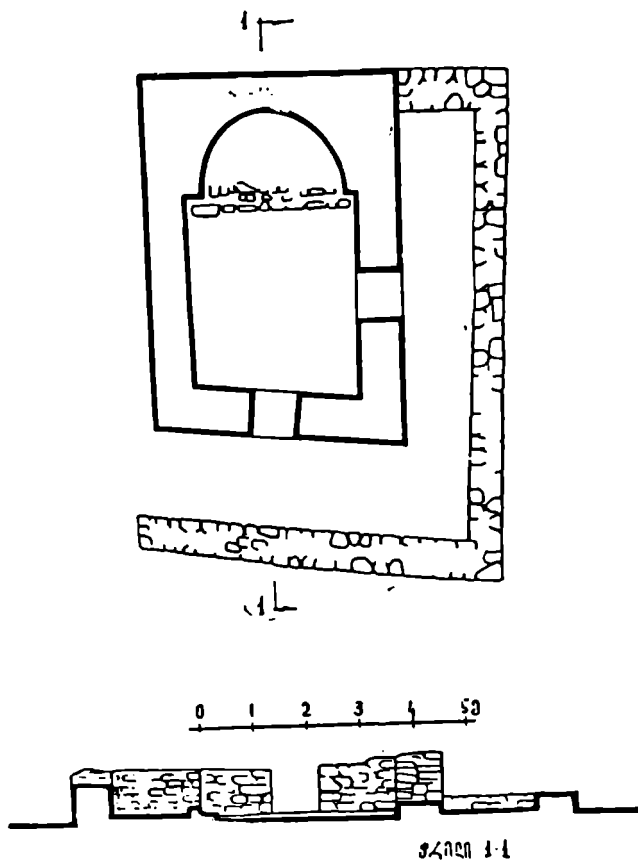
ტყის უბნის ეკლესიების შესწავლა № 1 და № 2 ეკლესიების შემდეგ, უკვე წინასწარ შემუშავებული გეგმის მიხედვით განხორციელდა, რომელიც გულისხმობდა არეშის წყლისა და უსახელო ღელის სამხრეთიდან ჩრდილოეთით დამხრობილ წყალგამყოფ ქედზე, ადრე დაზვერილი ნიშნეული ადგილების გათხრას. ეს ადგილები, რომლებიც გასათხრელ ობიექტებად იქცნენ, ქვის გროვებით და ნასახლართა ნაშთებით იყვნენ გამორჩეული. პირველი ობიექტი შეირჩა № 1 და № 2 ეკლესიების ჩრდილოეთით 200 მეტრზე (ეკლესია № 3 და ნასახლარი), რომელიც ჩვენ განვიხილეთ. ამის შემდეგ, აქედან ჩრდილოეთით, ისევ 200 მეტრზე შერჩეულ იქნა ასეთივე გამოსარჩევი ადგილი და დაიწყო მისი შესწავლა.

ძეგლზე გათხრის დაწყებამდე ადგილი გასუფთავდა ბუჩქნარისაგან და აღებულ იქნა უწყესრიგოდ დაყრილი ქვები, რომელთაც ძიეჩინა ადგილი ძეგლის გვერდითვე — დალაგდა შტაბელებად, იმ ვარაუდით, რომ გამოყენებული იქნება სარესტავრაციო სამუშაოების დროს. ქვების დანიშვნა არ მოგვიხდენია, რამდენადაც არც კედლები ჩანდა და არც მათი ადგილის მისანიშნებელი რამ გეში ყოფილა დადასტურებული. საქმე გვქონდა რიყის ქვების უსახურ გროვასთან.

ადგილის მოსუფთავების შემდეგ დავიწყეთ მიწის ფენების მოხსნა. მცენარეული საფარის აღებისთანავე გამოჩნდა აღმოსავლეთ-დასავლეთით დამხრობილი კედლის წყობა. კედელი გასუფთავდა დაახლოებით 7 მ სიგრძეზე, შემდეგ კი გაგრძელდა სამხრეთისაკენ. სულ მალე გამოჩნდა ნაგებობის კონტურები და გაირკვა, რომ საქმე გვაქვს ნაეკლესიართან. ამის შემდეგ დავიწყეთ მიწის ფენა-ფენა აღება უშუალოდ ინტერიერში, ასევე მის გარეთ, კედლებიდან ორი მეტრის დაცილებით. თხრისას ამოდიოდა ლარიანი და გვერდებაკეცილი კრამიტების ნატეხები და უწყესრიგოდ ჩაყრილი ქვები, რაც სათანადოდ იქნა დაფიქსირებული. ასე თანდათან გამოიკვეთა დარბაზული ნაგებობა და სამხრეთის მხრიდან მიშენებული კედელი, რომელიც მთელ სიგრძეზე ჰქმნოდა ტალანს. არეშის სხვა ეკლესიების თხრისას მიღებული შთაბეჭდილებით ველოდით მსგავსად სხვა სამეკლესიანი ბაზილიკებისა, გარს-შემოსავლულების სისტემის გამოჩენას, მაგრამ მოლოდინი არ გამართ-

ლდა, კედელი შეწუდა ეკლესიის ჩრდილოეთ კედლის გასწვრივ (სურ. 42).

ასეთნაირად გამოიკვეთა ორიგინალური გეგმარების ეკლესია -- დარბაზული ნაგებობა გარსშემოსავლელით სამხრეთის და დასავლეთის მხარეს (ტაბ. LXXXII—1).



42. ტყის უბნის ეკლესია № 4, გეგმა და კრილი (არქ. ნ. ბახტაძე).

ეკლესია აგებული ყოფილა რიყის და ფლეთილი ქვებით ტალახის ხსნარზე, წარმოადგენს აღმოსავლეთ-დასავლეთით დამხრობილ სწორკუთხა დარბაზულ ნაგებობას, შიგ ჩახაზული აბსიდით. არეშის სხვა ეკლესიებისაგან განსხვავებით, მას განსხვავებული გეგმარება აქვს; წარმოადგენს მარტივ დარბაზულ ნაგებობას, სამხრეთის და დასავლეთ-

თის კედლებში დატანებული შესასვლელებით. საკურთხეველის აბსიდო, სწორი წყობით არ არის გამოყვანილი. მსხვილი და ბრტყელირიანი ქვები, რომლებიც იშვიათად გვხვდება, ძირითადად გამოყენებულია ეკლესიის კედლების საპროფილო ნაწილებში, სხვა ადგილებში, განსაკუთრებით კი ინტერიერში, რიყის ქვებია გამოყენებული.

ეკლესიას სამხრეთიდან მთელ სიგრძეზე მიშენებული აქვს გარშემოსავლელის მსგავსად ვიწრო კორიდორი, რომელიც გრძელდება დასავლეთითაც და წყდება ეკლესიის ჩრდილო კედლის გასწვრივ. ტალანის სიგანე სამხრეთით 1,2 მ-ია, დასავლეთით — 1,65 მ. მინაშენის შექმნის შემდეგ ეკლესიაში შესვლა შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ აღნიშნული კორიდორის გავლის შემდეგ. ეკლესიის სამხრეთ კარის სიგანეა 0,85 მ; დასავლეთისა — 0,8 მ.

კედლების სიგანე არათანაბარია — დარბაზული ეკლესიის დასავლეთ და სამხრეთ კედლების სისქეა 0,9 მ; ჩრდილო კედლისა — 1,0 მ; მინაშენის სამხრეთ კედლისა 0,8 მ; დასავლეთის და აღმოსავლეთის, კედლებისა — 0,7 მ.

ეკლესიის ჩრდილოეთის კედლის ქვის 6 რიგია შემორჩენილი 0,9 მ სიმაღლეზე. კედელი დეფორმირებულია. ამავე სიმაღლეზეა შემორჩენილი ეკლესიის სხვა კედლებიც 5—6 რიგით. სამხრეთის სტოპა მხოლოდ 1—2 რიგია დადასტურებული. აშკარად ჩანს, რომ ის მიშენებული ყოფილა დარბაზულ ეკლესიასთან. კარგად ეტყობა მიდგმული ნაწილის ჭრილი. აღსანიშნავია, რომ არსად არ არის დადასტურებული საძირკვლის ნაშთი. ეტყობა, კედლების აგება დაუწყიათ წინასწარ მოსწორებულ ზედაპირზე, რაც კარგად ჩანს ეკლესიის აღმოსავლეთ ნაწილში — კედლის წყობის ქვედა რიგის გასწვრივ. გარედან დადასტურებულია დამტკრებული კრამიტების ნატეხები. ეს არის იმდროინდელი ზედაპირის დონე.

საკურთხეველი საგანგებოდ ყოფილა ინტერიერისაგან გამოყოფილი და გადატიხრული (ტაბ. LXXXII—2). კანკელის კედელში, რომლის ქვედა ორი რიგია შემორჩენილი, დადასტურებული იყო ბაზალტის არქაული ხელსაფქვავის ქვა. ასეთივე ხელსაფქვავის ქვა იყო აღმოჩენილი ეკლესიის გარეთაც, რამაც გვაფიქრებინა აქვე მახლობლად არქაული ფენების არსებობა.

ეკლესიის თხრის დროს ჩნდებოდა ღარიანი და ბრტყელი კრამიტების ნატეხები, ჩნდებოდა ასევე საოჯახო, სადა კერამიკის ფრაგმენტებიც. ყურადღება უნდა გამახვილდეს იმ გარემოებაზე, რომ არც ერთი მოჭიკტული ნაწარმის ნიმუში არ ყოფილა დადასტურებული, რაც ნაგებობის ფუნქციონირების გასარკვევად, ყოველ შემთხვევაში ზედა თარიღის განსაზღვრისათვის მყარ დასაყრდენს იძლევა.

წინასწარული ვარაუდით, ეკლესია შეიძლება ადრექრისტიანული

ხანის ძეგლების რიგში მოვათავსოთ და მისი დანგრევა ვიგულისხმოთ IX ს-მდე. ასეთი დასკვნის გამოტანის უფლებას გვაძლევს მოქიქული ნაწარმის არარსებობა, რაც საერთო მოვლენაა ტყის უბნის ძეგლები-სათვის.

რაც შეეხება მინაშენს, ძნელია ვივარაუდოთ, რომ ის ეკლესიის ზღუდის ფუნქციას ასრულებდა, ალბათ არც ის უნდა დავუშვათ, რომ გარშემოსავლელის როლი ჰქონდა დაკისრებული. ასეთ შემთხვევაში როგორც სამეკლესიანების მიხედვით ვიცით, ტალანი ეკლესიას ირგვლივ უნდა შემოუყუებოდეს, აქ კი მხოლოდ სამხრეთის და დასავლეთის მხარეს არის მოწყობილი. ფუნქციური დანიშნულებიდან გამომდინარე ალბათ ძნელი იქნება წარმოდგენა, რომ ტალანი ეკლესიის სიმაღლეზე იქნებოდა ამოყვანილი, რაც შეაფერხებდა ნაგებობაში შესვლას. უფრო სავარაუდოა, რომ მინაშენი გარკვეულ ნაწილზე იქნებოდა ამოყვანილი და ის ბარიერის როლს შეასრულებდა. სხვათაშორის ტყის უბნის № 1 სამეკლესიანი ბაზილიკის მიხედვითაც აშკარად ჩანს, რომ იქაც გარშემოსავლელი დაახლოებით 1,5 მ-ზე იყო ამოყვანილი, რითაც კარგად დასტურდება გ. ჩუბინაშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ სამეკლესიანების გარსშემოსავლელები ზოგჯერ ეკლესიის მთელ სიმაღლეზე არ იყვნენ ამოშენებული.

ეკლესიის წმინდის დროს საცდელი ზღვრები იყო დადებული ინტერიერის მთელ ფართობზე. ყველაფერთან ერთად ასეთი სამუშაოს ჩატარება საჭირო იყო განსაკუთრებით ერთი გარემოების გამო. როგორც ცნობილია, დაახლოებით X ს-მდე ეკლესიების ირგვლივ სამარხებს ვერ ვხვდებით. ეკლესიებთან სამაროვნების მოწყობა მასიურ მოვლენად იქცა დაახლოებით X საუკუნიდან. ეს მომენტი საკმაოდ მკვეთრ საბუთს იძლევა საეკლესიო ნაგებობების დათარიღებისათვის. რაც არაერთხელ იქნა გამოყენებული არეშის ნაქალაქარზედაც.

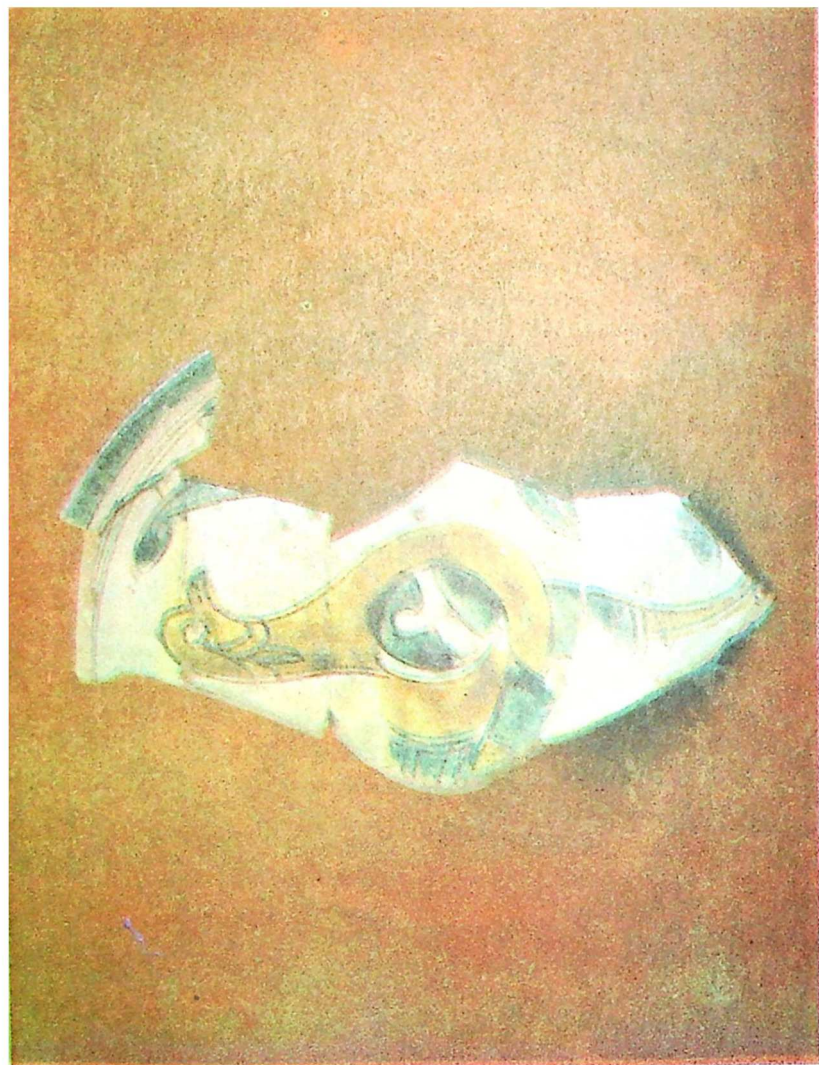
ასეთი სასინჯი თხრილების გავლების დროს, ეკლესიის ცენტრში აღმოჩნდა სამარხის ნაშთი, საფიქრებელია ორმოსამარხის ტიპისა, რადგანაც სამარხი ნაგებობის ნაშთი არ ყოფილა დაფიქსირებული. სამარხში დადასტურებულია:

1. მოზრდილი მუცელგანიერი ორყურა ქილა (2008, სიმაღლე — 28 სმ, ტაბ. LXXXIII—1—2). მხრებზე წრიული და ჩაღრმავებული ლამბაქისნაირი ორი საცერული და ერთი შვერილი უზის. ჭურჭელი ეყრდნობა ბრტყელ, წელში გამოყვანილ ძირს. ძირი დაფარულია კონცენტრული წრეებით (ტაბ. LXXXIII—3). თიხა რუხი ტონისაა.

2. ცალყურა ქილა, ვიწროძირიანი. უხეში ნამუშევარია, სიმაღლე — 17 სმ (2013, ტაბ. LXXXIV—1), ჭურჭლის ტანი დაფარულია ირგვლივ კონცენტრული წრეებით, რაც უკეთ ჩანს ჭურჭლის ქვედა წელსა და ძირზე.



სურ 1.





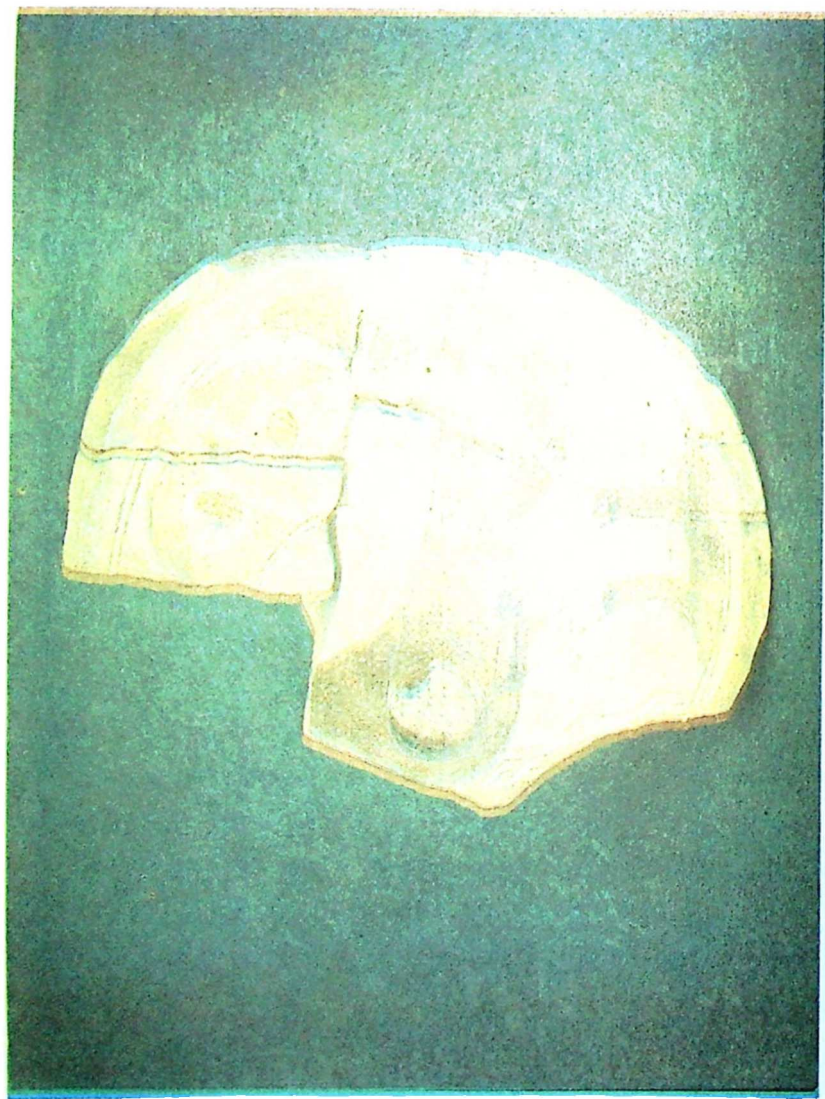
სურ. 3.



ხურ. 4.



Եջ. 5.







სურ. 8.

3. რუხი, მსხვილმარცვლოვანი თიხის ცალყურა დოქი, ბრტყელი ძირით, დაბალი ფართო ყელით. სიმაღლე — 21 სმ (2009, ტაბ. LXXXIV—2). სამარხში აღმოჩენილია სხვა დაშლილი ჭურჭლის ნატეხებიც, რომლებიც ვერ აღდგა.

აღნიშნული კერამიკული ნაწარმი მეტად თავისებურია და ეს ვლინდება პირველ რიგში უხეში ტექნოლოგიით — თიხა მინარევებს შეიცავს და არც კარგად არაა გამომწვარი. მეტად ორიგინალურია ორყურა დიდი ქილა.

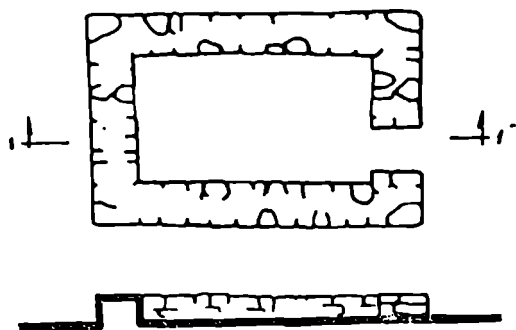
სამარხეული მასალა გვიანბრინჯაოს ხანის იერის მატარებელია, რაც ჩანს ჭურჭელთა ფორმების და ტექნოლოგიის მიხედვით. აღნიშნული სამარხის ნაშთის მიხედვით, ასევე არქაული ხელსაფქვავეებით ამ ადგილებში უნდა ვიგულისხმოთ ძველი დასახელების არსებობა, რაც დადასტურდა მომიჯნავე ადგილებშიაც.

ნასახლარები № 4 და № 5

ეკლესია № 4-ის ჩრდილო-დასავლეთით, ეკლესიის დასავლეთის კედლიდან 10 მეტრზე, ღელისპირას, გათხარა ერთსათავსოიანი მართივი ნაგებობა, რომელიც სავარაუდოდ შეიძლება დაეკავშიროთ ეკლესიასთან (სურ. 43). ნაგებობის (ნასახლარი № 4) სამხრეთის კედელი ზუსტად ემთხვევა ეკლესიის ჩრდილო კედლის მიმართულებას. ნაგებობა სამხრეთ-ჩრდილოეთით არის დამხრობილი, გეგმაში სწორკუთხა მოყვანილობისაა და უსაძირკველად, ტალახის სსნარზე არის აგებული. სამშენებლო მასალა ისეთივეა, როგორც ეკლესიაზე — რიყის და ფლეთილი ქვა. ნაგებობა ძლიერ არის დაზიანებული — შეპორჩენილია მხოლოდ ქვის წყობის სამი რიგი. ნაგებობის სიგრძეა 3,8 მ, სიგანე — 2,0, კედლების სისქე მერყეობს 0,7—0,8 მ შორის. კარი (სიგანე — 0,6 მ) დატანებული ჰქონია სამხრეთის კედელში. ნასახლარის წმენდის დროს დადასტურებულია კრამიტების ფრაგმენტები და საოჯახო საღაჭურჭლის უსახური ნატეხები. ნაგებობა სავარაუდოდ, დაკავშირებული უნდა იყოს ეკლესიასთან.

მეორე ნასახლარი (ნაგებობა № 5) ექსპედიციამ გათხარა ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 15 მეტრზე. ზედაპირზე ჩანდა უწყვრივო მიმოფანტული ქვები, რომელთა ალაგების და ადგილის გაწმენდის შედეგ გამოჩნდა ერთსათავსოიანი სწორკუთხა ფორმის ნაგებობის კონტურები (სურ. 44). ნასახლარი დამხრობილია აღმოსავლეთ — სამხრეთ-დასავლეთით. შემორჩენილია რიყის და ფლეთილი ქვებით ნაწყობი ერთი რიგი. მართალია კედლების ფრაგმენტულობა ბევრს არაფერს გვეუბნება, მაინც ჩანს, რომ სათავსო ისეთივე ტექნიკით არის ნაშენი, როგორც ეკლესია და პირველი ნასახლარი. სამშენებლო მასა-

ლაა რიყის ქვა, ასევე მოზრდილი ფლეთილი ქვები, შემაკავშირებელ მასად ტალახის ხსნარია გამოყენებული. ერთპირად დალაგებული ქვებით სწორკუთხედაა მოჭიმული, სადაც კარის ღიობი არ ჩანს. ეტყობა კარი ქვის ზედა წყობაში იქნებოდა დატანებული. ნაგებობის ზომებია $5,8 \times 5,1$ მ კედლების სისქის ჩათვლით. როგორც ჩანს, ნაგებობა უსაძირკვლო იყო. მას მიწის იატაკი ექნებოდა.

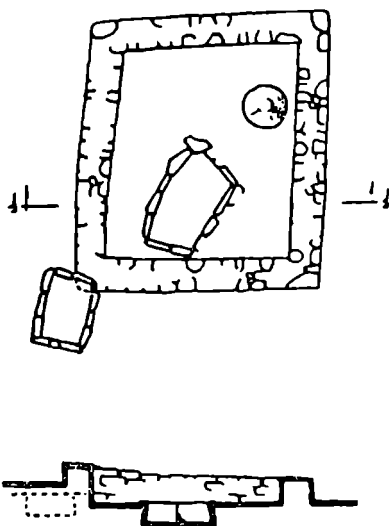


43. ტყის უბნის ნასახლარი № 4, გეგმა და კრილი (აქ.ქ. ნ. ბახტაძე).

ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში კედლის გვერდით, კუთხიდან 0,85 მ-ის დაცილებით, აღმოჩნდა ქვევრი, რომლის გვერდებიც შემკული იყო ამოღარული ტალღური ორნამენტით. ქვევრის პირ-გვერდი ჩამტვრეული ჰქონდა. მუცლის დიამეტრია 0,95 მ.

ნაგებობის იატაკის სავარაუდო დონე რბილი მიწის ფენით იყო წარმოდგენილი, რომელსაც ენაცვლებოდა დაფშვნილი ფიქლიანი კონსტრუქციის ნაშალი ფენა. აღნიშნულ წვრილმარცვლიან ფენაში ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთი კედლების შუაში 0,8 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა მსხვილი ქვებით შემოწყობილი სამარხი (ტაბ. LXXXV). იგი დამხრობილი იყო აღმოსავლეთ-დასავლეთით. სამარხის შიდა ნაწილის სიგრძეა 1,65 მ; სიგანე არათანაბარია — 1,0—1,1 მეტრს შორის; სიმაღლე — 0,45 მ. დასავლეთის კედელი შედგენილია სამი ქვით; ჩრდილოეთის და სამხრეთის კედლები — 4-4 ქვით; აღმოსავლეთის კედელი — სამი ქვით. სამარხი სავსე იყო მიწით. ჩონჩხი არ არის დადასტურებული, მხოლოდ ერთი პატარა ძვალი იყო შემორჩენილი; ისე რომ, ვერაფერს ვიტყვით პოხის შესახებ. სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში იდო მოყავისფროდ გამომწვარი ქილა — დაშლილი, უხეშად დამუშავებული, სიმაღლე — 17 სმ (1992, ტაბ. LXXXIV—3); ცალყურა დაშლილი დიდი ზომის დოქი (1990, ტაბ. LXXXIV—4), და-

დასტურებულია ასევე ქვის ბრტყელი ფილა (1994, ტაბ. LXXXIV—E). სხვადასხვა ქურჭლის ნატეხები ჩნდებოდა სამარხის წმენდისას და ნაგებობის იატაკის დონეზედაც. სამარხის სამხრეთით, ერთ მეტრზე, სამარხის სახურავის დონეზე აღმოჩნდა ნაცრისფრად გამომწვარი ქურჭლის ნატეხები. რამდენად უკავშირდებიან ისინი სამარხს ძნელი სათქმელია. წინასწარულად სამარხი სინქრონული უნდა იყოს ეკლესიაში გათხრილი სამარხისა, ე. ი. გვიანბრინჯაოს ხანას შეიძლება მივაკუთვნოთ.



.44. ტყის უბნის ნასახლარი № 5, გეგმა და კრილი (არქ. ნ. ბახტაძე).

სამარხი მეტად საინტერესოდ იყო მოწყობილი: ქვედა ერთი რიგი შედგენილია ბრტყელი ღიდრონი ქვებით. თავსა და ბოლოში სამარხის სიგანეა 1,0 და 1,1 მ, შუაში — 1,15 მ, სიგრძე — 1,65 მ. აღნიშნული ქვის წყობის ზევით კიდევ ორი რიგი შემოუყვება პატარა ზომის რიყის ქვებით. სამარხის ზედა ნაწილი დაზიანებულია. ნასახლარის სამხრეთ-დასავლეთი კედელი ნაწილობრივ ფარავს სამარხ ნაგებობას.

ნასახლარის გარეთ ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დადგასტურდა კიდევ ერთი ანალოგიური სამარხი, ოღონდ უფრო მცირე ზომისა. ნა-

გებობის კედლების კუთხე ზედ ედო სამარხის აღმოსავლეთ კედელს.

სამარხი ქვითაა ნაშენი; ქვედა რიგი დიდრონი ქვებითაა შემოწყობილი — 0,5 მ-ზე ნაკლები არცერთი ქვა არ არის. შემდეგ მოსდევს ფლეთილი მომცრო ქვებით მშრალი წყობით ნაშენი 5 რიგი. დამხრობილია აღმოსავლეთ-დასავლეთით. სიგრძეა 1,3 მ, სიგანე — 0,9 მ, სიმაღლე — 1,0 მ. სამარხი საფსე იყო ფხვიერი წვრილი ფიქალნარევი მიწით, რომელსაც ქვიშისნაირი სტრუქტურა ჰქონდა. სამარხში ჩონჩხი არ ყოფილა დადასტურებული. ამოდიოდა ყავისფრად გამომწვარი ჭურჭლის ნატეხები, რომელთაგანაც შეკოწიწდა სამი მომცრო ჭურჭელი:

1. მომცრო ცალყურა სასმისი ყავისფრად გამომწვარი, გვერდები ვერტიკალური ხაზებით შემკული. სიმაღლე — 6 სმ, პირის დიამეტრი — 8—8,5 სმ (2019, ტაბ. LXXXVI—1).

2. მომცრო სასმისი ცალყურა (მოტეხილია), წელში გამოყვანილი, ყავისფრად გამომწვარი. სიმაღლე — 8,8 სმ, პირის დიამეტრი — 9 სმ (2011, ტაბ. LXXXVI—2).

3. ლამბაქი (ნაკლული) წინა ორი ჭურჭლის ფაქტურისა, შვერილი გახვრეტილი ყურით. დიამეტრი — 10 სმ (2012, ტაბ. LXXXVI—3).

სამარხეული ჭურჭელი მსგავსებას ამჟღავნებს ადრებრინჯაოს ხანის მასალებთან ფორმითაც და კეცის ფაქტურითაც, თუმცა განმასხვავებელი ნიშნებიც აქვთ.

სამარხები რომ დაზიანებული ყოფილა ნაგებობის მიერ, გამოჩნდა ნაგებობის ქვევრის წმენდის დროს. ქვევრის პირველ რიგში ჩამტვრეული იყო და ეყარა ქვევრშივე, რომელიც მიწით იყო ამოვსებული. წმენდისას ამოდიოდა ჭურჭლის ნატეხები, მათ შორის სამარხეული, შავად გაპრიალებული და ნაცრისფერკეციაანი ნაწარმისა. ქვევრის სავარაუდო სიმაღლეა 1 მ. ჩვენ ვუშვებთ, რომ ადრინდელი ჭურჭლები ქვევრში მოხვდა სამარხების დაზიანების შედეგად.

ეკლესია № 5

ეკლესია № 5 მდებარეობს ეკლესია № 4-ის ჩრდილოეთ-დასავლეთით 200 მეტრზე, ე. ი. იმავე მანძილზე, როგორც № 4 ეკლესია არის დაცილებული № 3 ეკლესიიდან, ეს უკანასკნელი კი № 1 და № 2 ეკლესიებიდან. მაშასადამე, აღნიშნულ უბანზე, ეკლესიები № 1, № 2, № 4 და № 5 განლაგებული ყოფილან კონკრეტულ ერთმანეთისაგან 200 მ-ის დაცილებით.

ეკლესია № 5 გეგმარებით მიაგავს № 4 ეკლესიას (სურ. 45), მდებარეობს იმავე ღელის მარცხენა ნაპირზე, მისგან 25 მ-ზე. ეკლესიას

ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაახლოებით 120 მეტრზე ჩამოუდის მეორე დელე. ეს ორივე უერთდება მდინარე არეშის წყალს მარჯვნიდან.

ეკლესია № 5 ნაგებია ძირითადად ფლეთილი ქვით ტალასის ხსნარზე. წარმოდგენს აღმოსავლეთ-დასავლეთით დამწრობილ დარბაზულ ეკლესიას აღმოსავლეთით მოწყობილი საკურთხეველის აბსიდით.

ეკლესიის სიგრძეა 8 მ; სიგანე — 4,9 მ; შიდა არეა $5,8 \times 2,9$ მ. სამი კარი აქვს — ჩრდილოეთის, დასავლეთის და სამხრეთის კედლებში. დასავლეთი კედლის კარის სიგანეა 1,05 მ; ჩრდილოეთის კარისა — 0,75 მ; სამხრეთისა — 1,0 მ. კედლების სიგანე თითქმის თანაბარია, მერყეობს 0,95—1,0 მ შორის.

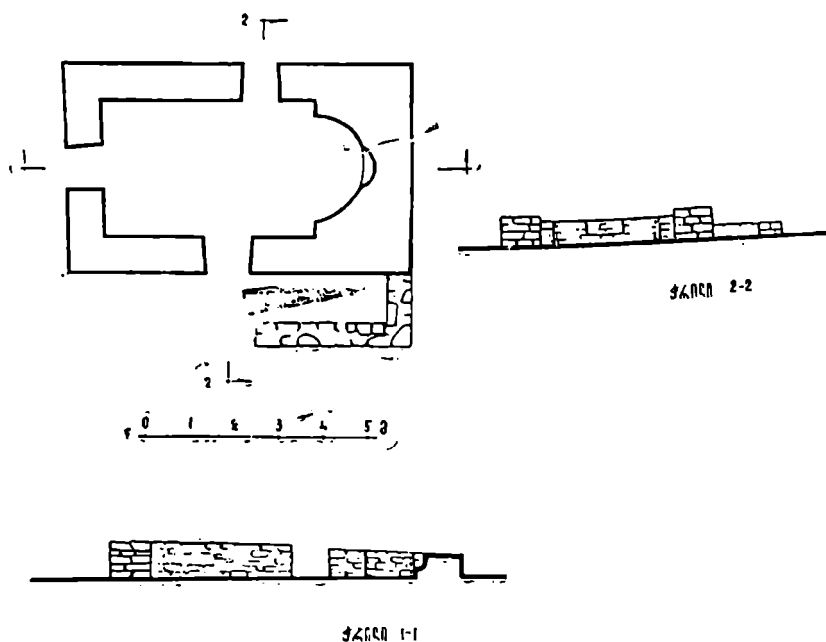
ეკლესიას სამხრეთის მხრიდან მიდგმული აქვს 1,1 მ-ის სიგანის მინაშენი, რომლის სამხრეთის კედელი წყდება სამხრეთის კარის გასწვრივ. მინაშენის კედლები უფრო ვიწროა (0,6 მ), ვიდრე დარბაზული ეკლესიისა. განსხვავებით № 4 ეკლესიისაგან მინაშენი გარშემოსავლელში არ გადადის. აბსიდა ჩახაზულია აღმოსავლეთ კედელში, კანკელი არ გააჩნია. მეტად საინტერესოდ გამოიყურება საკურთხეველი — ნალის ცენტრალურ ნაწილში დაახლოებით 0,8 მ სიგანის წრიული არეა, რომელიც, ალბათ, ზევითაც ვრცელდებოდა. სამწუხაროდ, აქ ქვის მხოლოდ რამდენიმე რიგია შემორჩენილი და სურათის აღდგენა შეუძლებელია; ყოველ შემთხვევაში საკურთხეველის განსხვავებულ სახესთან გვაქვს საქმე.

ეკლესიის გათხრა დავიწყეთ უწესრიგოდ დაყრილი ქვების ალაგების შემდეგ და წინა ეკლესიის ანალოგიურად აქაც სულ მალევე შემოიხაზა ნაგებობის კონტურები. ეკლესია ძლიერ არის დაზიანებული — უსაძირკვლოდ არის ნაგები. შემორჩენილია კედლების მხოლოდ ქვედა ნაწილები; ჩრდილოეთის კედელი შემორჩენილია 0,4—0,7 მეტრზე, 4—6 წყობით; დასავლეთის კედელი 0,6—0,7 მეტრის სიმაღლეზე 5—6 წყობით; სამხრეთის კედლიდან შემორჩენილია ქვების 4—5 რიგი 0,4—0,7 მ-ზე. ასევეა აღმოსავლეთის კედელიც.

მინაშენი უფრო უარესადაა შემორჩენილი. მისი სამხრეთის კედლიდან გადარჩენილია მხოლოდ 1—2 რიგი. აღმოსავლეთ კედელზე მსხვილი ქვების ორი რიგით არის წარმოდგენილი.

ეკლესიის წმენდის დროს არქეოლოგიური მასალა, თუ არ ჩავთვლით კრამიტების ნატეხებს, არ არის აღმოჩენილი, აქაც ისევე როგორც № 4 ეკლესიაზე კრამიტები მეტად უსახურია და ზუსტ ზომებს ვერ ვადგენთ. ერთ-ერთი, რაც შეიძლება დაბეჯითებით ვთქვათ, ეს არის, რომ კრამიტები ღარიანი და გვერდებზე კიდეები ყოფილა, მოკლებული ყოველგვარ ორნამენტაციას. აქაც არ ჩანს მოჭიქული კერამიკა.

სიახლე, რომელიც შეინიშნება № 4 და № 5 ეკლესიების წმენდისას, პირველ რიგში ეხება მათ გეგმარებას. წინააღმდეგ აღრე გათხრილი ეკლესიების მიმართ შემუშავებული აზრისა, აქ არ გვაქვს გარსშემოსავლელიანი სამეკლესიანი ბაზილიკები, არამედ დარბაზული ეკლესიები სამხრეთის მხრიდან მიშენებული სათავსებით (ეკლესია?), თანაც № 4 ეკლესიაში ეს მინაშენი (ეკლესია?) გარსშემოსავლელს ჰქმნის სამხრეთით და დასავლეთის მხრიდან, რის გამოც ცენტრალური ეკლე-



45. ტყის უბნის ეკლესია № 5, გეგმა და ჭრილი (არქ. ნ. ბახტაძე).

სიის შესასვლელები დამოკიდებულები აღმოჩნდნენ მასზე. იქმნება სულ ახალი სურათი, რომელიც აღრე არ ვიცოდით. № 5 ეკლესია განსხვავებულია და აქ მხოლოდ სამხრეთის მინაშენი გვაქვს, რომელიც წყდება ეკლესიის სამხრეთის კარის გასწვრივ. რა ფუნქცია ჰქონდა მას, ნათელი არ არის, შეიძლება საქმე გვაქვს ორეკლესიან ბაზილიკასთან.

ტყის უბნის არცერთ ეკლესიაზე არ არის დადასტურებული მოჭიქული კერამიკა. ეს მიუთითებს მათს ფუნქციონირებაზე IX ს-მდე. თუ

ეს გარკვეული სწორია, მაშინ შეიძლება არეშის ტყის უბნის ეკლესიების დანგრევა არაბების შემოსევებს დაეუკავშიროთ. რაც შეეხება მათი მშენებლობის დროის განსაზღვრას, ჩვენ ისინი ადრექრისტიანული პერიოდის შემოქმედებად მიგვაჩნია, არ გამოვრიცხავთ არც IV საუკუნეს, ამ დროსა გვეგონია № 2 და № 3 ეკლესიები.

სიახლიდან აღსანიშნავია, რომ № 4 ეკლესია და ნასახლარი გაშენებული ყოფილან გვიანბრინჯაოა ხანის სამაროვანზე. ამ ტერიტორიაზე არაერთვან არის შენიშნული სამარსების ქვის წრეები. აქვე შესაძლოა ნასახლარებიც იყოს მოსალოდნელი, ამასე შიღითებს არქაული ხელსაფქვავის ქვები (ათი ქვა შეევაგროვეთ ამ ადგილებში), რომლებიც № 4 ეკლესიის მიდამოებში იყო ნაპოვნი. რამდენიმე ქვა ეკლესიის მშენებლობაშიც იყო გამოყენებული.

აქ უნდა მოვიხსენიოთ ერთი უცნაური აღმოჩენის შესახებ. უცნაურობაში ვგულისხმობ არა ნაპოვნს, არამედ აღმოჩენის გარემოებას. ეკლესია № 3-ის ჩრდილოეთის გარშემოსავლელს კედლის თავზე მიწის ფენის აღების შემდეგ ვნახეთ დიდი ზომის ჭურჭლის ნატეხები, რომელთა მიხედვითაც (ნაწილობრივი რესტავრაციის, მთლიანი ვერ მოხერხდა) შეიძლება წარმოვიდგინოთ დიდი ზომის მუცელგამოპერლი ჭურჭელი, განიერპირიანი, მხრებზე ბუტკობებით (1889). ჭურჭელი სქელკედლიანია, გარეთა პირი შავად არის გამომწვარი და გაპრიალებული, შიდა წაბლისფერია. ძლიერ მიაგავს ადრეებრინჯაოს ხანის მასალებს, უფრო კი ბედენურ ნაწარმს. მისი აღმოჩენის ვითარება ერთობ გაუგებარია ადრექრისტიანული ეკლესიის კედელზე. კედელი აქ შემორჩენილი იყო დაახლოებით 1 მ სიმაღლეზე. ნატეხები ან მშენებლობის დროს ჩაატანეს, ან დანგრევის შემდეგ მოხვდა სხვა ძეგლიდან. ამ აღმოჩენის მიხედვით ადრეებრინჯაოს და გვიანი ბრინჯაოს ხანის მასალების დადასტურებით № 3 და № 4 ეკლესიების ზონაში უნდა ველოდოთ არეშის ტერიტორიაზე არსებულ უძველეს ნამოსახლარებს.

შემთხვევითი აღმოჩენები

ექსპედიციის მიერ ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების პერიოდში ექსპედიციის წევრები აგროვედნენ მიწის სამუშაოების დროს შემთხვევით აღმოჩენილ საგნებს და, უნდა ითქვას, რომ მცირერიცხოვან მასალაში მეტად საყურადღებო ნივთები მოხვდა. აქ არ შევეხები მასიური კერამიკული ნაწარმის პარალელურ მონაცემებს, რომელთაც თვისობრივი ცვლილების მოხდენა ზემოთ მიმოხილულ მასალებში არ შეუძლიათ, არც თარიღის განსაზღვრის თვალსაზრისით იქნებიან ორიგინალურები. შევჩერდები მხოლოდ იმ შემთხვევით აღმოჩენებზე, რომ-

მელთაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება არეშის ისტორიის რომელიმე მომენტის განსაზღვრის საქმეში.

პირველ ყოვლისა, თუ ქრონოლოგიური მიდგომით განვიხილავთ, უნდა დავიწყოთ ბრინჯაოს ცულთი, რომელიც მიწის სამუშაოების დროს აღმოჩენილა მდინარე არეშის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, არცთუ შორს მდინარიდან, პირველივე ტერასაზე (ცული ექსპედიციას გადასცა მისმა აღმომჩენმა პედაგოგმა იაკობ კალაიჯიშვილმა). ადგილად, რომელიც სოფლის ცენტრალურ ნაწილშია და სახნავ-სათესად არის გამოყენებული, სხვა მხრივაც არის საყურადღებო — აქ არის აღმოჩენილი ე. წ. „მთისძირის იანძი“, რომელზედაც ქვემოთ მექნება საუბარი. ცული (716, ტაბ. LXXXIX—1) ბრინჯაოსია, ჩამოსხმული, მრგვალი სატარე ნახვრეტით, რომელიც გარედან შიგნით ოდნავ შევიწროებულია (სიგრძე — 13,5 სმ), ერთ მხარეს ოდნავ ჩამოჭრილია. ასეთი ცულები სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის ადრეული ეტაპისათვის არიან დამახასიათებელი. მისი პირდაპირი პარალელებია კიურ-დერესა და მეჭვრისხევეში აღმოჩენილი ცულები²⁸.

ო. ჯაფარიძე არეშის მსგავს ცულებს ქულბაქეშში (ცხინვალთან) აღმოჩენილი ცულების მიხედვით, ქულბაქეშის ტიპის ცულს ეძახის²⁹. მისივე დასკვნით: „სავსებით მართებული ჩანს იმ მკვლევართა მოსაზრება, რომლებიც ამ ტიპის ცულს ადგილობრივ მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჩამოყალიბებულ ფორმად მიიჩნევენ და რომელიც აქ ჯერ კიდევ III ათასწლეულის პირველ ნახევარში ჩნდება“³⁰.

მაშასადამე, ჩვენს ხელთაა ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრით დასათარიღებელი ნივთი, რომელიც მრავალმხრივი განსჯის საგანი უნდა გახდეს, და რაც ვერ ხერხდება, რამდენადაც ის შემთხვევითი მონაპოვარია და თანაც ერთადერთი, არეშის ნაქალაქარზე. მიუხედავად ამისა, სრული უფლება გვაქვს მის მიხედვით, ასევე ტყის უბნის ეკლესია № 3-ზე დადასტურებული ადრებრინჯაოს ხანის (ბედენური?) კერამიკის გათვალისწინებით ამ ადგილებზე უძველესი სამოსახლოების დამკვიდრება ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ვიგულისხმობთ.

აღნიშნული ეპოქის მინიშნება სხვა მონაცემებითაც შეიძლება გაგვარდეს. ერთ-ერთ ასეთ დამადასტურებელ ნივთად უნდა მივიჩნიოთ ნაცრისფრად გამომწვარი ბრტყელძირა ლანგარი, რომელიც შემთხვე-

28 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Трналетн, Тб., 1941, с. 17.

29 ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961, გვ. 92.

30 ო. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბ., 1976, გვ. 126.

ვით არის ნაპოვნი მდინარე არეშის წყლის ფლატეზე 1979 წ. ის ექსპედიციას გადმოსცა ვ. კალაიჭიშვილმა (1613, ტაბ. LXXXIX—2). ლანგარს ვიწრო პირი აქვს, გადაკეცილი, ცალყურაა. მიაგავს ადრე ბრინჯაოს ხანის კერამიკას.

აქვე უნდა განვიხილოთ უცნაური ფორმის და გამოუცნობი დანიშნულების ჭურჭელი წითლად გამომწვარი თიხისა, რომელსაც ცილინდრული ტანი აქვს და ბრტყელი წრიული ძირი — გაცილებით განიერი ცილინდრზე (2014, ტაბ. LXXXIX—3). აღმოჩნდა ტყის უბანზე № 4 ეკლესიის ტერიტორიაზე, სადაზვერვო თხრილში. ძირის დიამეტრია 27,5 სმ; სიმაღლე — 13,5 სმ; პირის დიამეტრი — 21 სმ. თიხის ფაქტურით უახლოვდება ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკას. ჭურჭლის ძირი მონაცრისფროა, თითქმის რაღაც უნდა მდგარიყოს, რასაც ასეთი შეფერადება მიუცია.

ქრონოლოგიურ კრილში შემდგომი პერიოდის ფენის დასადასტურებლად შემთხვევითი მონაპოვრებიდან უნდა დავასახელოთ ბრინჯაოს ბრტყელი სამაჯური (სიგანე — 2,8 სმ), ოვალური ფორმის (7,5 × 5,5 სმ), თავგახსნილი (ტაბ. XC). სამაჯურს ორთავე ნაპირზე ვიწრო თოკის ორნამენტი დაუყვება, მათ შორის კი ოთხი გრძივი წიბოა. ერთი თავი გახვრეტილი აქვს. ნაპირები ჩამომტვრეულია და ამ ადგილებზე ორნამენტი და წიბოები აღარ ჩანს. მსგავსი სამაჯურები გრძივი წიბოებით, მაგრამ ფართო ზედაპირით დადასტურებულია დასავლეთ კავკასიის მთიანეთში (ყულანურხვა, ლეჩხუმი, ბრილი) და ისინი ძირითადად ძვ. წ. პირველი ათასწლეულის მეორე მეოთხედით არიან დათარიღებული³¹.

უფრო ზუსტი ანალოგიებია დადასტურებული ჩეჩენო-ინგუშეთის ტერიტორიაზე. ქრონოლოგიური სხვაობა არ არის, გარეგნული მსგავსებაც ამ უკანასკნელებთან მეტია, უფრო სწორად ისინი იდენტურები არიან — იგივე ფორმა, ორნამენტი, თითო ნახვრეტი, ასეთი დასკვნას გამოტანისათვის სრულიად საკმარისია³².

არეშის ნაქალაქარზე შემთხვევითი აღმოჩენებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია ვერცხლის მონეტების განძი, რომელიც დადასტურებული იყო მიწის სამუშაოების დროს, სოფლის ცენტრში მდ. არეშის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, იქ, სადაც ზემოთ აღწერილი ბრინჯაოს ცულიც იყო აღმოჩენილი (ტაბ. XCI—2).

განძი აღმოჩნდა მიწის ხვნის დროს და მაშინვე გაიფანტა, ისე

³¹ М. М. Трапш, Труды, 1, Сухуми, 1970, с. 160. აქვე იხ. ლიტერატურა.

³² В. И. Козенкова, Вопросы хронологии восточного варианта Кобанской культуры в свете новых раскопок в Чечено-Ингушетии. Сб. Древние памятники северо-восточного Кавказа. Махачкала, 1977, с. 73, табл. 2.5.

რომ, საჭირო შეიქნა მისი მოგროვება როგორც ოფიციალური დაწესებულებიდან ისე კერძო პირთაგანაც. ასეთნაირად მოგროვდა სულ 305 მონეტა. აქედან დიდი უმეტესობა მინისტრთა საბჭოდან იყო გადმოგზავნილი მუზეუმში (212 ცალი); გაზეთ „კომუნისტის“ რედაქციამ 5 მონეტა გადმოსცა, 3 ცალი იქნა მოგროვილი ყვარელში, დანარჩენი კი კერძო პირებისაგან იქნა შემოტანილი (ნუმიზმატიკის განყოფილების განძების ფონდი № 10700—10957). განძის აღმოჩენის ადგილი ექსპედიციამ დაზვერა და რამდენიმე თხრილიც იქნა გავლებული, მაგრამ იქ რაიმე ნიშანი კულტურული ფენისა არ ყოფილა დადასტურებული, მხოლოდ ოთხი მონეტა იქნა მოძიებული მოსახლეობაში, რომელიც გადაეცა ნუმიზმატიკის განყოფილებას მთისძირის განძის შესაცვებად.

როგორც გაირკვა, 1962 წ. მხოლოდ განძის ნაწილის აღმოჩენასთან გვექონია საქმე; 1988 წ. ამ ადგილზევე მიწის დამუშავებისას კვლავ წააწყდნენ განძის დარჩენილ ნაწილს, რომელიც მუზეუმში შემოვიდა ორ ნაკადად, 279 ცალი იმავე 1988 წელს და 112 ცალი 1989 წ. (მუზეუმში მოიტანა მთისძირის მცხოვრებმა დიმიტრი ადეიშვილმა). დღეისათვის მთისძირის განძის შემადგენლობაშია 697 ვერცხლის მონეტა. თუმცა დანამდვილებით უნდა ითქვას, რომ განძის თავდაპირველი ოდენობა მნიშვნელოვნად მეტი უნდა ყოფილიყო.

განძის შემადგენლობაშია სასანური დრაჰმები, ომიადების და აბაშიდების სახელით, ასევე ესპანეთის ომიადების (1 ცალი) სახელით მოჭრილი მონეტები. მონეტების მოჭრის ადგილებია: მადინათ ას-სალაში, მუჰამადია, ბასრა, ვასიტი, ბალზი, ქუფა, ნიშუპური, ანდალუზია, ბაჯენისი, დამასკო, ქირმანი, სამარყანდი და სხვა. მონეტების ნაწილის მოჭრის ადგილი და ვისი სახელით არის მოჭრილი, არ არის ჯერჯერობით გარკვეული. ყველაზე ძველი მონეტებია სასანური დრაჰმები და ყველაზე ბოლოს მოჭრილთაგან კი, რომელსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს განძის ჩაფვლის განსაზღვრისათვის, ჰარუნ-არ-რაშიდის (786—809 წწ.) და ამინის (809—813—814) სახელებით მოჭრილი მონეტები³³. აღნიშნულის მიხედვით განძი დაფლული უნდა იყოს IX საუკუნის პირველ მეოთხედში.

სოფელ მთისძირის მცხოვრებმა ალ. კალაიჯიშვილმა ექსპედიციას გადასცა მის მიერ 1976 წ. სოფლის დასავლეთით, ტყეში ნაპოვნი სპი-

³³ 1962 წ. აღმოჩენილი მონეტების შესახებ იხ. ი. ჯალალანია, საქართველოს საშინაო განძები, თბ., გვ. 12, 37. განძის დანარჩენ ნაწილს ამუშავებს ნუმიზმატიკის განყოფილების თანაშრომელი ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. ანთაძე, რომლის დასკვნითაც ვსაჩვენებლობ წინამდებარე პუბლიკაციის დროს.

ლენძის დაფანჯრული ბალთა (22 X 18 სმ). ბალთას ნახევრადოვალური ფორმა აქვს, ზედაპირი ოდნავ ამობურცულია. ფუძეზე მთელ სიგრძეზე ექვსი რგოლი აქვს ნახევრადსფერული (ერთი მოტეხილია). სეგმენტური წვერი ბოლოვდება ორი რგოლით (ერთი მოტეხილია). ბალთის ზედაპირი დაყოფილია სამ აეურულ ფრიზად (1235, ტაბ. XCII). ფრიზები გამოყოფილია ერთმანეთისაგან 2 სმ სიგანის თევზისფერ-ორნამენტური არშიებით. მსგავსივე ჩარჩო შემოუყვება ირგვლივ. ქვედა ფრიზი ვერტიკალური არშიით გაყოფილია ორად. ფრიზების გამოყოფი არშიების ცენტრში და მათი მეორე არშიასთან შეერთების ადგილზე ვარდულებია გამოსახული.

პირველი და მეორე ფრიზი გამოსახულების მიხედვით იდენტურ სურათს იძლევა. თითოეულ მათგანში სიუჟეტური ჯგუფია მოთავსებული, წედგენილი ოთხი დათვის თავის და მათ შორის სამი ძლიერ სტილიზებული ცხოველის თუ ფრინველის გამოსახულებით. ბალთას ქვედა ნაწილში, ვერტიკალური გამოყოფი არშიით ორივე მხარეს ერთმანეთის პირვექცევით, სიმეტრიულად ცხენის ფიგურებია მოცემული, მათ ზემოთ კი, ასევე სიმეტრიულად, ოღონდ ცხენების საპირისპირო მხარეს მიქცეული, კვიცებია გამოსახული.

გამოსახულებანი და მთლიანად ბალთა ზუსტი ასლია დაღესტანში აღმოჩენილი ბალთებისა, რომლებიც აღმოჩენების მიხედვით ლიტერატურაში შევიდა როგორც ბეჟთის ბალთები³⁴. დაღესტანის 70-ზე მეტი ასეთი ბალთაა ცნობილი და ჯარდა რამდენიმესი ყველა დაღესტანშია აღმოჩენილი³⁵. დაღესტნის გარეთ აღმოჩენილთაგან ერთი ნაყილია თბილისში, ერთი ხევსურეთიდან არის³⁶ და ბოლოს ერთიც არეშის ნაქალაქარზეა ნაპოვნი.

ბალთების აეურული გამოსახულებების შესახებ საინტერესო მოსაზრებებია გამოქვეყნებული, კერძოდ, მათი სემენტიკური ახსნისა და წარმომავლობის შესახებ, რაზედაც აქ ზედმეტად მიმაჩნია შეჩერება, აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ მკვლევრები სრულიად სამართლიანად, ანალოგიური გამოსახულებების ჩანასახებს ხედავენ ძლიერ ადრე და რომ შუა საუკუნეების დაღესტანმა შემოგვიწვია განვითარების მეტად გრძელი პერიოდის შემოქმედებით განვითარებული სახეები. უშუალოდ ბეჟთის სამაროვანზე აღმოჩენილი ბალთები ქრონოლოგიურად თავსდება VIII—X სს. ფარგლებში³⁷. ასეთივე თარიღი უნდა მივიღოთ არე-

34 Д. М. Атаев, Нагорный Дагестан в раннем средневековье, Махачкала, 1933, с. 125.

35 М. Давудов, Еще раз о пряжках Бежтинского типа, Древности Дагестана, Махачкала, 1974, с. 106.

36 О. М. Давудов, Там же.

37 Д. М. Атаев, *დასახ. ნაშრომი*, ნახ. 32.

შის ბალთისათვისაც, სხვა დამათარილებელი მასალა არ გაგვაჩნია, და ხანამ სხვა რამ საბუთი გამოჩნდებოდეს, ის შემოტანილად უნდა ჩავთვალოთ — ბეჟთა არც ისე შორსაა არეშიდან და მათ შორის კავშირი ექვს გარეშეა მტკიცე იყო აღრე შუა საუკუნეებში. მთიან დაღესტანში სამისიონერო მუშაობა სწორედ აქედან არეშ-გაგაზ-ნეკრესით ხორციელდებოდა და მათ შორის კულტურულ-ეკონომიკური მჭიდრო ურთიერთობის ამსახველ ნივთიერ დადასტურებას მომავალშიც უნდა ევლოდეთ.

შემთხვევითი აღმოჩენების ამ რიგიდან უნდა მოვიხსენიოთ სპილენძის სამი იდენტური ნივთი, რომლებიც სხვადასხვა დროს შემოვიდა ექსპედიციაში და ნაქალაქარის სხვადასხვა ადგილებშია აღმოჩენილი. ორი მათგანი ექსპედიციას შემოსწორა ა. კალაიჩიშვილმა (1618). ნაპოვნია ე. წ. „ჩვიდმეტპეტრიანის“ დასავლეთით. მესამე გადმოსცა ექსპედიციას გ. კალაიჩიშვილმა (194, ტაბ. XCII—2). აღმოჩენილია მდინარე არეშის წყლის მარცხენა ნაპირზე სოფლის დასაწყისში. სამივე დისკოსებური ნივთია ოდნავ ამოზურცული. უკანა მხარეს დასამაგრებელი ყუნწი აქვს. ზედაპირი დაფარულია კონცენტრულად განლაგებული რელიეფური თანაბარი ბურცოვებით. ბურცოვები ზან ნახევარსფერული, ხანაც მოგრძო, ჩასმულია მძიმე მარცვალა ორნამენტში. დისკოს ცენტრს წარმოადგენს დაბალსფერული ბურცოვები, რომლის გარშემოც არის განაწილებული კონცენტრული ორნამენტები. რადგანაც მეორე მხარეს ყუნწი აქვს, ცხადია, ის მისაყვრებელი ყოფილა რომელიღაც ნივთზე და დამოუკიდებლად არ იხმარებოდა.

ბეჟთის იმავე სამაროვანზე, რომელზედაც აუთრული ბალთები იყო აღმოჩენილი, მსგავსი დისკებიც ყოფილა დადასტურებული, სულ 24 ცალი. გამთხრელის დაკვირვებით, რადგანაც ასეთი დისკები სამარხებში მიცვალებულთა მკერდის არეში ყოფილა დადასტურებული, ტყავზე მიმაგრებული, მიიჩნევს, რომ ისინი იხმარებოდნენ როგორც აბჯრის ნაწილები³⁸. სხვათა შორის შუა საუკუნეების საქართველოში ცნობილი იყო ლითონის ნივთების მიმაგრება სხეულის დაცვის თვალსაზრისით. ასეთ საფარს პოლოტიკს ეძახდნენ, საბა ორბელიანის განმარტებით, „პოლოტიკი რკინის ფიცარი ბრძოლაში მკერდთა და ღლიათა დასაყრავი“ ყოფილა.

შემოთ განხილული ბრინჯაოს დისკების თარიღი ისეთივეა, როგორც აუთრული ბალთებისა (VIII—X სს.). არეშის ნაქალაქარზე შემთხვევით აღმოჩენილი ნივთებიც სხვა მასალის გამოჩენამდე ასეთნაირადვე უნდა დათარიღდეს. მაშასადამე, კიდევ ერთი სახეობის ნივთები გამოგვიჩნდა

³⁸ Д. М. А т а е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 152.

მთასთან ურთიერთობის გასაცნობად და მატერიალურად დასადასტურებლად. ურთიერთობა ამ შემთხვევაში შესაძლებელია მთლიანად ვერ გადმოსცემდეს არსებულ შინაარსს, რამდენადაც სწორედ ამ პერიოდში (VIII—X სს.) ისტორიული ჰერეთისა და მთის რეგიონის კავშირურთიერთობა უფრო სხვა ასპექტში უნდა წარმოვიდგინოთ. უფრო მახლობელი და შესაძლოა ერთიანი კულტურის სფეროს შიგნით, რომელსაც ქრისტიანული იდეოლოგია და ქრისტიანული მორალი ასაზრდოვებდა. ასეთ ვითარებაში ხშირად ეთნიკური განმასხვავებელი ნიშნები ქრება ხოლმე და წამყვანი ადგილი სწორედ კულტურულ ისტორიულ ტრადიციებზე დამყარებულ და ერთიან რელიგიურ-იდეოლოგიურ აზროვნებაზე განვითარებულ ფენომენს მიეკუთვნება. აქედან გამომდინარე, შემთხვევითობას არ შეიძლება მივაწეროთ ის გარემოება, რომ აყურული ბალთების ზოგ ცალებზე ფრიზების გამყოფ არშიებზე მოთავსებულ ბურცოებს ჯერის გამოსახულებები ამკობს³⁹.

არეშის ნაქალაქარზე შემთხვევითი აღმოჩენების სერია შეიძლება დავამთავროთ რელიეფურად შემკული სპილენძის ჯვრით (1234. ტაბ. XCIII). ჯვარი ჩამოსხმულია ყალიბში. ყუნწი მოტეხილი აქვს (სიგრძე — 7,5, სიგანე — 6 სმ). ქვედა მკლავი ოდნავ გრძელია სხვებზე. ცენტრალური ნაწილი უკავია „ვედრების“ სცენას, ბერძნული წარწერით. ჯვრის მკლავები წარმოადგენენ მედალიონებს, რომლებშიც ჩამოსხმულია მოციქულთა რელიეფური გამოსახულებანი. ჯვარი ვერ ჩაითვლება სანიშნო ნაწარმად — გამოსახულებები მოკლებულია სქემატიზაციას, ცუდად იკითხება, ხანგრძლივი ხმარებისაგან გადაშლილია. მისი სავარაუდო თარიღი XII—XIII საუკუნეებია (ჯვარი ექსპედიციას გადასცა ი. კალაიჭიშვილმა).

³⁹ О. М. Д а в у д о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 309, ნახ. 27.

არეშის ისტორიის ფურცლები

არეშის გეოგრაფიული გარემო და დასახლების ხასიათის
გარკვევისათვის

იმის შემდეგ, რაც გავეცანიოთ არეშის ნაქალაქარზე აღმოჩენილ არქეოლოგიურ მასალებს, არქიტექტურულ ძეგლებს და ნივთიერი კულტურის თვალსაწიერით რაღაცნაირად შემოვსაზღვრეთ ძველი დასახლების ქრონოლოგიური თუ ტერიტორიული მიჯნები, ამასთანავე რამდენადმე გავითავისუფლეთ თავი სპეციალური ნარკვევებისათვის დამახასიათებელი საგნობრივი აღწერილობებისაგან, აუცილებლობა გვკარნახობს ცალ-ცალკე შევხვით და ნივთიერი საბუთიანობის გზით განმარტება მოვუძებნოთ ძეგლის ისტორიის ცალკეულ საფეხურებს. თუ თანამედროვე ისტორიოგრაფიის მოთხოვნებიდან მივუდგებით პრობლემას, პასუხგასაცემი საკითხების რიგი საკმაოდ სოლიდური გამოვა, რაზედაც ჩვენს ხელთ არსებული მასალები არამც და არაჰც არ იქნება სრულყოფილად წარმოჩენისათვის საკმარისი და, ამდენად, უნდა შემოვიფარგლოთ საკითხების მხოლოდ გარკვეული წრით, რაზედაც შესაძლებელია მსჯელობა არქეოლოგიური მონაპოვრისა და მეტად ძუნწი წერილობითი მონაცემების მიხედვით. აქ ვგულისხმობ მსჯელობას გეოგრაფიული გარემოს შესახებ, დასახლების ტიპის თაობაზე, ცხოვრების ცალკეული ეტაპების და კულტურულ-ისტორიული განვითარების მიმდინარეობაზე და ა. შ.

გეოგრაფიული გარემო, რომელშიც აღმოცენდა არეშის მნიშვნელოვანი დასახლება, მეტად თავისებურია და ამასთანავე განმსაზღვრელიც არა მხოლოდ ლოკალურად არეშისათვის, არამედ ვრცელი რეგიონისთვის, რომელიც მოიცავდა ისტორიული ჰერეთის (შემდგომად კახეთის) დიდ ტერიტორიას, ე. წ. „გალმა მხარს“, დაწყებული ნეკრესის სანახებიდან და შაქის ველით დამთავრებული. ეს გეოგრაფიულ თავისებურება ერთიან სურათს გვიხატავს ბუნებით შექმნილ ერთგვაროვნებაში, რომელსაც მარტივად შესაძლებელია მთისწინები ან მთის და ბარის შემხვედრი ზონა ვუწოდოთ. მისი ბუნებრივ-გეოგრაფიული

ასპექტია კავკასიონიდან ალაზნის ველისკენ მიმართული წყალგამყოფი ქედები და საქართველოს პირობების მიხედვით უხეწყლიანი მდინარეები (ხევები), ასევე წვრილ-წვრილი ღელე-ნაკადულები, რომლებიც რწყავენ რა ნაყოფიერი ველის სავარგულებს, უერთდებიან მდინარე ალაზანს. ზონის ეკონომიკური ასპექტია მთის და ბარის, ორი განსხვავებული აგარაული რეგიონის სინთეზი, რომელიც მტკიცე საფუძველს ქმნიდა ამ ორი გეოგრაფიული ზონის მოსახლეობის ურთიერთობაში. ადრე გამოქვეყნებული ნაშრომების მიხედვით, შესაძლებლობა მქონდა გამომეთქვა მოსაზრება ორი რეგიონის, მთის და ბარის მოსახლეობის ურთიერთობის თაობაზე, რომელიც რამდენიმე ურთიერთგანსხვავებული ეტაპებით შეიძლება წარმოვიდგინოთ¹.

თუ არეშის მონაცემებით ვიმსჯელებთ, ეს ურთიერთობა მთასთან ძვ. წ. III ათასწლეულიდან, ე. ი. იმ დროიდან, როცა აქ მოსახლეობა გაჩნდა, უნდა დაეუშვათ. ნიშანდობლივია, რომ ნაქალაქარზე ყველაზე ჭარბად აღნიშნული მასალები სწორედ მთის ნაწილშია დადასტურებული.

მთისა და ბარის ურთიერთობის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო ეტაპი იმ დროზე მოდის, როდესაც ორი განსხვავებული გეოგრაფიული და ეკონომიკური ზონის საერთო ნიშნულად ქრისტიანულ-იდეოლოგიური ფენომენი გამოდის, რაც სათანადო ასახვას პოულობს მატერიალურ კულტურაში.

მაშასადამე, გეოგრაფიულმა გარემომ, კარგმა სავაოგულებმა და საერთოდ ადამიანის დასახლებასათვის აუცილებელმა პირობებმა ხელი შეუწყო აქ დასახლების გაჩენას, მაგრამ არ ვიქნები მართალი თუ ვისაუბრებ არეშის დასახლებაზე იზოლირებულად და არ შევეცდები ზოგადი სურათის მოხაზვასაც. აქ კი აუცილებელია ხაზგასმით აღინიშნოს, რომ უძველესი ჰერეთის ერთ ნაწილში, შემდგომი დროის კახეთის მთისწინა რეგიონს რომ მოიცავს, უძველესი დროიდანვე საფუძველი ეყრება კარგად ორგანიზებულ სამეურნეო ერთეულებს, რომელთაც განსაკუთრებული ჩამოყალიბებული სახე მიუღიათ IV—VI საუკუნეებისათვის. ეს ერთეულები საცნაურნი არიან ძალაღანეითარებული საირიგაციო სისტემებით, ნაყოფიერი სავარგულებით და ვრცელი დასახლებებით. ასეთი ერთეულები ჩამოყალიბებული ჩანს კავკასიონიდან ალაზნის ველზე გამომავალი ხევების აუზებში, უკლებლივ ყველა ორმდინარეთში, რომელთა ტერიტორიაც შეიძლება შემოვფარგლოთ კავკასიონსა და ალაზანს შორის, მეორე მხრივ კი, ალაზნის მარცხენა შენაკადებს შორის. ასეთი ერთეულები ჩანს მოქცეული, ნეკრესიდან თუ დავრ-

ლ. პილაშვილი, ძველი გავაზი, თბ., 1975, გვ. 5; მისივე, კახეთის ქალაქები, გვ. 14.

წყებთ, ღურუჯს, ბურსას, ავანის ხევს, შოროხევს, არეშის წყალს, ლაკის ხევს, ნეინის წყალს, მაჭის ხევს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე ვიდრე შაქის ხევამდე (გიში). ყველა ეს ერთეული — ადმინისტრაციულ-საგამგეო, ამავე დროს ცალკეული საეკლესიო ეპარქიის სახით არის წარმოსადგენი, რომელიც ტაძრის მოთავეობით. ეს ის ტაძრებია, რომელთა დაფუძნება, როგორც სასულიერო ცენტრებისა, IV—VI საუკუნეებშია საგულელებელი. უფრო მეტიც, ამ ტაძრების ზღაპრულად ყოფილიყო თავმოყრილი საეკლესიო და საერო ფუნქციები, რაც საბოლოო ანგარიშით ქორეპისკოპოსების თეოკრატიული მმართველობის — ორბუნიანობის არსის ახსნის გასაღებს უნდა იძლეოდეს.

მაშ ასე, არეშის წყლის ზეობაში ზემოთ აღნიშნული მომიჯნავე (მთის და ველის) გეოგრაფიული ზონების ზღვარზე, ძვ. წ. III ათასწლეულში საფუძველი ედება ერთ-ერთ ძლიერ დასახლებას. მასალების სიმცირე არ მაძლევს საშუალებას რომელიმე ამ ზონათაგანს მიენიჭოს უპირატესობა. ის ამბავი კი, რომ მთის ზოლშია მოქცეული ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი, უპირატესობის დასამტკიცებლად არ გამოდგება, რადგანაც შესაძლებელია ასეთი რამ არეშის ნაქალაქარის ქვემო წელშიც ყოფილიყო, რაც შემდგომი დასახლებით შეიძლებოდა განადგურებულიყო (არქაული ბრინჯაოს ცული ხომ აქ იყო დადასტურებული). მიუხედავად ამისა, ჯერ კიდევ ამოუცნობი მიზეზის პირობებში, ექვი თითქოს უფრო მთის სასარგებლოდ უნდა გვიბიძგებდეს. ასეა თუ ისე, დღესდღეობით მხოლოდ ექვის დონეზე შეიძლება საუბარი, რასაც აძლიერებს ანალოგიურ დასახლებებში, მის გვერდითვე, შემთხვევითი აღმოჩენები (ნეკრესის ჭალაში, საბუეში...).

ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, არეშის შუა საუკუნეების წინა პერიოდის დასახლარის განსაზღვრა, მიახლოებითაც კი არ შეიძლება, მხოლოდ ფაქტის აღნიშვნაა შესაძლებელი ადრეული ძეგლების არსებობის შესახებ. სავსეა სამეშაოებისას აღმოჩენილი ნივთიერი კულტურა, მართალია ნაკლებად, სხვა სახის დასახლებას გვაცნობს. ეს არის ვრცელ ტერიტორიაზე გადაშლილი ქრისტიანული კულტურის მატარებელი მნიშვნელოვანი დასახლარი, რომელსაც შეუძლია ბევრი კორექტივი შეიტანოს ჩვენს ცოდნაში ამ დროის დასახლებების შესახებ. მართალია, როდესაც აღვნიშნავ დასახლებას, ეს პირობითად უნდა გავიაზროთ, რამდენადაც ექსპედიციის მიერ მოპოვებული მასალები არ იძლევა მისი სიგრძე-სიგანით გაცნობიერების შესაძლებლობას, მხოლოდ ცალკეულ მნიშვნელოვან ნაწილებზე შეიძლება იყოს გამახვილებული ყურადღება.

პირველ ყოვლისა, სავსებით ბუნებრივად მიმაჩნია დაისევს საკითხი თუ რა სახის დასახლებასთან გვაქვს საქმე. ადრე და შუა ფეოდალურ

ზანებში ნამოსახლარ-ნაფუძართა არაერთი ტიპი იყო ცნობილი, რომელთა ერთიმეორისაგან გარჩევა სოციალურ-ეკონომიკური თუ სხვა ფუნქციონალური დანიშნულებით ასე თუ ისე შესაძლებელია. დღეს მეცნიერებაში თეორიული თუ მატერიალური ასპექტით საკმაოდ კარგად არის გარკვეული რას წარმოადგენდა ქალაქი, სოფლური დასახლება, სამონასტრო კომპლექსი, რეზიდენცია თუ ციხე-სიმაგრე. ყველა მათგანს აქვს დამახასიათებელი სოციალური თუ გარეგნული ნიშნები, გამსახვევებელი ატრიბუტები, ნიშნული ფაქტორები, რითაც ისინი გამოირჩეოდნენ ერთიმეორისაგან. ყველა ეს ნიშან-თვისება ცალკეულ ძეგლების ცალკეულ რიგებში განლაგებას იძლევა და თუ ბელნიერი შემთხვევით წერილობითი ცნობებიცაა მათ შესახებ შემორჩენილი, ასე თუ ისე ძეგლის რაობის შესახებ ჩამოყალიბებული აზრი მკვიდრდება. ამ მიმართებით თუ ვიმსჯელებთ, არეშის შესახებ საერთო სურათისგან განსხვავებით ბევრ ვერაფერ საწუგეშოს დავასკვნით და არც არის გამორიცხული სულ ახალი დასახლების ტიპის შემოტანა დაგვიჭირდეს მეცნიერულ აზროვნებაში.

ასეთივე იქვნარევი დასკვნის გაკეთება მიხდება იმასთან დაკავშირებით, რომ ჰერეთ-კახეთის შუა საუკუნეების დასახლებებში საქართველოს სხვა რაიონების მსგავს ძეგლებს ვერ ვხვდებით. აქ არ არია დმანისის, რუსთავის, სამშვილდის, თბილისის მსგავსი მრავალფენიანი ძეგლების შემცველი ნაქალაქარები, არამედ დიდ ფართობზე შექმნილი ერთფენიანი ძეგლებია, დამახასიათებელი და თავისებური საფორთიფიკაციო სისტემებით. არ გამოვრიცხავ, რომ რადგანაც დღემდე აქ არქეოლოგიურად შესწავლილ ძეგლებში ვერ ვხედავთ სხვა გეოგრაფიულ გარემოში აღმოცენებულის მსგავს დასახლებებს და სურათი ზედმიწევნით იდენტური გამოდის, განსხვავებული ნიშნების მოძიება ბევრი ფაქტორის დასადგენად, თითქმის შეუძლებელია. ძველი ჰერეთის ტერიტორიაზე გათხრილი ძეგლები გრემიც, გავაზიც და არეშიც ამ მხრივ თვისობრივად არ იმიჯნებიან და მათი წარმოშობის გეოგრაფიული და ეკონომიკური საფუძვლები საერთო მნიშვნელამდე შეიძლება იყოს დაყვანილი.

აქედან გამომდინარე ზომ არ იქნება საჭირო ახალი ფაქტორების მონიშვნა და დადგენა? კიდევ უნდა გავიმეორო:

ზემოთ, როცა საუბარი მქონდა ისტორიული ჰერეთის ან იგივე კახეთის გაღმა მხარის, გეოგრაფიულ გარემოზე და თავისებურ ვითარებაში შექმნილ დასახლებაზე ორბუნიბოვანი სამეურნეო ყოფით, კითხვა გაგვიჩნდა — გვაძლევს ეს საშუალებას, რომ დასახლებათა ნომენკლატურაში განსხვავებული ხასიათის ძეგლები ვივარაუდოთ? დავუშვათ ასეთი საზიო — ალაზნის ველის დასახლებანი დამჯდარი მეურნეობით და მიწათმოქმედებაზე დამყარებული ეკონომიკით; მთის დასახლებანი

მესაქონლეობაზე და საერთოდ მთურ მეურნეობაზე დაფუძნებული მოსახლეობით, და შერეული, როგორც გეოგრაფიული, ისე მეურნეობრივი მდგომარეობით, დასახლებანი. მართალია, ხელთ არ გაგვაჩნია დამადასტურებელი საბუთები, უპირატესად ნივთიერს — არქეოლოგიურს ვგულისხმობ, მაგრამ ასეთი სახით წარმოდგენა აღნიშნული რეგიონისა, შესაძლებელია და ალბათ აუცილებელიც. აუცილებლობაში ვგულისხმობ ზემოთ ნახსენებ ფაქტს — ყველა არქეოლოგიურად შესწავლილი ძეგლი ერთი ტიპისაა (ფრემი, გავაზი, არეში), სხვა ორი ტიპი (ბარის და მთის დასახლებანი) ჭერჭერობით უყენობია. მომავალ სამუშაოთა დაგეგმვის დროს ამ გარემოებას ყურადღება უნდა დაეთმოს სათანადოდ.

თუ პირობითად შევთანხმდებით და ძველი ჰერეთის ამ რეგიონში სამგვარი სახის დასახლებებს ვივარუდებთ, მაშინ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით სამივე ხასიათის ძეგლების ერთ კრილში წარმოდგენა გაუვიძნელდება, რადგანაც თითოეულ მათგანს თავისი წარმომადგენელი პირობები აქვს, რაც მეორეს არ შეიძლება ჰქონდეს.

ზემოთ აღნიშნული კლასიფიკაციით არეში შერეული დასახლების ტიპს განეკუთვნება, სადაც ერთნაირად ძლიერად არის წარმოდგენილი როგორც მთური ისე ბარის მეურნეობა, მტკიცეა კავშირურთიერთობა მთასთან და ძლიერია დამჭდარი მეურნეობა.

სამივე სახის დასახლებებზე, საუბარი მხოლოდ ქალაქობამდელი პერიოდის ნიშნებით შეიძლება. რაც შეეხება დასახლების ქალაქურა ტიპის იგაჩენას და მისი დამახასიათებელი ფაქტორების განსაზღვრას, ჭერჭერობით ეს განუხორციელებელი სურვილია — სათანადო მასალა არ არსებობს და კარგა ხანს არც იქნება, რადგანაც საველე კვლევა-ძიება ამ მიმართულებით, სამწუხაროა, მაგრამ ასეა, საკითხის დასმის დონეზედაც კი არ გადაწყვეტილა.

მაშასადამე, მივაღებთ მთავარ საკითხს — უნდა გავარკვიოთ არეშის მიხედვით რა სახის დასახლებასთან გვაქვს საქმე. მკითხველი მიაქცევდა ყურადღებას, რომ თხრობის მთელ სიგრძეზე ძეგლის მისანიშნებლად ნაქალაქარს ვხმარობდი, მაგრამ ეს მხოლოდ პირობითობის დაშვებით, მართალია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, განსაკუთრებით არქეოლოგიურ ლიტერატურაში, მკვეთრად ვმიჯნავთ ნაქალაქარს ნასოფლარისაგან, მაგრამ ნაქალაქარის ხმარება ზოგადად ძველი მოსახლეობის აღსანიშნავად არ ვერიდები, განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე ეხება ვრცელ ტერიტორიაზე განფენილ ძეგლს. ამ მოსაზრებით, თითქმის ყველგან ნაქალაქარს ვხმარობდი არეშთან დაკავშირებით, თუმცა არამც და არამც აქ ქალაქი არ მიგულისხმებია. მაინცდამაინც რატომ გავურბივარ ასე მკვეთრად ქალაქის აღნიშვნას და რატომ ვცდებოვ პირობითობის ელემენტების დაშვებას? საქმე ის არის, რომ მიუ-

ხედავად ხანგრძლივი საველე კვლევა-ძიებისა, ნაქალაქარის ვრცელი ტერიტორია შეუსწავლელი დაგერჩა, გათხრილიც თვისობრივად ნაკლებულია, ვერ გავარკვეით დასახლების სისტემა და ქალაქისათვის დამახასიათებელი ელემენტები.

არეშის ნაქალაქარზე მუშაობისას ყველაზე დიდ სირთულეს ჰქმნდა ძეგლის უსაზღვროდ ვრცელი ტერიტორიის ათვისების პრობლემა. ეს არის ჰერეთის ძეგლების, ზემოთ აღნიშნული გარდამავალი ზონის, ნაქალაქარებისათვის დამახასიათებელი მომენტი. ნაქალაქარები გადაჭიმულია ვრცელ ტერიტორიაზე, შეიცავს მხოლოდ ერთ კულტურულ ფენას და ხასიათდება ძეგლებს შორის არსებული ცარიელი ადგილების სიჭარბით. თუ სხვა ქართული ნაქალაქარები კომპაქტურად არიან განლაგებული, სადაც კულტურული ფენები მრავალმეტროვან სტრატეგრაფიულ კრილს იძლევიან (თბილისი, დმანისი, რუსთავი), აქ ეს გამორიცხებულია. ფენები ვრცელდება ჰორიზონტულად და სამი ნაქალაქარის — გრემის, გევანის და არეშის მაგალითებით, ისინი მრავალსაუკუნოვან წრეებს არ იძლევიან. ეს არის ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი ისტორიული კახეთ-ჰერეთის ნაქალაქარებისათვის.

ერთი თვალშისაცემი გარემოება, რომელიც არეშის მასალების გაცნობისას არის აღსანიშნავი, ქალაქის თავდაცვისუნარიანობის პრობლემას შეეხება. ეს თითქოსდა დაკავშირებული უნდა იყოს დასახლების ჰორიზონტულ ზრდასთან, რაც, ცხადია, ართულებდა მისი თავდაცვის სისტემის მოწყობას. არეშის ცალკეული უბნების განხილვისას აღნიშნული იყო თავდაცვითი ნაგებობების შესახებაც, მაგრამ ეს იმდენად იშვიათ გარემოებათა რიცხვს უნდა მიეკუთვნოს, რომ მკითხველი ალბათ თვალის გადევნებასაც კი ვერ მოახერხებდა. ასეა თუ იყოს სათანადო ადგილზე საგანგებოდ იყო აღნიშნული ზღუდის არსებობის შესახებ მდინარის პირის ეკლესიის კომპლექსზე, საყდრის ყურის ეკლესიის ტერიტორიაზე, ხერთვისზე ვარაუდით და საგანგებოდ ტყის უბნის № 1 და № 2 ეკლესიების უბანზე. რაც შეეხება სხვა უბნებს, მსგავსი რამ არ არის დადასტურებული.

უნებურად ისმის კითხვა, ჰქონდა თუ არა პუნქტის საკუთარი თავდაცვის სისტემა, ან რა გზებით ხორციელდებოდა მისი დაცვა. ჰერეთ-კახეთის ძეგლებზე საფორთიფიკაციო ნაგებობების ისეთი სისტემა, როგორიც არის ცნობილი საქართველოს სხვა ძეგლების მიხედვით (დმანისი, თბილისი, ახალქალაქი), აქ არ არის ცნობილი. არეშს, როგორც ჩანს, ერთიანი დაცვის სისტემა არც ჰქონია და ამით ის იდეურად ჰერეთ-კახეთის სხვა ძეგლებისა. დაცვა აქ ხორციელდებოდა ცალკეული ძეგლების თავდაცვითი ნაგებობების მეშვეობით. დაცვის სისტემა აქ გულისხმობდა არა მხოლოდ ამა თუ იმ პუნქტის დაცვას, არამედ მთელი პროვინციისას, რაც ხორციელდებოდა ცალკეული ხეო-

ბების ჩაქეტვით და შესაბამისად საერთო დაცვის სისტემის მოწყობით.

გავაზის ნაქალაქარზე ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების შედეგად საკმაოდ მძლავრი აგრარული ზონა იქნა გამოვლენილი მეტად საინტერესო სარწყავი სისტემით. იქ იმდენად ნიშნული იყო სამეურნეო კეთილმოწყობილი დასახლება, სათანადო საკულტო ნაგებობებით, რომ არც კი გავგძნელება და უყოყმანოდ საეკლესიო ორგანიზაცია ეიგულისხმეთ. მეტად დამახასიათებელი ჩანდა ყორე შემოვლებული ნავენახარები, საყარაულო პრიმიტიული ერთსათაფსიანი ნაგებობით და საწნახლებით². ზუსტი ანარეკლია სახარებისა — „...რომელმან დაასხა ვენახი და ზღუდე გარე-მოსდვა მას და ქმნა მას შინა საწნახელი და აღაშენა გოდოლი და მისცა იგი მოქმედთა საქმედ“ (მათე, 21—33). გავაზის კოპალეს მიხედვით საქმე გვაქვს უნიკალურ ძეგლთან, სამეურნეო ორგანიზაციის საეკლესიო გამგებლობის ფორმასთან. არეშის გვერდითვე ასეთი საინტერესო ძეგლის მგზობლობა ნებით თუ უნებლიეთ ანალოგების პოვნის სურვილს ბადებდა, როგორც საველე კვლევის, ისე მასალების კამერალური დამუშავების დროს თუმცა კი უნდა ითქვას, მსგავსი რამ ვერ იქნა აღმოჩენილი, მხოლოდ საირიგაციო სისტემაზე და ნაყოფიერ მეურნეობაზე შეიძლება ლაპარაკი. მიწათმოქმედების ორგანიზებული ფორმა, რაც კოპალეს მიხედვით ეკლესიასთან იქნა დაკავშირებული, არეშში ვერ დავადგინეთ. ეს რაც შეეხება მეურნეობის ორგანიზაციულ ფორმას, სხვა მხრივ საეკლესიო ცხოვრება და საერთოდ ეკლესიის ფენომენი არეშისათვის განმსაზღვრელი ჩანს, განსაკუთრებით აღრექრისტიანულ ხანაში, რაც საფუძველს მაძლევს, მხოლოდ ვარაუდის სახით, აქ დავუშვა დასახლების ფუნქციონირება, ეკლესიის მოწინავე როლის საგანგებო აღნიშვნით.

არეშის გეოგრაფიული განლაგების გამო განსაკუთრებულად წარმოგვიდგება მისი ადგილი როგორც მთის მოსახლეობასთან დაკავშირების და იქ ქრისტიანობის გავრცელების პუნქტისა, რაშიც განსაკუთრებული როლი ეკისრებოდა არეშის ტყის უბანს. ერთი სიტყვით, ეს უკანასკნელი მომენტი არცთუ მცირედი მასშტაბისა, თავის დალს ასემადა საერთოდ დასახლების ფუნქციასა და დასახლების სტრუქტურას. დღეს კარგად არის გარკვეული, რომ მთიანი დაღესტნის გარკვეული ნაწილისათვის ქრისტიანობა, თანაც საქართველოს გზით მიღებული, საკმაოდ იყო ფესვგადგმული და გაბატონებული. მთაში ქრისტიანობის გავრცელება მხოლოდ ეკლესიურ თვითმიზანს არ შეადგენდა, მასთან იყო დაკავშირებული სხვა იდეოლოგიური და პოლიტიკური საკითხებიც, კერძოდ ქართული დამწერლობის გავრცელება, მტკიცე პოლიტი-

² ლ. ქილაშვილი, ძველი გავაზი, გვ. 24, 25.

კური ურთიერთობის დამყარება და სხვ., რაც საუკუნეების განმავლობაში დამყარებულ მჭიდრო ეკონომიკურ კავშირზე იყო დაფუძნებული და მისითვე გაპირობებული. როცა შემთხვევით მონაპოვარ ნივთებზე მქონდა საუბარი, რომელთა წარმომავლობაც მთასთან არის დაკავშირებული, საგანგებოდ აღვნიშნავდი, რომ ისინი უნდა შევაფასოთ როგორც ერთიან იდეოლოგიურ და პოლიტიკურ ფენომენზე დამყარებული კულტურული წრის პროდუქტებად, რაც მეტად ძლიერი ჩანს ადრექრისტიანულ ხანაში.

ასეთნაირად უნდა წარმოვიდგინოთ სავარაუდო სურათი არეშის დასახლების ეკლესიური ხასიათის შესახებ, სადაც კვლავ გავიმეორებ, ვარაუდების სფერო მეტად ვრცელია, მაგრამ ამ დონეზე მისაღები და სადაც მკვეთრად გამოყოფილი ორი ძირითადი ქრონოლოგიური პერიოდი უნდა გავარჩიოთ.

პირველი პერიოდია IV—IX საუკუნეები — ადრექრისტიანული ხანა (უფრო ადრეული ეტაპის შესახებ მეტად ბუნდოვანი წარმოდგენა გვაქვს), მეორე კი X—XIV საუკუნეები. ეს არის არამარტო ქრონოლოგიურად, არამედ შინაარსობრივადაც გამიჯნული პერიოდები, სადაც დასახლების ორი განსხვავებული სახეა წარმოდგენილი, რაზედაც უბნებზე საუბრის დროს იქნება გამახვილებული ყურადღება.

არეში და მისი უბნები

არეშის არქეოლოგიური ძეგლების განხილვის დროს აღნიშნული მქონდა, რომ ყოველი ეკლესიის ირგვლივ ცალკე უბანი უნდა ვიგულისხმოთ, რომელიც გაერთიანებული იქნებოდა საეკლესიო მრევლის სახით. ასეთი უბნებით არის წარმოდგენილი ბაზილიკის, უსახელო ბორცვის, მდინარისპირის კომპლექსის, საყდრის ყურის, ხერთვისის და ტყის უბნების დასახლებანი. ძლიერ სამწუხაროა, რომ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ჩატარებული გათხრების მიუხედავად, შედარებით კარგად გამოჩნდა არქიტექტურული ძეგლები და საცხოვრებელ კომპლექსებზე კი თითქმის ვერ შევიქმენით შთაბეჭდილება, რაც ძეგლის მხოლოდ ცალმხრივი განხილვის უფლებას გვაძლევს.

მიუხედავად ასეთი ვითარებისა, შესაძლებელია წარმოვიდგინოთ უბნების განაწილების ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა და მთლიანად დასახლების შექმნის მეტ-ნაკლებად რეალური სურათი. როგორც ძეგლების განხილვისას გაირკვა, არეშის ყველა ზემოთ აღნიშნული უბანი ქრონოლოგიურად თავსდება ადრე და შუა ფეოდალურ ხანაში. ყველა საკულტო ძეგლი ადრეული ქრისტიანული ხანის შემოქმედების

ნაყოფია, რომლებიც დროთა განმავლობაში სხვადასხვა მიზეზის გამო განიცდიდნენ ცვლილებას.

მაშ ასე, არეშის ნაქალაქარზე ექსპედიციის მიერ ჩატარებული საველე სამუშაოებით გათხრილია ცხრა საეკლესიო ნაგებობა: ბაზილიკა, უსახელო ბორცვის ეკლესია, მდინარისპირის ეკლესია, საყდრის ყურის ეკლესია, ტყის უბნის ეკლესიები — № 1—5. გარდა ამისა, გათხრილია ორი ნასახლარი ტყის უბნის № 1 და № 2 ეკლესიებთან; ერთი ნასახლარი ტყის უბნის № 3 ეკლესიასთან, ორი ნასახლარი ტყის უბნის № 4 ეკლესიასთან; ნასახლარი ე. წ. „ჩვიდმეტქეტრიანზე“, ნასახლარი ხერთვისზე, ქურები უსახელო ბორცვთან და საყდრის ყურის უბანში. ზემოთ ჩამოთვლილი არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით არეშის უბნები შესაძლებელია წარმოვიდგინოთ ასეთნაირად:

1. ბაზილიკის უბანი. მოიცავდა უშუალოდ ტაძრის ტერიტორიას, ე. წ. „ჩვიდმეტქეტრიანს“ და აქვე მდებარე სამეურნეო ზონას. უბნის სასაფლაო X საუკუნიდან იმყოფებოდა ტაძრის ეზოშივე.

2. უსახელო ბორცვის ეკლესიის უბანი. მდინარე არეშის წყლის მარცხენა მხარეს. უბანი ვრცელდებოდა სამხრეთით მდინარისპირის ეკლესიის უბნის ზღვრამდე. მისი სასაფლაო არ არის მიგნებული. ეკლესიის დანგრევის შემდეგ გაჩენილი საფლავები, მართალია, ეკუთვნის ამ უბნის მცხოვრებლებს, მაგრამ უკვე ადგილგადანაცვლებულებს. ეკლესია დანგრეულია IX საუკუნეში. აქ ფუნქციონირებდა კერამიკული სახელოსნო.

3. მდინარისპირის ეკლესიის უბანი მდებარეობდა მდინარის მარცხენა მხარეს. დაცული იყო ზღუდით. ეკლესიის ეზო არ განსაზღვრავს უბნის ფარგლებს: უბანი ვრცელდებოდა სამხრეთით და აღმოსავლეთით. უბნის სასაფლაო ეკლესიის ეზოშივე მდებარეობდა. ეკლესია დაანგრეს და უბანიც დაიშალა XIV—XV საუკუნეების მიჯნაზე.

4. საყდრის ყურის ეკლესიის უბანი ვრცელი დასახლებაა, დაცული ყოფილა ზღუდით. აქ დადასტურებულია კერამიკული წარმოება და სამეურნეო ნაგებობები. არსებობა შეწყვიტა XIV—XV სს. მიჯნაზე.

5. ხერთვისის უბანი მდებარეობდა მდინარე არეშის წყლის მარჯვენა მხარეს, ბაზილიკის უბნის ჩრდილოეთით. აქ სავარაუდოდ უნდა ყოფილიყო სასახლე და თავდასაცავი ნაგებობანი. უბნის სასაფლაო აქვე ყოფილა, სავარაუდოდ ეკლესიის ირგვლივ. უბანი არსებობდა XIV—XV სს. მიჯნამდე.

6. ტყის ზონის პირველი უბანი მდებარეობდა მდინარის მარჯვენა მხარეს, ხერთვისზე № 1 და № 2 ეკლესიების ირგვლივ. უბანი არსებობდა IV საუკუნიდან IX საუკუნემდე. გამაგრებული იყო დამკავი ზღუდე-გალავნით.

7. ტყის ზონის № 3 ეკლესიის უბანი. არსებობდა IV საუკუნიდან IX საუკუნემდე.

8. ტყის ზონის № 4 ეკლესიის უბანი. დასახლების ადრეული ნიშნები არქეოლოგიური მასალით ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარზე უნდა მოდიოდეს. უბანი არსებობდა ახ. წ. IX საუკუნემდე.

9. ტყის ზონის № 5 ეკლესიის უბანი ძველ ფენებზეა აღმოცენებული. უბანი წყვეტს ცხოვრებას IX საუკუნეში.

მეტად თავისებურია არეშის უბნების ქრონოლოგიური სურათი.

არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ტყის უბნის მთელი სამოსახლო კომპლექსი, რომელიც ბრინჯაოს ხანიდან მომდინარეობს, ქრისტიანობის გავრცელების ადრეული საფეხურებიდანვე ხვდება ქრისტიანულ ორბიტაში. თუ ჩემს მიერ შემოთავაზებული თარიღები ტყის უბნის მეორე და მესამე ეკლესიებისათვის არ იქნება საძვევო, მაშინ IV საუკუნით განსაზღვრა აქ საკულტო ნაგებობების აშენებისა, ალბათ საფუძველს დაუდებს (უსახელო ბორცვის ეკლესიასთან ერთად) ახალი მრწამსის დამკვიდრების თარიღს. რაც მთავარია, საკულტო ნაგებობათა არქიტექტურული სახე ნამდვილად არქაულია გეგმარებითაც და მშენებლობის ტექნიკითაც. საქმე გვაქვს ტალახის ხსნარზე ნაგებ დარბაზულ მარტივ ნაგებობებთან, რომლებსაც შემდგომად სცვლიან მონუმენტურად ნაგები ეკლესიები. ცხადია, საკითხი თარღის შესახებ, როცა ერთბაშად სამი ეკლესიის დათარიღებას ვცდილობ ადრეული ეტაპით, მაშინ როცა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ამ დროის მხოლოდ ორი ძეგლი იცის, ისიც დღეს ეჭვის ქვეშ აქვს დაყენებული ზოგ მკვლევარს, ერთობ რთულია და დიდ პასუხისმგებლობას მაიწარებს, მაგრამ მრავალი ახალი მონაცემი, რის შესახებაც თავის ადგილზე იყო აღნიშნული, მამულებს ასეთი მოსაზრების წამოყენებას.

ტყის უბანი, მხედველობაში მაქვს ხუთივე ეკლესია და მათ ირგვლივ არსებული მოსახლეობა, არსებობას წყვეტს IX საუკუნეში. ეს თარიღი (ზოგჯერ აღვნიშნავდი IX—X სს.) აღებულია იმასთან დაკავშირებით, რომ აქ მეტად ძუნწ არქეოლოგიურ მასალაში მაინცდამაინც ადრეული შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი მასალებია წარმოდგენილი. არ აღმოჩენილა დასათარიღებლად ისეთი ნაღდი მასალა, როგორადაც არის მიჩნეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე მოჭიქული კერამიკა. დღესდღეობით ყოველგვარი ეჭვის გარეშე, მხატვრული ნაწარმის ზღვა მასალებში, მედიევისტები არჩევენ მოჭიქული ჭურჭლის ერთ სახეს, რომელიც მკვეთრად განსაზღვრავს თარიღს IX—X საუკუნეებით, თანაც უშუალოდ შემოტანილს IX საუკუნით — სამარულის მიხედვით (ქ. სამარის მიხედვით, რომელიც სახალიფოს დედაქალაქი იყო 836—892 წწ.). ასეთნაირად არის დათარიღებული ჩვენში მოჭიქული ჭურჭლის წარმოების ხელახალი აღმავლობა.

არეშის ნაქალაქარზე ისეთი ნაწარმი გვაქვს, რაც ძლიერ გვეხმარება ძეგლების დათარიღებაში. რაც შეეხება ტყის უბანს, აქ არ დადასტურებულა ასეთი ნაწარმი, რაც კიდევ ურთ დამატებით დასაბუთებას იძლევა, რომ უბნის არსებობა ვივარაუდოთ IX საუკუნემდე.

ამ თარიღის განსამტკიცებლად კიდევ ერთი გარემოება უნდა იქნას გათვალისწინებული: ტყის უბნის ეკლესიების თხრის დროს სამარხები არ არის დადასტურებული. აქ ვგულისხმობ სამაროვნებს, რომლებიც ჩნდებიან ქრისტიანული ეკლესიების ირგვლივ, დაახლოებით X საუკუნიდან. ასეთი სამაროვნების შესახებ უკვე იყო ლაპარაკი ბაზილიკის და მდინარისპირის ეკლესიის გათხრებთან დაკავშირებით. ეს მომენტიც მიუთითებს, რომ X საუკუნისათვის ტყის უბნის ეკლესიები მწყობრიდან იყო გამოსული.

თუ ეს ყველაფერი სიცხადეს შეიტანს ტყის უბნის დასახლების გარკვევაში, უნდა ვალიაოთ, რომ არეშის დიდი ნაწილი, სახელდობრ ტყის უბანი (ხუთი ეკლესიით) IX საუკუნეში წყვეტს არსებობას. არეშის ამ მნიშვნელოვანმა ნაწილმა ქრისტიანული ყოფა-ცხოვრებით იარსება IV—IX საუკუნეებს შორის. აღნიშნული ხანიდან არეშს ჩრდილოეთიდან ეკლება მნიშვნელოვანი დასახლება, რაც ორი ფაქტორით იყო გაპირობებული.

და მაინც რა უნდა მომხდარიყო IX საუკუნეში არეშის ცხოვრებაში, რასაც ასეთი დიდი ცვლილებები მოჰყოლია. არაბების გამოჩენამ და მძლავრობამ საქართველოში დიდად შეარყია ქვეყნის პოლიტიკური ვითარება, უპირატესად ქართლი დაზარალდა და აოხრდა. არაბები თბილისს მტკიცედ დაეუფლნენ და აქ საამიროც კი დააწესეს. აღმოსავლეთ საქართველოს არაბობა მძიმე ტვირთად დააწვა. ასეთ ვითარებაში კახეთ-ჰერეთი ნაკლებად დაზარალებული ჩანს და არაბთა მძლავრობას აქ ფეხი ვერ მოუკიდნია. პოლიტიკური მესვეურები ყოველი მომენტის გამოყენებას ცდილობენ თავის დასახსნელად, ვითარების შესაცვლელად და პოლიტიკურ შფოთში უპირატესობის მისაღწევად. ვახუშტის სიტყვებით: „ამ შლილობაებთა შინა იყვნენ იგინი მშვიდობით და ოდეს მოვიდოიან მძლავრნი, მისცემდიან ხარკთა და დაიმშვიდოიან“³.

IX საუკუნის დასაწყისია. აშოტ კურაპალატი სარგებლობს რა არაბების ქართლში შესუსტებით, თევდოსი აფხაზთა მეფესთან ერთად გრიგოლს — კახეთის მთავრის წინააღმდეგ ლაშქრობს. გრიგოლს წანარები და თბილისის ამირა წამოეშველნენ. ბრძოლა მოხდა მდ. ქსანზე.

³ ქ. ც-ბა, V, გვ. 557.

დამარცხებული გრიგოლი კახეთს გადაიხვეწა, აშოტმა კი თავისი სამფლობელო კლარჯეთიდან მდინარე ქსანამდე განაგრძო⁴. არაბებმა თავი დააღწიეს თუ არა ღროებით კრიზისს, კვლავ შემოუტყეს საქართველოს — „მოვიდა ხალილ იაზიდის ძე არაბიელი და დაიპყრა სომხეთი, ქართლი და პერეთი“⁵. არაბებმა 826 წ. მოკლეს აშოტ კურაპალატი — გარდაბანს⁶. ხალილი მალე წავიდა ქართლიდან ისე, რომ აქ ამირად ალი შუაბის ძე დატოვა. „მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბანელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი, ძე იოვანე ქუაბულის ძისა და შემდგომად ამისსა დასუეს დონაური. კუალად მეორედ მოვიდა იგივე ხალილ არაბი. შეებნეს გარდაბნელნი გავაზს, და გააქციეს ხალილ, და მოსწყდა სიმრავლე ფრიადი“⁷.

როგორც ზემოთ მოტანილი ცნობიდან ირკვევა, ამ რთული პოლიტიკური ვითარების და სასტიკი ბრძოლის ასპარეზს გავაზთან ერთად არეშიც წარმოადგენდა, ისინი ხომ გვერდი-გვერდ არსებობდნენ და, ცხადია, ვერ გადაურჩებოდნენ ძალადობას, „მოსწყდა სიმრავლე ფრიადა“, ამბობს მემკთიანე. სწორედ ამ პერიოდის ბრძოლების და ძალადობის ანარეკლი უნდა იყოს არეშის ტყის უბნის განადგურება, რის დამატკიცებელი საბუთებიც გათხრების დროს აშკარად ჩანდა ნახანძრავლებს, სახით.

მასშასადამე, IX საუკუნიდან არეშს მოერღვა ჩრდილოეთიდან დიდი ნაწილი, რომელიც მას იფარავდა მთის მხრიდან. როდესაც ტყის უბანზეა ლაპარაკი და მას არეშის ნაწილად მივიჩნევ, აქ პირობითობის ელემენტსაც ვგულისხმობ და არ გამოვრიცხავ, რომ ის შესაძლებელია ცალკე დასახლებაც ყოფილიყო. ასეთ ვითარებაში ის აუცილებლად არეშთან იქნებოდა დაკავშირებული.

ზემოთ აღნიშნულის შემდეგ არ უნდა დაგვრჩეს ისეთი შთაბეჭდილება, რომ გარეგანი ძალის მეშვეობით მხოლოდ ტყის უბანი დაზარალდა. ძალადობამ, რასაც არაბებს ვუკავშირებ, როგორც ჩანს, მთლიანად არეშს დაატეხა თავს უბედურება. ყველაზე მეტად კი არეშის ქვემო უბნის დასახლებიდან უსახელო ბორცვის ეკლესია დაზარალებულია. თავის ადგილზე აღნიშნული იყო, რომ დაახლოებით IX საუკუნის შემდეგ, ეს უბანი აღარ განახლებულა.

უსახელო ბორცვის მშენებლობის პირველ ფენას, როგორც თავის ადგილზე მქონდა შენიშნული, IV საუკუნით ვათარილებ. ასეთი თარიღისათვის ანგარიშშია მიღებული მისი მშენებლობის პრიმიტიული

⁴ ქ. ც-ბა, I, გვ. 252—253.

⁵ იქვე.

⁶ ი. ჯაფარიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 96.

⁷ ქ. ც-ბა, I, გვ. 254.

ტექნიკა (რიყის ქვა ტალახის ხსნარზე), დარბაზული ინტერიერი ღიობებით, მსგავსად ნეკრესის IV საუკუნით დათარიღებული ეკლესიისა და საკურთხეველში მოთავსებული სამარხი, რომელიც შეიძლება დაუკავშირდეს რომელიმე გამოჩენილ საეკლესიო მოღვაწეს — ქრისტიანობის გამავრცელებელს. სწორედ ამ სამარხზეა აგებული დარბაზულ საყდარი. იგი დანგრეულია, ვარაუდით V—VI სს. მიჯნაზე, რაც შეიძლება დაუკავშირდეს სპარსელებთან ომს ვახტანგ გორგასლის დროს. VI საუკუნეში აღადგინეს ეკლესია, გადააკეთეს და მოაწყეს სამეკლესიანი ეკლესიის დარად. IX საუკუნეში ეკლესია დანგრეულია მტრის ხელით. ორივე ნგრევის ნიშნები აქ კარგად არის წარმოდგენილი.

ერთი საყურადღებო და საინტერესო დაკვირვებაა ცალკე აღნიშვნის ღირსი: IX საუკუნეში მომხდარი კატასტროფის მსხვერპლი გამხდარა ყველა ეკლესია, რაზედაც ცხადლივ მიუთითებს გადაკეთების ფენები, მაგრამ განახლების და ამასთან ერთად აუცილებელი გადაკეთების და სრულყოფის სამუშაოები შეეხო არა ყველა ნაგებობას: ტალახის ხსნარზე ნაშენი არცერთი ეკლესია შემდგომად აღარ აღუდგენიათ და მიუტოვებით (ტყის უბნის ეკლესიები, უსახელო ბორცვის ეკლესია), სხვა მონუმენტური ნაგებობანი კი — ბაზილიკა, მდინარისპირის, საყდრის ყურის ეკლესიები აღადგინეს, გაათავსეს, გაამშვენიერეს და მოაწყეს ახალ წესზე. ისე რომ, ასეთი ვითარება შესაძლებელია არეშის უბნების ცვლილებებში გარკვეულ სიცხადეს შეიტანს. კერძოდ, არ არის გამორიცხული ტყის უბნის მრევლის შეერთება ქვემო უბნების მოსახლეობასთან, რომელთა სალოცავებიც ამიერიდან (X ს.) უფრო ვრცელია და კარგად მოწყობილი.

ეს გარემოება მაფიქრებინებს, გარეშე ძალის და საფრთხის ზრდასთან დაკავშირებით არეშის უფრო შეკავშირებას და გაძლიერებას კომპაქტური დასახლების ხარჯზე. მაშასადამე, არეშის მრავალუბნიანობა, რაც მისი განმსაზღვრელი ნიშანია ადრექრისტიანულ ხანაში, X საუკუნიდან იცვლება კომპაქტური დასახლებით. არასაკმარისი მონაცემებით ცერაფერს ვიტყვით, თუ რა პრინციპით იყო უბნები დასახლებული, იყო თუ არა რომელიმე განმსაზღვრელი ნიშანი წინ გამოწეული — პროფესიული, მეურნეობრივი ან ეთნიკური. ერთადერთი აღნიშვნა შეიძლება მხოლოდ, ყველა მათგანი ცალკეული ეკლესიის ირგვლივ წანს ჩამოყალიბებული და მის თანამგზავრს წარმოადგენდა.

ჩვენი ისტორიოგრაფიის მონაცემებით, განვითარებული ფეოდალური ხანა ქალაქებში ახალ ცვლილებებს იწვევს დასახლების მხრივ, კერძოდ ქალაქებს უჩნდება ქარბი მოსახლეობის უბნები ქალაქის კედლებთანვე, რაბადები, რომლებიც ხშირად ქალაქის ფარგლებში ექცევიან ზღუდე-გალავნების გადაწევის შედეგად. არეშის მაგალითზე ასე-

თი სურათი არ ჩანს, პირიქით, მრავალუბნიანობას სცვლის მოსახლეობის შექვიდროება უბანთა გაერთიანების ხარჯზე, რაც გარეშე საფრთხის გაძლიერებას უნდა დაუქცევშიროთ.

და აი, აქ უნდა დავუბრუნდე ზევით აღნიშნულ ერთ მომენტს. რომ არეშის ცხოვრებაში ჩანს ორი ქრონოლოგიურად და ამავე დროს შინა-არსობრივად განსხვავებული პერიოდი, სადაც დასახლების ორგანიზაცია წარმოდგენილი.

პირველი პერიოდი მოიცავს ადრექრისტიანულ ხანას — IV—IX საუკუნეებს. აქ საგანგებოდ არის აღნიშნული „ადრექრისტიანული“ და არა ადრეფეოდალური, რამდენადაც სწორედ ქრისტიანობაში ვდებ მთავარ აზრს, როგორც დასახლების განსაზღვრული ფენომენისას. ამ დროს, უშუალოდ IV საუკუნეშივე, მოსახლეობაში ჩნდება მკვეთრი ბზარი, რამაც ერთიმეორეს დაუპირისპირა ახალგაჩენილი ქრისტიანული — ახალწარმოადგენილი რელიგიის მისიონერული მასა — წარმართულს — საუკუნეების განმავლობაში არსებულსა და მძლავრს. შედეგად, ქრისტიანული მოსახლეობის ნაწილი ტოვებს ბუდე-საცხოვრის და აყალიბებს თავის თემს სოფლის გვერდითვე, მთაში. აქ ჰქმნიან თავიანთ სალოცავებს და აშენებენ პრიმიტიულ ეკლესიებს რიყის ქვით, ტალახზე ან მშრალი წყობით. დასახლების მოწყობაში (რომელიც ტყის უბნით არის აღნიშნული) ერთი კანონზომიერება შეინიშნება, რაც წინასწარდაგეგმილ და გათვლილ ღონისძიებაზე უნდა მიუთითებდეს: ყველა ეკლესია (№ 1 და № 2 ერთად არიან) ერთიმეორისაგან ზუსტად ორასი მეტრით არის დაცილებული (მეორიდან მესამემდე, მესამიდან მეოთხემდე, მეოთხიდან მეხუთემდე). პირველ ქრისტიანთა უბანი რელიგიური მრწამსის გამო არის გამოსული ძირითადი უბნიდან და, ამდენად, მისი საცხოვრის განმსაზღვრელი რელიგიური ბუნებაა.

ქრისტიანობის გამარჯვების შემდეგ, როცა არეშის ორ უბანს შორის სულიერი ზღუდე მოიშალა და ძირითადი საცხოვრის დიფერენციალებით, მთლიანად პუნქტის ცხოვრებაში რელიგიური სქარბობა, ის ვითარცა დასახლება, ქალაქი საეკლესიოა, აქ ქალაქი შესაძლებელია ვიხმაროთ პირობითად.

IX საუკუნეში ქრისტიანთა ძველი სათემო დასახლება ისპობა, ეკლესიებს ანგრევენ მტერი. მოსახლეობა უერთდება ძირითად უბანს და ერწყმის მას უკვე ქრისტიანობის სხვაგვარ პოზიციასზე, რაზედაც ქვევით იქნება საუბარი. არეშის ცხოვრების ეს პერიოდი XIV—XV საუკუნეების მიჯნაზე მთავრდება მტრების შემოსევების შედეგად.

შესაძლებელია წამეტან სითამამეს მიეწეროს არეშის საეპისკოპოსოს შესახებ საუბარი — არაად ზომ ამის თაობაზე არაფერი თქმულა და არც სამისო მკვეთრი საბუთიანობა გაგვაჩნია. ეს ყველაფერი ცხადია, მაგრამ არსებობს ბევრი ანგარიშგასაწევი გარემოება, განსაკუთრებით საველე კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილი, რაც საკითხისადმი ახლებურ, თუნდაც ზედმეტად თამამ, დამოკიდებულებას მოითხოვს.

უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ შეუძლებელია სადმე ამოვაციოხოთ არეშის საეპისკოპოსოს შესახებ ცნობები, რამდენადაც ადრე-ქრისტიანულ ხანაში მისი სახელი ჩვენთვის უცნობია. ქვემოთ შევეცდები დავარწმუნო მკითხველი, რომ არეში პუნქტს შეიძლებოდა შერქმეოდა მხოლოდ IX საუკუნიდან, გარკვეულ ამბებთან დაკავშირებით, არადა მანამდეც, როგორც ვნახეთ, აქ ძლიერი დასახლება არსებობდა, რომელსაც ექვსგარეშეა თავისი სახელი ექნებოდა. ამ ვითარების გამო ცდა წყაროებში აღნიშნულ რომელიმე პუნქტთან არეშის გაიგივებისა, უნაყოფო იქნება.

მაშასადამე, უნდა განვიხილოთ არეშის საეკლესიო მდგომარეობა, მისი ძალა და მნიშვნელობა, ეპარქია, რომელიც იერარქიულად უნდა ისაზღვრებოდეს ცალკე საეკლესიო ერთეულის ფარგლებში. ქრონოლოგიურად ეს პერიოდი მოიცავს არეშის ცხოვრების პირველ პერიოდს IV საუკუნიდან X საუკუნემდე.

უძველესი ცნობა საქართველოს საეკლესიო ერთეულების შესახებ ჯუანშერს ეკუთვნის და ის ვახტანგ გორგასლის მეფობას ეხება. ავტორი ქართლის კათალიკოსის სამწყვსოში ვახტანგ გორგასლის დროს იხსენიებს: მცხეთის საეპისკოპოსოს, კლარჯეთში ახიზისას, არტაანში ერუშეთისას, ჯავახეთში წუნდისას, ქართლში ნიქოზისას, მანგლისისას, ბოლნისისას, კუხეთში — რუსთავისას, კახეთში ნინოწმინდისას, ჩელეთისას, ჰერეთში — ხორნაბუჯისას, აგარაკისას. აი ტექსტი: „და მუნ შინა დასუეს პეტრე კათალიკოსად და სამოელ ეპისკოპოსად მცხეთასავე საეპისკოპოსოსა“.

და დაუსუა ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს, ეკლესიასა ახიზისას; ერთი არტანს ერუშეთს; ერთი ჯავახეთს, წუნდას; ერთი მანგლისს; ერთი ბოლნისს; ერთი რუსთავს; ერთი ნინოწმინდას; უჯარმის კარსა, რომელი გორგასალსა აღეშენა; ერთი ჰერემს, მისსავე აღშენებულსა და მუნ ქმნა ქალაქი ერთი შორის ორთავე ეკლესიათა, რომელი-იგი მანვე აღაშენა; ერთი ჩელეთს, რომელი ზოფელსა შუა აღაშენა; ერთი ხორნაბუჯს და ერთი აგარაკს, რომელ არს ხუნანს გამართებით. შემ-

დგომად მისსა აღაშენა ეკლესია ნიქოზისა საგზებელსა თანა ცეცხლისასა და დასუა ეპისკოპოსი“⁸...

სამართლიანად აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, რომ ეს სია არ არის სრული, მაგრამ შენიშვნა, რომ თითქმის ჯუანშერს მხოლოდ „იმათი დასახელება სდომებოდეს, რომელნიც ანტიოქიის პატრიარქმა აკურთხა“, და რომ მას აქაც შეეძლოდა მოსვლოდეს და 12 ეპისკოპოსზე მეტი დაესახელებინოს არ უნდა იყოს მართებული⁹. ჯუანშერს ზუსტად 12 ეპისკოპოსი ჰყავდა დასახელებული¹⁰. ნიქოზის ეკლესიის აშენება „შემდგომად მისსა“ მომხდარა¹¹. საეპისკოპოსოების რაოდენობაში ცთომილება იმის გამო მოხდა, რომ ჯუანშერის ტექსტი არასწორად არის გაგებული — „ერთი ნინოწმინდას, უჯარმის კარსა“ ჩათვლილია სამ-უჯარმის, ნინოწმინდის და კარის საეპისკოპოსოებად.

როგორც ივ. ჯავახიშვილს აქვს გამოკვეთული: საეპისკოპოსოთა რიცხვი საქართველოში ჯერ კიდევ გორგასლის პერიოდიდან მატებას განიცდის. საეკლესიო კრებებზე მღვდელმთავართა ხელმოწერების მახედვით VI ს. დამდეგისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში სულ ცოტა 33 ეპისკოპოსი ყოფილა, ეს რიცხვი 607 წლისათვის 35-ს აღწევს¹².

ასეა თუ ისე, ცხადლივ ჩანს, რომ ეკლესიათა რიცხვის ზრდის პროცესი, რაც ასე თვალნათლივ ჩანს საქართველოში და კერძოდ კი პერეთში, სამწყსოთა რიცხვის მატებით გამოიხატებოდა. ჯუანშერის მიერ მოცემულ ეპისკოპოსთა ნუსხაში პერეთის ეპარქიას განეკუთვნება ხორნაბუჯი, რომელზედაც ექვი არ შეიძლება შეგვეპაროს, რაც შეეხება ჩელეთს, აქ დიდი პირობითობაა დასაშვები, რამდენადაც ჩელეთის ორგვარი ლოკალიზაციაა ცნობილი — იერის ხეობაში ქალეთის მიდამოებში და ჩელეთის წყალზე — პერეთში. რაც შეეხება აგარაკს, რომლის ბუნდოვან ლოკალიზაციას იძლევა ჯუანშერი — „რომელ არს ხუნანს გამართებით“, ის ვახუშტის ცნობით სომხეთში მდებარეობდა¹³. ასე რომ, პერეთის მხოლოდ ერთი საეპისკოპოსოა აღნიშნული V საუკუნისათვის. ეს იმ დროს, როცა ამ პერიოდისათვის არა ერთი მონუმენტური ძეგლია ცნობილი, რომელთა აშენებაც მრავალრიცხოვანსა და მდიდარ მრევლს შეეძლო. სწორედ შენიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი --

⁸ ქ. ც-ბა, I, გვ. 83. 198, 199.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 300.

¹⁰ ქ. ც-ბა, I, გვ. 197.

¹¹ ქ. ც-ბა, გვ. 199.

¹² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 300, 301.

¹³ ქ. ც-ბა, V, გვ. 309.

„ეპისკოპოზთა რიცხვის გადიდება იმავე დროს სამწყსოების გამრავლების მომასწავებელი იყო“¹⁴.

აქედან გამომდინარე გასარკვევია, როგორი ვითარებაა არეშის ძეგლების მიხედვით და როგორია ეკლესიების შექმნის დინამიკა ქრონოლოგიურ კრილში. სამი ეკლესიის შესახებ დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ მათი მიწერა უძველესი ქრისტიანული ნაგებობებისადმი არ უნდა იწვევდეს ეჭვს. მათი შენების პროცესი სამი მომენტით არის გაძლიერებული:

1. ერთი მათგანი (უსახელო ბორცვის ეკლესია) დაშენებულია რომელიმე საეკლესიო მოღვაწის განმანათლებლის საფლავზე, რომელიც, შესაძლოა, წმინდანად იყო შერაცხული. სამარხი შეიძლება გავიანჯროთ როგორც კრიპტა, რაც დამახასიათებელი მომენტია პირველი ქრისტიანული ეკლესიებისათვის. ასეთ შემთხვევაში ეკლესიის ავტორიტეტუ და სახელი ერთობ მაღალი და პოპულარული უნდა ყოფილიყო.

2. ტყის უბნის № 3 ეკლესია აგებულია პრიმიტიულ ნიშზე — სამლოცველოზე, რომელიც არ გამოვრიცხავ, ქრისტიანობამდელ წმინდა ადგილს წარმოადგენდა და როგორც არა ერთი მაგალითი ვიცი, სწორედ იქვე აშენებენ ახალნერგი სარწმუნოების სამლოცველოსაც.

მესამე მომენტი და არცთუ უმნიშვნელო, შენების ტექნიკას ეხება. საშვივე ეკლესია ნაგებია მეტად პრიმიტიულად — რიყის ქვით, ტალახის ხსნარზე და ერთ შემთხვევაში მშრალი წყობით (ტყის უბნის ეკლესია № 2). ეკლესიები დარბაზულია, ინტერიერი მარტივი და მშვიდი. მშენებლობის პრიმიტიულ სახეში სრულებითაც არ ვგულისხმობ ამ დროის მშენებლობის საერთო დონეს, ეს არის მლოცველების, შესაძლოა, მრწამსის გამო დევნილების, არაპროფესიონალი მშენებლების დონე, რომელთაც არც ქონებრივი შესაძლებლობა და არც პროფესიული ცოდნა მეტის შექმნის საშუალებას არ აძლევდა.

ზემოთ, როდესაც ტყის უბნის ეკლესიებზე ვსაუბრობდით, ისინი ცალკე უბნებად წარმოვიდგინეთ, მაგრამ შეიძლება არ გამოვრიცხოთ და დაეუშვათ აქ დასახლების გაჩენა ეკლესიებიანად სოფლიდან დევნილი ახალნერგი რწმენის მალეარებლების მიერ, რომელთაც უშუალოდ სოფელში, წარმართებისაგან შევიწროებულებს აღარ ედგომებოდათ. უსახელო ბორცვის IV ს. დათარიღებული ეკლესიაც ხომ ქალაქის გადაღმა იყო აშენებული თითქოსდა მოწყვეტილი ძირითადი მოსახლეობისაგან. ერთი სიტყვით, ასეთი მოსაზრების განვითარება და თანაც უფრო მეტი საბუთიანობის მოპოვება ალბათ საჭირო იქნება. ამჟამად კი დასკვნის გაკეთება, რომ პირველ ქრისტიანთა თემი, დევნილი და

¹⁴ ივ. ჭავჭავაძე, იქვე, გვ. 299.

ზურგშეჭეული ქრისტიანებისა დასახლებიდან მოშორებით აღმოცენების შესახებ სრულიად მისაღები უნდა იყოს.

თუ ეს ყველაფერი სიმატლესთან ახლოსაა და უარსაყოფი მოტივები მაინცდამაინც არ ჩანს, არეშის ავტორიტეტი ვითარცა ქრისტიანული ცენტრისა, მაღალი უნდა ყოფილიყო, რასაც მოჰყოლია დიდი მასშტაბის საეკლესიო მშენებლობანი: V საუკუნეში აშენებენ მონუმენტურ ეკლესიას — ბაზილიკას, VI საუკუნეში საყდრის ყურეში, მდინარისპირას, ანახლებენ ძველ ეკლესიებს, ყოველივე ეს ვერ განხორციელდებოდა მრავალრიცხოვანი მრევლის და მდიდრული შენაწირების გარეშე. ექსპედიციამ 9 ეკლესია გათხარა, რომელთა ფუნქციონირება იწყება ადრეული ქრისტიანული ხანიდანვე, ეს იმ დროს, როდესაც ექსპედიციას მთლიანად არ შეუსწავლია ნაქალაქარის ტერიტორია. ორი მომცრო ეკლესია, რომლებიც დღესაც არიან შემორჩენილი, ექსპედიციის ანგარიშში არ შეგვიტანია (სურ. 1).

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის გამო თავს ნებას ვაძლევ არეშში ადრექრისტიანულ ხანაში ვიგულისხმო საეკლესიო ცენტრი — საეპისკოპოსო, რომელიც განაგებდა უშუალოდ არეშის და მიმდგომი რაიონის მრევლს.

ზევით, როდესაც ლაპარაკი იყო ძველ დასახლებებზე და ადრე-ქრისტიანულ სამეურნეო ერთეულების გაჩენაზე, რაც უფრო გამოკვეთილად IV—VI სს. შეიძლება ვიგულისხმოთ, აქ მთავარ როლს ვაკუთვნებ საეკლესიო ფენომენის წამოწევას, ყველა ერთეულს განაგებდა პირი, რომელიც აღჭურვილი იქნებოდა როგორც საერო ისე საეკლესიო რწმუნებებით. აი, ასეთი მმართველების თავში იჯდა მხარის გაჰგებელი, რომელიც ქორეპისკოპოსის ტიტულით იყო სახელდებული. მთლიანად ჰერეთის ტერიტორია ასეთი ერთეულებით იყო შედგენილი.

ქართულმა ისტორიულმა ტრადიციამ, შესაძლოა, ამის გამო, ვერ შემოგვინახა ჰერეთის სასულიერო გამგებელთა ნუსხა, ეს შეუძლებელიც იყო, რადგანაც საეკლესიო და საერო სახელოების გაერთიანება ერთ პირში არ იძლეოდა ჰერეთის ეპისკოპოსების საეკლესიო იერარქიაში მოხსენიების იურიდიულ უფლებას.

სანამ არეშის ისტორიის მეორე პერიოდს შევეხებოდეთ (X—XIV სს.) მიზანშეწონილია განვიხილოთ ადგილის სახელი — არეში, იგივე სახელი ზოგადი მნიშვნელობით, სახელის ეტიმოლოგია და მისგან წარმოებული საგვარეულო წოდება — არიშიანი და საგამგეო-ა-არიშიანი.

სანამ უშუალოდ თემას შეეცხებოდეთ, ერთი პოლიტიკური ამბავი გავიხსენოთ.

915 წელს ალაზნის ველზე ერთი მეტად საინტერესო პოლიტიკური ამბავი მოხდა; კახთა ქორეპისკოპოსმა კვირიკემ, კონსტანტინე აფხაზთა მეფე მოიწვია ადარნასე პატრიკის წინააღმდეგ ჰერეთში სალაშქროდ. კონსტანტინე და კვირიკე ვეჯინის ციხეს მიაღდგნენ. ის იყო ციხე უნდა აეღოთ, რომ ადარნასეს ზავი უთხოვნიო. აი, როგორ გადმოგვცემს ან ამბავს „მატიანე ქართლისა“: „უხმო კვირიკე ქორეპისკოპოსმან კონსტანტი აფხაზთა მეფესა; ჩავიდეს ჰერეთად და მოადგეს ციხესა ვეჯინისასა. აფხაზთა მეფე მოადგა ზედათ — კერძო, და კვირიკე ქუემოთ. და ვითარ მისწურეს წაღებად, მაშინ ადარნასე პატრიკი მოვიდა, პარასკევის ჭუარსა მიუპყრა ზავის — პირი, მოსცა აფხაზთა მეფესა არიში, გავაზნი, და კვირიკეს ორკობი. ვითარ დაიზავნეს, და შემოიქცეს. მოვიდა კონსტანტი, აფხაზთა მეფე, ილოცა ალავერდს წმიდის გიორგის წინაშე, და შემოსა ხატი მისი ოქროთა“¹⁵.

აღნიშნულ ლაშქრობას ერედვის წარწერაც აღასტურებს: „შეწევნითა წმიდისა გიორგისითა, ხელმწიფობასა ღმრთივდამყარებულისა წმიდისა კონსტანტინე მეფისასა, რომელმან ბრძანა და ჩავიდა ჰერეთს შიგან, ჰერთა მეფე გააქცია და იმუნით მშვიდობით იქცა, ცისკრად ალავერდს ილოცა, მწუხრი ბრძანს გადაჰხდა; მეორედ კულა ავიდა, ვეჯინისა ციხე დაღეწა“¹⁶. აღნიშნული ამბავი, რომელიც აბულ-კასიმის ლაშქრობის (915 წ.) შემდეგ მოხდა, მრავალმხრივ იქცევს ყურადღებას, უპირველესად, საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის ეპიზოდის ასახვით, მაგრამ ამ შემთხვევაში მხოლოდ ის გეოგრაფიული გარეობა გვაინტერესებს, სადაც ზემოთ აღწერილი პოლიტიკური სცენა გათავისშებულა. ეს არის ალაზნის ველი — ძველი ჰერეთის შემადგენელი ნაწილი, სადაც რამდენიმე პუნქტიც არის დასახელებული. ესენია ალავერდი, ვეჯინი, არიში, გავაზნი, ორკობი. ეს არის „ქართლის ცხოვრების“ ერთადერთი ადგილი ჰერეთის არიშს რომ ასახელებს. არც აქ და არც სხვა წყაროებში ეს პუნქტი აღარ მოიხსენიება.

გამონაკლისია ვახუშტი ბატონიშვილი, რომელიც ეტყობა „მატიანე ქართლისას“ შესაბამისი ადგილითა სარგებლობდა და ცოტა სხვაგა-

¹⁵ მათიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 264. თარიღი (915 წ.) აღებულია ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 133.

¹⁶ რ. მეფისაშვილი, ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის სააღმშენებლო წარწერა, სსრკ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, № 10, გვ. 105; ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 172. შეადგინა და გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა.

რად გადმოგვეცემს სურათს: „მაშინ უხმო კვირიკე ქორიკოზმან კონსტანტინეს აფხაზთა მეფესა, მოვიდნენ ჰერეთს და მოადგნენ ეეჭინს; ამისად მოვიდა ადარანასე პატრიკი, მიუპყრა ჭუარი, მოსცა კონსტანტინეს არეში, გავაზი და კვირიკეს ბოჭორმა; დაიზავნენ და წარმოვიდა კონსტანტინე“¹⁷. ვახუშტის ტექსტის წყობა ისეთია, რომ ძნელია „მატიანე ქართლისას“ გარდა სხვა წყარო ვიგულისხმოთ. ცხადია, მისთვისაც მათიანისეული გამოთქმა „პარასკევის ჭუარსა მიუპყრა ზაფხუ პირი“ გაუგებარი დარჩენილა და თავისებურად განუმარტავს — „მიუპყრა ჭუარი“ ჩასვა მის მაგიერ და აზრიც გაიმართა. მათიანეს „არიში“ რომ „არეშით“ შეიცვალა, ვახუშტისთან მიანიშნებს ადგილის სახელის იგივეობას, რაც შეეხება ორჭობის ბოჭორმით შეცვლას, ალბათ ვახუშტის ჰქონდა საამისო საბუთი. ყოველ შემთხვევაში დღეს ორჭობი არ არის ცნობილი და ვახუშტისეულ ინტერპრეტაციას რომ არ დავუჭეროთ, შეუძლებელია.

თავდაპირველად არიშის ლოკალიზაცია სცადა პ. ინგოროყვამ და მან იგი რუსთავთან გააიგივა, რადგანაც მისი აზრით, „არიში მდებარეობდა სწორედ იმ ადგილას, სადაც ზღდებოდა ერთი მეორეს ქართლისა და ჰერეთის საზღვრები, ე. ი. ყარაიის ველზე... არიშის ციხას ადგილმდებარეობა არის ყარაიის ველი, ე. ი. რუსთავის საპატრონო“¹⁸. ასეთი ვარაუდი რომ არ არის მისაღები, ადრე გვქონდა შენიშნული და აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ¹⁹. ალავერდი, ვეჭიჩი, არიში, გავაზნი ალაზნის ველის პუნქტებია და მათი ლოკალიზება აღარ იწვევს ეჭვებს. არიში (არეში) მდებარეობდა არეშის წყალზე გავაზის მეზობლობაში, მისგან აღმოსავლეთით 7 კმ-ზე (თანამედროვე ყვარლის რაიონის სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე).

პ. ინგოროყვას, მის მიერ შემოთავაზებული რუსთავ-არიშის გაიგივებისათვის, ერთი მეტად საინტერესო საცთური ჰქონდა, სომხური წყარო — „ქართლის ცხოვრების“ სომხური თარგმანი, რომელიც რუსთავს გადმოსცემს როგორც რიშას, რუსთავის ციხეს კი უწოდებს რიშა-კალას. პ. ინგოროყვამ წამოაყენა მოსაზრება, რომ რუსთავი ეწოდებოდა უშუალოდ ქალაქს, მის ციხეს კი არიშა ერქვა. ეს მოსაზრება თავის დროზე უგულვებელყო ი. აბულაძემ. იგი შენიშნავდა, რომ „რიშა“ როგორც ირკვევა, რუსთავის ძველი სახელწოდებაა („არიშა“) და არა მარტოდღენ „რუსთავის ციხისა“²⁰. ბოლო დრომდე, ე. ი. სანამ

¹⁷ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 133.

¹⁸ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, გვ. 175.

¹⁹ ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, თბ., 1958, გვ. 50; მისივე, ძველი გავაზი, თბ., 1975, გვ. 7.

²⁰ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, თბ., 1953, გამოსცა ი. აბულაძემ, გვ. 021.

რუსთავ-ქალაქის მშენებლობა დაიწყებოდა (1944 წ.), რუსთავის ციხის ნანგრევებს ადგილობრივი მოსახლეობა, რომელიც მხოლოდ რამდენიმე კომლით იყო წარმოდგენილი, „რიშა-კალას“ ან „არიშა-კალას“ ეძახოდა.

მაშასადამე, არიშას (რიშას) სახელით მეორე ქართული მნიშვნელოვანი პუნქტის აღნიშვნას ვაწყდებით. მართალია, მახ ვერ დამკვიდრა სახელი, განსაკუთრებით ქართულ წყაროებში (მას ისედაც რამდენიმენაირად მოიხსენიებდნენ — რუსთავის, ბოსტან-ქალაქის და ნაგების სახელებით), მაგრამ ფაქტის აღნიშვნა, მით უმეტეს მისი ახსნის აუცილებლობის მოთხოვნა, ალბათ, კანონზომიერი უნდა იყოს ჩვენი მეცნიერებისათვის.

გარდა ზემოთ აღნიშნული ორი შემთხვევისა, არეშის სახელით მოიხსენიება ერთ-ერთი ნასოფლარი ახალქალაქის რაიონში კუმურდოსა და დანკალს შორის, დანკალიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთ ორ-სამ კილომეტრზე. აქ არის დადასტურებული მშვენიერი ქვის სტელა კვარცხლბეკით, ქართული წარწერებით შემკული. ერთ-ერთი წარწერის ნაწყვეტში ადგილის სახელად მოხსენიებულია „არეშტი“: „ქემან გურგენ კურაპალატისამან შეწირა არეშტი საყდარსა კუმურდოისა, სადიდებლად...“ წარწერები თარიღდება IX ს. ბოლოთი და X საუკუნით²¹. ადგილობრივი მოსახლეობა მას დღესაც არეშს ეძახის.

მსგავსი ელერადობის ტოპონიმებიდან შეიძლება მოვიხსენიოთ არაგვის ხეობაში კარგად ცნობილი ადგილი არშა. ხევის აღწერისას ვახუშტი ბაგრატიონი საგანგებოდ აღნიშნავს მას, როგორც ბუნებრივად, კაცთაგან შეუვალ ადგილს და ციხედ მოიხსენიებს: „ხოლო ჩასავალს ქუეით არს, ჩრდილოთ კერძ, არაგვის დასავლით, ციხე არშისა, თვინიერ კაცთა ხელთაგან ქმნული, მაღალს კლდესა ზედა, მოზღუდვილი კლდითავე და შეუალი კაცთა, მყინვარის კალთასა ზედა“²². არშის ციხე გვიან შუა საუკუნეებში არაერთხელ გამხდარა თავშესაფარს სხვადასხვა პოლიტიკური აშლილობის ეამს.

„ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველ ტექსტში ერთი მეტად საინტერესო ამბავია მოთხრობილი: XV საუკუნის მიწურული იყო. ქართლში კონსტანტინე მეფობდა. მისი მეფობის ეამს ათაბაგად იჭდა მეტად გავლენიანი და ძლიერი პიროვნება ყუარყუარე, რომელიც „არა მორჩილებდა მეფესა კონსტანტინეს“. ამბავი, რომელიც წყაროშია

²¹ ალ. ჭავჭავაძის მიხედვით, სტელა ასომთავრული წარწერით ნასოფლარ არეშის მახლობლად, საქ. მეცნ. აკად. შიგნით, ტ. V, № 7, 1944; ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 110—112.

²² ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 357.

მოთხრობილი, ყუარყუარეს სიძლიერისა და რაინდობის დემონსტრირებას ისახავს მიზნად: „ამა ყუარყუარე ათაბაგისა ვაჟარი მივიდა ქუეყანასა არეშისასა სყიდვად აბრეშუმისა და რომელიმე მუნებური ვაჟარი და ესე ყუარყუარეს ვაჟარი წაიკიდნენ, და სძლო არეშელმან ვაჟარმან და კიდევ გალახა და აბრეშუმიც წაართვა, და ესრეთ კადნიერებით ეტყოდა: „წარვედ პატრონისა შენისა და აუწყე ქირი შენიო, და ესე არ მიყოს ბატონმა შენმაო, დუქანი არ დამიქციოსო და ჩემს დუქანზედ ყურით არ მიმაკრასო“. და რა უყვეს ვაჟარსა მას, წარმოვიდა მსწრაფლ და მოვიდა ათაბაგისად და აუწყა ყუარყუარეს ყოველივე საქმე მისი ვაჟარმან მან.

და რა ესმა ყუარყუარეს, წარმოვიდა განრისხებული ხუთასითა რჩეულითა სპითა, გარდმოივლო ფარავანი და ჩამოვლო დმანისა. უმასპინძლეს ორბელიანთა და წარვიდა, ჩამოვლო ხუნანი, განვიდა მტყუარსა და მოვიდა არეშს. მოიძლუნა ვაჟარი სახლსა მის არეშელისა ვაჟრისსა, შეუხლუნა კაცი. გამოიყვანეს კაცი იგი და მოიყვანეს დუქანზედა და ყურითა მიაჭედეს და წისლიცა უკრა დუქანსა, და ეგრეთვე უყო ყოველივე, როგორც მას ეთქუა. და აბრეშუმიც გამოატანინა ვაჟარსა და მას და წარმოვიდა უშიშრად“²³.

მაშასადამე, ზემოთ ნახსენები ოთხი არეშის გვერდით კიდევ ერთი არეში გახდა მსჯელობის საგნად. ეს პუნქტი არ შეიძლება გავაიგივეოთ ჰერეთის არეშთან. ყუარყუარეს მარშრუტის მიხედვით ჩანს, რომ ის უფრო აღმოსავლეთით მდებარეობს. უკან დაბრუნებისას აღნიშნულია, რომ „შემოვლო კახეთი და შემოიარა — ყარაიზედ“²⁴, რაც გამოორცხავს მის მდებარეობას ალაზნის ველზე. ეს არეში XVII ს. თურქი მოგზაურის ევლია ჩელების მიხედვით, მეტად მდიდარი და მნიშვნელოვანი, ლამაზი ქალაქია „ქალაქ განჯასა და შირვანს შორის“²⁵. აქაური დიდკაცების ცოლები წარმოშობით ქართველები ყოფილან. ევლია ჩელების სიტყვებით, „გურჯისტანის, დადიანის, აჩიკ ბაშის და შავშეთის ტომთა ქალები“²⁶. ამავე წყაროშია მითითებული, რომ „არეში დაღესტანის და საქართველოს შორის მდებარე სახანოა“²⁷. აშკარად ჩანს, რომ არეში საქართველოსთან, კერძოდ კახეთის სამეფოსთან მჭიდროდ დაკავშირებული ქალაქია, და ეს კავშირთა ერთობა ჩემი აზრით, მჭიდრო ეკონომიკურ კავშირზე იყო დაყრდნობილი,

²³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 346.

²⁴ იქვე.

²⁵ ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი, თარგმანი, კომენტარები და გამოკვლევა გ. ფუთურძის, თბ., 1971, გვ. 269.

²⁶ იქვე.

²⁷ იქვე.

რაც, უპირველეს ყოვლისა, აბრეშუმის გაყიდვაზე და გარეშე ბაზარზე გასვლას გულისხმობდა. ეს კარგად ჩანს ევროპელი ვაჭრების ცნობების მიხედვით²⁸. არეში და შემახა კახეთის ქალაქებთან ერთად ამიერკავკასიის აბრეშუმით ვაჭრობის ძირითად პუნქტებს წარმოადგენდნენ. კიდევ ერთი ცნობა: ევლია ჩელები აღნიშნავენ, რომ არეშის ციხის განახლებისას „კახეთის ციხის“ ქვები ურმებით გაუზიდათო. ქალაქი კახეთი, როგორც ადრე ვცადე დამემტკიცებინა, კახი (კაკი) უნდა იყოს²⁹. რაც შეეხება არეშის აღგილმდებარეობას ის კახიდან (კაკიდან) სამხრეთ-აღმოსავლეთით ოთხი დღის სავალზე და შაქიდან ორი დღის სავალზე ყოფილა; ინგლისელი ვაჭრების ჩანაწერებით კი კასპიის ზღვიდან აქლემის გზით 7 დღის სავალზე იდო³⁰.

არეშის მტრმოლოგიისათვის

ზემოთ ხუთი პუნქტი იყო აღნიშნული არეშის (არიშის) სახელით რომ იყვნენ ცნობილი. ერთია პერეთში — თანამედროვე ს. მთისძირი (ყვარლის რ-ნი), ზეორეა რუსთავი, მესამე — ჭავჭავეთის არეში, მეოთხე — არშა არაგვის ხეობაში და მეხუთე შირვანის არეში (აზერბაიჯანის სსრ, ფიზულის რაიონში). შეიძლება დავუმატოო ქალაქი არიშიც, რომელიც ეგვიპტეში მდებარეობს და რომლის შესახებაც ცნობას ვხვდებით IX ს. ეგვიპტელი ავტორის აბდ არ-რახმან იბნ ალ-ჰაქამის თხზულებაში „ეგვიპტის აღმალრიბის და ალ-ანდალუსის დაპყრობა“. აქ იგი რამდენჯერმე არის მოხსენიებული როგორც ხმელთაშუაზღვის ნაპირზე მდებარე პირველი ეგვიპტური დასახლებული პუნქტი სირიიდან მომავალ გზაზე³¹.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნული მავარაულებინებს, რომ სახელთა იდენტურობა შემთხვევითი არ უნდა იყოს და საქმე უნდა გვექონდეს რაღაც ნიშნით გამორჩეულ ზოგად სახელთან. რაც განსაკუთრებით არის ნიშნეული, პუნქტების სახელდებაში ახალი ელემენტის გაჩენა საგულისხმებელია IX საუკუნის ახლოს.

სახელის განმარტებისათვის ყურადღება უნდა შევაჩერო ერთ არაბულ ძირზე عرش ზმნა 'არაშა აღნიშნავს: კარავი აავო, კარავი

²⁸ H a k l u y i, Voyages, II, 1962, გვ. 17, 585.

²⁹ ლ. ქილაშვილი, კახეთის ქალაქები, თბ., 1980, გვ. 186.

³⁰ ევლია ჩელები... გვ. 269, 296; Haki. Voyages, II, გვ. 17.

³¹ Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам, Завоевание Египта, ал-Магриба, и ал-Андалуса, М., 1985, с. 27, 77, 78.

„ისლამის ენციკლოპედიის“ მიხედვით სახელი ალ-არიში დაფუძნებულია აბ. წ. პირველი საუკუნეებიდან ლარას ფორმით. სამწუხაროდ, შემოწმება არ შემიძლია, რადგანაც წყარო არ არის მითითებული.

დადგა, ფარდული დადგა, დაიბანაყა. ზმნიდან ნაწარმოები სახელია ტახტი, კარავი. მაშასადამე, ეს არაბული წარმომავლობის სიტყვა აღნიშნავდა ძირითადად კარავს, ბანაკს. არაბთა სახალიფოს, განსკუთრებით ადრინდელი ისტორიის მიხედვით, მათი ექსპანსიური მოღვაწეობის და საომარი ექსპედიციების დროს ბანაკების მოწყობა, კარგებს გაშლა, თითქმის ყოველდღიურ საქმიანობას შეადგენდა, ისე რომ, მოულოდნელი არ უნდა იყოს ასეთი ტერმინის საზოგადო სახელად ქცევა, სწორედ დაბანაკებული ლაშქრისათვის. მაშასადამე, არაბული ზმნა 'არაშა და მისგან ნაწარმოები მასდარი ('არშ) ქართულში გაფორმდა როგორც არიშა-არეში-არიშუ-არშა. არაბული ძირეულის პირველი თანხმოვანი ('აინი) სახელის ქართულად გაფორმებისას გაქრა. ამგვარი რამ სხვა შემთხვევაშიც ვიცი და იგი ფონეტიკურად კანონზომიერი მოვლენაა. ამის მაგალითებია: 'აბდულაჰი — აბდულა, 'ალი — ალი, 'უსმანი — ოსმანი.

ჩემს ვარაუდს არეშის არაბულიდან წარმომავლობის თაობაზე ამაგრებს ის გარემოება, რომ მისი გამოჩენა მაინცაღამაინც არაბების საქართველოში მძლავრობის ხანას ემთხვევა. ადრე ეს სახელი არსად არ არის დაფიქსირებული. ასეთი სახელის აღმოცენება ზემოთ აღნიშნული არეშების ადგილზე, ალბათ, ცალკეულ სამხედრო ოპერაციასთან უნდა იყოს დაკავშირებული და ახალი სახელის გაჩენა ქრონოლოგიურად ამის მიხედვით უნდა იყოს განსაზღვრული. იმ ძუნწი წერილობითი მონაცემების მიხედვით, რომლებიც ჩვენს ხელთაა, ჰერეთის არეშის (არიში) მახლობლად ასეთი რამ შეიძლებოდა მომხდარიყო. IX საუკუნის I ნახევარში, როდესაც კახეთ-ჰერეთისა და ქართლის ტერიტორიაზე შიდა პოლიტიკური აშლილობის შედეგად ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ აშოტ კურაპალატი და თეოდოსი აფხაზთა მეფე, ერთი მხრივ, და გრიგოლ კახეთის მთავარი და თბილისის ამირა, მეორე მხრივ. შინა კინკლაობას ხალილ არაბიელის ლაშქრობა მოჰყვა, რომელმაც დაიპყრო სომხეთი, ქართლი და ჰერეთი³². არაბებმა მოკლეს აშოტ კურაპალატი გარდაბანს (826 წ.) და „კუთლადცა ეუფლნეს სარკინოზნი ქართლს“³³. ხალილმა დატოვა ქართლი და ამირად დასვა ალი შუაბის ძე. აი, ამ დროს „შეიტქუნეს გარდაბნელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი, ძე იოვანე ქუაბულის ძისა და შემდგომად ამისა დასუეს ქორეპისკოპოსად სამოელ დონაური. კუალად მეორედ მოვიდა იგივე ხალილ არაბი. შეებნეს გარდაბნელნი გავაზს; გააქციეს ხალილ და მოსწყდა სიმრავლე ფრიადი“³⁴. „მატიანე ქართლისას“ ან

³² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 253.

³³ იქვე, გვ. 259.

³⁴ იქვე.

ცნობის მიხედვით, ადვილად ვერწმუნდებით, რომ იოუ არა უფრო ადრევე კახეთ-პერეთის ისტორიის სწორედ ამ პერიოდში არეშის და ტავაზის ადგილები არაბთა ლაშქრობების ასპარეზად იყო ქცეული და ადგილი შესაძლებელია ამ პოლიტიკური აქტის ანარეკლიც იყოს ახალი ტაპონიმის (არიშის) გაჩენაც.

სახელის ახსნის ჩემეული ვარიანტის სასარგებლოდ ლაპარაკობს არეშის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ვერცხლის მონეტების განძიც, სადაც 600-მდე მონეტა იყო დადასტურებული. ამის შესახებ ცალკე იყო ლაპარაკი, აქ კი მოკლედ გავიმეორებ: განძის შემადგენლობაშია სასა-ნური დრაქმები, ასევე ომაიანი და აბასიდი ხალიფების სახელით მო-ქრილი მონეტები. დაფლული უნდა იყოს IX ს. პირველ მეოთხედში³⁵, სწორედ იმ დროს, როდესაც აქ, როგორც ზემოთ ითქვა, არაბთა მონა-წილეობით მძაფრი ბრძოლები მიმდინარეობდა. მე შესაძლებლად მი-მაჩნია ვივარაუდო, რომ ვერცხლის მონეტების განძი არაბთა ბანაკის კუთვნილება იყო, მათ მიერვე ჩაფლული, სწორედ მაშინ, როდესაც მათივე გავლენით ადგილს უმკვიდრდებოდა ბანაკის აღმნიშვნელი არა-ბული სახელი არიში (არეში).

მაშასადამე, ყველა ტაპონიმი, რომლებზედაც ზემოთ იყო საუბარი, ზოგად ტერმინად შეიძლება ჩაეთვალოთ და სახელის წარმომავლობით უნდა დაუკავშირდეს არაბულ სიტყვას. ასეთნაირად უნდა განვმარტოთ ადგილის სახელი (არეში) კონკრეტულად „მატიანე ქართლისას“ აღნიშ-ნულ ცნობაზე დაყრდნობით და ზოგადად კი არეშები, რომლებზედაც ითქვა გაცვრით.

სახელის წარმომავლობა, რომელსაც ეუკავშირებ ბანაკს, კარგებ-გაშლილ საბანაკო ადგილს, იქცევს ყურადღებას, უპირატესად იმ კუ-თხით, რომ დასახლებული ადგილების ერთი რიგის ახსნა მოხერხდა და რამდენადმე განისაზღვრა კიდევაც მათი გაჩენის დრო. მეორე მხრივ, ჩემს მიერ შემოთავაზებული აზრის განვითარებით, ყურადღება უნდა გამახვილდეს, ნიშნეულად, იმავე ტერმინის წარმომშობ სემანტიკურ გარემოზე, ე. ი. შეიძლება ადგილის სახელი გაჩნდეს უშუალოდ ბანა-კის აღსანიშნავად და ზოგადი სახელი იქცეს ამ ადგილზე განლაგებული დასახლებული ადგილის ტაპონიმად. თუ სახელთა ერთი რიგის გან-საზღვრისათვის არაბული ტერმინი იქცა ამოსავალ წერტილად, სხვა შემთხვევაში უკვე სხვა სინონიმზე შეიძლება ლაპარაკი. ამ მხრივ გან-საკუთრებული კვლევით ჩემი ყურადღება მიიქცია ტაოში არსებულმა ადგილის სახელმა ბანამ. ბანა საქართველოს ისტორიაში ცნობილია,

³⁵ 1962 წ. აღმოჩენილი განძის შესახებ იხ. ი. ქალაღანია, საქართველოს სამონეტო ვაჭები, თბ., 1976, გვ. 12, 37. განძის მეორე ნაწილის დამუშავება მიმდინარეობს.

როგორც მეტად მნიშვნელოვანი პუნქტი. მისი აშენება შეიწყება ადარნასე ქართველთა მეფეს (888—923 წწ.)³⁶. ის ითვლებოდა ქართველ მეფეთა მამულად. ბანას იყო დაკრძალული მეფე ვახტანგ IV (1445 წ.)³⁷. ის იყო ამავე დროს ბანელ ეპისკოპოსთა საჯდომი ადგილი³⁸. ბანა ცნობილია მისი მეტად ორიგინალური გეგმარების ტაძრით, რომელიც ქართული ხელოვნების აყვავების ხანის ხუროთმოძღვრების მკაფიო წარმომადგენად არის ჩათვლილი³⁹.

ადგილის სახელი ბანა შესაძლებლად მიმაჩნია იმავე რიგის სახელებთან განვიხილოთ, რომლებიც გაჩნდნენ საბანაკო ადგილებთან — არეშებთან დაკავშირებით, ოღონდ სხვა წარმომავლობის სახელთან ჟრთიერთობაში. ეს არის ბანაკი. მისი მნიშვნელობა ყველა ქართულის მცოდნისათვის ცხადი უნდა იყოს და განმარტება არ არის საჭირო. აი, ამ სახელიდან უნდა მოდიოდეს ბანა. „კი“ დაბოლოება გაქრა ისევე როგორც სხვა მსგავს „კ“-თი დაბოლოებულ სახელებში (მუშაკი — მუშა; განძაკი — განძა; კილობანაკი — კილობანი). ასეთნაირად, ბანაკიდან მივიღეთ ბანა (ბანაკი — ბანა). ერთი საინტერესო ცნობა აქვს დაცული ვახუშტი ბატონიშვილს. ფანასკეტის აღწერისას აღნიშნავს: „ამ წყალზედ, ჭოროხის აღმოსავლით, არს ციხე ფანასკეტისა ზედა, დიდ-შენი, მაგარი, აქ იჯდა ერისთავი ფანასკეტ-ოლთისისა, და აწ არს დაბა. ამას ზეით, ამ წყალზედ, მთაში, არს ბანა, აწ უწოდებენ ფანაქს. აქ არს ეკლესია გუმბათიანი, დიდი შუენიერად ნაგები... აღაშენა მეფემან ადარნასემ და დაფლულ არიან მეფენი“...⁴⁰ მაშასადამე, როგორც ვახუშტი გვამცნობს, მის დროს ბანას ერქვა ფანაქი, რაც სახელის პოევანდელი სახის ფონეტიკური სახესხვაობით მოღწეული და გაქვეავებული ფორმაა. ვახუშტისეული ფანაქი რომ ბანაკი უნდა იყოს, ალბათ, არ უნდა გახდეს კამათის საგანი. სიტყვა ბანაკი, როგორც ლაშქრის სადგომი, გვხვდება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში, შესულია სომხურშიც. მიიჩნევენ, რომ ის წარმომავლობით პართული უნდა იყოს. გვხვდება ფალაურშიც, ასევე ახალ სპარსულში⁴¹.

³⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 261.

³⁷ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 283.

³⁸ იქვე, გვ. 295, 318, 385; ი. ე. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 68.

³⁹ გ. ჯუღიანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1936, გვ. 168.

⁴⁰ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 683.

⁴¹ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ. 266. არაბული ზნა بَنَ (ბანა) ნიშნავს ააშენა, განაახლა, აცა (ბინა), არის შენობა, ნაგებობა, ახალ სპარსულში بَن (ბანა) ნიშნავს სახლს, ნაგებობას. ადგილის სახელი ბანა (ბანაკი) პართულ-ფალაურიდან უნდა მომდინარეობდეს.

არ შეიძლება ყურადღება არ მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ზოგი ადგილის სახელის იდენტურობა საბანაკო თუ კარვებგაშლილ ადგილებთან შეინიშნება უძველესი დროიდანვე. ასეთი დასკვნისათვის ბიზლიის ორი ადგილის მოტანა დამჭირდება: „და იაკობ წარმოვიდა კარვებად და იქმნა სახლი და საცხოვარსა თვისსა უქმნა საყოფელი. ამისთვის უწოდა ადგილსა მას სახელი „კარვებ“ (შესაქმისაი 33₁₇). სხვა ენებზე თარგმანებში „კარვებ“ აღნიშნულია ებრაული სიტყვით „სოკხოფ“. ქართული თარგმანის ზოგ ადგილას სოკხოფის შესატყვისია „სოქოთ“: „მან ეამსა შეკრბეს უცხოთესლნი იგი, და მოვიდეს და დაბანაკეს წყობად შორის სოქოთსა და შორის აზაკესა აფერმნისასა“ (მეფეთა, I, 17—1). მეორე ადგილი: „ხოლო იაკობ თქუა, რაჟამს იხილნა იგინი: ბანაკი ღმრთისაი არს ესე და უწოდა ადგილსა მას სახელი „ბანაკებ“ (შესაქმისაი 32₃). სხვა ენებზე თარგმანებში „ბანაკებ“ აღნიშნულია ებრაული სიტყვით „მანანაიმ“. ორივე მოტანილი ადგილიდან აშკარად ჩანს, ქართველი მთარგმნელისათვის „ბანაკებ“ ადგილის სახელია, ტოპონიმია, რომლებიც წარმოქმნილია საბანაკე ადგილის მიხედვით.

არიშიანი და საარიშიანო

ქართული მასალების მიხედვით როგორც დგინდება, გარკვეული მნიშვნელობის მქონე ადგილის ზოგადი სახელი, რაზედაც ზემოთ იყო ნათქვამი, საგვარეულო სახელწოდების მწარმოებლადაც იქცა და მოვიღეთ არიშიანი. ეს ცხადია, არ შეიძლება მომხდარიყო IX საუკუნეზე ადრე, და რაც უფრო აღნიშვნის ღირსია, ეს არ ეხება ყველა არეშს — ასეთი პატივი ერთ-ერთ მათგანს აქვს მიუთვნებული, სახელდობრ რომელს, ამის შესახებ ქვემოთ ვიტყვი. პირველ ყოვლისა, ორი საგანგებო მნიშვნელობის ფაქტზე უნდა შევაჩეროთ ყურადღება. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გვამცნობს: „რამეთუ ესე აღსართან. კახთა მეფედ ხსენებული, შეიპყრეს ჰერთა დიდებულთა, არიშიანმან და ბარამ, და დედის ძმამან მათმან ქავთარ ბარამისძემან, და მისცეს მეფესა. და აღიხუნა მეფემან ჰერეთი და კახეთი“⁴². აღნიშნული ისტორიული მოვლენა, რომელიც მომხდარა 1104—1105 წწ., სამართლიანად შეფასებულია როგორც დიდი მნიშვნელობის აქტი, კარგადაცაა მიმოხილუ-

⁴² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 328, არიშიანი მოხსენიებულია დავით აღმაშენებლის ერთ გუჯარშიც; თ. ჟორდანიას, ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრიდან, თბ., 1896, გვ. 21.

ლი და მას ამ მხრივ არ შეეცხებოდა⁴³. მოტანილა ადგილის მიხედვით პერი დიდებულები, რომელთაც აღსართანი შეიპყრეს, არიან არიშიანი და ბარამი და მათი დედის ძმა ქავთარ ბარამის ძე. ამ ადგილის მიხედვით, არიშიანი და ბარამი ძმები ჩანან. თუ ეს ასეა, ძაშინ არიშიანი სახელი ჩანს და არა საგვარეულო წოდება. ამ უკანასკნელის პირობებში არიშიანობა — საგვარეულოს ნიშნით მის ძმაზედაც უნდა გავრცელებულიყო. ამ მხრივ მარიამ დედოფლისეული და ანა დედოფლისეული ნუსხები განსხვავდებიან, სადაც ვკითხულობთ: „რამდენად ესე აღსართან კახთ მეფედ ხსენებული იყო, შეიპყრეს პერი⁴⁴. დიდებულთა არიშიანმან და ბარამ, და დედის ძმამან მისმან ქავთარ ბარამის ძემან“⁴⁵. აქ თითქოს და სწორად არის გადმოცემული — ქავთარ ბარამის ძე დედის ძმა მხოლოდ ბარამის და არა ბარამის და არიშიანის. მაგრამ ამითაც არ იხსნება უხერხულობა, რადგანაც სწორედ არიშიანი და მისი ძმა იხსენიება ათონის ერთ-ერთ აღაშენებელ ეკლესიასა ევლოვია ხელითა დიდისა ბერისა და მოძღუროსა ონოფრი გარესეელისათა დრამკანი. ასე ოცი და ჯორი ერთი... დაგვიწერია ეკლესიასა შინა არიშიანის ძმა“⁴⁶. მაშასადამე, არიშიანი მხოლოდ საგვარეულო წოდება არა ჩანს, ის ამავე დროს სახელოც ყოფილა. კიდევ ერთი ცნობა: „ისტორიანი და. აზმანის“ გადმოცემით, თამარის დროს „ერისთავნი მის უამისანი ესენი იყვნენ: ბარამ ვარდანის ძე — სუანთა ერისთავი; კახაბერი კახაბერის ძე რაჭის და თაყუერის ერისთავად; და ოთალო შარვაშიძის ძე ცხუმის ერისთავად... და ოდიშის ერისთავად ბედიანი. ლიხთ ამერთ; ქართლის ერისთავად — რატი სურამელი; და კახეთის ერისთავად — ბაქურ-ყმა ძაგანის ძე; და ჰერეთის ერისთავად — გრიგოლის ძე ასათ, რომელმან მისტაცა მძლავრობით და მორევით საღირს კოლონკელის ძესა და მცირედემ ქონებასა. შინა იაქა არიშიანის ადგილსა დაჯდომა სასთაულოთა, და ხელთუდვა შეილსა მისსა გრიგოლს ჰერეთის ერისთავად; და სამცხის ერისთავად და სპასალარად აჩინეს ბოცო ჯაყელი და სხუანი ხელის-უფალნი“⁴⁶. აღნიშნული ციტატის მიხედვით ჩანს, რომ ჰერეთის ერისთავია ასათ გრიგოლის ძე, რომელსაც ეს ადგილი მძლავრობით და მორევით წაურთმევია საღირს კოლონკელი-

⁴³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 196; დ. მუხატელიშვილი, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, XII—XIII სს-ში.

⁴⁴ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, თბ., 1942, გვ. 208.

⁴⁵ თ. გორდანი, ქრონიკები, I, გვ. 269—274, ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაშენებით, თბ., 1901, გვ. 254 („ეკლესიასა შინა არიშიანისა ძმა და. თევსი იყო, აწ ვინცა არიშიანსა თანახსენება ივანე კოჭიხის ძისა დააკლეს...“).

⁴⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 33, 34.

სათვის. ჰერეთის ერისთავობა გადასულა მისი შვილის გრიგოლის ხელში, თვითონ კი მიუღია არიშიანის სახელო („არიშიანის ადგილსა სასთაულითა“). ამ შემთხვევაში ჰერეთის ერისთავი იღებს მეფის კარზე არიშიანის ადგილზე ჯდომის უფლებას, რაც ცხადად განმარტავს არიშიანის — წარმოშობით საგვარეულო და უფლებრივად სახელმწიფოებრივ სტატუსს. ცხადია, სახელი ისეთივენაირად არის ნაწარმოები ადგილის მიხედვით როგორც ორბელიანი, ბედიანი, დადიანი და სხვა და ასეთნაირად ხდება სახელოს მატარებელიც.

რადგანაც არიშიანი ჰერეთის დიდებულია, ცხადი უნდა იყოს, რომ მისი საგვარეულო ფუძე ჰერეთშივე უნდა ვეძიოთ. ასეთივე გზით აპირებდა მის გარკვევას პ. ინგოროყვა, მაგრამ ის დაუკავშირა რუსთავის არიშას, რამდენადაც რუსთავს ის ჰერეთში თვლიდა და, რაც მთავარია, ამ გზით მას სურდა შოთა რუსთაველის წარმომადელობა ამოეცნო, რაც, ჩემი აზრით, მცდარია. „არიშინთა ადგილი“ არ იყო რუსთავის სამფლობელო, არც ათონის ეკლესიისათვის ევლოგიის მიცემა ონოფრა გარეჯელის ხელით არიშიანის ძმის აღაპისათვის არ არის საბუთი იმას მტკიცებისათვის, რომ გარეჯის ქტიტორობა რუსთავის მფლობელებს და შესაბამისად არიშიანებს დაუკავშიროთ⁴⁷.

ზემოთ მოტანილი ცნობების მიხედვით, კახთა მეფის აღსართანის შეპყრობასთან და თამარის ერისთავების ნუსხასთან დაკავშირებით, არიშიანების საგვარეულო ფუძედ უნდა ვიგულისხმოთ ჰერეთის არეში, ადგილი, რომელიც არქეოლოგიური შესწავლის და შესაბამისად წინამდებარე ნაშრომის საგნად იქცა და რომლის შესწავლამაც დაგვარწმუნა, რომ ადგილი, რომლის სახელიც ჩვენ არ ვიცით ადრეულ შუა საუკუნეებში, მნიშვნელოვან პუნქტად ჩანს, IX საუკუნიდან მას დაუპყვიდრდა სახელი არეში (არიში) და აქედან აღზევებულმა დიდებულებმა XII—XIII საუკუნეებში მაღალ პოლიტიკურ მდგომარეობას მიაღწიეს. შემდეგში ისინი პოლიტიკური ასპარეზიდან ქრებიან.

უცხოური წარმომადელობის სიტყვა იქცა არა მხოლოდ ადგილის აღმნიშვნელ სახელად, ის ჰერეთის არეშის მიხედვით, საგვარეულო სახელწოდებაში აისახა. სხვა შემთხვევებში ვხვდებით მისგან ნაწარმოებ გვარებს და სახელებს, როგორიცაა არეშიშვილი, არეშიძე, ცნობილი იყვნენ დიდებულები ივანე და ხახუა არშის ძენი⁴⁸, არეშ-ხანი⁴⁹ და სხვა.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის შემდეგ მიზანშეწონილია შევეხოთ

⁴⁷ პ. ინგოროყვა, თხულებათა კრებული, I, თბ., 1963, გვ. 101.

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 268.

⁴⁹ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964, გვ. 50.

თვით საარიშნიანოსაც, სად იყო, სად შეიძლება მისი ვარაუდი. პირველ ყოვლისა, ზემოთ, როდესაც არიშნიანის სამეფო სახელოზე იყო საუბარი, აღინიშნა, რომ საგვარეულო სახელი სამეფო სამოხელეო განრიგში ამოღებულია, რომლის დაუფლებაც პერეთის ერისთავს მოუსურვებია. ერთი საბუთის მიხედვით არიშნიანი მსახურთ უზუტესია, ყოველ შემთხვევაში ასეა აღნიშნული იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ერთ-ერთ აღაპში. აი, ეს საბუთიც: „ამასვე დღესა აღაპი სუანთ ერს თვისა ვარდანის ძისა მსახურთ უზუტესისა არიშნიანისა. მოგუტა ათას ხუთასი თეთრი მას ჟამსა ოდეს ჯვრისა მონასტერი სპარსთა დამპყროვით ქონდა და ძმანი მეტოქს შიგან ვიყვენით: დიდსა დაჰყირებასა შიგა ვიყვენით“⁵⁰. ტექსტი მთლად ნათელ წარმოდგენას ვერ გვიქმნის იქ მოხსენიებული ორი პირის შესახებ: აქ, ან მსახურთუზუტესობა ეკუთვნის არიშნიანს ან სუანთა ერისთავსა არიშნიანის მსახურთუზუტესი. რა დამოკიდებულება უნდა ჰქონოდა ვარდანის ძეს — სუანთა ერისთავს არიშნიანთან ძნელი დასადგენია. აღაპში შესაძლოა ერთ დღეს იყოს მოხსენიებული ორივე პირი დამოუკიდებლად და „და“ კავშირი შესაძლოა გამოტოვებულია გადამწერის მიერ. ვფიქრობ, აღაპში უნდა იყოს „სუანთა ერისთავი ვარდანის ძე და მსახურთუზუტესი არიშნიანი“. ვარდანის ძეში ალბათ უნდა შევიცნოთ ბარამ ვარდანის ძე — XII ს. ცნობილი პირი.

საარიშნიანოს ტერიტორიის განსაზღვრისას პირველ რიგში არეშის მდებარეობიდან უნდა გამოვიდეთ. ის, როგორც ითქვა, მდინარე არეშის წყალზე მდებარეობდა კავკასიონიდან მომავალი ხეობის ბოლოს მთისძირობაზე, იქ სადაც ალაზნის ნაყოფიერი ველი იწყება. ალაზნის გაღმით ეს ტერიტორია დაღარულია კავკასიონიდან ჩამომდინარე ხეობით, რომლებიც მდინარე ალაზნის ერთიან. დაახლოებით IX საუკუნიდან პერეთის ადმინისტრაციაში შემავალი ოთხი საერისთაოდან, ორი ალაზნ-გალმა მსარეში (მარცხენა ნაპირზე) მდებარეობდა. ესენია შტორის და მაჰის საერისთაოები. შტორის ხევიდან ვიდრე მაჰამდე შტორის საერისთაო მდებარეობდა, მაჰის საერისთაო კი მაჰის ხევიდან ვიდრე შაკიხამდე (ჩათვლით). არეში შტორის საერისთაოს ფარგლებში ექცეოდა. ხეების თანამიმდევრობა შტორის საერისთაოს შიგნით ასეთია: შტორის ხევი, ინწობა (გრემის წყალი), ჩელთი, დურუჯის წყალი, ბურსა (ყვარლის წყალი), ავანის ხევი (აქ მდებარეობდა ჭავაზი), შოროხევი, არეშის წყალი (აქ მდებარეობდა არეში), კაბალის წყალი, ლაგოდების წყალი და მაჰის წყალი. აქ იყო მაჰის ერისთავის რეზიდენცია, რომლის ძალაუფლება ვრცელდებოდა აღმოსავლეთით შაკიხამდე (თანამედროვე შაქი).

⁵⁰ Н. Мафр, Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме, Петербург, 1914, с. 37.

მაშასადამე, როგორც ვნახეთ, არეში ტერიტორიულად შტორის საერისთაოში შედიოდა და, ცხადია, მასზე უნდა გავრცელებულიყო საერისთაოს ადმინისტრაციული და სხვა უფლებები. ასეთი მდგომარეობა ჩანს IX—X საუკუნეებისათვის, რა თქმა უნდა, ვარაუდით. უფრო ადრე, ადრექრისტიანულ ხანაში ალაზნის გაღმა მხარეში თავისებური გეოგრაფიული და ეკონომიკური ვითარების შესაფერისად, ზემოთ ჩამოთვლილი ხევების ორმდინარეთებში ვიგულისხმე პატარ-პატარა ერთეულები, რომლებშიც კარგად მოწყობილი სამეურნეო ზონები შეიძლება წარმოვიდგინოთ (საირიგაციო სისტემებით) და, რაც მთავარია, ყველა მათგანში ადრექრისტიანული ძეგლები გვაქვს დადასტურებული⁵¹. შტორის აღმოსავლეთით ასეთი ცენტრებია: აბაზას გორა, ნეკრესი, ყორიანი, ციხისჯვარი, გავაზი და არეში. ამ უკანასკნელში საეპისკოპოსო ცენტრი შეიძლება ვივარაუდოთ. აი, ამ პუნქტებში გავლენიანი ტაძრების არსებობის გამო შესაძლებლად მიმაჩნია ადმინისტრაციული ერთეულების მოთავედ ვიგულისხმეთ. ისეთი პირები, რომლებიც ორივეს — საეკლესიოს და საეროს, იერთებდა, რამაც ალბათ დაუდო საფუძველი ქორეპისკოპოსების ინსტიტუტის ჩამოყალიბებას და განმტკიცებას.

ასეა თუ ისე, არეშიც, რომელსაც ალბათ სხვა სახელი ერქვა ადრე შუა საუკუნეებში, მცირე ერთეული ჩანს არეშის ბაზილიკის (ჩვენი შერქმეულია სახელი) მოთავეობით და ალბათ ის, ასეთი სტატუსით ექცეოდა პერეთის ქვეყნის შტორის საერისთაოში. XI—XII საუკუნეებში არეშის აღმავლობის და არიშიანების აღზევების პერიოდში ჩანს, საარიშიანოს ტერიტორია იზრდება, რაზედაც მიგვითითებს დავით აღმაშენებლის ერთი გუჯარი: „აწლა მოვიდა ჩუენ წინაშე არი-შიანი და გუეჯა რათამცა გაუშვით და გავაიავისუფლეთ ნიანია გრიგოლ მოოხრებულის შვილი მისითა მამულითა ვეძისხევითა, ვინადგან ადგილიცა ზითვად ჰქონებოდა და ჩუენიცა დიდად ნამსახური და ბევრი ვალი იყო, ლაშქრობა აღარ შეეძლო აწ გაუშვი ნიანია მისითა მამულთა ზითვად ნაქონებითა ვეძისხევითა და გავკითავისუფლებია ყოვლისა გამოსავლისა და შესავლისა სახელმწიფოსა და სათხოვრისაგან ყოვლისა“⁵².

მაშასადამე, არიშიანი შუამდგომლობს მეფის წინაშე ვეძისხევის პატრონის გათავისუფლების შესახებ გადასახადებისაგან. გვაფიქრებენებს თუ არა ეს არიშიანის უფლებებზე სოფელ ვეძისხევსა და მის

⁵¹ ლ. ქილაშვილი, სახეთის ქალაქები, გვ. 17.

⁵² თ. კორდანი, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, 1896, გვ. 21.

მატრონზე? ვფიქრობ, დადებითად უნდა ვუპასუხოთ ასეთ კითხვას. ჯერა იურიდიული სტატუსისა ამ საბუთით ერთგვარად საარიშიანოს საზღვარი იწევს დასავლეთით. სოფელი ვეძიხევი მდებარეობდა მდინარე ჩელთის ზედაწელში, ჩელთის წყალსა და მდ. სეფორას შორის. წერილობით წყაროებში შემონახული ცნობის მიხედვით, ვეძიხევი მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა, აქ იყო სახელოვანი ვარცანის ღვთა-მშობლის მონასტერი, სოფელი „სრულიად შენობითა“, „მათითა სა-საფლაოთა“⁵³ და სხვა. წყაროებში მის შესახებ ცნობებს ეხედებით XII საუკუნიდან XVIII ს. ჩათვლით. ამჟამად ის ნასოფლარია უამრავი არქიტექტურული ძეგლით⁵⁴ ს. შილდის ჩრდილოეთით.

ეს ერთადერთი ცნობა, საარიშიანოს საზღვარს, არეშიდან დასავლეთით, დაახლოებით 40 კმ-ზე იგვავლებინებს და, რაც მთავარია, ალბათ გამოჩინებას უკვე ცალკე საერისთაოს არსებობასაც, რამდენადაც, თითქმის ნახევარზე მეტი საარიშიანოს ფარგლებშია მოქცეული. ეს ცნობა და დასკვნა სხვა მხრივაც იქცევა ყურადღებას; კახეთ-ჰერეთის შემოერთების და საქართველოს გაერთიანების შემდეგ კახეთ-ჰერეთი წარმოდგენილები არიან ცენტრალურ აღმინისტრაციაში არა სამეფოების და მათში შემავალი საერისთაოების სახით (კახეთი: რუსთავის, კვეტერის და პანკისის საერისთაოები; ჰერეთი: ხორნაბუჯის, ვეჯინის, შტორის და მაჭის საერისთაოები), არამედ კახეთისა და ჰერეთის საერისთაოებით.

XII—XIII საუკუნეების შთაბეჭდილებით ჰერეთის არეში პოლიტიკურად აღზევებული პუნქტია, მის გამგებლობაში ძველი შტორის საერისთაოს მნიშვნელოვანი ნაწილი. არიშიანი უფლებრივად და ეკონომიკურად გავლენიანი პირია.

არეში მფალეაბლური და არეში მართლმადიდებლური

ასეთი ისტორიული და თეორიული ექსკურსის შემდეგ კვლავ დავებრუნდეთ დასახლებაზე მსჯელობას და გავარჩიოთ არეშის ცხოვრების მეორე პერიოდი, რომელიც, როგორც ზევით იქნა აღნიშნული, X—XIV საუკუნეებში თავსდება. არეშის განადგურებას, როგორც მნიშვნელოვანი დასახლებისას, არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ვუკავშირებ თემურ ლენგის ლაშქრობებს, ქვედა თარიღი კი შეიძლება დავიწყოთ იმ დიდი მოვლენის შემდეგ, რაც იყო დაკავშირებული არა-

⁵³ თ. უოტანია, „ქრონიკები“, II, გვ. 283, 323.

⁵⁴ ნასოფლარის ტერიტორიაზე მიწის სამუშაოების დროს 1989 წ. იანვარში აღმოჩნდა სპილენძის სამი ჭურჭელი ქართული, არაბული და სომხური ასოებით დაშვენებული.

ბებთან კონფლიქტით, როცა მწყობრიდან იქნა გამოსული მთლიანად ტყის უზნის დასახლება ზუთი ეკლესიით და უსახელო ბორცვი. აჟამის შემდეგ, ჩატარებული ღონისძიებებით, აღდგენილი და გამოცოცხლებული ქალაქი არის მისი ცხოვრების მეორე პერიოდის საკუთრება.

ზემოთ აღნიშნული, არაბების დროს IX საუკუნეში განადგურებული ძეგლები, შემდგომში აღარ განახლებულა, სხვა დანარჩენი კი აღდგენილ იქნა და მოწყობილი ახალ ყაღაზე. განახლებულებში ვგულისხმობ ბაზილიკას, საყდრის ყურის და მდინარის პირის ეკლესიებს. ყველა მათგანი გარდა იმისა, რომ აღადგინეს ფუნქციონალურად, გაადიდეს, გადააკეთეს და შეიტანეს დამატებითი ელემენტები. ძირფესვიანად არის შეცვლილი ბაზილიკა — როგორც ძეგლის აღწერის დროს ითქვა, მიუშენეს მას ირგვლივ გარსშემოსავლელი, ასწიეს საკურთხეველს დონე, მოაწყეს კანკელი, ყველაფერი ეს გულისხმობდა ძეგლისათვის სრულიად ახალი სახის მიცემას — არსებულ ნაწილს გარსშემოსავლელების გადახურვის დასაქერად მიუშენეს პილასტრების მთელი სისტემა, მოაწყეს ბაქანი, მთლიანად შეცვალეს გადახურვა და სხვ. რაც უნდა განხორციელებულიყო მეტ-ნაკლებად X საუკუნიდან. ამ დროსაა მოხდენილი ცვლილებები სხვა ეკლესიებზედაც.

ეკლესიების ფუნქციონალური სახეცვლილების მხრივ განსაკუთრებული აზრია ჩადებული კანკელის მოწყობასა და საკურთხეველს ღონის აწევაში. ზოგადად, საკურთხეველს და მასთან დაკავშირებული ელემენტების მოწყობას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს თვით ტაძრის რაგვარობისა და მნიშვნელობის განსაზღვრაში; შესანიშნავად აქვს აღნიშნული რ. შემერლინგს, რომ ქართული ტაძრის შინაგანი კონცეფციისათვის დამახასიათებელია ლტოლვა შთაბეჭდილებათა ერთიანობისათვის და რომ ამ ორგანიზმის აზრობრივი ბირთვია საკურთხეველი. ტაძრის შინაგან სივრცეში გამოჩენილი საკურთხეველის აბსიდი თავისი შთაბეჭდავი ნახევარწრივით არ შეიძლება გამოყოფილ იქნას ამ მთლიანობისაგან, რადგანაც ეს იყო მთლიანი სივრცის უპირველესი ნაწილი⁵⁵. სწორედ ეს უპირველესი ნაწილი არეშის ბაზილიკისა არის განსაკუთრებით აქცენტირებული რესტავრაციის დროს.

კარგად არის ცნობილი, რომ ეკლესიებში საკურთხეველის ნაწილი ყოველთვის გამოყოფილი იყო იატაკისაგან და აწეული, ამასთანავე ზოგჯერ საკურთხეველის გარეთაც ვრცელდებოდა შემადგენელი ნაწილი⁵⁶. თუ რა სიმაღლეზე შეიძლებოდა ყოფილიყო საკურთხეველი

⁵⁵ Р. О. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, с. 26.

⁵⁶ Л. Меликсет-беков, К вопросу об устройстве алтаря в древней Грузии, «Христианский Восток», 4, вып. 3, Пб., 1916, с. 310.

აწეული საერთო იატაკიდან კანონიკური მოთხოვნით დადგენილი არ არის, ბოლნისის სიონის საკურთხეველი მაგალითად, 40 სმ-ით იყო აწეული⁵⁷. „საკურთხეველის იატაკი ორი სამი საფეხურით ეკლესიის საყოფელზე უფრო ამალღებული იყო, ამიტომ მღვდლის შესვლაზე საკურთხეველში ძველ სამღვდელმსახურო წიგნებში ყოველთვის წერია ხოლმე: „აღხდენ საკურთხეველად“, შენიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი⁵⁸. არეშის ბაზილიკის პირველი ფენის საკურთხეველის იატაკი ამავე ფენის ტრაპეზის მიხედვით, მაინცდამაინც საგრძნობლად ამალღებული არ ჩანს, რესტავრაციის და გადაკეთების შემდეგ კი ის საერთო იატაკიდან 0,9 მ-ით იქნა ამალღებული და გამოწეული ინტერიერის ხარჯზე.

ასევე მკვეთრი ცვლილებების რიგში უნდა მოვაქციოთ არეშის ბაზილიკის ტრაპეზის შეცვლა. ჯერ ერთი, თვალშია საცემი, რომ პირველი ფენის ტრაპეზი, რომელიც კედელთან მდგარა, მიუტოვებიათ, მიწით დაუფარავთ, მეორეც, ახალი ტრაპეზი საკურთხეველის ცენტრში მოუწყვიათ და არა კედელთანვე სარკმლის ქვეშ. ასეთი ცვლილება, ცხადია, საეკლესიო დოგმის და მკვეთრი კანონიკური მოთხოვნების პირობებში უმიზეზოდ ვერ განხორციელდებოდა.

ძნელი არ არის მიხედვრა — ახლად მოწყობილ საკურთხეველში რამდენიმე საფეხურიანი აღსავლის კარი და აგურით ნაშენი კანკელი მართლაცდა პირველივე ყურადღებას იმსახურებდა ტაძარში შემსვლისაგან, რაც, კერძოდ, ასეთი სიახლეების გატარება რესტავრაციისაგან დროს, ცხადია, დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო მრწამსის ძირფესვიან შეცვლასთან ან რაღაც მნიშვნელოვან ცვლილებებთან და, ამდენად, შეიძლება საქმე გვქონდეს არა ძველის მხოლოდ რესტავრაციასთან, არამედ ახალი იდეის გატარებასთან. სანამ დასკვნის გამოტანას შევეცდებოდით, ერთ მეტად საინტერესო პრობლემას უნდა შევუვებო, რაზედაც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მაინცდამაინც არ არის გამოხეილებული ყურადღება.

„მატიანე ქართლისაში“, ასევე ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში, ერთი საყურადღებო ამბავია მოთხრობილი, რომელიც 915 წ. ახლოს მომხდარა ვეჭინის ციხის ალყასთან დაკავშირებით, როცა კახთა და აფხაზთა ლაშქარმა ილაშქრა ადარნასე ჰერთა მთავრის წინააღმდეგ. ეს ადგილი უკვე განხილული გვაქვს და აღარაფერს ვიტყვით. ამის შემდეგ ვახუშტი აგრძელებს რა კახეთ-ჰერეთის ისტორიის თბრობას, აღნიშნავს, რომ 918 წ. მომკვდარა კახთა ქორეპისკოპოსი კვირიკე.

57 P. O. Шмерлинг, там же.

58 ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1946, გვ. 116.

„ხოლო ადარნასე პატრიკმან მოგუარა ცოლი ძესა თვისსა ასული ადარნასესი და დაი გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა ძის ძისა აშოტ კურადპალატისა სახელით დინარ, და ამისა ძის იზშანიკისამდე იყო პერეთი მწუალებელი ქასრეს ჟამითგან აქამომდე. ხოლო ამან დინარ დედოფალმან მოაქცია პერეთი სომხთა წუალებისაგან მართლმადიდებლობისა აღმსაარებლად“⁵⁹. „მატიანე ქართლისა“ ასე გადმოგვცემს ამ ამბავს: „მას ჟამსა გარდაიცვალა კვირიკე ქორეპისკოპოსი, და დაჰდა ქორეპისკოპოსად ფადლა, ძე კვირიკესი... და პერეთსავე, მეფობამდე იზშანიკისსა, პირველნი ყოველნი იყვნეს მწუალებელნი; ხოლო იზშანიკი დისწული იყო გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა, და დედამან მისმან მოაქცივნა მართლმადიდებლად, დინარ დედოფალმან“⁶⁰.

ორივე ცნობა იდენტურია, მხოლოდ ვახუშტი დამატებით გვამცნობს პერეთი მწუალებელი ყოფილა „ქასრეს ჟამითგან აქამომდე“, ე. ი. დინარ დედოფლამდეო. ქართულმა საისტორიო ტრადიციამ ორი ქასრე იცის: ერთი ქასრე მირიან მეფის მამად არის გამოცხადებული (არარეალურად) და მეორე კი ხოსროვ II აფარვეზი (591—628 წწ.). თუ პერეთში მწუალებლობის შემოღებას ამ ორი ხოსროვიდან რომელიმეს მიეწერება, პირველი გამორიცხული უნდა იყოს, რამდენადაც აქ აშკარად არარეალური სურათია გადმოცემული⁶¹. საქმე ეხება იმ დროს, როცა საერთოდ დაფუძნდა და სახელმწიფო რელიგიის რანგში იქნა აყვანილი ქრისტიანობა და ამ ახალნერგ საწმენოებაში ჯერ კიდევ განხეთქილება არ ყოფილა აღნიშნული. ვახუშტი, ალბათ, მეორე ქასრეს გულისხმობს, რომელიც ჩანისა და მოვაკანის მმართველი იყო, მეტად მოუსვენარი პოლიტიკური მოღვაწე, იერუსალიმის წარმტყვევნელი. მისი ზეობის წლებში (591—628 წწ.) მიმდინარეობდა რელიგიურ ნიადაგზე განხეთქილება ქართველებსა და სომხებს შორის. მისი ქიში ბიზანტიელებთან დამთავრდა იმით, რომ ერეკლე კეისარი 628 წ. იღებს სპარსელ მეფეთა რეზიდენციას დასტაგირდს, ქტეზიფონის მახლობლად, შემდეგ კი მოკლულ იქნა სპარსი მხედართმთაყვრების მიერ⁶².

საყურადღებოა, რომ ერეკლე კეისარი ლაშქრობს ქართლში ორგზის. ქართული წყაროების გადმოცემით ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს მისი მთავარი მისია ქართლში ლაშქრობისა ქრისტიანობის განმტკიცება და გაწმენდა ყოფილიყოს. აწყურში დაიწყო ეკლესიის აშენება; მანვე „ტფილისს და მცხეთას და უჯარმოს ქადაგნი განავლინა, რათა ყოველნი ქრისტიანენი ეკლესიასა შევიდნენ, და ყოველნი

⁵⁹ ქ. ც-ბა, V, გვ. 559.

⁶⁰ ქ. ც-ბა, I, გვ. 265, 266.

⁶¹ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 62.

⁶² Р. Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, с. 326.

მოგუენი და ცეცხლისმსახურნი, რომელნიდაცა არა მოინათლნენ, მო-
ისრენენ“⁶³.

მაშასადამე, თუ ვახუშტის ცნობა სწორია და მწვალებლობის გავ-
რცელება ჰერეთში ქასრეს მიეწერება, ის ხოსროვ II უნდა იყოს,
რომელიც მეფობდა 591—628 წწ. შორის.

რაც შეეხება ჰერეთის მწვალებლებად მოქცევას, თუკი ეს სინამ-
დვილეს შეეფერება, უნდა იგულისხმებოდეს მონოფიზიტური მრწა-
ზის მიღება, რაც ქართულმა ეკლესიამ დაგმო და ერესად გამოაცხადა.
ქართველ-სომეხთა საეკლესიო განხეთქილებისა და დავის შედეგად
ჩამოყალიბდა თვით ცნება მწვალებლობისა, რომელიც გულისხმობდა
დიოფიზიტური რელიგიური დოქმების საწინააღმდეგო მოძღვრებას,
საბა ორბელიანის მიხედვით, „სარწმუნოებათ განყოფილს“. თუ აღ-
ნიშნულ ცნობას სარწმუნოდ მივიღებთ, ჰერეთში მონოფიზიტობის,
ე. ი. ქრისტეს ერთბუნებოვნების აღიარების გავრცელება უნდა ვივა-
რაუდოთ VII საუკუნის პირველი მეოთხედიდან ვიდრე X საუკუნის
პირველ მეოთხედამდე — დინარ დედოფლამდე. აქ, ცხადია, სათანადო
ცნობების არარსებობის გამო, ვერაფერს ვიტყვი რა მასშტაბებს იღებს
მწვალებლობა — ვრცელდება მთელ ჰერეთში, თუ მის რომელიმე
ნაწილში, ან რა მიმართებაში იყო ამ დროს ჰერეთის ეკლესია სხვა
მართლმადიდებლურ ეპარქიებთან. ხომ ცხადზე უცხადესია, ჰერეთში
ადრიდანვე ვრცელდება ქრისტიანობა და დიდ განვითარებასაც აღწევს
ადრექრისტიანული არქიტექტურა. აქ მოღვაწეობდნენ ასურელი მამე-
ბი სტეფანე ხირსელი, იოსებ ალავერდელი და აბიბოს ნეკრესელი ისე,
რომ პირველ ქრისტიანთა ბუდე აქ ძლიერი ჩანს.

ასეთ ვითარებაში საკითხის გარკვევისათვის მხოლოდ არქეოლო-
გიური მასალები ჩანს ჭერჯერობით ხელმისაწვდომი და რამდენადმე
ნაღდი ინფორმაციის შემცველიც. ყოველივე ზემოთ აღნიშნული
მოვიტანე იმის საილუსტრაციოდ თუ რა კანონიკური ცვლილებების
შედეგად უნდა მომხდარიყო არეშის მეორე პერიოდის (X—XIV სს.)
განასლებულ ტაძრებში ძირეული ცვლილებები, რით იყო ნაკარანხევი
აღდგენითი პროცესის განმსაზღვრელი ცვლილებები, რომელთაგანაც
შემიძლია გამოვყო, ზევითაც ითქვა, ორი მომენტი: საკურთხეველის
იატაკის აწევა და ტრაპეზის გამოტანა კედლიდან. არეშის ადრეულ
ეკლესიებში (IV—IX სს.) საკურთხეველი ოდნავ არის აწეული იატაკის
საერთო დონიდან; აღდგენის შემდეგ კი (X—XIV სს.), საგრძნობლად
არის აწეული (0,9 მ-დე), რამდენიმე საფეხურიანი აღსავლის კარით.
ასეთივე მკვეთრი ცვლილება შეეხო ტრაპეზსაც. ქრისტიანობის პირ-

⁶³ ქ. ც-ბა, I, გვ. 375.

ველივე საუკუნეებიდან ტრაპეზი მოთავსებული იყო საკურთხეველში კედლის პირას, სარკმლის ძირში, იგი ქვის უნდა ყოფილიყო, უძრავი⁶⁴. ტრაპეზის განლაგებაში იმდენად დიდ შინაარსს დებდნენ, რომ მისი ადგილმდებარეობის გამო უთანხმოება და ბრძოლა წარმოებდა ქრისტიანობის სხვადასხვა მიმართულებას შორის. ძველ ტრადიციას ზოგან უარყოფდნენ, მაგალითად, ბიზანტიაში დადგენილად ჩათვალეს, რომ ტრაპეზი მოძრავი ყოფილიყო⁶⁵. ქართველ მართლმადიდებლებს ეს ტრადიცია არ უარუყვიათ და ბოლომდე ძველ წესს იცავდნენ, თუმცა როგორც ივ. ჭავჭავაძე მიაჩნია ყურადღება, XVI საუკუნეში რუს დესპანებს კახეთში სტუმრობისას ეკლესიების დათვალიერებისას უნახავთ ქვის ტრაპეზები კედელთან მიდგმული, რაც საბაბი გამხდარა მწვალებლობაში კახელების დადანაშაულებისა. ამის გამო ყოფილა, რომ ადგილ-ადგილ ძველი ტრაპეზები მოუშლიათ⁶⁶.

აღნიშნულის მიხედვით კარგად ირკვევა, რომ ეს, ერთი შეხედვით უბრალო ფაქტი — ტრაპეზის განლაგებისა, შესაძლებელია გამხდარიყო მწვალებლად ჩათვლის, ე. ი. არსებული საეკლესიო წესიდან გადახვევის უცილობელ საბაბად. არადა ზუსტად ეს მომენტი მშვენიერად დაფიქსირებული არეშის რესტავრაციის პერიოდის ეკლესიების, კერძოდ კი არეშის ბაზილიკის საკურთხეველის მიხედვით. აქ ტრაპეზი V—IX სს. ფენის ეკლესიაში კედელთან არის მიდგმული. თუ ასეთი რამ VI და VII საუკუნის I ნახევრის პერიოდში არსებული წესის შესაბამისად იყო, VII საუკუნის შემდეგ ვიდრე მის დანგრევამდე IX საუკუნეში, უკვე მწვალებლობის რანგში გვევლინება. X საუკუნეში, როდესაც ეკლესია აღადგინეს და გაადიდეს, ის უკვე წმიდა მართლმადიდებლურ ყაიდაზე მოაწყეს, კედელთან მდგარ ქვის ტრაპეზს მიწა მიაყარეს, იატაკი აამაღლეს და ახალი ტრაპეზი საკურთხეველის შუაში მოაწყეს. ამით უარყოფილ იქნა ეკლესიის მწვალებლური სახე და მას კვლავ დიოფიზიტური მიმართულება მიეცა. ეს არის ზუსტი ასახვა იმ საეკლესიო რეფორმისა, რომელიც ჰერეთში განხორციელებულა ღინარ დედოფლის დროს X საუკუნეში, ვისაც მიეწერება ჰერეთის მოქცევა „წუალებისაგან მართლმადიდებლობისა აღმსარებლად“.

თუ ყოველივე ზემოთ აღნიშნულს სარწმუნოდ მივიჩნევთ, შუა საუკუნეების არეშის სულიერ ცხოვრების სამი პერიოდი შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

⁶⁴ ივ. ჭავჭავაძე ი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, გვ. 116.

⁶⁵ იქვე.

⁶⁶ იქვე, გვ. 116—117.

IV—VII ს. დასაწყისი ადრეული ქრისტიანული მოძღვრების პერიოდი. მის დასაწყის ეტაპზე მიმდინარეობს ბრძოლა წარმართებსა და ქრისტიანებს შორის, რის შედეგადაც ყალიბდება ქრისტიანული თეოტიკის უბანში, საკუთარი ეკლესიებით.

VII საუკუნიდან IX საუკუნის შუა წლებამდე მწვალებლობის პერიოდი. არეშის ეპარქიის ნაწილი მოხვდა მონოფიზიტური მიმდინარეობის გავლენის ქვეშ. ტყის უბნის ქრისტიანთა თემი კვლავ ძველი მიმდინარეობის აღმსარებელია.

X საუკუნის შუაწლებიდან არეშის ეპარქია მართლმადიდებლურა მიმდინარეობის მალღარებელია. IX საუკუნეში დანგრეული ეკლესიები აღადგინეს და მოაწყეს X ს-ში მწვალებლური ელემენტების უარყოფით.

არეშის ეკონომიკური გაზილი

როცა არეშის გეოგრაფიულ გარემოზე იყო საუბარი და დასახლების ხასიათის განსაზღვრას ვცდილობდი, ხაზგასმით აღვნიშნავდი იმ სამეურნეო-ადმინისტრაციული მცირე ერთეულების შესახებ, რომლებიც იქმნებოდა გარკვეულ პერიოდში მთისა და ბარის შემხედრ ზონაში, სადაც ხდებოდა მათი შერწყმა მეურნეობრივად და კულტურული დეოლოგიურად. არეში ანალოგიურ გარემოში აღმოცენებული დასახლება იყო ორნაირი მეურნეობრივი (მთის და ბარის) სტრუქტურით და მეტად თავისებური და ბოლომდე გაურკვეველი დასახლების ტიპით. არქეოლოგიური მასალა არ იძლევა საშუალებას დაბეჭდვით ვთქვათ რა სახის დასახლებასთან გვაქვს საქმე; ის არ არის ქალაქი, მაგრამ არც სოფელია, რაღაც გარდამავალი ორიენიარი ელემენტებით, თანაც თვალში საცემი უპირატესობით საეკლესიო ცხოვრებისა. ამ უკანასკნელის ისტორიული განვითარება რომ რთული ეტაპებით ხასიათდება, უკვე აღვნიშნული მქონდა. ძნელი გადასაწყვეტი კია, ეს უპირატესობა იძლევა იმის მტკიცე რწმენას, რომ თვით დასახლება საეკლესიოდ მივიჩნიოთ? აქ ლაპარაკი იმაზე კი არ არის, დასახლება საეკლესიო საკუთრებას წარმოადგენს თუ არა. ასეთი პირობის დაშვება არ არის არც მოულოდნელი და არც რთული, თანაც საკუთრების ფორმის მიგნებით დასახლების რაგვარობის განსაზღვრა ვერ მოხერხდება. საქმე დასახლების სოციალურ სტრუქტურას უნდა შეეხოს — რა არის იქ წამყვანი და მთავარი, მამოძრავებელი. საეკლესიო ნაგებობათა სიმრავლე, საეკლესიო მსახურთა სოციალური წრე და საეკლესიო ადმინისტრაცია, რაც არეში ქარბად იქნებოდა წარმოდგენილი და დასახლების წამყვან სოციალურსა და ეკონომიკურ ძალას შეადგენდა,

უფლებას მოგვცემს თუ არა აქ საეკლესიო დასახლების არსებობა ვივარაუდოთ. ესაა ჩვენთვის მთავარი და სათანადო ადგილზე დადები-
თადაც ვუპასუხეთ, თუმცა ვარაუდების დაშვებით.

საერთოდ კარგად არის ცნობილი, რომ საეკლესიო დასახლებანი
თუ უშუალოდ ეკლესია-მონასტრები სხვებთან შედარებით მეურნეო-
ბის მხრივ დიდ უპირატესობას ამჟღავნებენ. აქ ყველგან კარგად ჩა-
მოყალიბებული და ორგანიზებული მეურნეობრივი ფორმები გვხვდე-
ბა, რომლებიც მაღალი შედეგიანობით გამოირჩევიან (გუდარეხი,
ვანის-ქვაბები, საბერეები...), ყოველივე ეს უზრუნველყოფილია მა-
ღალი ინტელექტუალური გარანტიებით. სამწუხაროდ, არეშის მიხედ-
ვით ვერ ვმსჯელობთ სათანადოდ, რადგანაც შესაბამისი მასალები არ
გაგვაჩნია და თუკი ეს შესაძლებელია, მხოლოდ საქალაქო თუ სასოფ-
ლო მეურნეობის რამდენიმე სახის მიხედვით.

პირველ ყოვლისა, როცა საქალაქო წარმოების სახეებზეა საუბარა,
არეშის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, უპირატესობა იგრ-
ძნობა კერამიკულ წარმოებაზე. სათანადო ადგილზე მითითებული იყო
და ექვევარეშეა მისაღები, რომ აქ საკუთარი კერამიკული წარმოებაა
საგულებელი. ასეთი დასკვნის საშუალებას იძლევა ექსპედიციის მიერ
გათხრილი თიხის ნაწარმის გამოსაწვავი ორი ქურა, ერთი უსახელო
ბორცვის ეკლესიის გვერდით და მეორე კი საყდრის ყურის ეკლესიის
გზაზე. პირველი მათგანი უშუალოდ IV—IX საუკუნეებში მოქმედი
ეკლესიის გვერდით არის გათხრილი და ალბათ ყველაზე უპრიანი
იქნება, რომ ის ეკლესიასვე დავუკავშიროთ, თანაც არა მაინცდამაინც
ეკლესიის ფუნქციონირების საწყის პერიოდში, არამედ VII—IX საუ-
კუნეებში, როდესაც ეკლესია სრულუფლებიან რელიგიურ ორგანიზმს
წარმოადგენდა და თავისი უშუალო მეურნეობა გაუჩნდებოდა. ცხადია,
ქურის აღმოჩენა ამ შემთხვევაში მხოლოდ წარმოების ერთი სახის
დასადაგენად არ აღვინიშნავს, ის ეკლესიის საკუთრებას წარმოადგენ-
და და კერამიკოსთა ეკლესიის მსახურებთან დამოკიდებულების გარ-
კვეული იურიდიული და უფლებრივი სტატუსის არსებობაზე მიგვა-
ნიშნებს. ეს მეტად მნიშვნელოვანი გარემოებაა არეშის სოციალური
ურთიერთობის წარმოსადგენად.

მეორე ქურა საყდრის ყურის ეკლესიის გზაზე იყო აღმოჩენილი
და ისიც ადრეული შუა საუკუნეებით არის დათარიღებული. განსხვავ-
ებით პირველი ქურიდან აქ უამრავი სქელკედლიანი ქურჭლის —
ქვევრის ნატეხებია დადასტურებული, რაც გვაფარაუდებინებს აქ ამ-
გვარი ნაწარმის დასაშვადებელ უბანს. ეს გარემოება სხვა მხრივაც
იქცევა ყურადღებას — კერძოდ, აქ ისეთი დარგის არსებობას გვაფიქ-
რებინებს, რომელიც მაინცდამაინც ქვევრებთან არის დაკავშირებული.

მევენახეობა და მეღვინეობა აქაური მოსახლეობის ტრადიციული სა-
მეურნეო დარგი იყო და არც არის გასაკვირი მსგავსი სამეთუნეო
უბნის დადასტურება, რომელიც ქვევრებით ამარაგებდა არეშის მევენ-
ახეებს.

აღნიშნული ქურები, როგორც ითქვა, აღრეული შუა საუკუნეებით
უნდა დათარიღდეს. მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რომ თიხის კურკლე-
ულის დამზადების ტრადიციები შემდგომშიაც წარმატებით გრძელდება,
ვიდრე ქალაქის დაცემამდე. მართალია, ამ დროის ქურები აღარ დაგვი-
ღასტურებია, მაგრამ სხვა მონაცემებით ის უფრო მრავალფეროვანი
ასორტიმენტის მწარმოებლად გვევლინება. მხედველობაში მაქვს მო-
ჭიქული სხვადასხვა სახეობის ნაწარმის დამზადება, რაც კარგად თავს-
დება მისი განვითარების ცალკეულ ეტაპებზე. აქ ერთი საინტერესო
დეტალია აღსანიშნავი, თავის ადგილზე მითითებული, რომ რამდენიმე
ადგილზე არის დადასტურებული IX საუკუნით დათარიღებული იმ-
პორტული ნაწარმის ნიმუშები, რომელთა დამზადების ადგილად სახა-
ლიფოს ხანმოკლე დედაქალაქი სამარაა მიჩნეული, თვით ნაწარმს კი
სამარულს ვეძახით. ეს ერთის მხრით მიუთითებს სავაჭრო ურთიერთო-
ბას საკმაოდ მოცილებულ სავაჭრო ცენტრთან, რაც მნიშვნელოვანი
გარემოებაა, მეორე მხრივ კი, საგანგებოდ არის აღსანიშნავი, რომ ის
ნიმუშები გამხდარა შთაგონების წყარო მსგავსი ნაწარმის შესაქმნელად
და საერთოდ მოჭიქული ნაწარმის დამზადების ტრადიციების აღსად-
გენად. არეშის მასალებში ასეთი მინაბადების არაერთი და ორი ნიმუ-
შია გამოსარჩევი. არეშის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი მოჭიქული ნაწარ-
მი, რომლის ხნოვანებაც შეიძლება IX—XIV სს. შემოვფარგლოთ,
დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს სხვა ქართული ქალაქების მხატვრულ ნა-
წარმთან, რაც მათთან სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირითიერობისა
დასადგენად ნაღდ დასაბუთებას იძლევა, ამასთანავე დადასტურებულია
რამდენიმე სახე — განსაკუთრებით მოჭიქული ნაწარმის იმიტაციების
სერიიდან, რომლებიც ადგილობრივ მხატვრულ სახეებად შეიძლება
მივიჩნიოთ (ფრინველებიანი ჯამები).

ადგილობრივი კერამიკული წარმოების ტრადიციებზე საუბრისას
არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ მასობრივი სამშენებლო კერამიკის,
კერძოდ, აგურ-კრამიტის დამზადების დიდმასშტაბიან სამუშაოებს,
უშუალოდ არეშის არქიტექტურული ნაგებობისათვის გამიზნულს.
ყველა ნაგებობა, რომლებიც ზემოთ იყო განხილული, კრამიტით და-
ბურულ შენობებს წარმოგვიდგენენ, მათგან ნაწილს ორნამენტება,
ჯვრის გამოსახულებები და ქართული წარწერები ამკობს, რაც აშკა-
რად მიუთითებს კრამიტების დამზადებას მიზნობრივად ეკლესიებისა-
თვის. კრამიტების გამოსახულებების ანალიზით შეიძლება დავრწმუნ-
დეთ, რომ მათი დამზადება ხდებოდა არა შაბლონურად, განურჩევლად

ყველა ნაგებობის საჭიროებისათვის, არამედ ცალკეული ნაგებობისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით.

ყველა მონაცემიდან, ცხადია, ვარაუდების დაშვებით, ირკვევა, რომ არეშის ეკონომიკაში საქალაქო მეურნეობაზე ხვედრითი წონის მხოლოდ მცირე ნაწილი თუ მოდიოდა. მისი ეკონომიკის ძირითად მასაზრდოებელს, სოფლის მეურნეობა წარმოადგენდა, მასზე იყო დამოკიდებული არეშის და მისი ადმინისტრაციული ერთეულის სიძლიერე და ფიზიკური არსებობაც.

გავაზის ნაქალაქარზე ჩატარებული გათხრების გამოცდილებით, არეშის ექსპედიცია მისი სამეურნეო ზონის შესწავლას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა პირველივე დღეებიდანვე და უნდა ითქვას, რომ ადრე გამოთქმული მოსაზრება არეშის მიმართაც სრულიად მართებული გამოდგა. სავარაუდოები განლაგებული იყო მდინარის ორივე ნაპირზე და ისინი უზრუნველყოფილი იყვნენ საირიგაციო სისტემებით. სამწუხაროდ, არეშის ირიგაციის ქსელი ძლიერ არის დაზიანებული, განსაკუთრებით იქ, სადაც დღესაც მიმდინარეობს მიწის სამუშაოები. მარჯვენა ნაპირზე განლაგებული არხის შესახებ აღნიშნული იყო ე. წ. „ჩვიდმეტკეტრიანის“ და ბაზილიკის უბანზე საუბრის დროს. აქ ირწყვებოდა დაახლოებით 30—40 ჰა მიწა უსახელო ღელიდან გამოღებული რუთი, ასევე ნაკადულით, რომელიც მიუყვება ტყისპირებს ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. რაც შეეხება მდინარის მარცხენა ნაპირის სავარაუდოებს აქ უფრო ვრცელი ტერიტორია ჩანს ათვისებული სარწყავად და არხი მიუყვებოდა ტყისპირებს თანამედროვე შარაგზამდე და დღევანდელი ხიდის მიდამოებში უახლოვდებოდა მდინარე არეშის წყალს. არხის ეს მონაკვეთი შესანიშნავად ჩანდა და 1976 წელს, როდესაც ათვისებულ იქნა სახნავად ეს ადგილებიც, ძველი ნაარხალი გადაასწორეს. ნაარხალის ზოგი მონაკვეთი დღესაც ჩანს შარაგზის ქვეით, მინდვრებში. როგორც ჩანს, მარცხენა მხარის საირიგაციო სისტემა უფრო წყალუხვი ყოფილა და შედარებით ადვილი მოსაველეიც. ერთი გარემოებაც უნდა შეინიშნოს — არხის მონარაგება სარწყავი წყლით ხდებოდა არა მარტო მდინარიდან, არამედ ღელე-ნაკადულებიდანაც, რომლებითაც არის დაღარული მიმდგომი მთის ფერდობები. დაახლოებით სოფლის შუაგულში მდინარე არეშის წყლის კალაპოტში დადასტურებულია არხის კრილი (ქვიშით ამოვსებული), დაახლოებით 1,5 მ სიგანისა, რომელიც მიგვანიშნებს საირიგაციო ქსელის გავრცელებაზე მდინარის მარჯვენა მხარესაც (ტაბ. LXXXVII). შესაძლებელია, ხერთვისიდან მომდინარე წყალი არ იყო საკმარისი და ქვედა უბნის სავარაუდოებისათვის წყალი მარცხენა მხრიდან გადმოჰყავდათ.

სარწყავი სისტემის ასეთი დატოტვილი ქსელი მაღალგანვითარებულ

მიწათმოქმედებაზე უნდა მიუთითებდეს, რაც არეშის ეკონომიკის საფუძველს შეადგენდა.

მასალის სიმცირის გამო ძნელია ვილაპარაკოთ სავაჭრო და სასაქონლო პროდუქციაზე, სად რა გადიოდა, რა შემოდის, ვარაუდით კი შეიძლება დაუშვათ მტკიცე ეკონომიკური კავშირთა არსებობა პირველ რიგში მთის მოსახლეობასთან, რომელთაც ის ისტორიულად ჩანს დაკავშირებული, ასევე უცხო ქვეყნებთან. შემთხვევითი არ არის, რომ აქ ვხვდებით სახალიფოს ცენტრის ქალაქ სამარის ნაწარმს, არც ის არის უარსაყოფი, რომ ასეულობით ვერცხლის მონეტა განძად რომ იყო ჩაფლული IX საუკუნის დასაწყისში, თითქმის აღმოსავლეთის ყველა დიდი ცენტრის ზარაფხანის პროდუქციას განეკუთვნება. თითო-ორი ნატეხია აღმოჩენილი ოქროს ვარაყიანი ფაიანსის ნაწარმისა, რომლებიც სპარსეთის ქალაქებიდან უნდა იყოს შემოტანილი.

ასეთი სავაჭრო ურთიერთობებისათვის არეშს კარგი მდებარეობა ჰქონდა. გარდა ზემოაღნიშნული სამეურნეო ფაქტორისა აქ მოსახლეობის გაჩენას გზაც აპირობებდა, რომელიც მთის წინა ზოლში იყო და საქართველოს ცენტრალურ პუნქტებს მცხეთას და შემდეგ თბილისს კახეთ-პერეთის გავლით სპარსეთის ქალაქებთან აკავშირებდა. აღნიშნული გზის შესახებ ადრე უკვე მქონდა საუბარი⁶⁷ და აქ აღარაფერს ვიტყვი, ერთს კი შევნიშნავ განმარტებისათვის — არეშიდან შაქშა (გიში) მისვლას ოთხი დღე სჭირდებოდა, თბილისამდე კი ხუთი დღის სავალი იყო.

⁶⁷ ლ. ქილაშვილი, კახეთის ქალაქები, გვ. 232—253.

ბოლოსიტუა

რა შეეძლო მოეცა ათი სეზონის განმავლობაში საველე კვლევა-ძიებას არეშის ნაქალაქარზე, შეძლებისდაგვარად ვეცადე წინამდებარე წიგნში გადმომეცა. ბევრია ვარაუდი, ბევრია გუშანი და სინამდვილის მიგნების სურვილი, თუმცა არ ვიცი, რამდენად რეალურია მოსაზრებანი, რომელთა გასამაგრებლადაც ვცდილობდი მეტი საბუთიანობა წარმომედგინა. კვლავაც აშკარად გამოჩნდა, ჩვენი საველე ტემპებიზმუშაობის ერთი ათწლეული, ასეთი ვრცელი ნაქალაქარის შესასწავლად არამც და არამც არ არის საკმარისი და ეს უკმარისობის გრძნობა განსაკუთრებით მას შემდეგ დამეუფლა, რაც პასუხის გაცემა ვერ შევძელი ბევრ კითხვაზე, ასეთი საკითხები კი მასალების დამუშავების დროს უფრო გამოჩნდა და გამოიკვეთა. არ ვკარგავ იმედს, რომ არეშის ნაქალაქარი კვლავაც გახდება შესწავლის ობიექტი და თეთრი მეცნიერული ლაქები მისი მიდამოებიდან გაქრება. ამჟერად კი ამით დავკმაყოფილდეთ.

ექსპედიციის მონაწილენი მე წიგნის შესავალში მოვიხსენიე და მათ გულთბილი მადლობა მსურს მოვახსენო. მაღლიერების გრძნობა მინდა გამოვხატო იმ ხალხის მიმართ, ვის გარეშეც ექსპედიცია ვერას გააწყობდა. ესენი არიან სოფელ მთისძირის მცხოვრებნი — ჩვენი ექსპედიციის წევრები, ვისი მეშვეობითაც განვახორციელეთ არცთუ მცირე მასშტაბების საველე კვლევა-ძიებანი.

АРЕШИ

(Историко-археологическое исследование)

Резюме

Глава I

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРЕШИ

Гавазская археологическая экспедиция во время своих полевых изысканий в 1969—1972 гг. вела археологические разведки левобережья р. Алазани, а в 1973 г. приступила к полевым исследованиям разведанного ею городища в том же Кварельском районе, в 7 км от Гавази (Ахалсопели), на территории современного села Мтисдзири.

Городище расположено в ущельи реки Арешисцкали, у подножья Кавказских гор, отсюда и название села Мтисдзири, что означает «под горой».

Городище по своему расположению на грани Алазанской долины и горного Кавказа по аграрному богатству является однотипным с Гавази. Видимо, они зародились как оильные поселения в одних и тех же благоприятных экономических и географических условиях. По всем данным городище можно отнести к хорошо известному пункту средневековой Грузии — Ареши.

Экспедиция Государственного Музея Грузии им. С. Н. Джанашиа АН Грузии под руководством автора книги производила раскопки в продолжение 10 сезонов, с 1973 по 1982 гг. Всего раскопано 9 церквей раннехристианской эпохи с примыкавшей к ним территорией (рис. 1). В первой части книги рассматриваются результаты раскопок, вторая часть посвящена историческим проблемам поселения.

Арешская базилика

Первый раскоп был заложен в самом селе, на правой стороне реки, на холме, обросшем кустарником и ореховыми деревьями. Длина холма около 35 м, высота 4 м. Раскопками выяснилось, что холм образован развалинами крупного церковного сооружения, от которого частично уцелели восточная алтарная стена с узким оконным проемом и часть северного обхода. Помимо работ по очистке всего холма от растительного покрова и развалин, образовавшихся от обвалившихся потолка и стен, была предпринята также

попытка по изучению примыкающей к постройкам территории. Такая возможность представилась только с южной стороны, что и было использовано экспедицией. Наблюдается знакомая картина — примыкавшая к церкви территория, как и в других храмах Грузии, была использована под могильник. Экспедицией вдоль южной стены в 14 квадратах (4 м X 4 м), охватывающих территорию частично разрушенного могильника, раскопано 21 погребение. Из них: 16 представляют собой каменные ящики сложенные из плоских каменных плит, порой из тесаных известняков и сланцев; три грунтовые погребения и два, также грунтовые, выложены вокруг речной галькой. В тринадцати погребениях — единичные захоронения, остальные представляют собой коллективные усыпальницы (табл. XVI—XXII).

Погребальный инвентарь, включая и незначительные фрагменты предметов, засвидетельствован в 10 погребениях, это медные сферические подвески, бусы из разных минералов и фаянса, стеклянные браслеты (рис. 11). Стеклянные браслеты, в отличие от подобных изделий из Рустави, Сиони, Гавазы, выделяются малыми размерами. Особо надо отметить нахождение в погребениях керамических изделий, что является редким случаем для захоронений средневековой эпохи. Погребения по христианскому погребальному обряду и инвентарю можно датировать X—XIV вв.

Три рабочих сезона понадобилось экспедиции для расчистки холма и содержащейся в нем христианской церкви, характеризующейся крупными размерами. Церковь состоит из основного трехнефного сооружения — первого слоя строительства и пристроенного с трех сторон обхода. Общая длина храма 27 м, ширина 21 м (рис. 2). Длина трехнефного сооружения 22,8 м, ширина 14 м. Первичная постройка тремя парами столбов разделена на три нефа. Ширина центрального нефа 5,1 м. Его восточная часть завершается подковообразной апсидой, с маленькими помещениями с двух сторон, с выходами в боковые нефы (жертвенник и дьяконник) (табл. III). Церковь была возведена из крупного булыжника и гальки на известковом растворе. Обожженные квадратные кирпичи были использованы, в основном, в процессе перестройки храма, для настила полов и возведения алтарной преграды. Сооружение было перекрыто после реконструкции и перестройки черепицами плоской и полуцилиндрической формы. На некоторых плоских черепицах сохранились изображения крестов и грузинские надписи, выведенные низким рельефом (рис. 4—7; табл. XXIII—XXIV).

Судя по обвалившимся частям перекрытия, которыми были завалены сооружения, основная постройка завершилась полуцилиндрическим сводом.

В плане храм представляет собой прямоугольное сооружение, удлиненное с востока на запад, с пятью продольными помещениями. Центральная часть с тремя нефами сообщается с пристройками тремя дверными проемами в южной, западной и северной стенах. Западная перестройка как бы объединяет все внутреннее пространство церкви.

Как было указано выше, восточную часть центрального нефа занимала подковообразная апсида, сохранившаяся до нас не в первичном виде. По всей вероятности, в момент реконструкции церкви в основной постройке в первую очередь была переделана апсида — она была расширена в сторону главного нефа, почти до дверей боковых помещений; значительно был поднят уровень пола алтаря по сравнению с уровнем основного нефа и, главное, везде при перестройках (настиле полов и возведении алтарной преграды) в качестве строительного материала использованы обожженные кирпичи.

Основная архитектурная часть алтарной преграды — это шесть колонн, возведенных из круглых обожженных кирпичей, с опирающейся аркатурой (табл. II—VII). Круглые колонны постепенно переходят в квадратные «капители». Межколонные пространства со стороны алтаря были заполнены полукруглыми кирпичами в два ряда так, что в алтарной преграде с внешней стороны образовались ниши. Алтарь освещался через прорезанное в восточной стене окно, часть проема которого хорошо сохранилась.

Что касается вопроса хронологии — времени возведения основной трехнефной базилики и пристройки обхода, он был решен после проведения контрольных работ с целью уточнения хронологического взаимоотношения основного трехнефного сооружения и его арочных обходов. Необходимость проведения таких работ была продиктована тем, что в 1975 г. под стеной западной галереи был обнаружен каменный ящик — тип захоронения, встречающийся и здесь, в могильнике, датированном X—XIV вв. Это ставило под сомнение одновременность датирования раннехристианской эпохой базилики и ее арочных обходов. Для выяснения данного вопроса были заложены шурфы по всему интерьеру церкви, в результате чего в западной галерее обнаружены еще три каменных ящика: они находились под цоколем базилики, который был устроен специально, в качестве подпорки пилястр галереи. Находившиеся под цоколем погребения были сильно потревожены и преднамеренно заполнены щебнем и землей для уплотнения грунта под новую постройку. Таким образом, можно считать доказанным, что базилика и ее обходы — разновременные постройки; причем, строительство обходов было предпринято значительно позже базилики, а именно тогда, когда около нее уже образовался могильник (скорее всего после IX в.), прилегающая к базилике часть которого и

оказалась под западным обходом. В это же время была перестроена алтарная часть базилики — возведена алтарная преграда и обновлено черепичное перекрытие.

При расчистке церкви археологический материал, за исключением строительной керамики, а также других предметов, связанных с погребениями и поселением, находившимися около храма, не найден. Исключение составляют два предмета — поливная чаша и медный нателный крест (табл. XXXI—I). Оба они обнаружены в апсиде северной пристройки. Чаша покрыта розовым ангобом, а затем синей непрозрачной глазурью. По технике изготовления и качеству поливы чаша оставляет впечатление небрежной работы. Скорее всего она является имитацией поливной керамики.

Медный крест также не блещет техникой обработки. Крест предназначался для подвешивания. В центре креста помещено гнездо для камня, тьбла заканчиваются стилизованными листьями.

Оба предмета можно отнести к последнему периоду функционирования церкви, т. е. к концу XIV и началу XV в.

Что касается вопросов времени строительства трехнефного сооружения и затем восстановления и переделки храма, то нет двух мнений о одновременности их строительства: трехцерковная базилика, по моему заключению, была построена в V в.; пристройка обхода и завершение работ по переделке и восстановлению храма скорее всего можно отнести к X в. Церковь была разрушена на рубеже XIV—XV вв. при нашествии Тамерлана.

Помимо самого церковного сооружения, названного экспедицией базиликой, была изучена и примыкавшая к нему территория, условно названная нами хозяйственным участком базилики. Этот участок расположен на северо-западной окраине базилики, на ровном месте, интенсивно подвергнутом культивации, вследствие чего культурные слои сильно потревожены. В настоящее время этот участок, охватывающий 17 га, составляет основную часть агрозоны совхоза. Разведками, проведенными в 1978 г., на этом месте засвидетельствованы крупные сосуды для хранения вина (клеври) и незначительная часть хозяйственного сооружения, условно названного нами винным погребом (марани).

По разведочным данным, что подтвердилось раскопками, на этом участке подразумеваем аграрную зону древнего поселения: засвидетельствованы сеть оросительной системы, жернов от водяной мельницы, крупные винные сосуды и др. Место по своему географическому расположению выглядит особенным — с трех сторон окаймлено горным краем, а с востока непосредственно примыкает к Базилике.

Для развертывания раскопок было избрано место на

северном участке агрозона — меньше подвергшееся культивации (12 квадратов 4 м×4 м) (рис. 14). К сожалению, и здесь нетронутых культурных слоев не обнаружено, и лишь в некоторых местах застали более или менее сохранившиеся детали от культурных пластов. Мощность культурных слоев достигает 0,40—0,45 м; по частично сохранившимся глинобитным уровням условно выделяются два слоя — нижний, отнесенный нами к IX—XI вв., и верхний, датируемый XI—XIV вв. К верхнему слою относятся фрагменты от винного погреба. Преобладающее большинство раскопанного материала представлено керамикой, как простой — хозяйственной, так и поливной, типичной и характерной для IX—XIV вв. (табл. XXXII). Орнаментация на поливных чашах обычная, повторяющая ранее известные мотивы (изображение птиц, растительного и геометрического мотивов и др.). Среди поливной керамики встречаются и т. н. имитации глазированной керамики XIII—XIV вв.

В большом количестве засвидетельствованы фрагменты плоских и желобчатых черепиц, в том числе со знаками, идентичные с другими находками подобного назначения из других сооружений городища. Эти находки, а также обнаруженные обожженные глиняные фрагменты с отпечатками прутьев и каменные кладки заставляют подразумевать простые деревянные сооружения на каменных фундаментах с черепичным перекрытием.

Археологические материалы в большинстве случаев засвидетельствованы в трех ямах без определенной формы и бессистемного расположения. Назначение ям не устанавливается, возможно, они служили простыми очагами, которые после выхода из строя превратились в мусорные ямы. На это указывает куча разнообразных, не связанных друг с другом обломков керамической посуды, стеклянных предметов, костей животных и др. В одной яме найдена железная подкова лошади (рис. 15).

Раскопки безымянного холма

В 1977—1978 гг. экспедиция вела раскопки невысокого холма, оставляющего впечатление искусственной возвышенности, расположенной на левобережной второй террасе р. Арешисцка (рис. 1—2, табл. XXXIII). Для выявления характера холма в южной части был заложен небольшой раскоп, а затем предприняты работы по всей площади холма. Гумусный слой содержал керамические фрагменты X—XIV вв., после снятия которого кое-где были замечены каменные плиты от погребений. Впоследствии было раскопано 7 разновременных погребений, из них три в пределах церковного сооружения.

Погребения часто врезались в толстый слой с обломками черепиц и сырцовых кирпичей, образовавшийся в результате разрушения стен и перекрытия здания (табл. XXIV).

Судя по булыжному основанию и планировке, сооружение являлось простой зальной церковью. В восточной ее части сохранились остатки престола, сложенного из квадратных кирпичей на глиняном растворе, и алтарная преграда с круглыми кирпичными столбами, пролет между которыми заложен плоской черепицей (рис. 16, 17, 18, табл. XXXVIII, XLII—1, XLII—2).

Кровля сооружения, опиравшаяся на сгоревшую впоследствии деревянную конструкцию, состояла из плоских с вертикальными бортиками и желобчатых черепиц, длиной до 43 см. В остатках церкви явно выделяются два строительных слоя — зальная церковь и трехцерковная базилика.

Первоначальная зальная церковь — весьма примитивное прямоугольное сооружение из речного камня на глиняном растворе; в северной, южной и западной стенах видны проемы, заделанные и переоборудованные в ниши во время перестройки церкви; апсида в плане подковообразная. Этими чертами церковь сближается с самыми ранними христианскими памятниками Грузии, например с Некреси (IV в.).

Выше было упомянуто о семи погребениях, раскопанных экспедицией на холме. Из них №№ 1—4 относятся ко времени после выхода церкви из строя (XI—XIII вв.), причем грунтовое захоронение № 2, прорезавшее слой черепиц, было потревожено и сохранило лишь часть железного браслета; в каменном ящике № 1 (1,65 м × 0,70 м) найдено одно медное кольцо; в каменном ящике № 4 найдена яичная скорлупа, окрашенная в красный цвет. Помимо этих четырех погребений верхнего слоя засвидетельствовано несколько разрушенных погребений, содержащих 5 стеклянных браслетов.

Три погребения были вскрыты в пределах церковного сооружения, №№ 5 и 7 находились в южном и северном пределах церкви, были составлены из каменных плит, безымянных. По всей вероятности, эти погребения относятся ко времени функционирования церкви.

Что касается погребения № 6 (табл. XXXVI—1), оно представляет собой каменный ящик, составленный и перекрытый каменными плитами (2 м × 1,1 м). Находилась она в алтарной части зальной церкви и восточным краем заходила под ее стену. Остается впечатление, что церковь специально возведена над погребением, принадлежавшим какому-то религиозному деятелю, святому, которому она и была посвящена. Этот факт, немаловажного значения, укрепляет предлагаемую мною датировку церкви IV в.

На рубеже V—VI вв., предположительно, во время

нашествия персов, церковь была разрушена и сожжена. Через некоторое время, так же предположительно, в VI в., в период прихода в Грузию сирийских отцов, церковь восстановлена, переделана в трехцерковную базилику, весьма распространенную форму базилики в эту эпоху. Стены вновь созданного или обновленного храма возведены над слоем черепиц кровли от первоначального здания из речного камня на глиняном растворе, елочной кладкой. Перекрытие черепичное. Некоторые изменения претерпел интерьер храма — поднят пол алтаря из квадратных кирпичей и плоской черепицы; сооружена алтарная преграда; пол настил плоским речным камнем.

Трехцерковная базилика погибла в результате вражеского нашествия, по-видимому, до середины IX в. Руины храма постепенно заросли кустарником и превратились в небольшой холм, используемый на протяжении X—XIII вв. под могильник.

Около церкви, к югу от нее, была раскопана овальная в плане керамическая печь (рис. 19, 20, табл. XLVII). Сохранившаяся нижняя часть печи состоит из овальной стены, обмазанной глиной, и пода, сложенного из обломков черепиц и глинобита. Центр пода опирается на столбик, сложенный из того же материала. Сам под прорезан круглыми жароходами, расположенными двумя концентрическими кругами. Толка частично вырезана в грунте, устье не сохранилось. Керамическая мастеровая функционировала в VII—IX вв. и являлась частью храмового хозяйства.

Церковь на левом берегу реки Арешисцкали «Приречный комплекс»

Арешская археологическая экспедиция в 1979 г. провела защитные раскопки развалин трехцерковной базилики с пристройкой, находящейся на левом берегу Арешисцкали ниже безымянного холма (рис. 13). Развалины своей импозантностью и плачевным состоянием памятника требовали защитных мероприятий и принятия срочных мер, что и было сделано экспедицией (табл. XLVIII). Расчищены от обвалов, кустарника и земли центральная церковь, обходы, трапезная и пристроенная к ее юго-восточному углу церковка. Церковь стоит на трехступенчатом цоколе, обнесена толстой оградой. Явно заметны следы реставрации и переделки, осуществленных приблизительно в X веке, такое заключение касается, в частности, устройства алтарной преграды и поднятия алтарной части храма (рис. 24, 25).

Во дворе храма, на южном склоне примыкающей к церкви территории раскопано 18 разнотипных погребений X—XIII вв. — каменных ящиков и грунтовых могил, небрежно составленных из булыжника и плоских камней (рис. 23, таб. XI

IX—I, I IV—2). Помимо них зафиксировано около десяти разрушенных погребений. Стратиграфически погребения в некоторых местах представлены 2 слоями, хотя хронологическое размежевание их, из-за неимения соответствующего материала, не удастся.

Большая часть погребений индивидуального захоронения; встречаются с двумя костяками, а также погребения с разновременными захоронениями. Погребения бедны инвентарем, засвидетельствованы стеклянные браслеты, фаянсовые бусы и другие мелкие предметы.

Керамические изделия, найденные на территории храма, отличаются обилием форм и художественных приемов, в том числе встречаем фрагменты поливной керамики IX—X вв. Особо надо отметить фрагменты керамики VII—VIII вв., чем они укрепляют принятую датировку храма раннехристианской эпохой, а вернее, первым этапом распространения трехцерковных базилик, т. е. VI в.

Раскопки храма примечательны и тем, что здесь, в обнесенной каменной оградой территории можно подразумевать один из укрепленных кварталов пункта Ареши. Несколько наконечников стрел, засвидетельствованных на этом месте, явно указывают на оборонительное значение каменной ограды храма и трапический конец города, последовавший на рубеже XIV—XV вв. в результате нашествия Тамерлана.

Церковь Сакдрис-куре

Второе по величине церковное сооружение, названное нами по месту нахождения Сакдрис-куре, что в переводе означает урочище церкви, находится на левобережной стороне реки Арешисцкали, в 1 км по прямой линии (рис. 14). Развалины крупных архитектурных сооружений, заросшие деревьями и кустарником, находились весьма в плачевном состоянии, и требовалось проведение срочных защитных работ.

Территория, где находились развалины, по-видимому, была заранее подготовлена под строительство—со всех сторон ее охватывают искусственные рвы, место выделено из окружающей среды таким же рвом. После расчистки развалин от зарослей и остатков развалившихся стен и перекрытия, выявились контуры церковного сооружения, возведенного крупными камнями на известковом растворе (рис. 26, табл. LVII—LII). Церковь по обнаруженным материалам, предполагается, была покрыта черепицей (плоской и желобчатой) (табл. LXIV—2), часть которой имеет рельефные изображения крестов (рис. 27—33, табл. LXVI, LXVII). Церковь можно отнести к хорошо известному для этого региона типу трехцерковных базилик, появление которых датируется VI в.

Церковь неоднократно подвергалась перестройке и реставрации. В северной церкви обнаружено одновременное коллективное захоронение в каменном ящике, в котором засвидетельствован серебряный позолоченный медальон с изображением св. Георгия (табл. LXV—1). Подобное же погребение, но без инвентаря раскопано в северной галерее. К западному фасаду, у северо-западного угла, пристроено зальное помещение с апсидой на восточной стороне. Коллективное захоронение в каменном ящике, раскопанное здесь, содержало два серебряных кольца с рельефной обработкой поверхности (табл. LXV—2—3).

Перестроечные работы, которые, по-видимому, осуществлялись в X в., в корне изменили интерьер храма, особо надо отметить поднятие уровня алтаря и устройство алтарной преграды.

Все эти изменения были связаны с переменами, происходящими в церковном богослужении этого исторического региона Грузии.

В центральном нефе и в северной галерее, на уровне пола, найдены обломки поливной керамики, фаянса и стеклянных изделий XII—XIII в.

По всей видимости, прилегавшая к церкви территория была заселена, на что указывают находки остатков некоторых сооружений и предметов быта; так в одной из оград было найдено днище крупного винного кувшина с выцарапанной грузинской буквой (табл. LXVII—1). Не исключаем возможности нахождения около церкви могильника: в 10 м к северу от церкви выявлено основание четырехугольного сооружения (4,4 м × 3,4 м) (рис. 34), внутри которого у северной стены вскрыт каменный ящик без инвентаря.

Около церкви, вернее на полпути между церковью и безымянным холмом была раскопана керамическая печь, предназначенная для обжига толстостенных изделий крупного размера (рис. 35). Сохранившаяся часть этой печи имеет оigarобразную форму и была перекрыта подушкообразными большими кирпичами. Около печи засвидетельствовано несколько «квеври» больших размеров.

Церковь, как и другие памятники Арешн, была разрушена на рубеже XIV—XV вв.

Лесной участок

Лесной участок — условное название археологических объектов, находящихся в 1,5 км от современного села Мтисцдири. Участок, охватывающий архитектурные памятники IV—IX вв., тянется вдоль реки Арешисцкали по правобережному невысокому хребту, покрытому густым лесом, отсюда и

название Лесной участок. Здесь экспедицией раскопано пять церквей раннехристианской эпохи и несколько жилых построек того же городища.

Церковь № 1 находится на водораздельном хребте, целиком поросшем мелким кустарником и смешанным лесом, образовавшимся после уничтожения здесь поселения (рис. 1—9). Локальное поселение, возникшее вокруг церквей, расположено на междуречье Арешисцкали и ее правого притока — маленькой безымянной речушки (рис. 36).

На этом месте в 1976 г. во время разведочных обследований были засвидетельствованы обвалившиеся стены крупного церковного сооружения, в частности — восточная стена (около двух метров от современного уровня земли), восточная часть северного обхода и часть юго-восточного угла.

К полевому исследованию церкви экспедиция приступила в 1980 г. Вся площадь, занимаемая храмовым сооружением, была расчищена от кустарников и насыпи, образовавшейся после выхода из строя церкви. Сооружение было возведено из булыжника крупного размера ровными рядами на известковом растворе. Употребление в строительстве кирпича не засвидетельствовано. Храм представляет собой трехцерковную базилику — хорошо известный архитектурный тип для Грузии (рис. 37). Основная ведущая тема архитектурного развития данного сооружения — центральная церковь, к которой с севера и юга примыкают еще церкви с обходом. Внутреннее пространство центральной церкви $9 \times 3,65$ м., апсида подковообразная, входные двери в главную церковь были с трех сторон — севера, юга и запада. Ширина стен 0,6—0,65 м (табл. LXXVI).

Северная церковь значительно уже центральной (ширина 1,2 м), апсида удлинена на оси помещения. Обход у двери в главную церковь позже был заложен, так что попасть в боковую церковь можно было лишь через центральную церковь.

Хуже сохранилась южная церковь, в особенно плачевном состоянии ее южная стена, так что восстановить вход с юга, что подразумевается по аналогичным памятникам, никак не удастся.

Расчистка церкви не дала археологического материала кроме обломков плоских и желобчатых черепиц, чем и допускается наличие черепичного перекрытия. Примечательно и то, что ни вокруг церкви, ни в ее интерьере никаких следов погребений не обнаружено, что является обычным явлением при церковных сооружениях с IX—X вв. Здесь не находили и поливной керамики, которая распространяется в Грузии с IX в. Таким образом, конец функционирования церкви можно определить до IX в. По архитектурному облику она представляет

собой трехцерковную базилику — характерный и распространенный тип церковных сооружений раннего христианства.

Церковь № 2 расположена в 10 м к юго-востоку от церкви № 1, раскопана в 1980 году (рис. 38). Церковь простая, зального типа, сложена из булыжника сухой кладкой без раствора. Стены частично деформированы, сохранились восточная и западная стены до 0,5—0,8 м; южная и северная стены до 0,5—0,6 м., входные двери — с двух сторон: с запада (ширина дверного проема 0,75 м) и с юга (ширина 0,9 м); ширина стен 1,0—1,05 м; длина церкви 7,8 м; ширина — 3,2 м (оба размера без ширины стен). Апсида церкви подковообразная, пол вымощен крупным булыжником и поднят на одну ступеньку (табл. LXXVII).

При изучении церкви бросаются в глаза несколько неожиданных моментов, выходящих за рамки обычного, установленного по ряду синхронных памятников, навыков, как крайне примитивная техника возведения стен без укрепляющего раствора, сухой кладкой, что является беспрецедентным случаем в археологии Грузии; простая планировка сооружения и недостаточный уровень выполнения работ, найденные в 10 м от нее церкви № 1 — значительного и монументального сооружения на городище. Наличие вышеотмеченных факторов позволяет нам заключить: 1. Церковь № 2 можно отнести к самым ранним храмовым сооружениям Арени, что подтверждается и обнаружением здесь фрагментов керамики раннего средневековья. 2. Церковь, по всей видимости, функционировала недолго, в момент выхода ее из строя или же при возникновении необходимости постройки более крупного храмового сооружения, приблизительно в конце V или в VI в. она прекращает существование.

Церковь № 3 раскопана в 200 м к северу от церкви № 1 и № 2. От церковного сооружения под насыпью сохранились лишь нижние части стен. Она, по всей видимости, была разрушена и сожжена неприятелем. Архитектурный облик церкви, во всяком случае планировка постройки, целиком восстанавливается. Она выстроена из булыжника на глиняном растворе сравнительно ровными рядами (рис. 40, табл. LXXX).

Первичная постройка представляется зальной церковью с подковообразной апсидой и с входами с трех сторон — с севера (ширина проема 0,9 м), с юга (ширина 1,2 м), с запада (ширина 1,0 м). В дальнейшем к ней с севера и юга пристроили отдельные церковки с обходами. Ширина стен 0,9—1,05 м, высота сохранившихся стен 0,6—1,2 м.

В самом центре главной церкви сохранилась часть столбобразной постройки — «ниша», возведенной из булыжника на известковом растворе (размеры: нижней части — 1,0 м × 1,1 м, верхней части 0,9 м × 1,02 м) (табл. LXXXI—2). В восточной стороне устроена ниша (наружные размеры 0,4 м × 0,36 м,

внутренние размеры 0,3 м × 0,3 м, глубина чашки 0,56 м (рис. 40).

При расчистке церкви обнаружено множество фрагментов плоских и желобчатых черепиц, что позволяет подразумевать черепичное перекрытие. Поливной керамики не засвидетельствовано, чем, как и в предыдущих случаях, разрушение церкви можно предполагать до IX века.

В строительстве церкви можно выделить три основных слоя:

I. Самая древняя и первоначальная постройка — это столбообразное массивное сооружение — «ниши», с уцелевшей нижней частью, которое могло служить или прообразом христианской церкви, или же местом языческого культа (капище?).

II. Второй слой представляется зальной церковью, которую построили непосредственно на месте «ниши».

III. После выхода из строя зальной церкви, или же по причине распространения нового типа церковных сооружений к зальной церкви с севера и юга пристроили отдельные церковки с обходами. В это же время переделали апсиду главной церкви. Позднее в северном обходе устроили самостоятельную апсиду. Осуществление новых мероприятий по переделке сооружения не влекло за собой изменения техники строительства; стены возводились из местного сырья — булыжника; для их скрепления пользовались глиной — самым примитивным и дешевым материалом.

В целом, развитие архитектурных и строительных особенностей данного церковного сооружения подразумевается поэтапно, начиная с IV в. В завершённом виде оно представлено в качестве трехцерковной базилики, функционировавшей до IX в.

На лесном участке, кроме церквей, экспедиция раскопала пять жилых сооружений. Все эти сооружения, состоящие из одного помещения, выстроены из булыжника — первые два на известковом растворе (рис. 39), остальные — на глиняном растворе (рис. 41, 43, 44). В строительстве употреблены и сырцовые кирпичи. Помещения были перекрыты черепицей. На черепицах сохранились рельефные орнаментальные мотивы и в двух случаях грузинские буквы. Археологический материал представлен преимущественно керамикой, в том числе глазурованной.

Второе и третье помещения по раскопанному материалу датируются VIII—IX вв., первое помещение можно отнести к VIII—XI вв.

Церковь № 4 находилась в 200 м от церкви № 3, к северу от нее (рис. 42, табл. LXXXII). По технике строительства не отличается от церкви № 3, выстроена речной галькой и булыжниками на глине, ориентирована с востока на запад,

представляет собой прямоугольное, чуть удлиненное зальное сооружение с апсидой на восточной части. С южной стороны пристроена узкая галерея, продолжающаяся вдоль западной стены. Получается своеобразная планировка, отличающаяся от других церквей.

Алтарь церкви отделяется от интерьера двумя рядами кладки камней. Засвидетельствованы фрагменты черепиц. В интерьере было раскопано разрушенное погребение поздне-бронзовой эпохи.

Около церкви были раскопаны остатки двух жилых простых сооружений. В одном из них зафиксировано разрушенное групповое погребение позднебронзовой эпохи (рис. 44).

Функционирование церкви подразумевается до IX в.

Церковь №5 находилась в 200 м от церкви №4, к северу от нее, по планировке похожа на церковь №4 (рис. 45). Церковь построена из булыжника на глиняном растворе, представляет собой зальную церковь с апсидой на восточной стороне. С южной стороны пристроена узкая галерея, стена которой сохранилась частично. Археологических вещей, не считая обломков черепиц, не засвидетельствовано.

Ни на одной церкви лесного участка не было найдено поливной керамики, что указывает на их функционирование до IX в. Все они, кроме церквей №2 и №3 принадлежат к архитектурным памятникам раннехристианской эпохи, что касается второй и третьей церквей, их основание надо приписать к IV в.

Глава II

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ АРЕШИ

Географическая среда, в которой зародилось Арешн как значительное поселение, весьма своеобразна и, вместе с тем, характерна не только для Арешн, но и для обширного региона, охватывающего большую территорию исторического Эрети (ныне Кахети), начиная с Некреси (с левобережья Алазани) и кончая долиной Шаки (Азерб. ССР). Это географическое своеобразие дает нам созданную природой единую картину, которую можно просто назвать предгорьем Кавказа в пределах названного региона, представленную водораздельными хребтами от Кавказиона до Алазанской долины, многоводными ущельями и мелкими ручейками-родниками, орошающими плодородные земли долины и впадающими в реку Алазани. Экономический аспект зоны — это синтез двух отличительных аграрных регионов — гор и равнин, — который создавал прочную основу для взаимоотношений поселений этих двух

географических зон. По ранее опубликованным работам я имел возможность высказать свои соображения о взаимоотношениях поселений двух регионов — гор и равнин, которые можно представить в виде нескольких взаимоотношительных этапов¹.

Судя по данным Ареши, эти взаимоотношения с горной частью можно предполагать с III тысячелетия до н. э., т. е. со времени появления здесь поселения. Примечательно и то, что наиболее богатый материал из городищ отмечен в горных районах.

Один из наиболее значительных этапов взаимоотношений горных и равнинных регионов приходится на тот период, когда единым идеологическим знаменателем становится христианская религия, что находит свое отражение и в материальной культуре.

Таким образом, географическая среда, плодородные земли и вообще необходимые для жизнедеятельности человека условия способствовали появлению здесь поселения. Но было бы неправильным с моей стороны говорить лишь о поселении Ареши и не представить общую картину региона. А здесь необходимо отметить, что в одной из частей древнего Эрети (предгорная область современной Кахети) с древнейших времен была заложена основа хорошо организованных хозяйственных единиц, которые приняли определенную форму к IV—VI вв. Эти единицы характеризовались высокоразвитыми ирригационными системами, плодородными землями и обширным поселением. Такие единицы сформировались в бассейнах ущелий Алазанской долины, во всех без исключениях двуречьях, расположенных между Кавказионом и Алазани, а с другой стороны — между левыми притоками Алазани. Их расположение отмечено, начиная от Некреси, между территориями Дуруджи, Бурса, Аванис-Хеви, Шорохеви, Арешискали, Лаквис-Хеви, Нейнискали, Мачис-Хеви, кончая Шахским ущельем (Гиши). Все эти административные единицы могут быть представлены в виде отдельных церковных епархий во главе с христианским храмом. Это те церкви, формирование которых как духовных центров можно предполагать с IV—VI вв. В руках этих церковных центров должны были быть сосредоточены церковные и светские функции, что в конечном счете позволяет нам объяснить двойную сущность теократического правления «хорепископов» Кахети и Эрети.

Касаясь вопросов о поселении, первым долгом считаю необходимым рассмотреть, какого типа поселение предстает перед нами. В ранне- и среднефеодальную эпоху был известен

¹ Чпладвили Л. Старый Гавазн. Тбилиси, 1975, с. 5; Города Кахети, с. 14.

не один тип древних поселений, которые так или иначе можно различить друг от друга социально-экономическими или иными функциональными назначениями. Сегодня наука посредством теоретических или материальных аспектов имеет довольно-таки определенное представление о древних городах, сельских поселениях, резиденциях, крепостях и монастырских комплексах; каждый из них имеет характерный для него социальный или внешний признак, различные отличительные атрибуты.

Рассматривая поселение Эрети и Кахети, в отличие от других районов Грузии, мы не встречаем здесь памятников, свидетельствующих об их взаимоотношениях в период средневековья. Нет здесь и многослойных памятников, как в Дманиси, Рустави, Тбилиси.

При исследовании городища Ареша наибольшую трудность создавала проблема освоения обширной территории. Это характерный момент для памятников городищ Эрети и Кахети: городища раскинуты на обширной территории, содержат лишь один культурный слой и характеризуются обилием свободного пространства между памятниками. Если другие грузинские городища расположены наиболее компактно и культурные слои дают нам многосетровый стратиграфический срез (Тбилиси, Дманиси, Рустави), то здесь это исключено. Слои распространяются горизонтально и, как видим на примерах трех городищ — Грами, Гавази и Ареша, — не оставляют следов многовековых отложений. Это один из важных характерных признаков для городищ исторических провинций Эрети и Кахети.

Первый период жизни Ареша относится к раннехристианской эпохе — IV—IX в. (о более раннем этапе мы имеем лишь смутное представление), второй же период относится к X—XIV в. Это не только хронологическое деление, а размежевание по существу, включая все аспекты материальной и духовной жизни пункта. Не ошибусь, если скажу, что они представляют два различных вида одного и того же поселения.

*
* *

Рассматривая археологические памятники Ареша было отмечено, что вокруг каждой церкви мы должны подразумевать отдельный квартал, который объединялся бы единым церковным приходом.

Таковыми кварталами являлись: Базилика, церковь безымянного холма, приречный комплекс, поселение при церкви «Сакдрис-журе», Хертвиси и лесная зона. К сожалению,

несмотря на тщательно проведенные в течение продолжительного времени раскопки, сравнительно хорошо проявились архитектурные памятники, о жилищных же комплексах мы не имеем почти никакого представления, чем и вызвано одностороннее изучение памятников.

Кварталы Ареши мы можем представить себе следующим образом:

1. Квартал. Базилики. Охватывает непосредственно территорию храма, так называемую «семинадцатигектаровую» и расположенную здесь же хозяйственную зону. Кладбище квартала с X в. находилось во дворе церкви.

2. Квартал церкви безымянного холма — на левой стороне реки Арешисскали. Поселение распространялось до южного предела приречной церкви. Кладбище обнаружить не удалось. Захоронения, появившиеся здесь после разрушения церкви, хотя и принадлежат населению этого квартала, но уже перемещенному. Церковь была разрушена в IX в. Здесь функционировала керамическая мастерская.

3. Квартал приречной церкви располагался на левой стороне реки. Был защищен каменной оградой. Пределы поселения не ограничивались церковным двором: распространялись к югу и востоку. Кладбище находилось во дворе церкви. Церковь разрушили и население распалось на рубеже XIV—XV вв.

4. Квартал церкви «Сакдрис-журе» представлен большим поселением. Был защищен каменной оградой. Здесь засвидетельствованы керамическое производство и хозяйственные постройки. Прекращает существование на рубеже XIV—XV вв.

5. Квартал Хертвиси (в переводе означает место слияния рек) был расположен на правой стороне реки Арешисскали, к северу от Базилики. Здесь предполагается существование дворца и фортификационных сооружений. Кладбище должно было находиться здесь же, в окрестностях подразумеваемой церкви.

6. Первый квартал лесного участка был расположен на правом берегу реки Арешисскали, около церквей № 1 и № 2. Просуществовал с IV по IX в. Был обнесен крепостным ограждением.

7. Квартал при церкви № 3 лесного участка просуществовал с IV по IX в.

8. Квартал при церкви № 4 лесного участка. По данным археологических материалов ранние признаки поселения здесь отмечены в I половине I тысячелетия до н. э., просуществовал до IX в. н. э.

9. Квартал при церкви № 5 лесного участка. Поселение появляется здесь на древних слоях. Просуществовал до IX в.

Весьма своеобразная хронологическая картина Арешских кварталов.

По данным археологических материалов весь комплекс поселения лесного участка, существующий с эпохи бронзы, с ранней же ступени распространения христианства попадает в христианское окружение. Если предложенная мною датировка для второй и третьей церквей лесного участка не вызывает сомнений, то определение строительства культовых сооружений IV в. послужит основой (наряду с церковью безымянного холма) для укоренения даты новой веры. И что главное, архитектурный тип культовых сооружений по планировке и технике строительства, несомненно, архаичен. Здесь мы имеем дело с простейшими, построенными на глине, вальными сооружениями, которые в дальнейшем сменяются монументально возведенными церквями. Конечно, вопрос о датировке — когда мною делается попытка определения ранним этапом сразу трех церквей, тогда как грузинской историографии известно всего лишь два памятника данного периода, и то ставшие под сомнением рядом исследователей — весьма сложен и возлагает на меня большую ответственность, но целый ряд соображений, отмеченных мною выше, позволяет мне выдвинуть такие предположения.

Лесной участок, где я подразумеваю все пять церквей с поселением вокруг них, прекращает свое существование в IX в. Эта дата (иногда мною указываются IX—X вв.) принята в связи с тем, что здесь, в весьма скудном археологическом материале, представлены именно вещи, характеризующие раннесредневековье.

Как представлены памятники Ареш, и какова динамика создания церквей в хронологической последовательности? Три церкви можно с уверенностью отнести к древнейшим христианским сооружениям. Процесс их создания обусловлен тремя моментами:

1. Одна из церквей (церковь безымянного холма) возведена на могиле одного из церковных просветителей, который, возможно, был признан святым. Погребение можно представить в качестве крипты, что является довольно характерным моментом для раннехристианских церквей. В таком случае церковь имела бы большой авторитет и популярность.

2. Церковь №3 лесного участка возведена на месте примитивной молельни (ниши), которая, возможно, представляла собой дохристианское святое место, и как видно из других примеров, как раз на старых местах возводили молельни нового вероисповедания.

Третий и не менее важный момент касается строительной техники. Все три церкви построены весьма примитивно —

речной галькой на глиняном растворе, а в одном случае сухой кладкой (№ 2 церковь лесного участка). Церкви зального типа, интерьер простой и спокойный. Под примитивностью строительства я вовсе не подразумеваю общий уровень строительства того времени — это кустарная работа, выполненная, не исключено, самими прихожанами, возможно, гонимыми из-за вновь введенной веры, которые не имели ни материальных возможностей, ни профессиональных знаний для создания совершенных построек.

Выше, описывая церкви лесной зоны, мы, вполне справедливо представили их в качестве отдельных кварталов, но можно предположить, что появление здесь церквей вместе с поселением связано с изгнанниками, насаждающими новое вероисповедание, которых в городе притесняло язычество. Датированная IV в. церковь безымянного холма также была построена вне города, как бы оторвана от основного населения. В дальнейшем было бы необходимым развить подобное соображение с большим привлечением доказательств, на данном же этапе можно вполне обоснованно прийти к заключению, что первые христианские общины, отверженные и гонимые, обосновывались вдали от основного населения, по примеру Ареши же, в основном, на лесном участке.

Если все это близко к истине и не вызывает особого противоречия, то авторитет Ареши как христианского центра должен был быть высок, что и обусловило широкий масштаб церковного строительства: в V в. строится монументальная церковь — Базилика; в VI в. церковь «Сандрис-куре», на берегу реки; восстанавливаются старые церкви, все это было бы неосуществимо без многочисленного прихода и богатых пожертвований. Экспедицией было раскопано 9 церквей, функционирование которых отмечается с начала раннехристианского периода, при этом надо учесть, что к этому времени экспедицией еще не была исследована вся территория городища. Две небольшие церкви, которые сохранились по сей день, в отчете экспедиции не указаны. Исходя из вышесказанного, я могу позволить себе представить Арешу в раннехристианскую эпоху епископальным центром, который обслуживал как непосредственно прихожан Ареши, так и близлежащих районов. Непосредственной резиденцией главы церкви представляла Базилика.

Второй период жизни Ареши включает X—XIV вв. Разрушение Ареши как значительного поселения по археологическим данным я связываю с походами Тамерлана на рубеже XIV—XV вв., отсчет же нижней даты можно начать с тех великих событий, которые последовали за конфликтами с арабами, когда из строя полностью вышли пять церквей и целое поселение лесного участка и безымянного холма (IX в.).

И вот, после всего этого, проведя ряд преобразований, отстроенный и оживший город начинает второй период своего существования.

Вышеназванные памятники, разрушенные в IX в., по время арабов, не были восстановлены, остальные же были заново отстроены и устроены на новый лад. Среди восстановленных я имею в виду Базилику, церковь в «Сакдрис-журе» и приречную церковь. Кроме их функционального восстановления, церкви были расширены, преобразованы и украшены дополнительными элементами. Основательно была расширена, изменена Базилика — вокруг построили обход, приподняли алтарь, устроили алтарную преграду, все это придавало памятнику совершенно новый вид; для укрепления перекрытия обхода пристроили целую систему пилястров, устроили платформу, полностью заменили кров, произвели ряд других преобразований, которые начали осуществляться с X в. В это же время произошли изменения и в других церквях.

При функциональном преобразовании церквей особый смысл заложен в устройстве алтарных преград и изменении уровня алтаря. В частности, сам алтарь и связанные с ним элементы имеют важное значение при определении типа и значения храма. Хорошо известно, что в церквях алтарная часть всегда выделялась и возвышалась над уровнем пола, наряду с этим иногда возвышенность распространялась и за пределами алтаря.

В первом слое Арешокой Базилики пол алтаря не особенно поднят. Но после реставраций и преобразований он был приподнят над общим уровнем пола на 0,9 м и выдвинут вперед за счет интерьера.

Резкие изменения в Базилике претерпел также и сам престол. Во-первых, мы видим, что престол первого слоя, который располагался у стены, был заброшен и засыпан землей, а во-вторых, новый престол устроили в центре алтаря, а не у стены под оконным проемом. Естественно, что такие преобразования в условиях церковных догм и строгих канонических требований не произошли бы без веских оснований. Введение этих новшеств во время реставрации должно было быть связано с изменениями веры в юрне или же с какими-либо другими значительными переменами, и поэтому, возможно, все это не настолько связано с реставрацией, сколько с проведением новых идей.

Вахушти Багратиони, излагая историю Эрети и Кахети, отмечает, что в 918 г. окончился коренископ Кахети Квирик «и Адарнес Патрик взял для сына в жены дочь Адарнасе... по имени Динар и до времен Ишханика сына ее, была Эрети еретической, со времен Касре и поныне. А царица Динар

обратила Эрети от еретиков армянского толка к православию»². «Летопись Картли» так описывает эти события: «В это время умер Квирике корепископос и стал корепископосом Фадла, сын Квирике... и в Эрети до царствования Ишханика были все еретики... и мать его царица Динар обратила их к православию»³.

Обе эти справки идентичны, только Вахушти сообщает нам дополнительно, что Эрети была еретической «со времен Касре и поныне», т. е. до царицы Динар. Грузинской исторической традиции известны два персидских царя под именем Касре — первый Касре, отец грузинского царя Мириана (IV в.) и второй — Хосров II Афарвез (591—628). Если распространение ереси в Эрети связано с одним из них, то первый Хосров исключается, так как по грузинским источникам он считается, конечно, ошибочно⁴, отцом Мириана, когда христианство утвердилось основательно и было возведено в ранг государственной религии и в новом вероисповедании еще не отмечались разногласия. Вахушти, наверное, имеет в виду второго Касре, правителя Рана и Мовакана, весьма беспокойного политического деятеля, разрушителя Иерусалима. В годы его правления (591—628) на религиозной почве возникали распри между грузинами и армянами. Его вражда с византийцами завершилась тем, что византийский император Ираклий в 628 г. взял резиденцию персидских правителей Дастагирд, недалеко от Ктезифона, и он был убит персидскими военачальниками⁵.

Таким образом, если сведения Вахушти верны и распространение ереси в Эрети связывают с Касре, то это должен быть Хосров II.

Что же касается факта внедрения ереси в каком-то регионе Эрети, если это соответствует истине, то здесь имеется в виду принятие монофизитского толка христианства, что было осуждено грузинской церковью и объявлено ересью. В результате грузино-армянских церковных распри возникло само понятие ереси, которое подразумевало усиление борьбы против диофизитов. Если данную справку считать достоверной, то распространение и внедрение в Эрети монофизитской идеологии, проповедовавшей единоличность Христа, можно предполагать с первой четверти VII в. до первой четверти X в. — т. е. до царицы Динар. Естественно, что, не имея нужных сведений, трудно судить о масштабах распространения

² Картлис цховреба, V, с. 559.

³ Картлис цховреба, I, с. 265, 256.

⁴ Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 62.

⁵ Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972, с. 326.

монофизитства, охватывает оно всю территорию Эрети или лишь некоторую ее часть, какие отношения сложились между церквями Эрети с другими православными епархиями. Ведь вполне очевидно, что христианство распространяется в Эрети с самого начала его зарождения и в связи с этим большого развития достигает раннехристианская архитектура; здесь занимаются церковной деятельностью ассирийские отцы Стефана Хирсели, Иосиф Алавердели и Абибос Нокрессели, так что первая христианская община здесь должна была быть довольно сильной.

В такой обстановке для исследования и разрешения данного вопроса наиболее доступными и более или менее достоверными информационными источниками пока что являются лишь археологические материалы. Все вышеоказанное мы представили для иллюстрации тех церковно-канонических изменений, в результате которых во втором периоде жизни Арешти (X—XIV вв.) должны были произойти основные преобразования в обновленных храмах, что и было осуществлено во время восстановительных процессов, среди которых, как уже отмечалось выше, можно выделить два момента: поднятие пола алтаря и вынос примыкавшего к стене престола и отделение его к середине апсиды. В ранних церквях Арешти (IV—IX вв.) алтарь склепа возвышается над общим уровнем пола, после восстановления же (X—XIV вв.) он был значительно приподнят (0,9 м). Такие же резкие изменения коснулись и престола. С первых же веков христианства престол сооружали в алтаре у стены под оконным проемом из камней и был недвижим⁶. В расположении престола было заложено каноническое направление самого храма, по местонахождению которого возникали разногласия и борьба между различными сектами христианства. Некоторые из них отреклись от старых традиций, например, в Византии стали считать, что престол должен быть подвижным⁷. Грузинское православие эту традицию не нарушало и до конца следовало старым правилам, хотя, как обратил внимание Ив. Джавахишвили, в XVI в. русские посланники во время посещения кахетинских церквей увидели каменные престолы, стоявшие у стены, в результате чего обвинили грузин в ереси. Именно по этой причине иногда разрушались старые престолы⁸.

Приведенные данные безусловно свидетельствуют о том, что такой факт, как месторасположение престола, мог

6 Джавахишвили Ив. Материалы к истории материальной культуры грузинского народа, I, с. 116.

7 Там же.

8 Там же. с. 116—117.

бы стать поводом для обвинения в ереси, т. е. в нарушении существующих церковных правил. Но как раз этот момент отчетливо зафиксирован по арешским церквам периода реставрации, в частности по алтарю Арешской Базилики. Здесь престол церкви V—IX вв. приставлен к стене. Если такой факт в VI—I половине VII в. соответствовал существующим правилам, то после VII в. и до IX в. его уже относили к рангу еретичества. В X в., когда церковь была восстановлена и расширена и полностью преобразована на православный лад, стоящий у стены престол засыпали землей, пол приподняли и новый престол устроили посередине алтаря. Этим был отвергнут еретический характер церкви, и она вновь приняла православное направление. Здесь мы видим точное отображение той церковной реформы, которая была осуществлена в Эрети во времена царицы Динар в X в., которой приписывается обращение Эрети к православию.

Если все вышеоказанное можно считать достоверным, то в духовной жизни средневекового Ареша можно выделить три периода:

IV — начало VII в. — период раннехристианской проповеди. На его начальном этапе происходит борьба между язычеством и христианством, в результате которой формируются христианские общины на лесном участке со своими церквами.

VII — середина IX в. — период отклонения от православного толка. Часть Арешской епархии попадает под влияние монофизитского направления. Христианские общины лесной зоны по-прежнему проповедуют старое учение.

С середины X в. в Арешской епархии восстанавливается православное направление христианства. Разрушенные в IX в. церкви вновь восстановлены и переустроены в X в. с отрицанием элементов еретичества.

*
* *

На сегодня можно считать установленным — локализация Ареша, значительного пункта средневековой Грузии, упомянутого в «Картлис цховреба», уже не подлежит сомнению и его месторасположение должны твердо установить в исторической грузинской провинции Эрети, по современному административному делению — в Кварельском районе, на берегу реки Арешисцкали, на территории современного села Мтиудзир.

В Грузии под таким названием с некоторыми незначительными фонетическими отклонениями известно четыре пункта: 1. Ареша в Эрети; 2. Риша (Ариша, Риша-кала — название города Рустави по армянскому переводу «Картлис

206

цховреба»); 3. Ареши — ныне селище в Джавахети — упомянуто в грузинской надписи конца IX и X в.; 4. Арша — название замка в Арагвском ущелье. Под таким названием (Ареш) в позднее средневековье в районе Ширвана (в современном Физулинском районе Азерб. ССР) был известен значительный пункт, о котором встречаем сведения у известного турецкого автора XVII в. Эвлии Челеби. К ним можно добавить Ареш — египетский город, о котором находим справку еще с IX в.⁹

Вышеназванное дает право подразумевать общий корень, по которому распространяется название места с каким-то семантическим осмыслением.

К этимологии названного топонима привлекает внимание арабский корень عرشي (ʿrsh), означающий: делать навес, поставить шатер, расположиться лагерем; отсюда масдар: трон, престол. Таким образом, семантика означенного арабского слова прямолинейно указывает на лагерные стоянки, расположения лагерей и пр. В истории Арабского халифата, если учесть экспансивный характер вновь обоснованного государства, особенно в начальном этапе его истории, устройство лагерей, военных стоянок являлись почти ежедневной деятельностью арабов, так что не надо считать неожиданностью обобщение данного слова применительно именно к таким военным лагерным стоянкам. Таким образом, арабское слово смысловым значением в грузинском языке оформляется как ариша-ареши-аришу-арша. Первая арабская фонема (ʿayn) закономерно исчезает и здесь можем в качестве примеров прибегнуть к другим параллелям, точнее собственным именам, как 'абдулаа — Абдула; 'али — Али; 'уман — Осман и др.

Мое предположение о тождественности вышеназванных имен и происхождении Ареши от арабского корня подкрепляется и тем обстоятельством, что появление топонима Ареши совпадает именно с арабским владычеством в Грузии. До этого его не встречаем ни в одном источнике. Появление означенного топонима на местах расположения этих пунктов безусловно увязывается с какими-то военными событиями, связанными с арабскими походами. По тем скудным письменным источникам, что имеются в нашем распоряжении, в регионе Ареши такое столкновение могло случиться в первой половине IX в. когда тут разыгрывается внутриполитическое столкновение, в котором участвовали правители Абхазии и Кахети, а также арабский эмир — владетель города Тбилиси и претендент на объединение Грузии Ашот куropалат. За этим событием последовало трехкратное нашествие арабов под пред-

⁹ Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса. М., 1985, с. 27, 77, 78.

водительством Халида-ибн-Язида, из которых первые два похода разыгрываются в районе Ареши. Не исключено, что появление нового топонима Ареши увязывается именно с этими событиями.

В пользу этимологии Ареши, предлагаемой мной, говорит клад серебряных монет, обнаруженный на территории городища Ареши случайно и поступивший в Гос. музей Грузии в 1962, 1978, 1989 гг. по частям. В кладе 600 монет, среди которых имеются сасанидские драхмы, монеты омейядских и аббасидских халифов. Клад был зарыт в первой четверти IX в., по времени совпадающем с военными событиями с участием арабов.

Считаю правдоподобным клад серебряных монет приписать арабскому войску, расположенному лагерем около грузинского поселения, зарытым им же в тот самый момент, когда место обозначается новым топонимом и увязывается с лагерным местом (Ареши).

Аналогичное явление тождественности названия места с соответствующим термином, обозначающим шатер, лагерную стоянку, что было отмечено по примеру Ареши, наблюдается и по другим документам. Приведу два примера: В книге Бытие 33,17 говорится следующее: «А Яков двинулся в Сокхоф и построил себе дом, и для скота своего сделал шалаши. От сего нарек имя месту: Сокхоф». Еврейское слово сокхоф, означающее шалаши, стало обозначением места стоянки, а в последствии именем пункта. В грузинском переводе Библии на месте «Сокхоф» написано «шатры». Второй пример относится к известному пункту средневековой Грузии Бана (ныне находится на территории Турции). По-моему, бана это сокращенная форма слова банаки, что означает лагерь. Происхождение слова не совсем ясно — встречается в парфянском, среднеперсидском и даже в современном персидском языках. Но это не главное, внимание заслуживает факт, что банаки и поныне в частом употреблении в грузинском языке и оно стало определяющим для обозначения названия известного рода Бана.



Если подытожить результаты историко-археологических исследований городища Ареши, можно будет отметить следующее:

Территория осваивалась под жилье в бронзовую эпоху — засвидетельствованы керамика, медный топор раннебронзовой эпохи и разрушенные погребения позднебронзовой эпохи. Поселения этого периода не найдены, их можно подразумевать

по всей территории городища, особенно на лесном участке.

Раннесредневековые являются периодом расцвета и подъема Ареши — вслед за победой христианства здесь сразу же появляется несколько ранних церквей — может быть, самых первых в пределах Грузии — на безымянном холме и лесном участке (церкви №№ 2 и 3). В V—VI вв. выстраиваются еще несколько храмов, чем и завершается первый период архитектурного бума в городе. В это же время подразумевается борьба вновь образованной христианской общины с язычниками. Раннехристианские храмы Ареши объединяются в одну епархию под предводительством самой значительной церкви — Базилики. Все церкви Ареши разрушены вследствие походов арабских войск в IX в. С первой четверти VII в. до разрушения арешских церквей в городе проживала христианская община монофизитского толка. Предположительно, с IX в. место нарекли именем Ареши, что берет свое начало от арабского слова и означает «лагерная стоянка», «шатры».

В X в. начинается второй период жизни Ареши — реставрируют и расширяют церкви, кроме «лесного участка». С этого времени все церкви Ареши возвращены православному толку, обновлены и устроены по каноническим требованиям: алтарь значительно расширен и поднят, устраивается алтарная преграда; престол отодвигается от стены и устраивается посередине алтаря.

Археологические материалы не отличаются обилием и многогранностью, хотя встречаем новые формы и художественные приемы, далеко не свойственные раннеизвестным коллекциям.

Ареши, исходя из археологических данных, приходит в упадок в результате неоднократных нашествий Тамерлана, имевших место на рубеже XIV—XV вв.

L. CHILASHVILI

ARESHI

Summary

Historical and archaeological investigation

The site of the ancient town of Areshi is situated in eastern Georgia; and according to the present administrative division,—in the territory of the village of Mlisdziri Kvareli district, in the upper reaches of the river Areshis Tskali.

In this territory, in 1973—1983 archaeological excavations were carried out by an archaeological expedition organized by the Georgian State Museum of the Georgian Academy of Sciences. The expedition was headed by the author of this book. Nine churches with two adjoining cemeteries, seven sites of old settlements, two kilns for earthenware vessels, remains of defence constructions, an old road, etc were excavated within the period of ten seasons.

The site of the former town should be visualized as a complex of isolated parts. Each of them represented a separate section of a big settlement, with a Christian church serving as an orientator. In general, the expedition ascertained that the spread of the Christian architecture in that region started from the very first stage of introduction and expansion of Christianity in Georgia, i. e. from the 4th c.

1. Basilica is the most monumental construction at the former Areshi site. (The position of historical sights is indicated and numbered. fig. 1). Its length is 27m, breadth 21m (fig. 2). Two construction layers are singled out. The first one is represented by a three-nave church, which must have been built in the 5th c A. D. In the 9th c the church was demolished during an armed conflict with the Arabs.

The second construction layer is dated to the 10th c., when the church was reconstructed, enlarged and surrounded by a wall, with the exception of the eastern side. Besides, the altar floor was raised,

the throne was moved away from the wall and an iconostasis was set up (pls. I—XV).

The roof of the church was tiled. The tiles are of two types: flat and curved. On some of the flat tiles Georgian inscriptions and crosses are preserved (pls. XXIII—XXIV).

In the 9th—10th c, there appeared graves around the church. 21 graves were excavated to the south. Among them, 16 are constructed with stone slabs, 3 are pit-graves, 2—paved pit-graves. In each of the 12 burial places, out of 21, a single skeleton was discovered; others are group graves. The burial places are rather poor, and only in 10 of them beads, rings and glass bracelets have been confirmed (fig. 11); besides, 4 vessels (pl. XXV) were unearthed, which is rather unexpected, as earthenware is not usually found in burial places of that period.

While excavating the church, versatile archaeological material came to light: ceramics, with glazed articles among them, different objects made of iron, glass, etc. (pls. XXVI—XXXI). Imitations of glazed vessels, dated the 13th—14th c, are especially noteworthy.

The basilica was destroyed at the end of the 14th century or at the beginning of the 15th century.

2. The second object of the Areshi site is situated on a nameless hill, on the left bank of the river (fig 1, 2). The hill is constituted of the ruins of a church. As ascertained by the expedition, a small church was built there in the 4th c., to mark a burial place of a certain saint or a disseminator of Christianity. By its vented walls the church greatly resembles the Nekresi church, so far the oldest church in Georgia, dated to the 4th c. It is built with cobblestones, mortared with mud-solution (figs. 16—18, pls. XXXIII—XXXIV). Its position on top of the saint's grave was proved by the fact, that a stone-paved grave, deprived of any utensils, was discovered right under the apse floor. One corner of the grave penetrated under the church wall (pl. XXXVI—I), which was usual for churches of the early Christian period.

In the 5th—6th cc the church was destroyed, though later on it was reconstructed and further enlarged. Special corridors were built around the main section of the church and to the north and south of the eastern church chapels were set up. This innovation was

mostly characteristic of that region. In this manner, by means of such an extension of the main section of a church, three complete churches, three altars could be obtained, due to which G. Chubnashvili named such constructions three-in-one churches.

The Areshi church was built according to that very design. It was finally destroyed in the 9th c. Later on the site of the former church was turned into a burial ground. Seven graves constructed with stone slabs and pit-graves were excavated there.

Two stone sarcophagi were found within the church interior; apparently they belong to the period when the church was still functioning; the rest of the archaeological material (10th—13th cc.) has been confirmed rather sparsely. A copper plate and a copper pendant cross (pl. XXVII) are especially noteworthy.

Though a rather primitive building technique was applied and the later reconstruction materials were represented only by cobblestones and mud, the roof of the church was tiled (pl. XLIII—2), the floor was paved with the flat stones; when reconstructed the iconostasis was set up by using bricks and tiles. The throne was built in the same way (pls. XLI—XLIII).

Although the archaeological material, excavated in the adjoining territory is dated to the 10th—13th cc, it may belong to the post-destruction period (pls. XLIV—XLV, XLVI—2,3). The absence of glazed Samarian ceramics indicates the church was destroyed in the 9th century.

In the vicinity of the church a kiln for earthenware vessels was excavated (figs. 19, 20), but due to lack of material its exact dating proved to be impossible. It could be only assumed, that the kiln belongs to the period of the 6th—9th cc.

3. The third object retrieved by the expedition is a church situated on the left bank of the river (figs. 1,3, pl. XLVIII). Its name has not been preserved, as the present inhabitants of the village moved here from south Georgia in 1944. That is why here and elsewhere the names of historical sites are either tentative or just given by us.

Excavations of this church provide extra evidence of the fact that in east Georgia, starting from the 9th—10th cc, churchyards, without exception, were used for cemeteries. The expedition

studied part of the cemetery to the south of the church (fig. 23, pls. XLIX—LIV). Altogether 18 burial places and about 10 destroyed burial places were excavated; it can be assumed, that the cemetery extended to other parts of the churchyard as well. As ascertained, the burial places were divided into two layers. However, due to lack of archaeological material, no chronological difference could be determined. Most of the burial places are constituted of stone slabs.

All the four sides of graves are constructed with stones and there are several stone slabs on top as well. Most graves are individual, some contain skeletons in pairs. The position is Christian, with heads placed eastwards, the bodies straight and the hands crossed on the chest or on the abdomen. The graves are poor, some adornments, glass bracelets occasionally occur (pl. LV).

The excavated church bears some similarity to the above-mentioned three-church type and should be considered as an architectural monument of early Christianity, set up in the 6th c. (fig. 24, 25). The present church also gives evidence of being reconstructed more than once.

Polygonal bricks were used in the iconostasis design; both interior and exterior archaeological material is of a wide range, spanning the period from early Christianity to the 14th c. (fig. 22, pls. LV, LVI). The churchyard was surrounded by a stone wall, protecting both the church complex and the population. Several arrow-heads found in the territory also indicate its defence functions. (pl. LVI—2).

4. A monumental church was unearthed by the expedition on the left river-bank, at a distance of 1 km of the bank, on the lot called „Saqdris Qure“ („church bay“). The remains of the monument preserved above the earth, were in a rather wrecked state. They were covered with thick shrubs and tall trees. The expedition excavated and unearthed the church, bringing to light an early Christian monumental three-church construction. During the excavations, three stone-constructed burial places were uncovered (pl. LXIII). In one of them a silver-plated pendant, showing St. George was retrieved (pl. LXV—I).

Scarce archaeological material, uncovered during the excavations, does not hinder determining the date and significance of the monument. Judging by a torch, which is dated to the 6th c. by

analogy with similar articles, and which was retrieved in the church interior, the date of the church could be ascertained as identical. It was functioning in the time span of the 14th—15th cc. Besides, tiles ornamented with relief and crosses (figs. 27—33, pl. LXVI, LXVII—2), glass bracelets (pls. LXIX, LXX); porcelain pieces (pl. LXXI); pieces of glazed vessels (pl. LXXII), the bottom of a large vessel displaying a Georgian letter (pl. LXVII—1) and others were confirmed.

On the road leading from the river to the church a big kiln for earthenware vessels was uncovered (fig. 35); which could be dated to the 7th—9th cc. Not far from the kiln two bronze square bracelets, a piece of a similar bracelet and a ring (pl. LXXIII) were found. However neither the date nor the origin can be determined.

Archaeological excavations showed that Areshi must have been a combination of separate settlements, consisting of a church situated in the territory and surrounded by dwelling complexes. Among them, the section situated to the north, on the upper river-bed was the most complex, represented by five churches and former dwelling sites. However the expedition was able to uncover only five dwelling sites. Situated in a forest zone, the settlement was tentatively called „Tqis Ubani“ („forest area“). Historical monuments are situated on a hill, along the south-north line, between the river Areshis Tskali and a nameless brook.

5. Church No 1 is the most extreme object to the south, where the above-mentioned brook joins the river. On the raised river bank they built a church, fortified and surrounded by a stone wall.

The church (figs. 1, 9; 37; pl. LXXVI) is built of large lime-mortared stones, the design follows that of three-church constructions. No bricks have been used. Symmetry and regularity of wall-composition have not been maintained. The roof may have been tiled.

The archaeological material is not confirmed, except for scarce fragments, dating from the early Middle Ages up to the 9th c.

6. Church No 2 is placed at a distance of 10m south-east of church No 1. It is a rather primitive, „darbazi“-type construction (darbazi—Georgian for „one-roomed church“) built of dry stone wall. To the east, there is a horseshoe-shaped apse; in the altar there is a trapezium-shaped throne near the wall. The floor

is paved, which however must have been covered with kneaded clay (fig. 38, pl. LXXVII). During the excavations several fragments of red ceramics were unearthed, which are tentatively dated to the early Middle Ages. No glazed ceramics were found, with the exception of one piece, with Georgian letters, as articles of that type occur only in the 18th c.

Simultaneous functioning of the primitive church No 2 and comparatively built church No 1 is out of the question. It could be assumed that church No 2 was built in the 4th c. It existed up to the 6th c, when they started the construction of church No 1, and by the end of its construction, the previous church must have ceased functioning.

Not far away a former dwelling site, consisting of two premises were excavated (fig. 39). Pieces of tiles ornamented with relief and crosses are confirmed, one of which bears relief Georgian letters (pls. LXXVIII 2-3, LXXIX 1,2). The buildings are not of the same period, one is dated to the 7th-11th c. and the other 6th-7th c.

7. Church No 3 is situated at a distance of 200 m from church No 2 (fig. 40, pl. LXXX). It is built of cobble-stones and split-stones with clay solution. Bricks are not used. The construction yields evidence of distorted proportions and some defects. It is of the three-church type. Two construction stages can be distinguished here.

The first is a darbazi-type church and the second—a three-church construction. The walls are thick (0.9—1.05m). In the centre interior a square lime niche is preserved (pl. LXXX 1-2). There is a niche to the east as well. It could be assumed that formerly there had been a praying niche, later enclosed by a one-roomed church. The construction of a same-type altar must have started in the 4th c, while the reconstruction into three-church type started in the 6th c. It was ravaged by hostile invaders in the 9th c.

In the vicinity of the church, at a distance of 30-35m to the east a single-arc accommodation dwelling is excavated, which must be connected with the church. It is indicated as former dwelling site No 3 (fig. 41).

A broken wine pitcher was stuck in the earth in the north-west corner of the dwelling. The archaeological material is almost unconfirmed. Some fragments of red ceramics look similar

to the early medieval articles. A long iron object, also discovered here, could have been used as a door-bar (pl. LXVI—I).

8. Church No 4 is 200 m away from church No3, to the north. It was completely covered with earth. The excavations exposed a church, with an original design differing from all the above mentioned ones (fig. 42, pl. LXXXII). Its originality lies in the fact that surrounding corridors are built only at the south and west sides. A northern corridor is not confirmed, ending abruptly at the west side. It represents a darbazi-type construction built with clay mortar, applying a most primitive technique.

The altar is separated from the interior by two stone rows. Among stones, archaic hand mill stones were discovered as well, which must have been used during the construction. The roof was tiled. The church functioned up to the 9th c.

In the church interior a partially damaged burial was discovered, which should be ascribed to the Late Bronze Period. Several earthenware vessels (pl. LXXXVIII) were also confirmed. The ceramics are characterized by inaccurate technology clay comprising some admixtures and are not fired satisfactorily. An original article, discovered here, is a large jar with two handles.

Judging by the above burial and archaic hand mills confirmed in the interior we can positively assert that the present dwelling-site belongs to the Late Bronze Age.

10m away to the north-west of church No 4, a single-accommodation simple construction was unearthed, that must have been connected with the church. Another similar single-accommodation was unearthed 15m away south-east of the church (figs. 15,16; figs. 43,44). In the interior a wine jar and a stone-paved burial were discovered. However, no skeleton was to be found. Several earthenware vessels and a stone cup were found (pl. LXXXIV). The present burial and the one unearthed in the church must have belonged to the same period. A similar burial was discovered outside the former settlement site. It is a stone-paved burial smaller in size. One of its corners penetrated the construction wall. No skeleton was to be found. Several earthenware vessels were retrieved (pl. LXXXVI). By form and texture the discovered vessels bear some similarity to the Early Bronze Age material, though certain differences can also be observed. Evidently, the burials got damaged while set-

ting the wine jar in place. Similar fragments of vessels came to light in the process of excavation.

9 Church No 5 was situated north-west of church No 4, 200m away. Its design is similar to that of the fourth church (fig. 45). It is situated on the side of the same gorge, 25m away from it. It is built by means of split-stone and mud mortur. It represents a „darbazi“-type church, aligned to the east-west, with an eastward altar. In contrast to the fourth church, a 1.1 m wide additional accomodation is built at the south side of the church, which, however, does not merge with surrounding corridors. The apse is enclosed in the east wall. There is no iconstasis there. No archaeological materials, except for tile fragments, have been discovered.

No glazed ceramics have been found in the churches of „Tqis-Ubani“, which indicates that they ceased to function in the second half of the 9th c. We consider them to be monuments of the early Christian period; and the probability of the 4th c. is not excluded either. Churches No 2 and No 3 could be dated likewise. What is really new is that Bronze Age monuments have been confirmed here, which makes us believe in the existence of settlements here in that period.

Simultaneously with excavations, the expedition collected some random archaeological material found in the village. Among them are: a bronze axe (LXXXIX--1)—Early Bronze Age; a plate burnt grey (LXXXIX—2)—the same period; a strangely shaped object burnt red with a cylindrical body and a flat bottom (pl. LXXXIX—3); an open-ended bronze bracelet—the second quarter of the 1st millennium B. C. (pl. XC—I); a set of silver coins, containing Sasanian drachmas, coins issued on behalf of Omayyads, Abasids and Spanish Omayyads (pl. XCI—2). occasions. The collection was brought into the museum in three successive (696 coins altogether). Chronologically, the last coin was issued on behalf of Al-Amini (809, 813-814), consequently, this treasure must have been buried in the first quarter of the 9th c.

Among the casual finds we should mention a big bronze open-work buckle (pl. XCI—I) 8th—10th cc. A D. and two disc-shaped protuberant objects with a clothes-clasp and a relief copper cross (pl. XCII), displaying salient pendants of apostles on its bars. It also bears faded Greek inscriptions.

The present archaeological material is not sufficient to visualize the whole story of the town. Although 10 seasons of field-work yielded a lot of significant historical material, it proved insufficient to give a complete picture. Irrespective of this, some things were unequivocally ascertained.

Ancient Areshi inhabitants found a good place to settle the end of the Caucasus Range and the mouth of the fertile Alazani valley, i. e. the juncture of two different geographic and economic regions, with fertile soil and irrigation settlements playing a very important role. It was this role that promoted the town of Areshi to such a great extent. So, it is not surprising, that the first settlements appeared here back in the Bronze Age.

The real flourishing of the town started with the spread of Christianity in Georgia and, as the present study has proved, it was involved in this process most intensively, so that a certain confrontation between pagans and new Christians could be conjectured. This confrontation must have led to the exodus of a part of the population to the „Tqis Ubani“, where they finally settled down and erected their own shrines.

Churches founded in the 4th c (Nos 2, 3 and the church on top of a nameless hill) must have been one of them. These are rather primitive constructions; but this fact points not to the generally primitive level of architecture of this time, but to the nonprofessionality of the layman builders who built the churches by their own means.

The Areshi churches were destroyed during the Persian invasions at the end of the 5th century and the beginning of the 6th century. However, shortly afterwards, they were reconstructed, enlarged and designed according to the three-church type.

In the 9th c. military operations of Arabs led to another devastation of Areshi. Every single church was destroyed. In the 10th c the churches were reconstructed, with the exception of „Tqis Ubani“ ones. In the process of reconstruction new details appeared: surrounding corridors, a raised altar floor, building of iconostasis, transfer of the throne into the center of the apse. These innovations were prompted by Christian canon demands and represented an indispensable condition for Diophysitic worshippers. Previously these details were not observed in the Areshi churches, painting

to heresy and inter-church conflicts in the 7th—9th cc.

Two chronological types are identified in the Areshi history. The first spans 6th—9th cc. and the second the 10th—13th cc. In the 14th—15th cc. during Timur's invasions, Areshi was finally destroyed. Later it turned into ruins and never recovered. The name itself „Areshi“ is found in Georgian historical times. There are similar toponyms in Georgia. A town with the same name is known to have existed in the middle Ages in the territory of the present Azerbaijan SSR, and another in Egypt, starting from the 9th c.

One could assume that it became a class name, originating from the Arab root „rsh“, meaning making a camp. Consequently, the name of Areshi (Arisha) must have been given to a locality after the name of certain troops camping there. In the case of the historical site being discussed here, this process of name-giving must have taken place in the 9th c. when Arab troops came to camp there. The above-mentioned treasure of silver coins buried there in the 9th c must have also been theirs. The Arab expansion in the 9th c is confirmed by Georgian manuscripts as well.

In Summarizing the results of the historic-archaeological exploration of the town of Areshi, the following can be noted:

The territory of Areshi was settled in the Bronze Age — ceramics, a copper axe, belonging to the Early Bronze Age and destroyed burial grounds, belonging to the Late Bronze Age, have been confirmed. No settlements have been found. They can only be supposed to have existed over the whole Areshi territory, especially its forest area.

Early Middle Ages saw the peak of flourishing of Areshi. Following the victory of Christianity several early churches, maybe one of the first in Georgia, appeared there, namely on a nameless hill and in the forest area (churches Nos 2, 3).

Some more churches were built back in the 5th—6th c, terminating the first stage of the architectural boom in Areshi. This very period must have been the period of confrontation between the new Christian community and pagans. Early Christian churches of Areshi united into one consolidated eparchy, headed by the most important church—Basilica. All these churches were later destroyed during Arab invasions in the 9th c. Starting from the 7th c. up to the

time when all the Christian churches were destroyed, a Christian community of Monophysitic breed lived there.

Approximately from the 9th c. the territory was called Areshi, the name originating from an Arabic word meaning „a camp site“, „tents“.

The 10th c represents the second stage in the life of Areshi. Churches were reconstructed and enlarged, except for „Tqis Ubani“ (forest area). Starting from that time, all churches become Orthodox again, they are renewed and designed according to canon demands: the altar is widened and raised, the altar-railing set up, the throne is moved away from the wall and placed in the centre of the altar.

The archaeological material is neither abundant nor versatile; however, new forms and artistic techniques, uncharacteristic of earlier-known collections are found.

The archaeological material showed that Areshi finally fell due to continuous invasions by Timur, taking place at the turn of the 14th and 15th centuries.

ფერადი ტაბულების აღწერილობა

1. ჩამოღვენილი ჭიქურებით შემკული ჯამი (1232. უსახელო ბორცვი. IX—X სს.).
2. მოჭიქული ჯამის ნატეხი ფრინველის გამოსახულებით (498. ბაზილიკა. სამხრეთის თხრილი. XIII ს.).
3. მოჭიქული ჯამი (723. ბაზილიკა. სამხრეთის თხრილი. XII—XIII სს.).
4. მოჭიქული ჯამის ნაწილი, დეფორმირებული (539. ბაზილიკა. სამხრეთის თხრილი. XII—XIII სს.).
5. მოჭიქული ნაწარმის იმიტაცია. ჯამი ფრინველის გამოსახულებით (376. ბაზილიკა. სამხრეთის თხრილი. XIII ს. ბოლო XIV ს.).
6. მოჭიქული ნაწარმის იმიტაცია. ჯამი ფრინველის გამოსახულებით (343. ბაზილიკა. სამხრეთის თხრილი. XIII ს. ბოლო XIV ს.).
7. მოჭიქული ნაწარმის იმიტაცია. ჯამის ნაწილი ფრინველის გამოსახულებით (575. ბაზილიკა. სამხრეთის თხრილი. XIII ს. ბოლო XIV ს.).
8. მოჭიქული ნაწარმის იმიტაცია. ჯამი ფრინველის გამოსახულებით (1827. ხერთვისი. XIII ს. ბოლო XIV ს.).

ტაბულების აღწერილობა

- | | |
|------|--|
| I | 1. ბაზილიკის გათხრა,
2. ბაზილიკა. საღიაკენეს კარის წმენდა. |
| II | 1. ბაზილიკა. საკურთხეველის აბსიდი წმენდისას,
2. ბაზილიკა. საკურთხეველი. |
| III | ბაზილიკა. საკურთხეველი. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. |
| IV | 1, 2. ბაზილიკა. კანკელი წმენდის დროს. |
| V | 1, 2. ბაზილიკა. კანკელი. |
| VI | 1. ბაზილიკა. კანკელის სვეტები წმენდისას,
2. ბაზილიკა. კანკელი. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. |
| VII | 1. ბაზილიკა. კანკელი. ხედი ჩრდილოეთიდან,
2. ბაზილიკა. სამხრეთის სტოა. |
| VIII | 1. ბაზილიკა. სამხრეთის სტოას დასავლეთი მონაკვეთი,
2. ბაზილიკა. სამხრეთის სტოა და კარის ლიობი. |
| IX | 1. ბაზილიკა. ცენტრალური ეკლესია. სვეტის ძირების სამხრეთი რიგი,
2. ბაზილიკა. ცენტრალური ეკლესია. სვეტისძირი და ჭაფენილის ნაწილი. |
| X | 1. ბაზილიკა. სვეტის ძირი,
2. ბაზილიკა. ცენტრალური ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე. |
| XI | 1. ბაზილიკა. საკურთხეველის სარკმლის ლიობი,
2. ბაზილიკა. დასავლეთის სტოა, სამხრეთი ნაწილი. |

- XII 1. ბაზილიკა. დასავლეთის შესასვლელის სამხრეთის სვეტის ძირი;
2. ბაზილიკა. იგივე.
- XIII 1. ბაზილიკა. დასავლეთის შესასვლელი წმინდის დროს,
2. ბაზილიკა. იგივე.
- XIV 1. ბაზილიკა. ცენტრალური ეკლესია. გადაქცეული სვეტის ძირი;
2. ბაზილიკა. პირველი ფენის ტრაპეზი საკურთხეველში.
- XV 1. ბაზილიკა. სამხრეთის საკურთხეველი, ემბაზი და პირველი სვეტი,
2. ბაზილიკა. ქვაყუთი დასავლეთ სტოაში.
- XVI 1. ბაზილიკა. სამარხი № 1. დეტალი,
2. ბაზილიკა. სამარხი № 2.
- XVII 1. ბაზილიკა. სამარხი № 7. გახსნამდე,
2. იგივე. გახსნის შემდეგ.
- XVIII 1. ბაზილიკა. სამარხი № 14 გახსნამდე,
2. იგივე. გახსნის შემდეგ.
- XIX 1. ბაზილიკა. სამარხი № 15,
2. ბაზილიკა. სამარხი № 17.
- XX 1. ბაზილიკა. სამარხი № 19. გახსნამდე,
2. იგივე. გახსნის შემდეგ.
- XXI 1. ბაზილიკა. სამარხი № 20 გახსნამდე,
2. იგივე. გახსნის შემდეგ.
- XXII 1. ბაზილიკა. სამარხი № 21,
2. ბაზილიკა. სამარხი დასავლეთის სტოაში.
- XXIII 1, 2. ბაზილიკა. კრამიტები ქართული წარწერებით.
- XXIV 1, 2, 3. ბაზილიკა. კრამიტები ქართული წარწერებით და ჭვრით.
- XXV 1. ბაზილიკა. თიხის ცალყურა დოქი. სამარხი № 7,
2. ბაზილიკა. თიხის ცალყურა დოქი. სამარხი № 7,
3. ბაზილიკა. თიხის ცალყურა დოქი. სამარხი № 8,
4. ბაზილიკა. თიხის ჭურჭელი. სამარხი № 1.
- XXVI 1. ბაზილიკა. დოქის ყელი წითელპირილა (701),
2. ბაზილიკა. ცალყურა კინჯილა (650),
3. ბაზილიკა. პატარა ქილა მოხატული (733),
4. ბაზილიკა. თიხის ჭურჭლის ქვედა ნაწილი (744),
5. ბაზილიკა. მოხატული ჭურჭლის ნატეხი (732),
6. ბაზილიკა. მოხატული ჭურჭლის ნატეხი (640).
- XXVII ბაზილიკა. თეთრეციანი ჭურჭლების ძირები.
- XXVIII 1. ბაზილიკა. თიხის ჭამი (638),
2. ბაზილიკა. თიხის ჭამი (767),
3. ბაზილიკა. თიხის ჭამის ნაწილი (740),
4. ბაზილიკა. თიხის ჭამის ნაწილი (337),
5. ბაზილიკა. თიხის ჭამის ნაწილი (686).
- XXIX 1. ბაზილიკა. მოჭიქული ჭამის ნაწილი ქალ-ჩიტის გამოსახულებით,
2. ბაზილიკა. მოჭიქული ჭამის ძირი ფრინველის გამოსახულებით,
3. ბაზილიკა. მოჭიქული ჭამის ნაწილი ფრინველის გამოსახულებით.
- XXX 1. ბაზილიკა. სპილენძის ჭვარი,
2. ბაზილიკა. რკინის ნივთები.
- XXXI 1. ბაზილიკა. მოჭიქული ჭამის ნატეხი (372),
2. ბაზილიკა. მოჭიქული ჭამი (378).
- XXXII 1. „17 პეტრიანი“. თიხის დოქი (1671),

2. იგივე. ცალყურა ქოთან (1636).
3. იგივე. მოქიქული ჯამი. ცენტრში ქართული ასოა გამოსახული (1641).
- XXXIII 1, 2. უსახელო ბორცვი. გათხრების დასაწყისი.
- XXXIV 1, 2. უსახელო ბორცვი. კრამიტყრილი.
- XXXV 1. უსახელო ბორცვი. სამარხი № 3,
2. იგივე. სამარხი № 4.
- XXXVI 1. უსახელო ბორცვი. სამარხი № 6,
2. იგივე. სამარხი № 7.
- XXXVII 1. უსახელო ბორცვი. სპილენძის ფირფიტა (1260),
2. იგივე. გულსაყიდი ჯვარი (1347).
- XXXVIII 1. უსახელო ბორცვი. ცენტრალური ეკლესიის ხედი დასავლეთიდან.
2. იგივე. ჩრდილოეთის ეკლესიის ხედი აღმოსავლეთიდან.
- XXXIX 1. უსახელო ბორცვი. თიხის კინკლა ნაყული (1173),
2. იგივე. მომცრო ჭურჭლის ნაწილი (1350).
- XL 1. უსახელო ბორცვი. ეკლესია. ხედი აღმოსავლეთიდან,
2. იგივე. წმენდის მომენტში.
- XLI 1. უსახელო ბორცვი. ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან,
2. იგივე. ტრაპეზი.
- XLII 1. უსახელო ბორცვი. ეკლესიის ტრაპეზი,
2. იგივე. კანკელი წმენდისას.
- XLIII 1. უსახელო ბორცვი. ეკლესიის კანკელი წმენდისას,
2. იგივე კრამიტების ნამტვრევები.
- XLIV 1. უსახელო ბორცვი. მოქიქული ჯამის ძირი (1272),
2. იგივე. მოქიქული ჯამის ნაწილი (1533).
- XLV 1. უსახელო ბორცვი. მოქიქული ჯამის ძირი „დავითის ფარის“ გამო-
სახულებით (1526),
2. იგივე. სამარხეული მიწის სამაჯურები (1263).
- XLVI 1. ტყის უბნის ნასახლარი № 3. რკინის ურდული (1930),
2. უსახელო ბორცვი. ლითონის ნაწარმი (1365, 1577, 1576, 1070,
1203, 1541, 1245),
3. იგივე. სპილენძის საკინძი (1074).
- XLVII 1, 2. უსახელო ბორცვი. ჭურის გათხრები.
- XLVIII 1. მდინარისპირის ეკლესია. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან,
- XLIX 1. მდინარისპირის ეკლესია სამხრეთის თხრილი,
2. იგივე. სამარხების წმენდისას.
- L 1. მდინარისპირის ეკლესიის სამაროვანი. სამარხი № 6,
2. იგივე. სამარხი № 7 გახსნამდე.
- LI 1. მდინარისპირის ეკლესია. სამარხები № 11 და 12, გახსნამდე.
- LII 1. იგივე. სამარხი № 12 გახსნის შემდეგ.
- LIII 1. მდინარისპირის ეკლესია. სამარხი № 14 გახსნამდე,
2. იგივე. სამარხი № 15 გახსნამდე.
- LIV 1. მდინარისპირის ეკლესია. სამარხი № 16 გახსნამდე,
2. იგივე. სამარხი № 17. გახსნამდე.
- LV 1. მდინარისპირის ეკლესია. სამარხეული მიწის სამაჯურები (1563,
1567, 1571, 1596),
2. იგივე. წითელკრიალა დოჭი (1595).
- LVI 1. მდინარისპირის ეკლესია. მოქიქული ჯამის ძირი (1496),
2. იგივე. რკინის ნივთები (1473, 1489, 1472, 1449).

- LVII მდინარისპირის ეკლესია. საკურთხეველი და აღსავლის კარი.
- LVIII კრამიტები გათხრების შემდეგ (უსახელო ბორცვი).
- LIX 1. მდინარისპირის ეკლესია. მრავალუთხა აგურები,
2. იგივე. გათხრების მომენტი.
- LX 1. მდინარისპირის ეკლესია. სამსაფეხურიანი ბაზის ნაწილი სამხრეთის მხარეს,
2. იგივე. სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხე.
- LXI 1. „მიშენებული“ ეკლესიის საკურთხეველი და ინტერიერის ნაწილი,
2. იგივე. ჩრდილოეთის ამოქოლილი კარი.
- LXII 1. საყდრისყურის ეკლესია, საკურთხეველი,
2. იგივე. ჩრდილოეთ ეკლესიის საკურთხეველი.
- LXIII 1. საყდრისყურის ეკლესია. სამარხი ჩრდილოეთის სტოაში,
2. იგივე. სამარხი ჩრდილოეთის ეკლესიაში.
- LXIV 1. საყდრისყურის ეკლესიის წმენდის დროს,
2. საყდრისყურის ეკლესია. კრამიტები.
- LXV 1. საყდრისყურის ეკლესია. ვერცხლის ფირფიტაგადაკრული მედალა-
ონი წმ. გიორგის გამოსახულებით (1196),
2. იგივე. ვერცხლის ბეჭდები სამარხიდან (1194, 1195).
- LXVI 1. საყდრის ყურის ეკლესია. კრამიტი რელიეფური დამუშავებით (854),
2. იგივე. ღარიანი კრამიტი ორ კოპით (854),
3. იგივე. კანკელის მრავალუთხა აგურები.
- LXVII 1. საყდრისყურის ეკლესია. დერგის ძირი ქართული ასოთი (მ41),
2. იგივე. კრამიტი ჭვრის გამოსახულებით.
- LXVIII 1. საყდრისყურის ეკლესია. ურმოტეხილი კინკილა (767),
2. იგივე. ტრაქი (749),
3. იგივე. ტრაქები (1439, 1506),
4. იგივე. თიხის ჯამი.
- LXIX საყდრისყურის ეკლესია. მინის სამაჩურები.
- LXX საყდრის ყურის ეკლესია. მინის სამაჩურები.
- LXXI 1. საყდრის ყურის ეკლესია. ფაიანსის ნატეხები,
2. იგივე. მინის ტურქლის ზედა ნაწილი (751),
3. იგივე. რკინის და სპილენძის სამაჩურები (752, 764).
- LXXII 1. საყდრის ყურის ეკლესია. მოჭიქული ჯამის ძირი (1434),
2. იგივე. მოჭიქული ჯამის ძირი,
3. იგივე. მოჭიქული ჯამების ნატეხები.
- :LXXIII 1. საყდრის ყურის ეკლესია. ბრინჯაოს რკალები (942, 943),
2. იქვე. ქურის გათხრა.
- LXXIV 1, 2. ხერთვისი. კრამიტყრილი.
- LXXV 1. ხერთვისი. რკინის ისრისპირები (1285, 1357),
2. იგივე. მოჭიქული ნაწარმის ნიმუშები.
- LXXVI 1, 2. ტყის უბანი. ეკლესია № 1.
- LXXVII 1. ტყის უბანი. ეკლესია № 2,
2. იგივე. საკურთხეველი.
- LXXVIII 1. ტყის უბანი. მოჭიქული ჯამის ნატეხი ქართული ასოებით,
2. იგივე. კრამიტის ნატეხები (1861),
3. იგივე. ორნამენტური კრამიტის ნატეხები.
- LXXIX 1. ტყის უბანი. ჭვრის კრამიტების ნატეხები (1860),
2. იგივე. კრამიტის ნატეხები ქართული ასოებით (1859),

3. იგივე. ტუჩიანი ლანგარი (1857).
- LXXX ტუის უბანი. ეკლესია № 3.
- LXXXI 1. ტუის უბანი. თხელი მასიზი დაფარული ჭურჭლის ძირი (1907),
2. იგივე. ეკლესია № 3, ნიში.
- LXXXII 1. ტუის უბანი. ეკლესია № 4,
2. იგივე. საკურთხეველი.
- LXXXIII 1, 2. ტუის უბანი. ეკლესია № 4. სამარხული ქილა (2008),
3. იგივე. ორნამენტი ჭურჭლის ძირზე.
- LXXXIV 1. ტუის უბანი. ეკლესია № 4. ქილა ცალყურა, სამარხიდან (2013),
2. იგივე. ცალყურა ღოჭი (2009),
3. იგივე. ქილა (1992),
4. იგივე. ცალყურა ქილა (1990),
5. იგივე. ქვის ლამბაქი (1994).
- LXXXV 1, 2. ტუის უბანი. ეკლესია № 4. სამარხი და სამარხის ნაშთი.
- LXXXVI 1, 2, 3. ტუის უბანი. ეკლესია № 4. სამარხული ჭურჭელი (2011).
- LXXXVII სარწყავი არხის პროფილიანი ქრილი მდ. არეშის წყლის შარყვენა ნაპირზე.
- LXXXVIII 1. ტუის უბანი. ნასახლარი № 5,
2. ტუის უბანი. ეკლესია № 5.
- LXXXIX 1. ბრინჯაოს ტული. შემთხვევით ნაპოვნი (716),
2. თიხის ცალყურა ბადია. შემთხვევით ნაპოვნი (1613),
3. თიხის ჭურჭელი შემთხვევით ნაპოვნი (2014).
- XC 1. ბრინჯაოს სამაჯური. შემთხვევით ნაპოვნი (2015),
2. ბრინჯაოს აეურული დისკები. შემთხვევითი აღმოჩენა (1618).
- XCI 1. ბრინჯაოს ბალთა. შემთხვევით ნაპოვნი (1235),
2. ვერცხლის მონეტების განძის ნაწილი.
- XCII სპილენძის ჯვარი რელიეფებით. შემთხვევით ნაპოვნი (1234).

ОПИСАНИЕ РИСУНКОВ

1. Ситуационный план раскопанных объектов Арешского городища: 1. Базилика; 2. Безымянный холм; 3. Церковь на левом берегу р. Арешисцкали; 4. Церковь «Сакдрис-куре»; 5. Поле «17 гектаров»; 6. Керамическая печь («Сакдрис-куре»); 7. Керамическая печь у Безымянного холма; 8. Церковь № 1 Лесного участка; 9. Церковь № 2 Лесного участка; 10. Остатки жилых построек № 1 и № 2 (Лесной участок); 11. Церковь № 3 Лесного участка; 12. Остатки жилого помещения № 3 Лесного участка; 13. Церковь № 4 Лесного участка; 14. Остатки жилого помещения № 4 Лесного участка; 15. Остатки жилого помещения № 5 Лесного участка; 16. Церковь № 5 Лесного участка; 17. Безымянная церковь; 18. Церковь «Телавис-куре».
2. Арешская Базилика. План (арх. Б. Мchedlishvili, Ш. Цинцадзе).
3. Арешская Базилика. Продольный и поперечный разрезы (арх. Ш. Цинцадзе).
- 4-10. Арешская Базилика. Фрагменты черепиц с грузинскими надписями.
11. Арешская Базилика. Погребальный инвентарь.
12. Железные предметы, найденные на территории Базилики.
13. Железные гвозди, найденные на территории Базилики.
14. Раскол на поле «17 гектаров». План (арх. Н. Бахтадзе).
15. Железные предметы, найденные на поле «17 га».
16. Безымянный холм. (арх. Н. Бахтадзе).
17. Безымянный холм. Фиксационный план церкви во время раскопок (арх. Н. Бахтадзе).
18. Безымянный холм. Церковь. План (арх. Н. Бахтадзе).
19. Безымянный холм. Керамическая печь. План (арх. Б. Мchedlishvili).
20. Безымянный холм. Керамическая печь. Разрез (арх. Б. Мchedlishvili).
21. Комплекс церквей на левом берегу реки Арешисцкали (арх. Н. Бахтадзе).
22. «Приречная церковь». Погребальный инвентарь.
23. «Приречная церковь». Могильник. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).
24. «Приречная церковь». План (арх. Н. Бахтадзе).
25. «Приречная церковь». Разрез (арх. Н. Бахтадзе).
26. Церковь — «Сакдрис-куре» (арх. Б. Мchedlishvili).
- 27-33. Церковь «Сакдрис-куре». Фрагменты черепиц с рельефным изображением креста.
34. Церковь — «Какдрис-куре». «Гробница». План и разрез (арх. Б. Мchedlishvili).
35. Керамическая печь. План и разрез (арх. Б. Мchedlishvili).
36. Схема лесного участка.

37. Церковь № 1 Лесного участка. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).
38. Церковь № 2 Лесного участка. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).
39. Жилое сооружение № 1 и № 2 Лесного участка. План (арх. Н. Бахтадзе).
40. Церковь № 3 Лесного участка. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).
41. Жилое сооружение № 3 Лесного участка. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).
42. Церковь № 4 Лесного участка. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).
43. Жилое сооружение № 4. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).
44. Жилое сооружение № 5. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).
45. Церковь № 5 Лесного участка. План и разрез (арх. Н. Бахтадзе).

ОПИСАНИЕ ЦВЕТНЫХ ТАБЛИЦ

1. Поливная чаша, украшенная ранней глазурью (1232. Безымянный холм. IX—X вв.).
2. Фрагмент поливной чаши с изображением птицы (498. Базилика. Южная траншея. XIII в.).
3. Поливная чаша (723. Базилика. Южная траншея (XII—XIII вв.).
4. Фрагмент поливной чаши, деформированный (539. Базилика. Южная траншея. XII—XIII вв.).
5. Имитация поливной керамики. Чаша с изображением птицы (376. Базилика. Южная траншея. Конец XIII—XIV вв.).
6. Имитация поливной керамики. Чаша с изображением птицы (343. Базилика. Южная траншея. Конец XIII—XIV вв.).
7. Имитация поливной керамики. Фрагмент чаши с изображением птицы (675. Базилика. Южная траншея. Конец XIII—XIV вв.).
8. Имитация поливной керамики. Чаша с изображением птицы (1827. Херувис. Конец XIII—XIV вв.).

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- I. 1. Раскопки Арешской базилики, 2. Расчистка дверного проема дяко-ника.
- II. 1. Базилика. Абсида алтаря во время раскопок, 2. Базилика. Алтарь церкви.
- III. Базилика. Алтарь церкви. Вид с Сев. Востока.
- IV. 1. 2. Базилика. Расчистка алтарной преграды.
- V. 1. 2. Базилика. Алтарная преграда.
- VI. 1. Базилика. Расчистка алтарной преграды, 2. Базилика. Алтарная преграда. Вид с северо-запада.
- VII. 1. Базилика. Алтарная преграда. Вид с севера; 2. Базилика. Южный обход.
- VIII. 1. Базилика. Зап. часть Южного обхода; 2. Базилика. Южный обход и дверной проем.
- IX. 1. Центральная церковь. Южный ряд оснований столбов; 2. Базилика. Центральная церковь. База от столба и часть вымощенного пола.

- X. 1. Базилика. Каменная база от столба; 2. Базилика. Северо-зап. угол центральной церкви.
- XI. 1. Базилика. Оконный проем алтарной апсиды; 2. Базилика. Южная часть западного обхода.
- XII. 1.9. Базилика. Южный устой входа с западной стороны.
- XIII. 1.2. Базилика. Вход с западной стороны во время раскопок.
- XIV. 1. Базилика. Центральная церковь. Обвалившийся столб; 2. Базилика. Престол первого с оя.
- XV. 1. Базилика. Южная церковь. Каменный таз для крещения и первый каменный столб южного ряда; 2. Базилика. Каменное погребение в Зап. обходе; 4. Базилика. Фрагмент глиняной чаши (337); 5. Базилика. Фрагмент глиняной чаши (686).
- XVI. 1. Базилика. Погребение № 1. Деталь; 2. Базилика. Погребение № 2.
- XVII. 1. Базилика. Погребение № 7 до вскрытия; 2. То же после вскрытия.
- XVIII. 1. Базилика. Погребение 14 до вскрытия; 2. То же после вскрытия.
- XIX. 1. Базилика. Погребение № 15; 2. Базилика. Погребение № 17.
- XX. 1. Базилика. Погребение № 19 до вскрытия; 2. То же после вскрытия.
- XXI. 1. Базилика. Погребение № 20 до вскрытия; 2. То же после вскрытия.
- XXII. 1. Базилика. Погребение № 21; 2. Базилика. Погребение в Зап. обходе.
- XXIII. 1.2. Базилика. Черепицы с грузинскими надписями.
- XXIV. 1.2.3. Базилика. Черепицы с грузинскими надписями и крестом.
- XXV. 1. Базилика. Глиняный кувшин с ручкой. Погребение № 7; 2. Базилика. Глиняный кувшин с ручкой. Погребение № 4. Базилика. Глиняный сосуд. Погребение № 1.
- XXVI. 1. Базилика. Венчик от кувшина красполощенный (701); 2. Базилика. Маленький кувшин с ручкой (650); 3. Базилика. Маленький расписной кувшин (733); 4. Базилика. Нижняя часть глиняного сосуда (744); 5. Базилика. Фрагмент расписного сосуда (732); 6. Базилика. Фрагмент расписного сосуда (640).
- XXVII. Базилика. Ножи белоглиняной керамики.
- XXVIII. 1. Базилика. Глиняная чаша (638); 2. Базилика. Глиняная чаша (767); 3. Базилика. Фрагмент глиняной чаши (740).
- XXIX. 1. Базилика. Фрагмент поливной чаши с изображением птицы-желтанны; 2. Базилика. Фрагмент поливной керамики с изображением птицы; 3. Базилика. Фрагмент поливной чаши с изображением птицы.
- XXX. 1. Базилика. Медный нателный крест; 2. Базилика. Железные предметы.
- XXXI. 1. Базилика. Фрагмент поливной чаши (372); 2. Базилика. Поливная чаша (378).
- XXXII. 1. Место «17 гектаров» Глиняный сосуд; 2. Место «17 гектаров». Кухонный горшок с ручкой; 3. Место «17 гектаров». Поливная чаша. В центре грузинская буква.
- XXXIII. 1.2. Начало раскопок на Безымянном холме.
- XXXIV. 1.2. Безымянный холм. Слой черепиц от обвалившегося потолка.
- XXXV. 1. Безымянный холм. Погребение № 3; 2. Безымянный холм. Погребение № 4.

- XXXVI. 1. Безымянный холм. Погребение № 6; 2. Безымянный холм. Погребение № 7.
- XXXVII. 1. Безымянный холм. Медная пластинка с цепочкой (1260); 2. Безымянный холм. Медный нательный крест.
- XXXVIII. 1. Безымянный холм. Центральная церковь. Вид с запада; 2. Безымянный холм. Северная церковь. Вид с востока.
- XXXIX. 1. Безымянный холм. Глиняный сосуд (1173); 2. Безымянный холм. Фрагмент глиняного сосуда (1350).
- XL. 1. Безымянный холм. Церковь. Вид с востока; 2. Безымянный холм. Момент расчистки церкви.
- XLI. 1. Безымянный холм. Церковь. Вид с юго-востока; 2. Безымянный холм. Престол в абсиде церкви.
- XLII. 1. Безымянный холм. Престол в абсиде церкви; 2. Безымянный холм. Алтарная преграда во время раскопок.
- XLIII. 1. Безымянный холм. Расчистка алтарной преграды; 2. Безымянный холм. Фрагменты черепиц.
- XLIV. 1. Безымянный холм. Доннышко поливной чаши (1272); 2. Безымянный холм. Фрагмент поливной чаши (1533).
- XLV. 1. Безымянный холм. Доннышко поливной чаши с изображением «Щита Давида» (1526); 2. Безымянный холм. Стекланные браслеты из погребений.
- XLVI. 1. Лесной участок. Остатки жилого сооружения № 3. Железный за-
сов (1930); 2. Безымянный холм. Металлические предметы; 3. Безы-
мянный холм. Медная булава (1074).
- XLVII. 1.2. Безымянный холм. Раскопки керамической печи.
- XLVIII. 1. Приречная церковь. Вид с северо-востока; 2. Приречная церковь. Вид с востока.
- XLIX. 1. Приречная церковь. Раскол на южной стороне; 2. Приречная цер-
ковь. Раскопки могильника.
- L. 1. Могильник во дворе приречной церкви. Погребение № 6; 2. Могиль-
ник во дворе приречной церкви. Погребение № 7 до вскрытия.
- LI. 1. Приречная церковь Погребения № 11 и № 12 до вскрытия.
- LII. 2. Приречная церковь Погребения № 12 после вскрытия.
- LIII. 1. Приречная церковь. Погребение № 14 до вскрытия; 2. Приречная
церковь. Погребения № 15 до вскрытия.
- LIV. 1. Приречная церковь. Погребение № 16 до вскрытия; 2. Приречная
церковь. Погребение № 17 до вскрытия.
- LV. 1. Приречная церковь. Погребальные стекланные браслеты (1563, 1567,
1571, 1596); 2. Приречная церковь. Краснолощенный сосуд (1595).
- LVl. 1. Приречная церковь. Доннышко поливной чаши (1496); 2. Приречная
церковь. Железные предметы.
- LVII. Приречная церковь. Алтарь церкви и лестничные ступеньки алтарной
преграды.
- LVIII. Черепицы, найденные во время расчистки церкви Безымянного
холма.
- LIX. 1. Приречная церковь. Многогранные кирпичи; 2. Приречная церковь
во время раскопок.

- LX. 1. Приречная церковь. Часть трехступенчатой базы на Южной стороне церкви; 2. Приречная церковь. Юго-восточн. угол церкви.
- LXI. 1. Комплекс приречной церкви. Алтарь и часть интерьера «пристроенной церкви»; 2. «Пристроенная церковь». Замурованный дверной проем.
- LXII. 1. Церковь «Сакдрис куре». Алтарь церкви; 2. Церковь «Сакдрис куре». Алтарь северной церкви.
- LXIII. 1. Церковь «Сакдрис куре». Погребение в северном обходе; 2. Церковь «Сакдрис куре». Погребение в северной церкви.
- LXIV. 1. Церковь «Сакдрис куре» во время раскопок; 2. Церковь «Сакдрис куре». Черепицы.
- LXV. 1. Церковь «Сакдрис куре». Медальон, покрытый серебряной пластиной с изображением св. Георгия (1196); 2. Церковь «Сакдрис куре». Серебряные перстни из погребения № (1194, 1195).
- LXVI. 1. Церковь «Сакдрис куре». Черепицы с рельефной обработкой (854); 2. Церковь «Сакдрис куре». Черепицы с насечками и двумя шишечками. (854); 3. Церковь «Сакдрис куре». Многогранные кирпичи от алтарной преграды.
- LXVII. 1. Церковь «Сакдрис куре». Доннышко от крупного сосуда с выцарапанной грузинской буквой; 2. Церковь «Сакдрис куре». Черепица с изображением креста.
- LXVIII. 1. Церковь «Сакдрис куре». Кувшин с оторванной ручкой (767); 2. Церковь «Сакдрис куре». Светильник (749); 3. Церковь «Сакдрис куре». Светильники (1439, 1506) и Церковь «Сакдрис-куре». Глиняная чаша.
- LXIX. Церковь «Сакдрис-куре». Стеклобразные браслеты.
- LXX. Церковь «Сакдрис-куре». Стеклобразные браслеты.
- LXXI. 1. Церковь «Сакдрис-куре». Фрагменты фаянсовых изделий; 2. Церковь «Сакдрис-куре». Верхняя часть стеклянного сосуда (751); 3. Церковь «Сакдрис-куре». Железные и стеклянные браслеты (752, 764).
- LXXII. 1. Церковь «Сакдрис-куре». Фрагмент поливной керамики (1434); 2. Церковь «Сакдрис-куре». Фрагмент глазурованной чаши; 3. Церковь «Сакдрис куре». Фрагменты поливной керамики.
- LXXIII. 1. Церковь «Сакдрис-куре». Бронзовые предметы (942—943); 2. Раскопки керамической печи.
- LXXIV. Хертвиси. Слой черепицы от обвалившегося потолка.
- LXXV. 1. Хертвиси. Железные наконечники стрел (1285, 1357); 2. Хертвиси. Фрагменты поливной керамики.
- LXXVI. 1.2. Лесной участок. Церковь № 1.
- LXXVII. 1. Лесной участок. Церковь № 2; 2. Лесной участок. Алтарь церкви № 2.
- LXXVIII. 1. Лесной участок. Фрагмент поливной керамики с грузинскими буквами; 2. Лесной участок. Фрагменты черепицы; 3. Лесной участок. Фрагменты орнаментированных черепицы.
- LXXIX. 1. Лесной участок. Фрагменты черепицы с изображением крестов; 2. Лесной участок. Фрагменты черепицы с грузинскими буквами (1859); 3. Лесной участок. Толстостенная маска (1857).
- LXXX. Лесной участок. Церковь № 3.

- LXXXI. 1. Лесной участок. Фрагмент сосуда, покрытый глазурованным тонким слоем (1907); 2. Лесной участок. Церковь № 3. Каменная ниша.
- LXXXII. 1. Лесной участок. Церковь № 4; 2. Лесной участок. Алтарь церкви № 4.
- LXXXIII. 1.2. Лесной участок. Церковь № 4. Керамический сосуд крупного размера (2008); 3. Орнамент на дне того же сосуда.
- LXXXIV. 1. Лесной участок. Церковь № 4. Керамический сосуд с ручкой (2013); 2. Лесной участок. Кувшин с ручкой (2009); 3. Лесной участок. Керамический горшочек с ручкой (1990); 4. Лесной участок. Керамический горшочек (1992); 5. Лесной участок. Каменное блюдо (1994).
- LXXXV. 1.2. Лесной участок. Церковь № 4. Погребение и остатки от погребения.
- LXXXVI. 1.2. Лесной участок. Церковь № 4. Погребальная керамика.
- LXXXVII. Профиль оросительного канала в русле реки Арешисцали по правому берегу.
- LXXXVIII. 1. Лесной участок. Жилое сооружение № 5; 2. Лесной участок. Церковь № 5.
- LXXXIX. 1. Бронзовый топор. Случайная находка (716); 2. Керамическая миска. Случайная находка (1613); 3. Глиняный сосуд. Случайная находка (2014).
- XC. 1. Бронзовый браслет. Случайная находка (2015); 2. Бронзовые ажурные диски. Случайная находка (1618).
- XCI. 1. Бронзовая бляха. Случайная находка (1235); 2. Часть клада серебряных монет.
- XCII. Медный нательный крест. Случайная находка (1234).

1



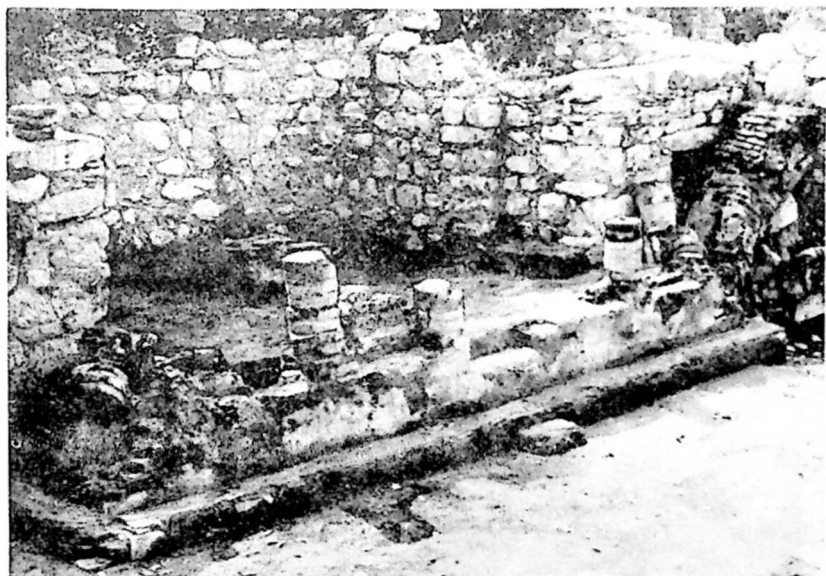
1



2



1



2





1

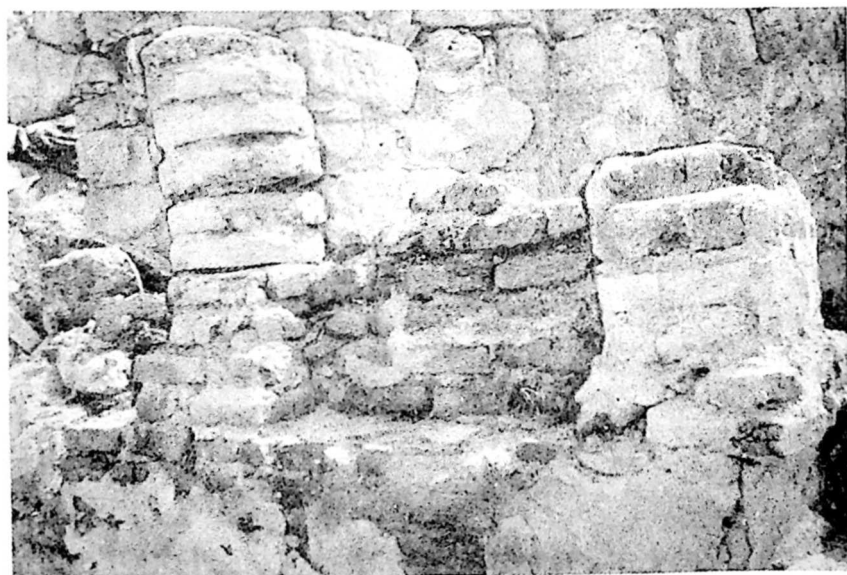


2

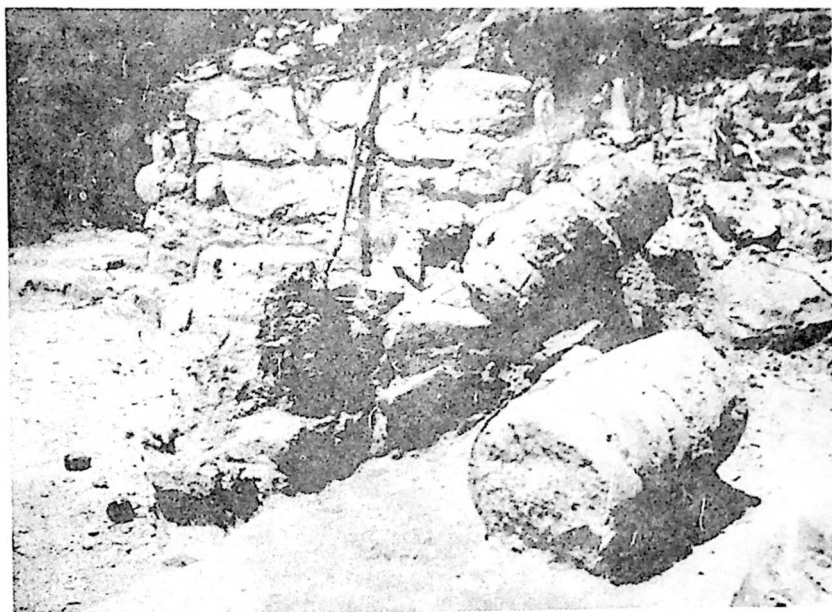
V



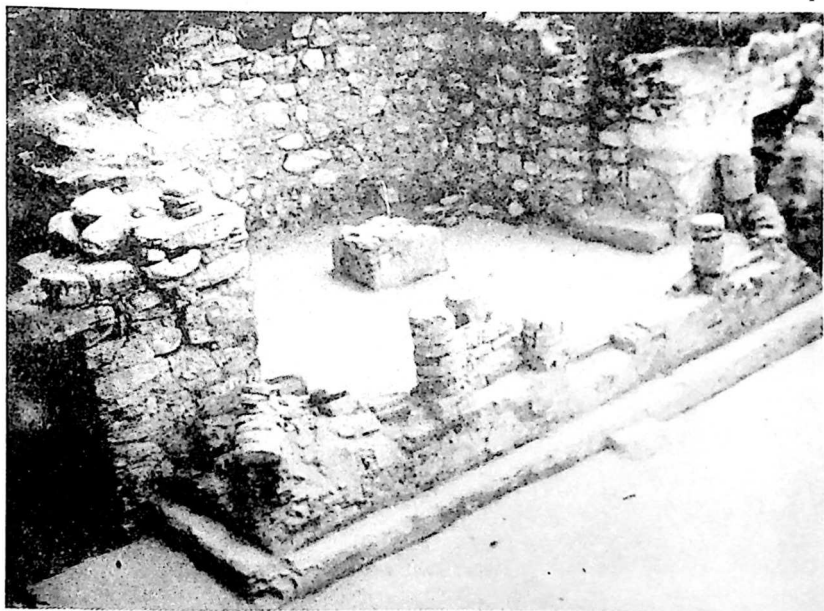
1



2



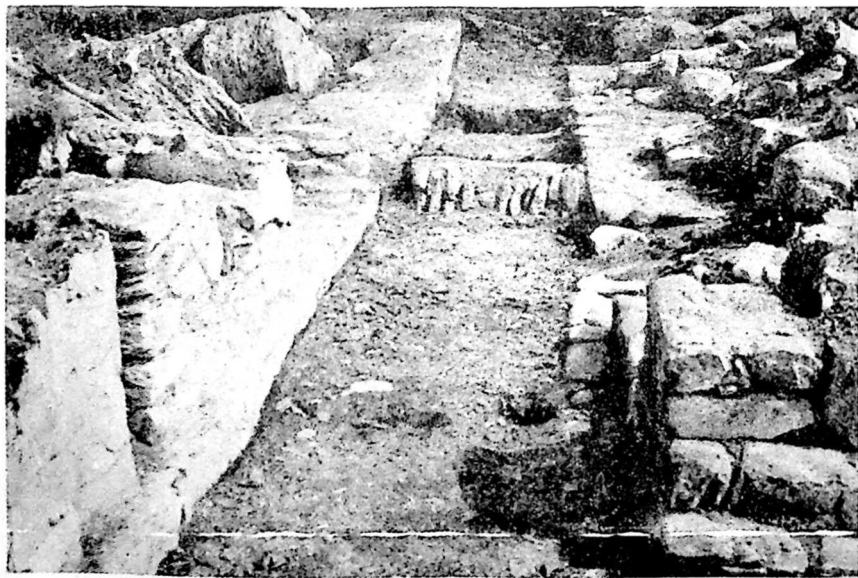
1



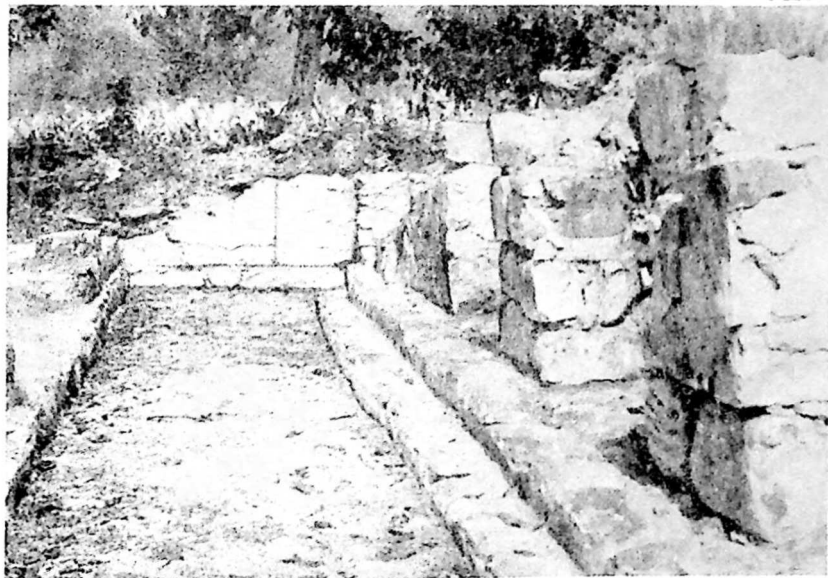
2



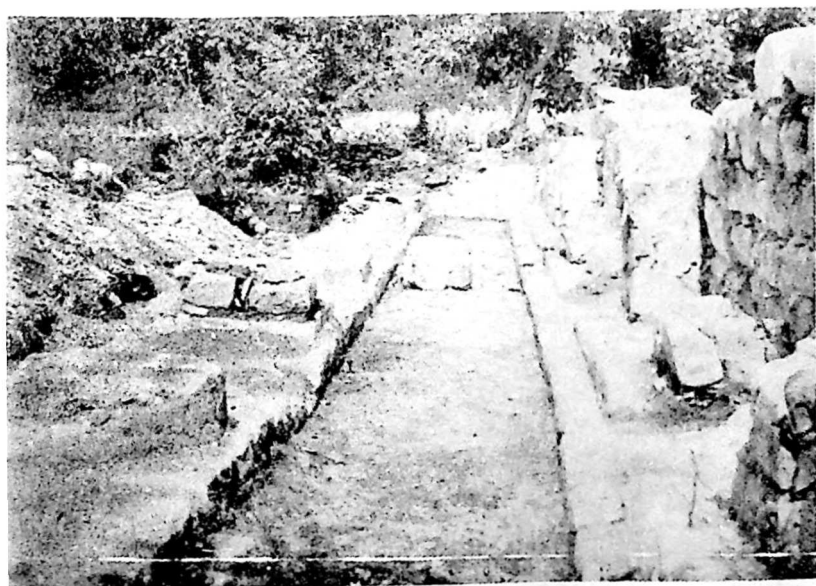
1



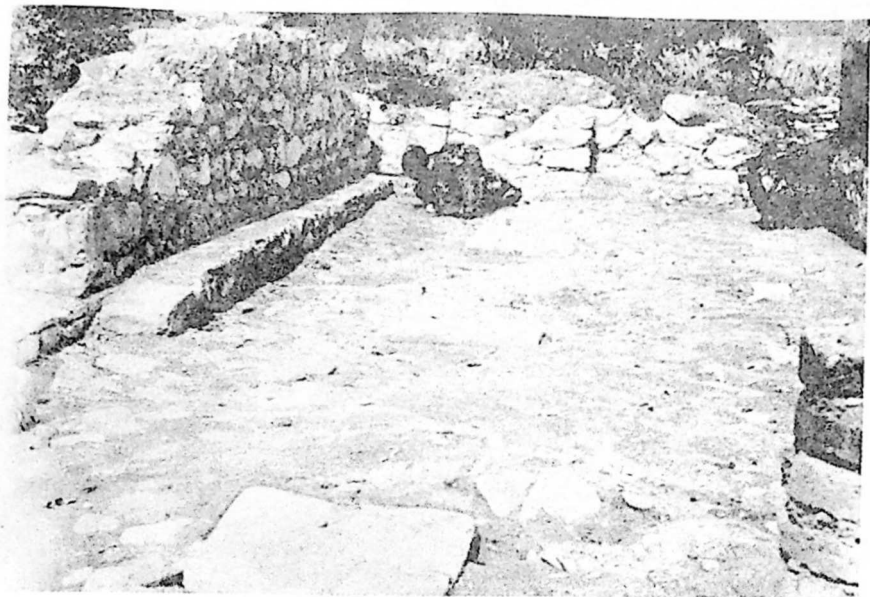
2



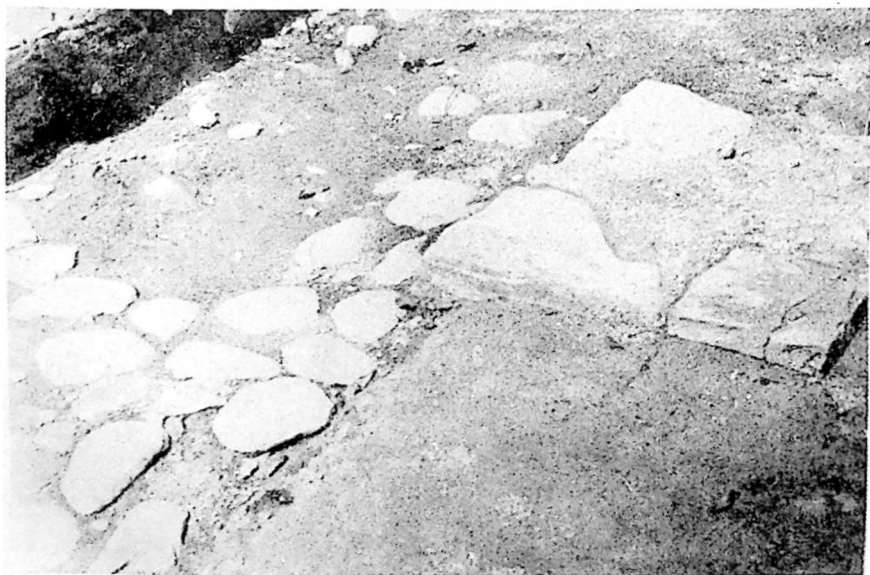
1



2



1



2



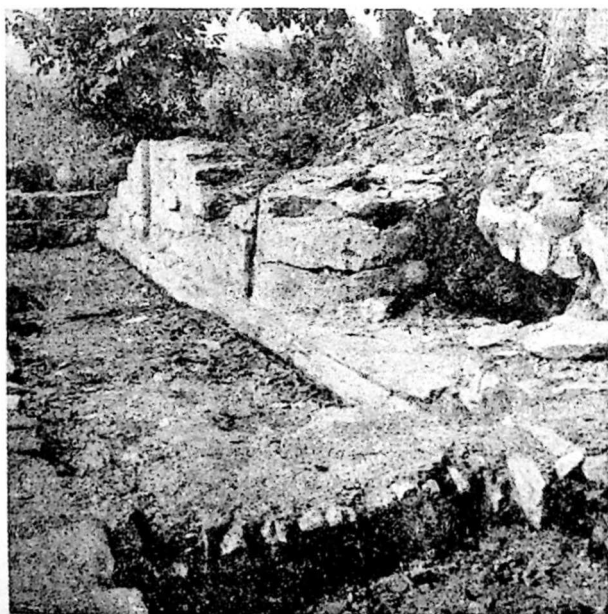
1



2



1



2



1



2



1



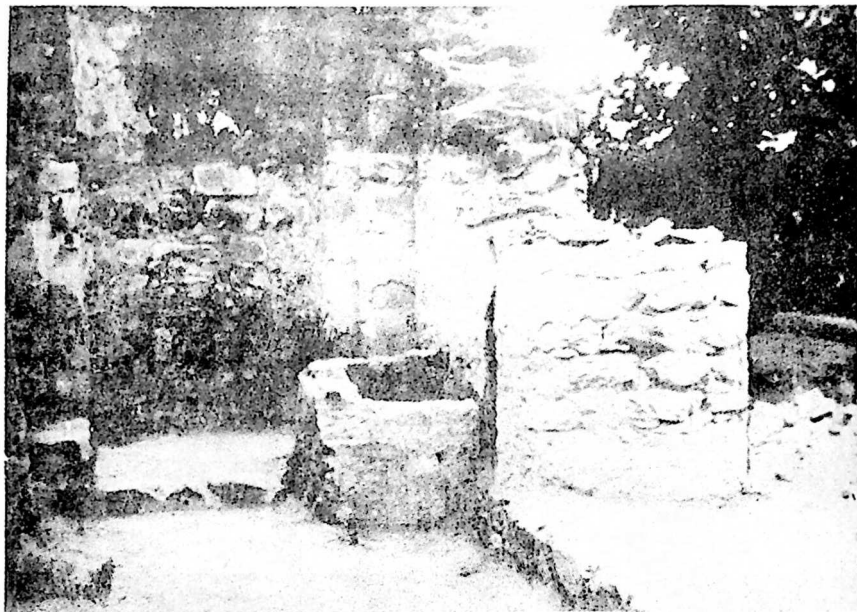
2



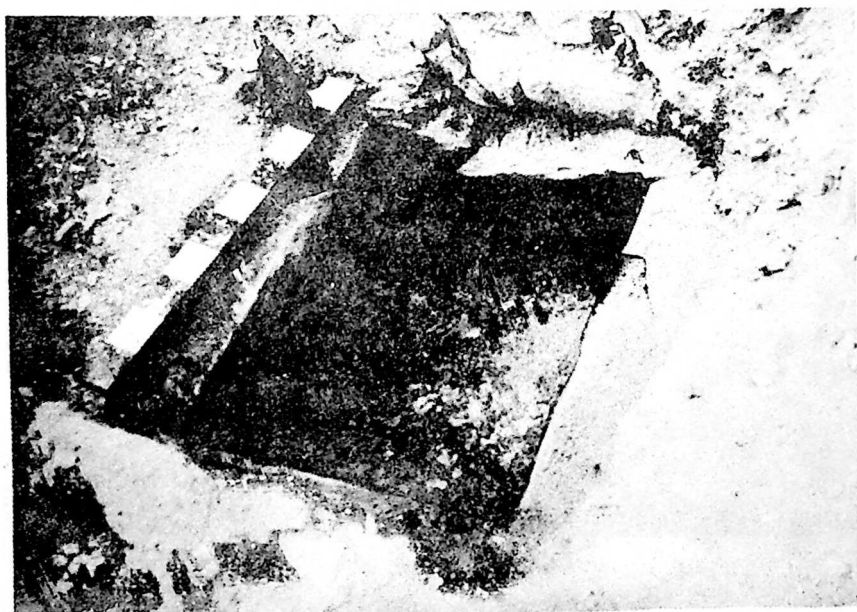
1



2

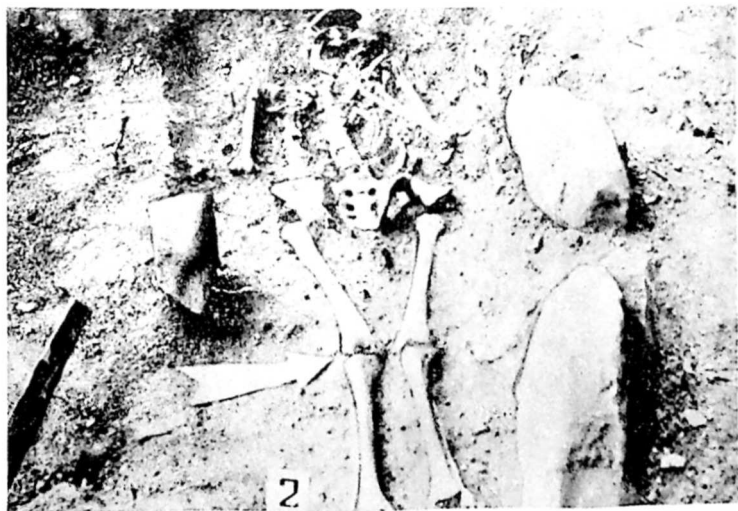


1





1



2

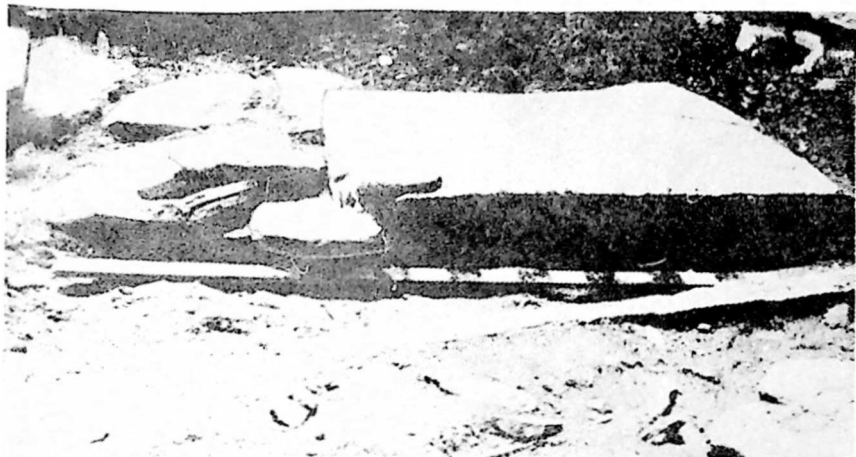
2

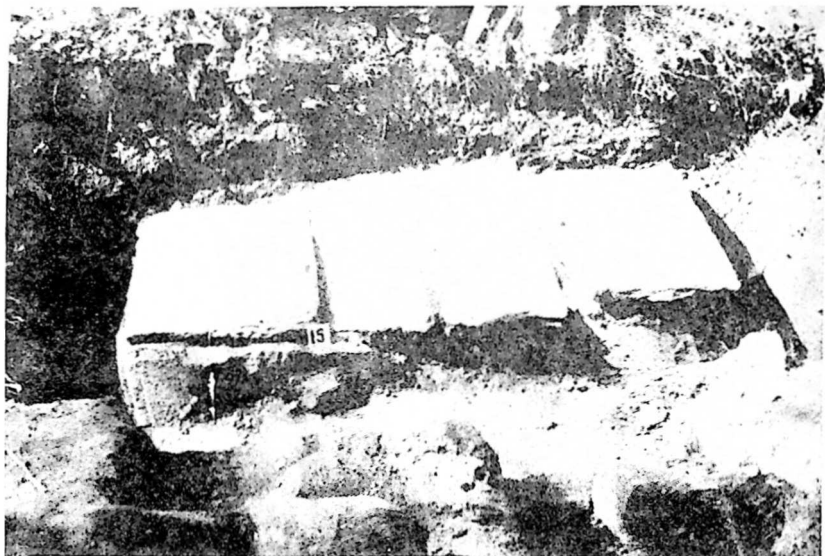


1



2

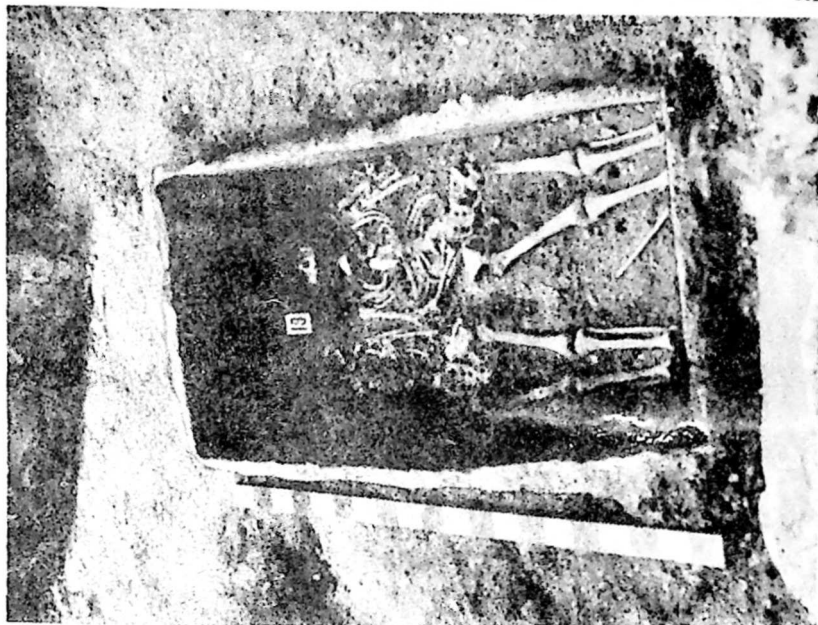




1



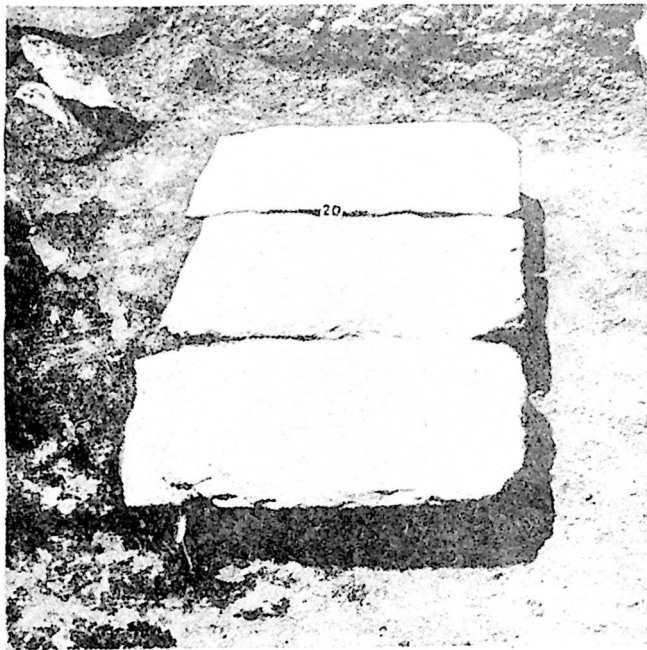
2



2



1



1



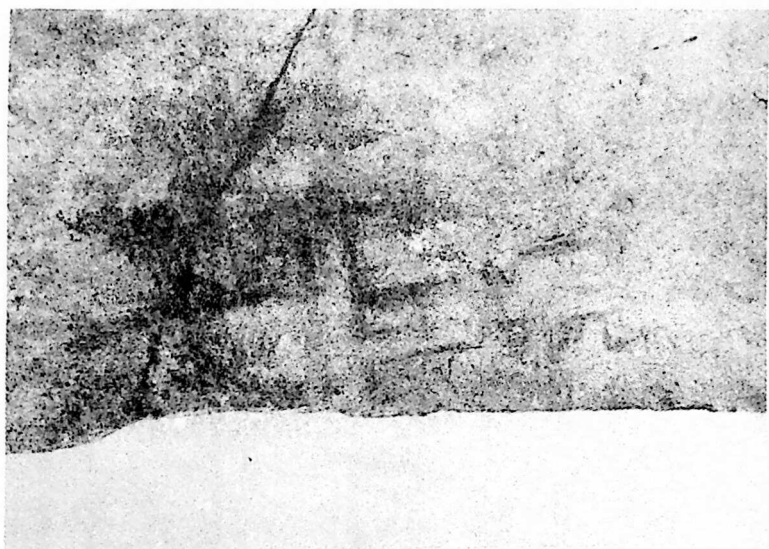
2



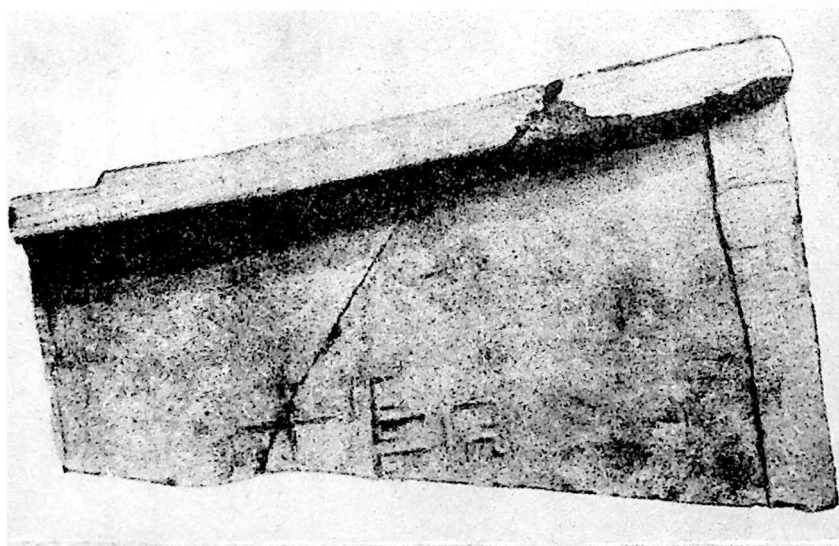
1



2



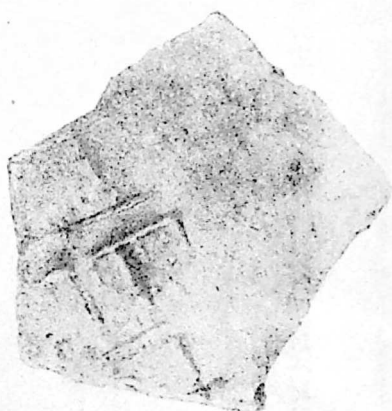
2



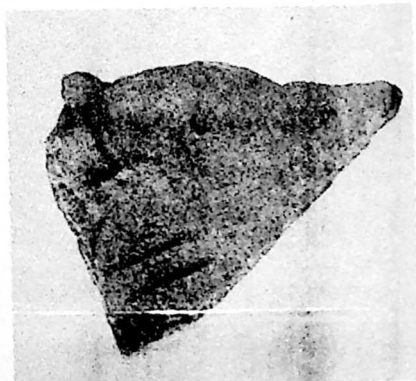
1



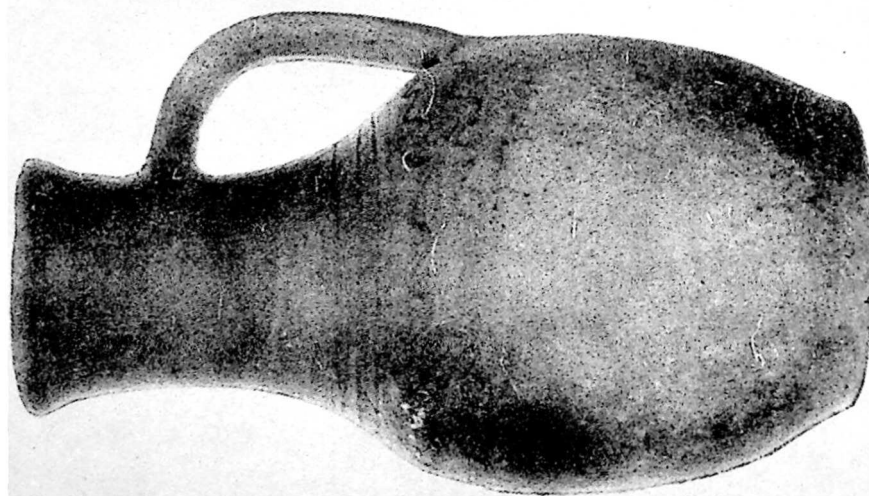
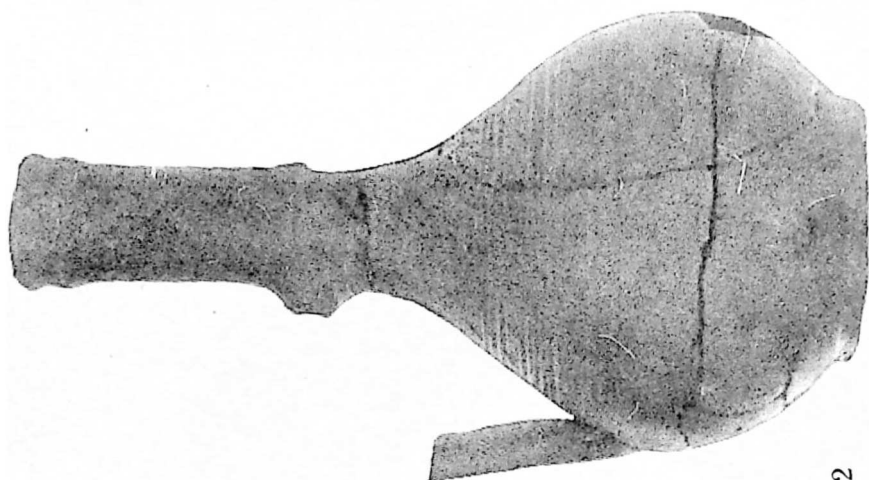
1



2



3

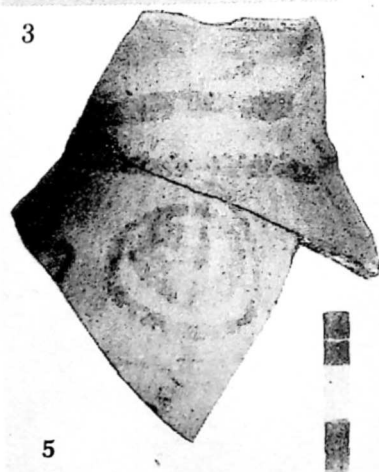
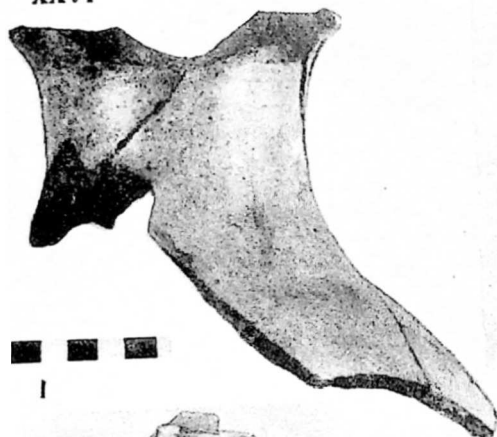


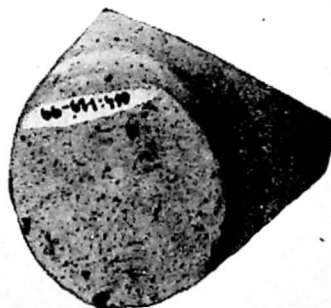


3



4







1



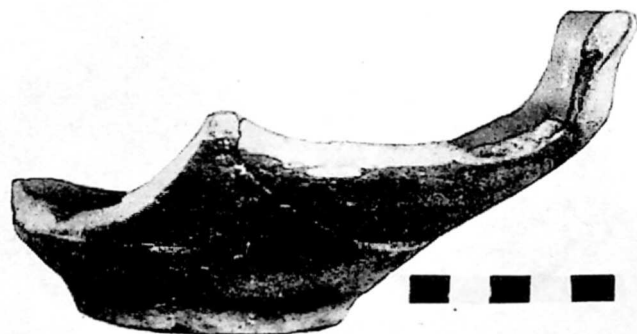
2



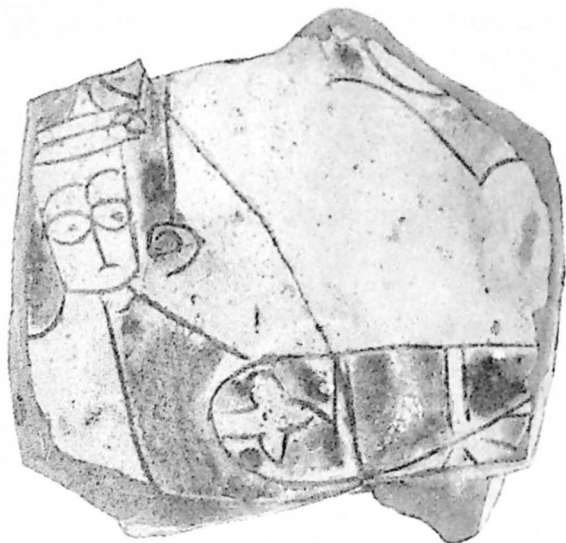
3



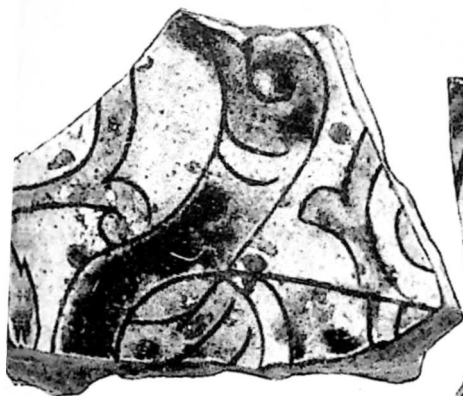
4



5



1

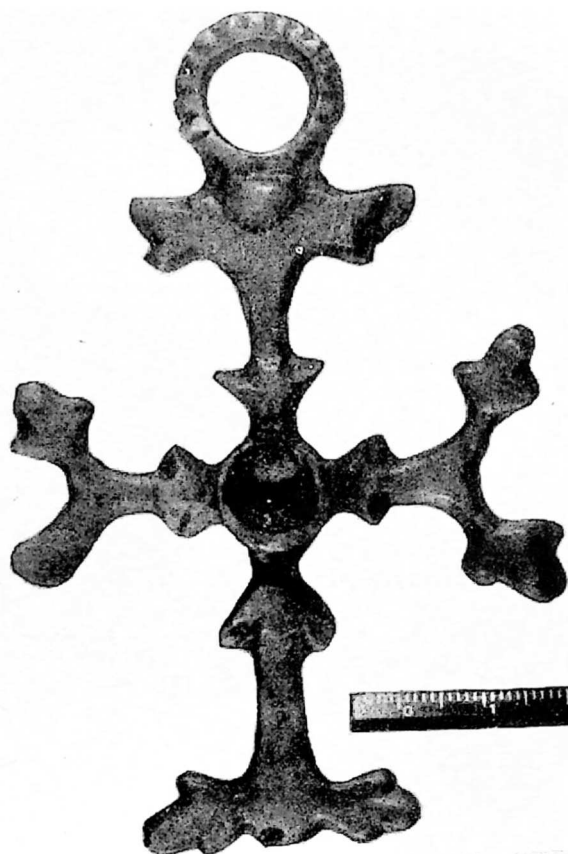


3

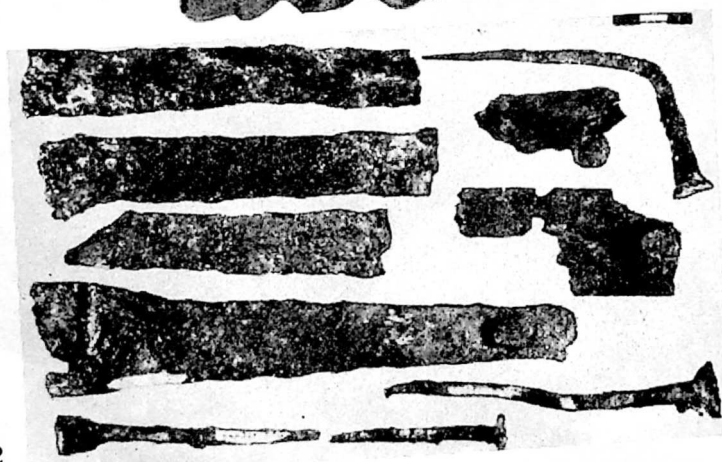


2

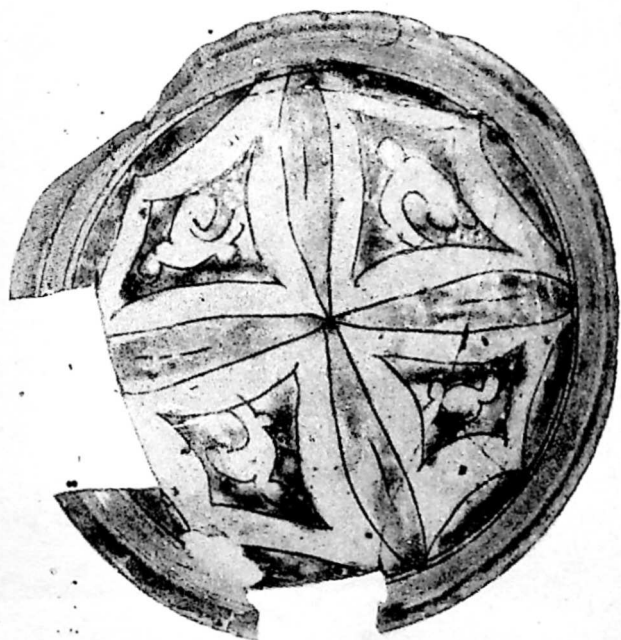
XXX

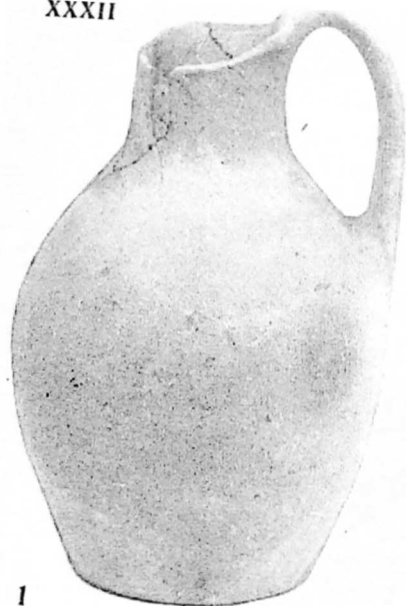


1



2

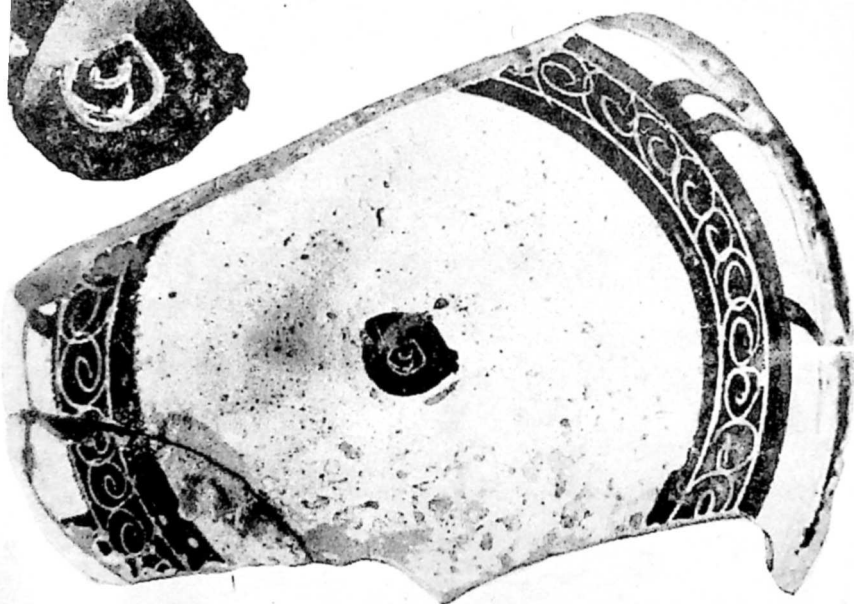




1



2



3



1



2



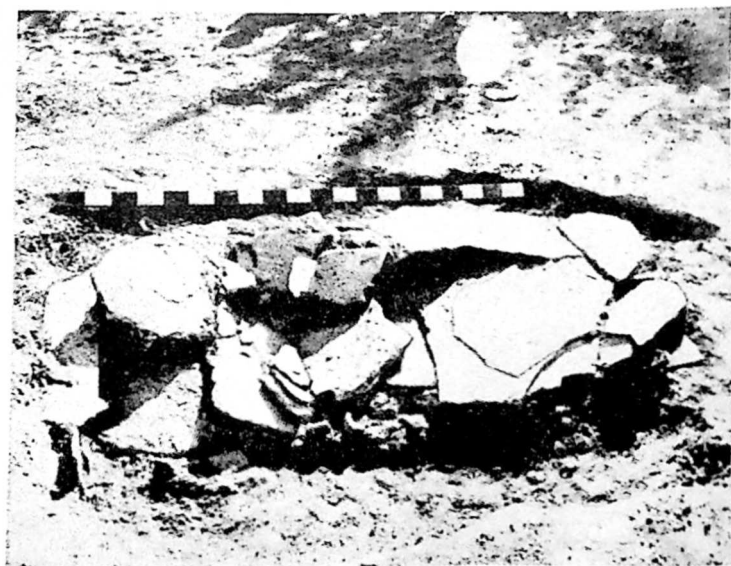
1



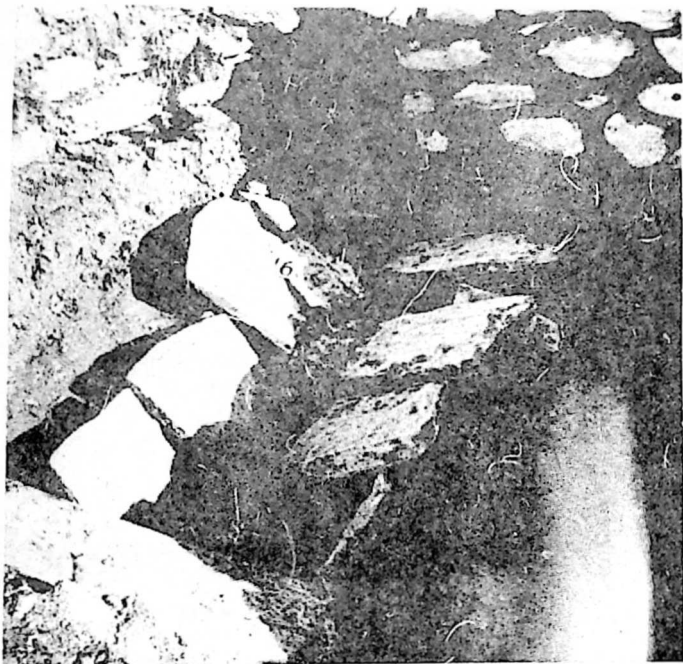
2



1



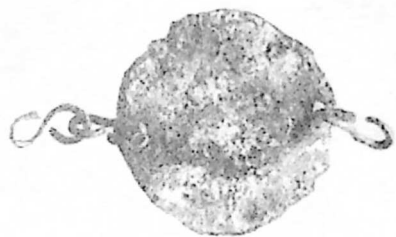
2



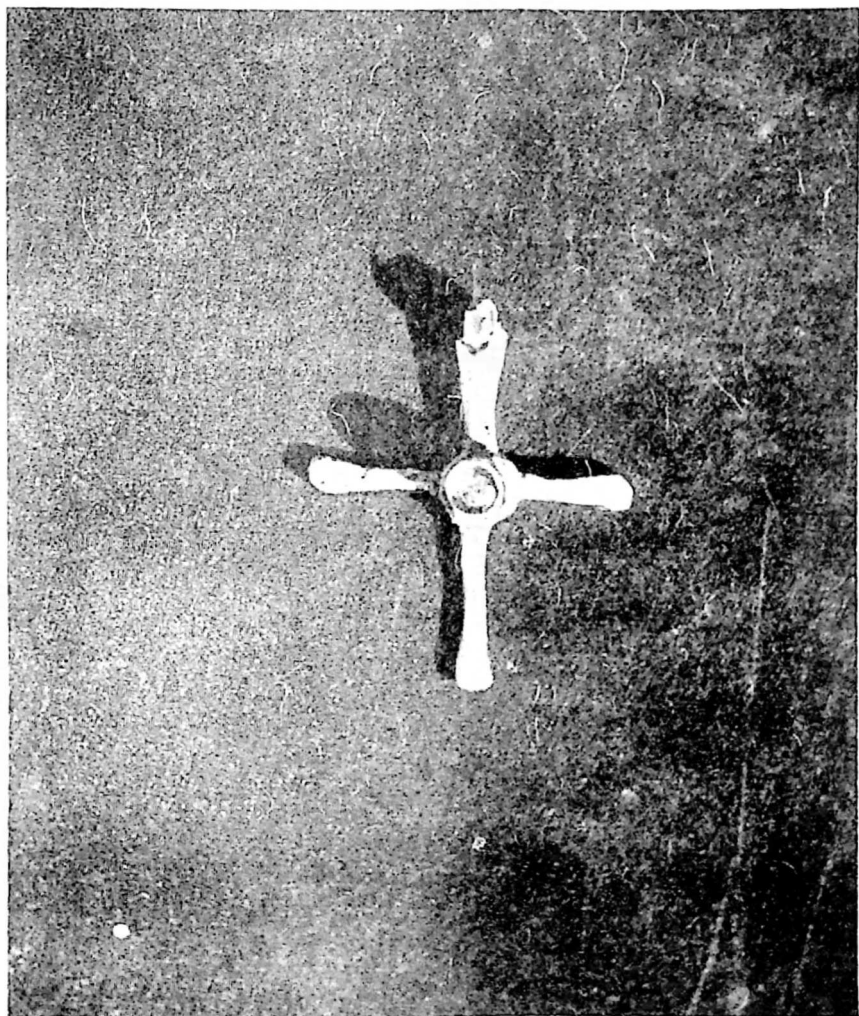
1



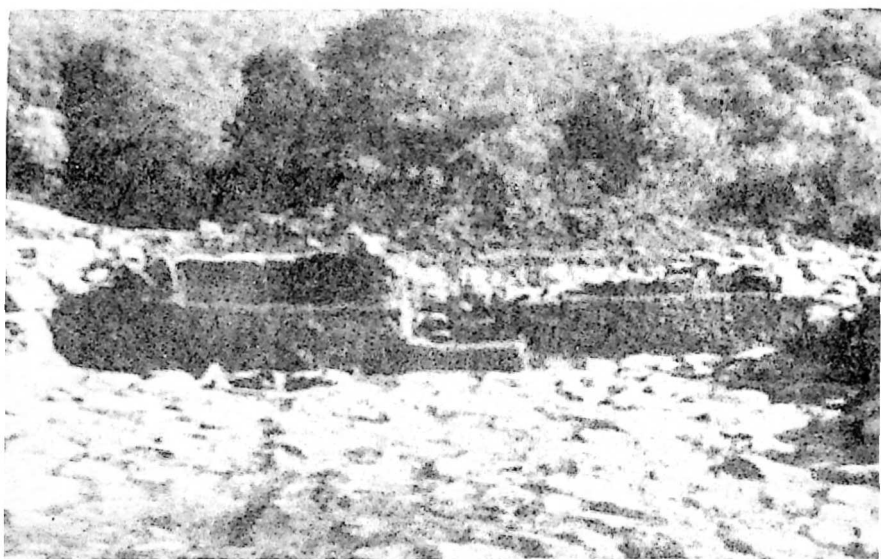
2



1



2



1



2





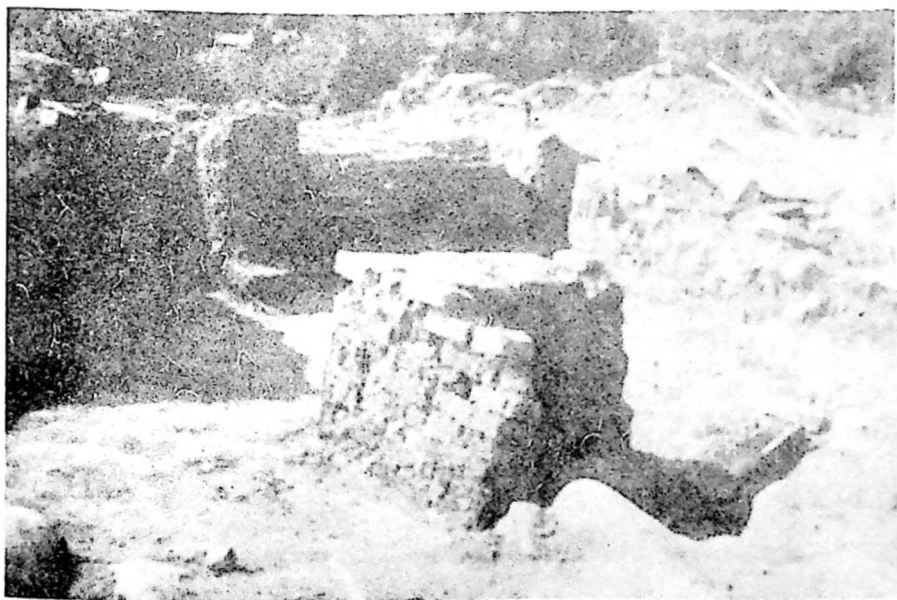
1

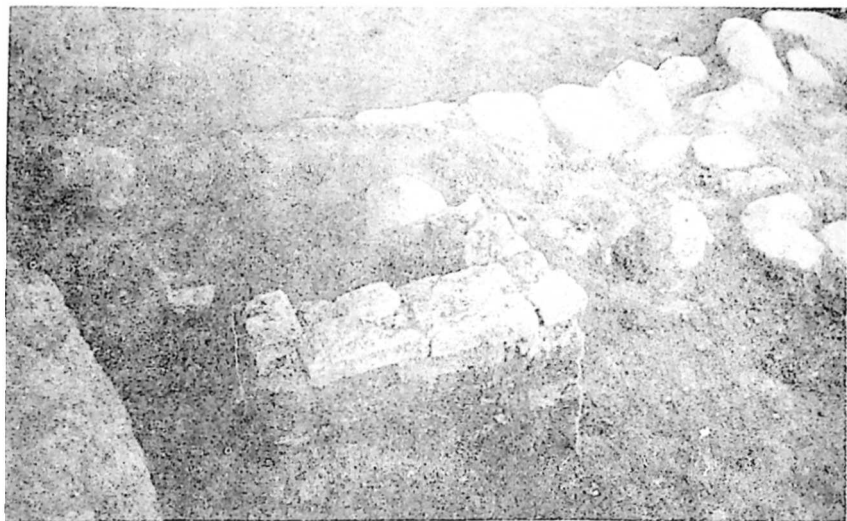


2

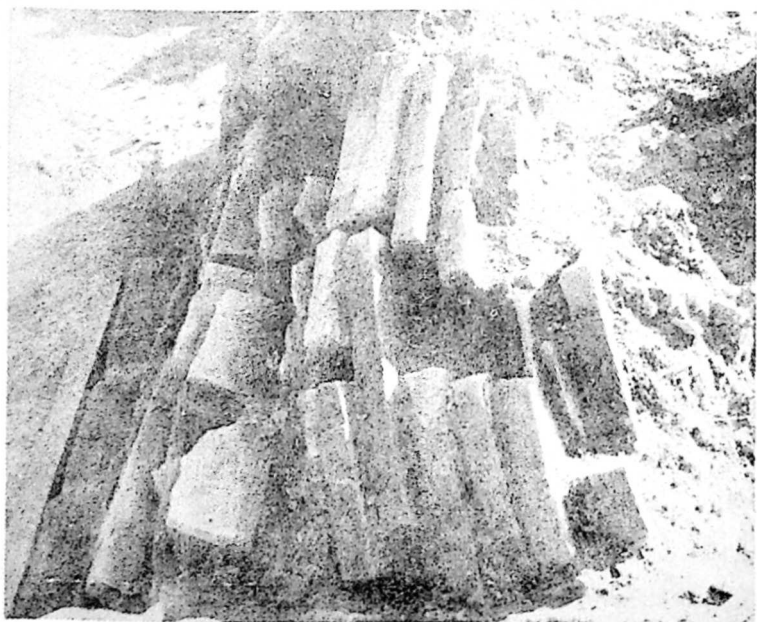


1

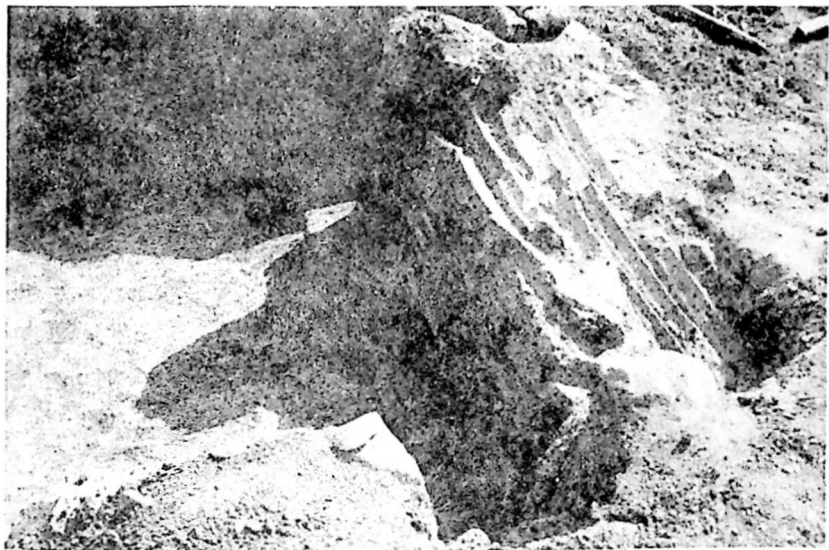




1



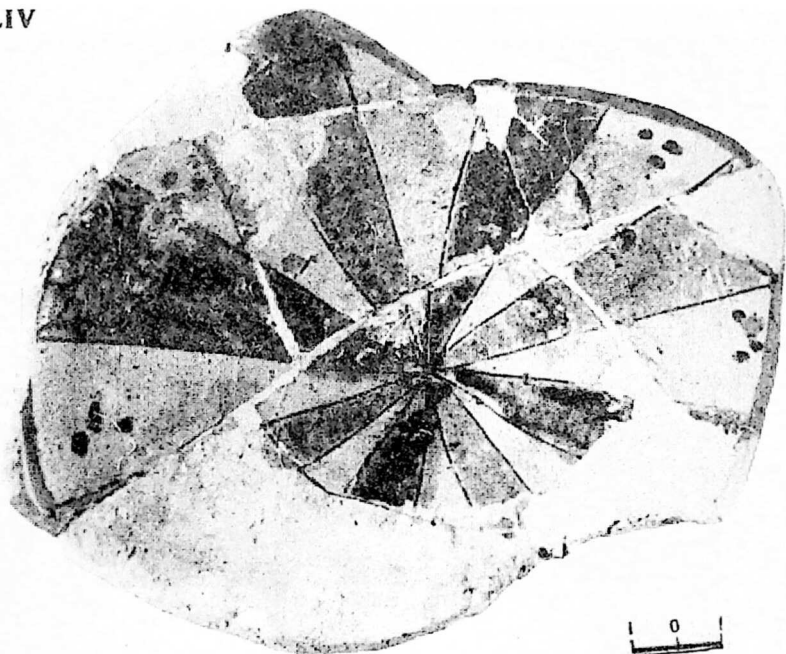
2



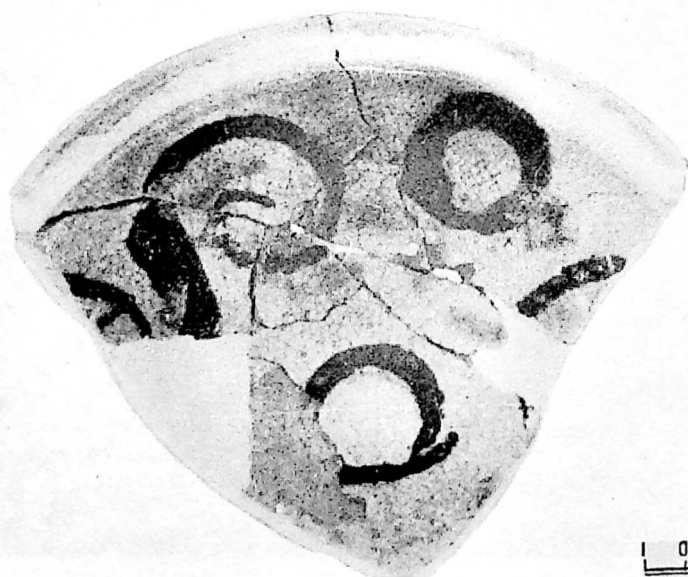
1



2

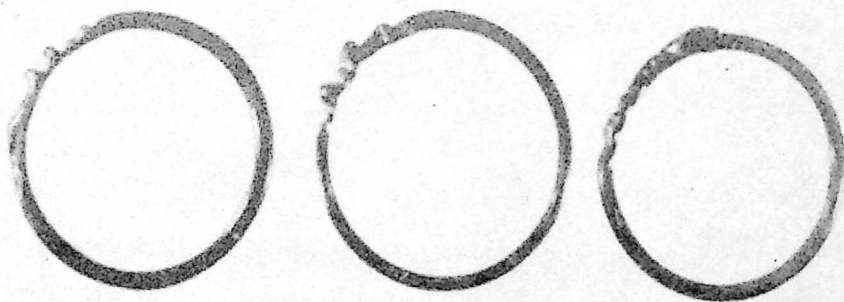


1





1



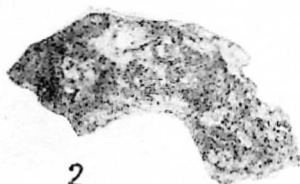
2



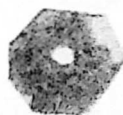
1



1



2



3



4



5



6



2



3



1



2



1



2



1



2

L

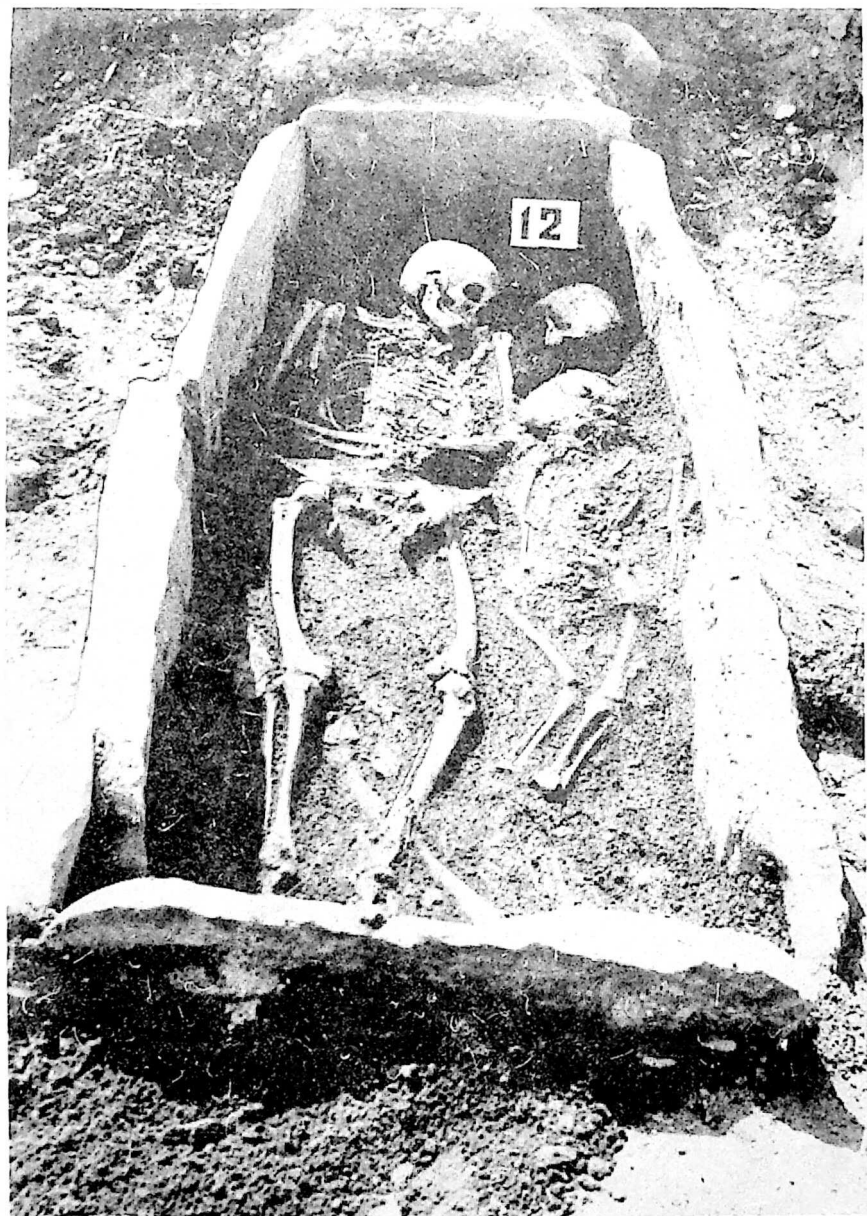


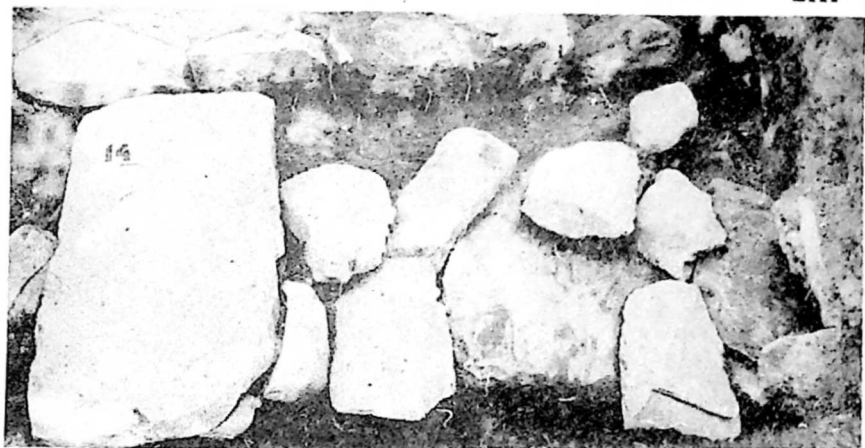
1



2





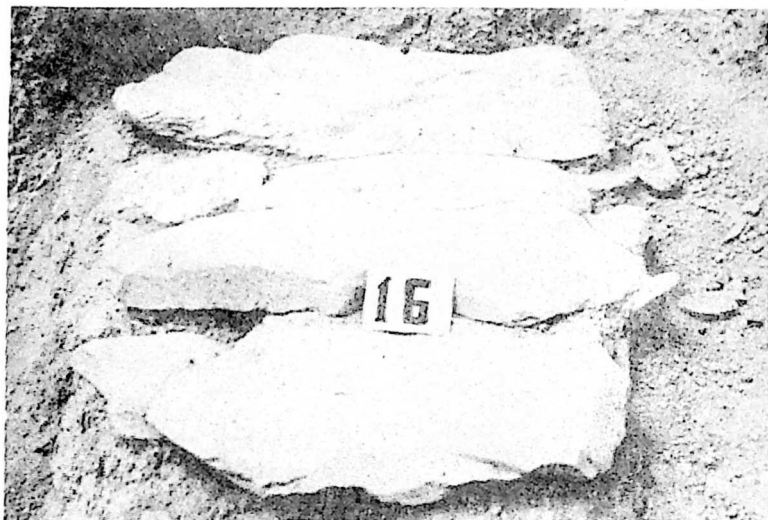


1

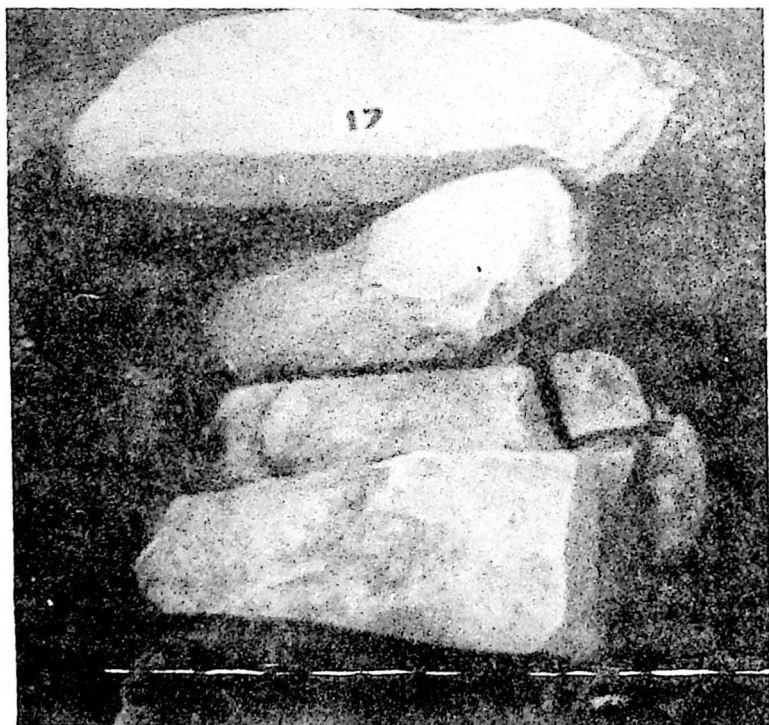


2

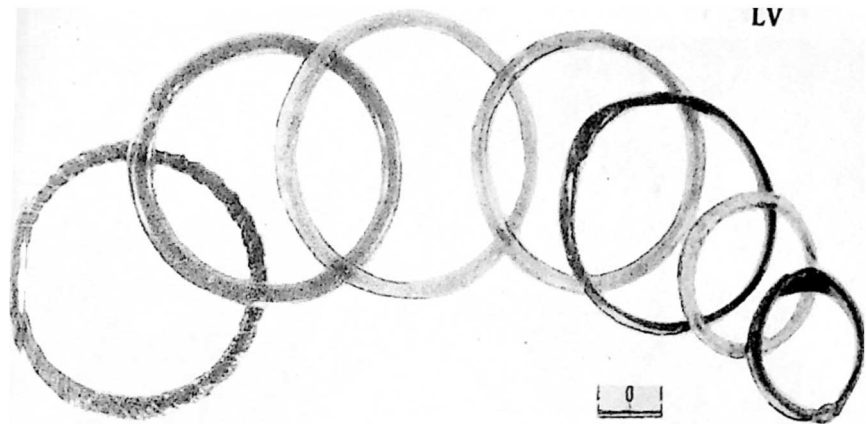
1



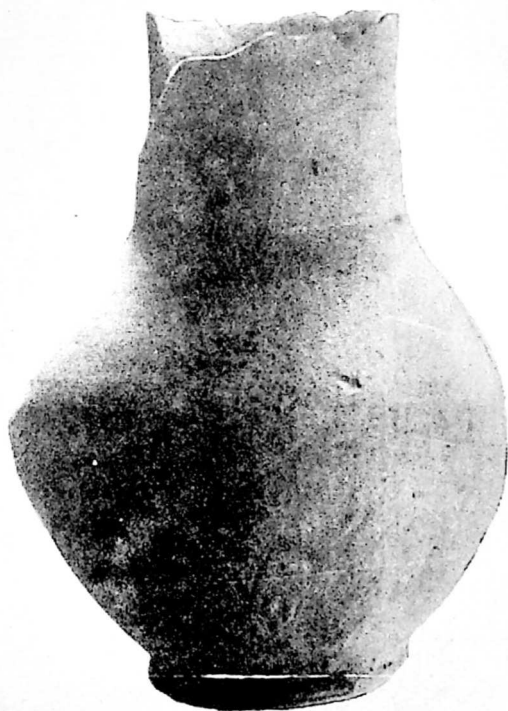
2



LV



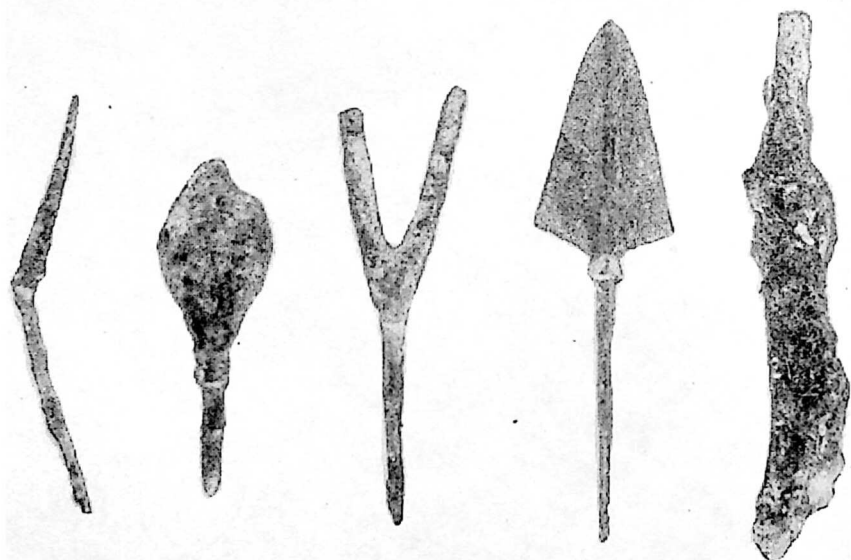
1



2



1



2







1



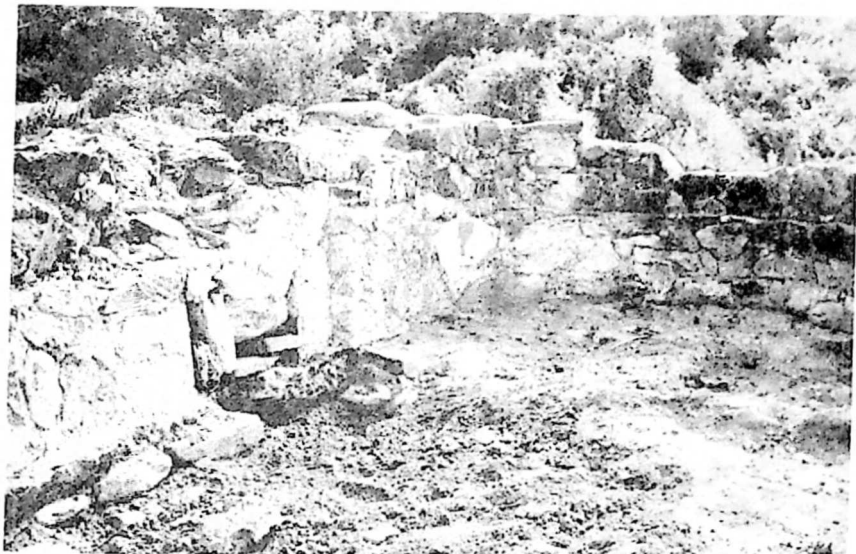
2



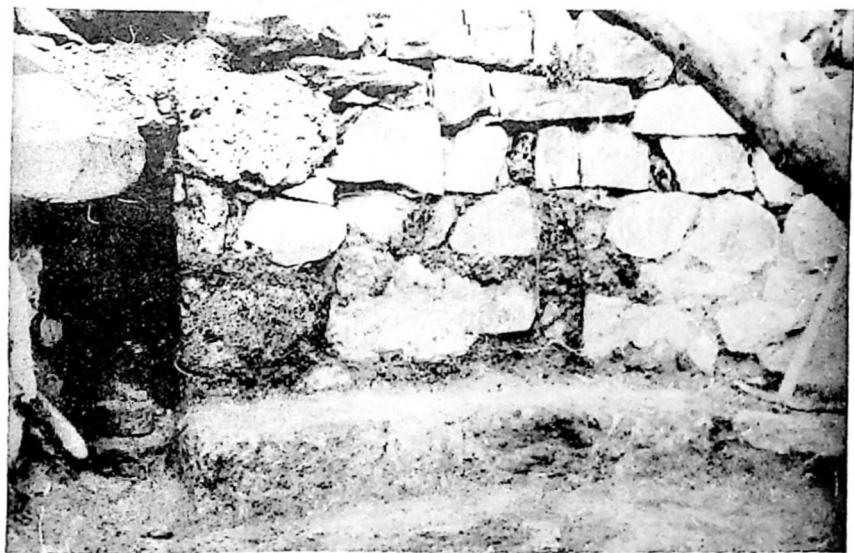
1



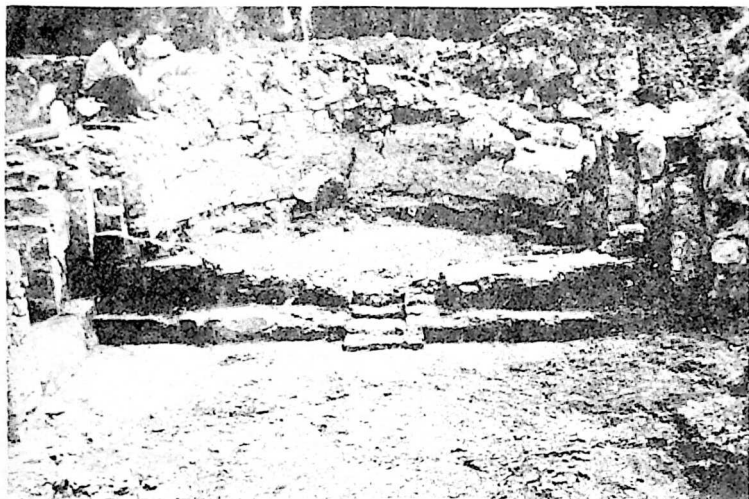
2



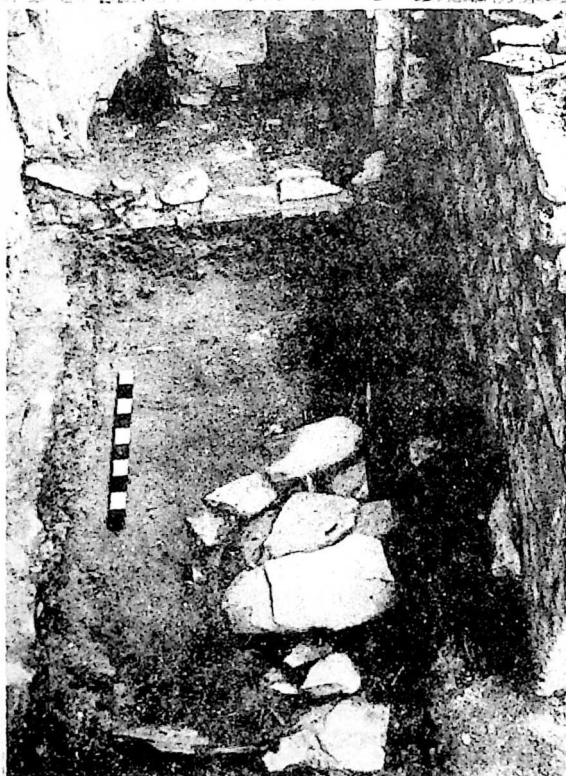
1



2



1



2

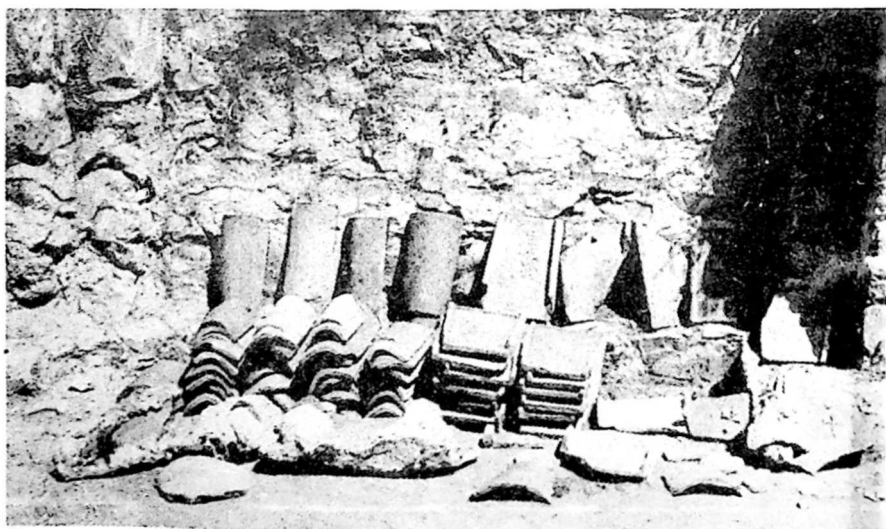


1



2

1



2



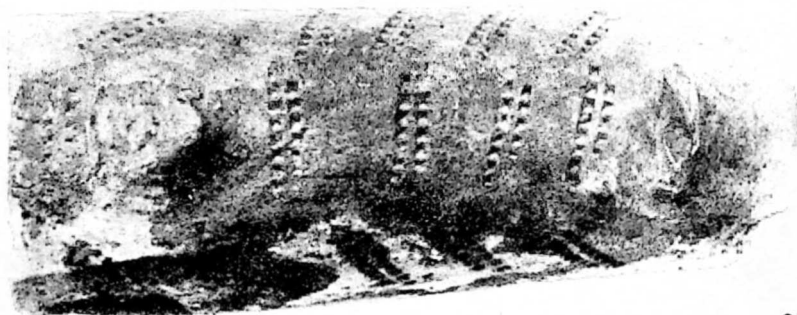
1



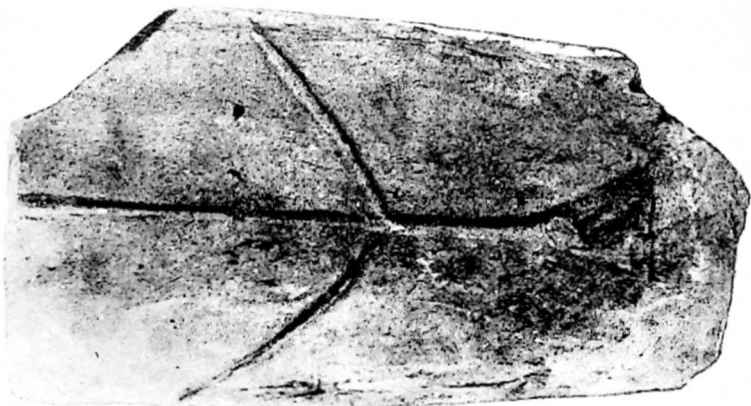
2



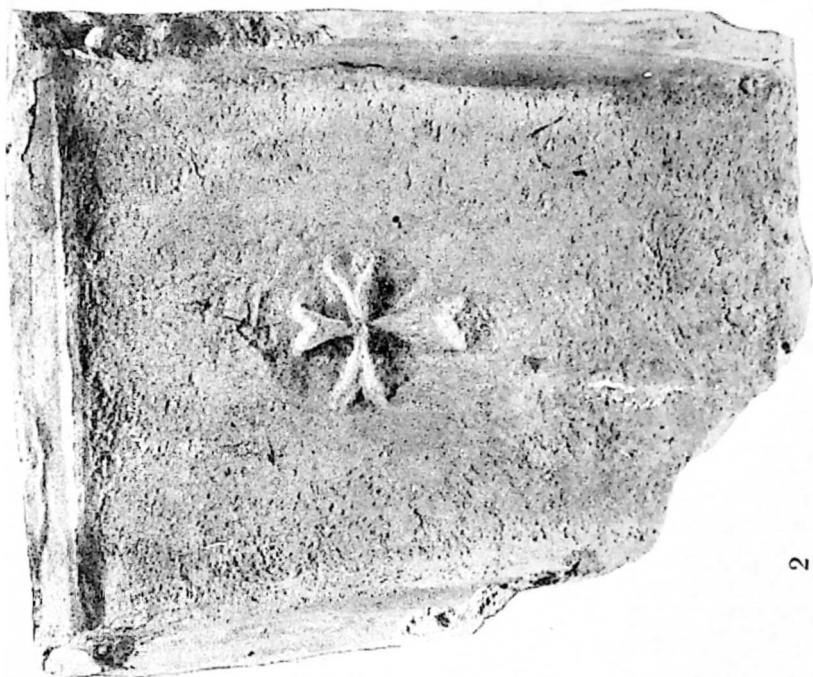
3



2



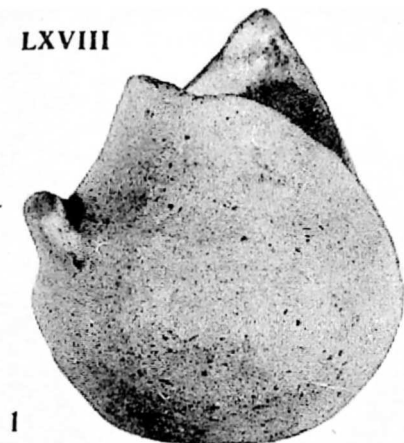
1



2

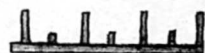
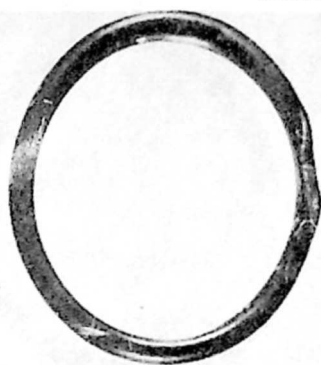


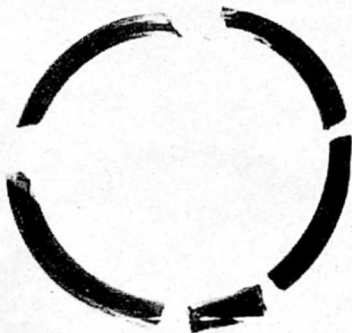
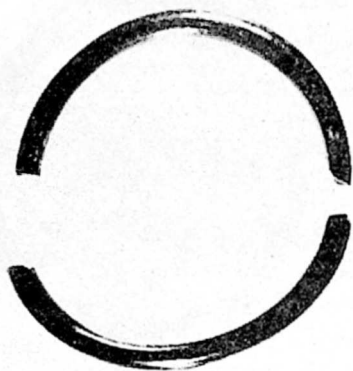
1



3





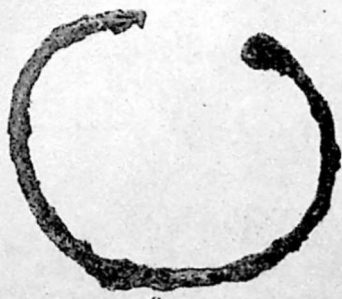




1



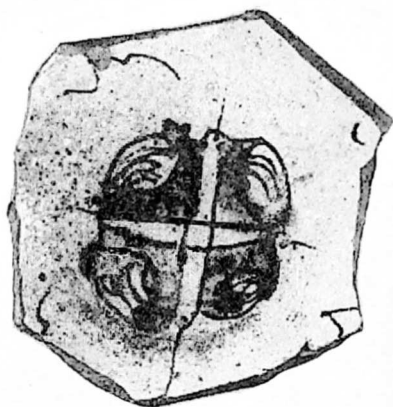
2



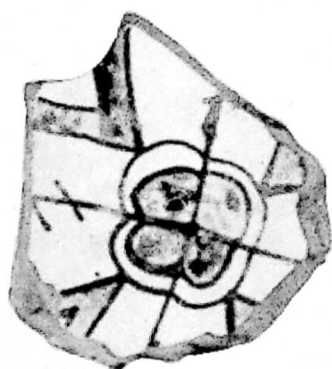
3



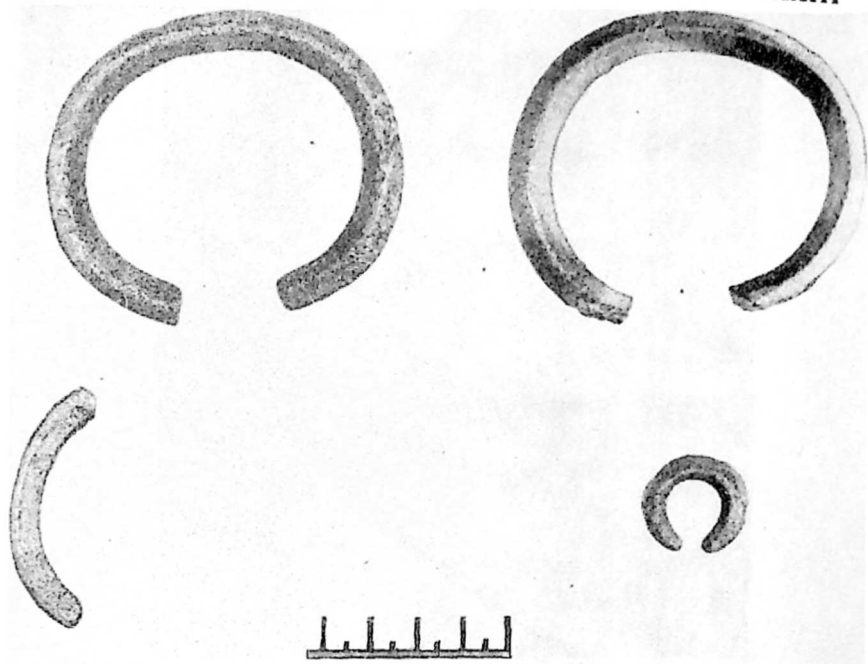
1



2



3

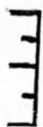
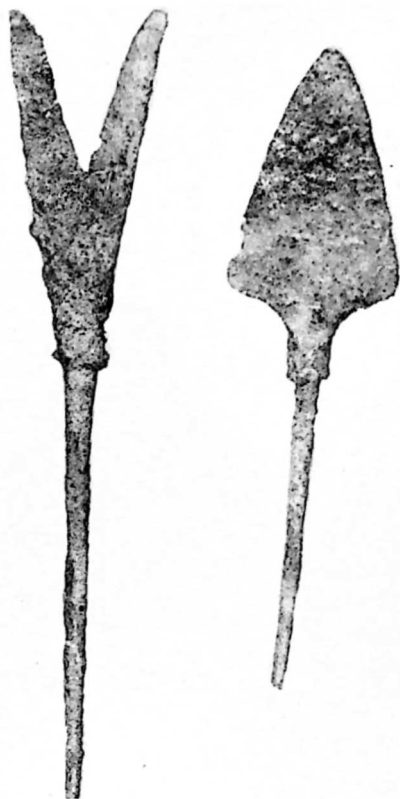




1



2



1



2



1



2

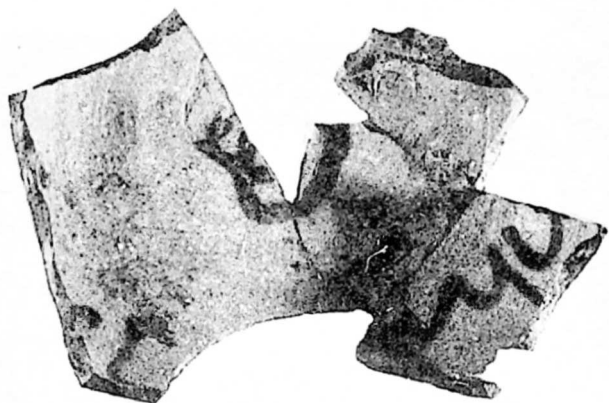


1



2

1

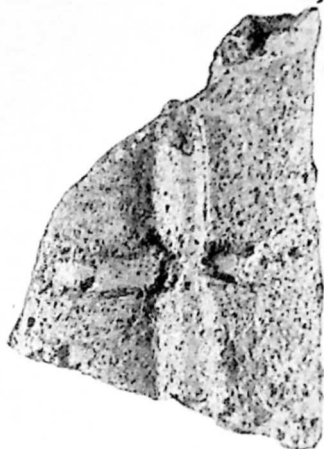


2



3

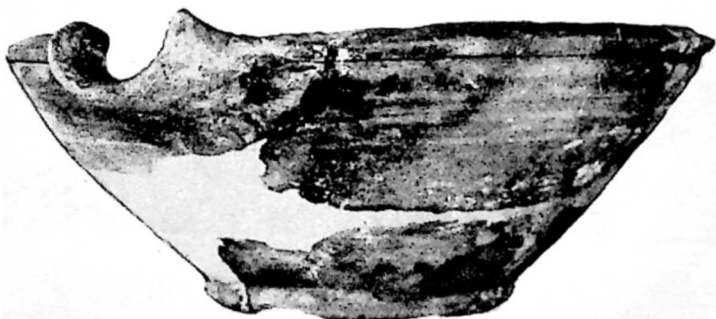




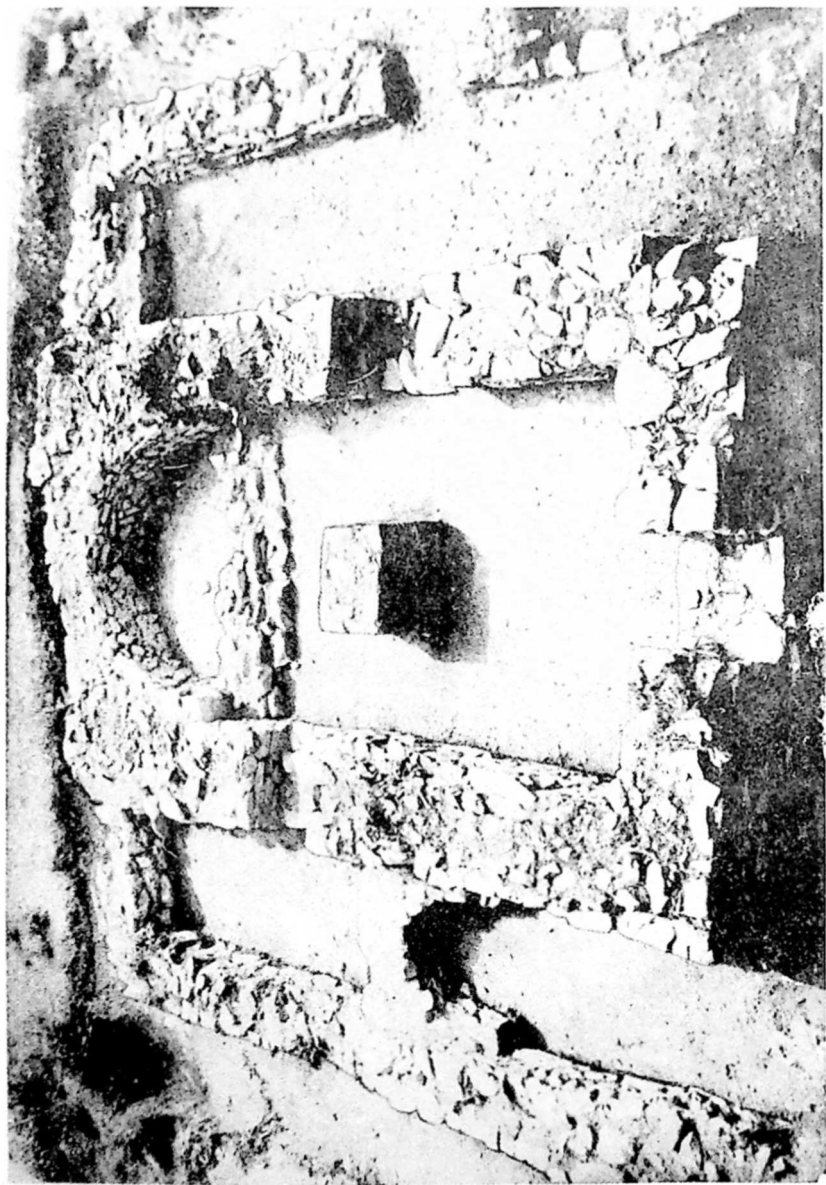
1



2



3





1



2



1



2



1



2



3



1



2



3



4



5



1



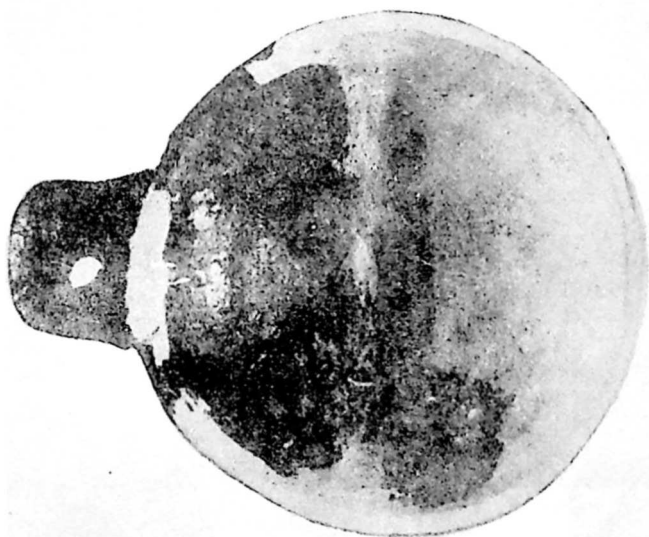
2



1



2



3

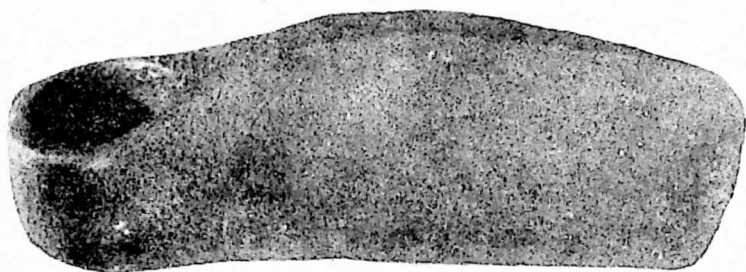




1



2



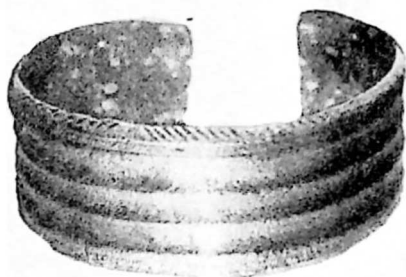
1



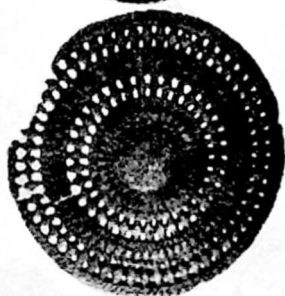
2



3

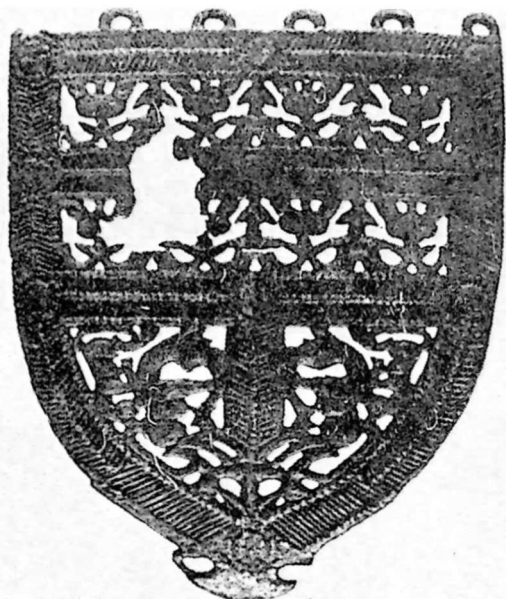


1



2

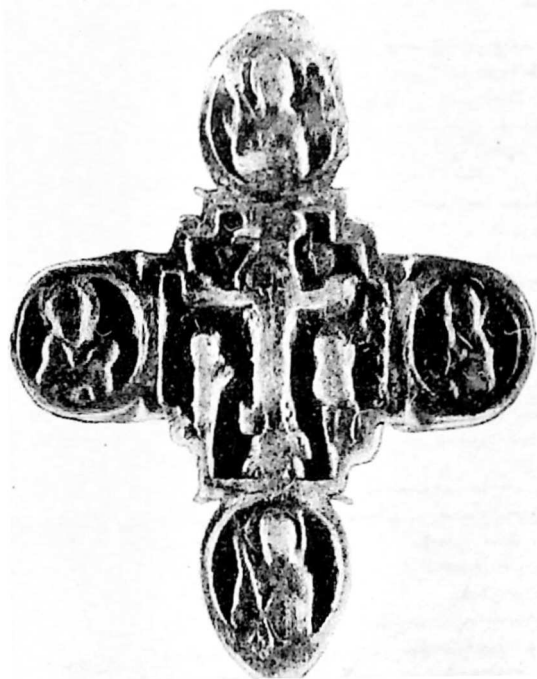
XCI



1



2



შინაარსი

წინასიტყვაობა	3
მ ა შ ი I. არქეოლოგიური ძიება არეშის ნაქალაქარზე	7
არეშის ბაზილიკის გათხრები	7
უსახელო ბორცვის გათხრები	48
მდინარისპირა ეკლესიის უბნის გათხრები	68
საუღრის ყურის ეკლესია	84
ხერთვისი	104
ტყის უბნის არქეოლოგიური ძეგლები	106
ეკლესია № 1	107
ეკლესია № 2	111
ნასახლარები № 1 და № 2	114
ეკლესია № 3	118
ნასახლარი № 3	123
ეკლესია № 4	125
ნასახლარები № 4 და № 5	129
ეკლესია № 5	132
შემთხვევითი აღმოჩენები	135
მ ა შ ი II. არეშის ისტორიის ფურცლები	142
არეშის გეოგრაფიული გარემო და დასახლების ხასიათის გარკვევისათვის	142
არეში და მისი უბნები	149
არეშის საეპისკოპოსო	156
არეში და არეშები	160
არეშის ეტიმოლოგიისათვის	164
აროშინი და სააროშინო	168
არეში მწვანელებური და არეში მართლმადიდებლური	173
არეშის ეკონომიკური ბაზისი	179
ბოლოსიტყვა	184
Ареши (Историко-археологическое исследование (резюме)	185
Areshi (Historical and archaeological investigation (summary)	210
ფერადი ტაბულების აღწერილობა	221
ტაბულების აღწერილობა	221
Описание рисунков	226
Описание цветных таблиц	227
Описание таблиц	227

დაიბეჭდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 4381

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კოტრიკაძე
მხატვარი გ. ლომიძე
მხატვრული რედაქტორი ნ. კეიანიკაძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი დ. ჩხეიძიანი
გამომშვები ელ. მაისურაძე

გადაეცა წარმოებას 5.9.1990; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 15.9.1991;
ქაღალდის ზომა 60X90¹/₁₆; ქაღალდი № 2; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 20,5;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 19,52;

ტირაჟი 2100;

შეკვეთა № 2493;

ფასი 6 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузии, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19